

This book is provided in digital form with the permission of the rightsholder as part of a Google project to make the world's books discoverable online.

The rightsholder has graciously given you the freedom to download all pages of this book. No additional commercial or other uses have been granted.

Please note that all copyrights remain reserved.

About Google Books

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Books helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

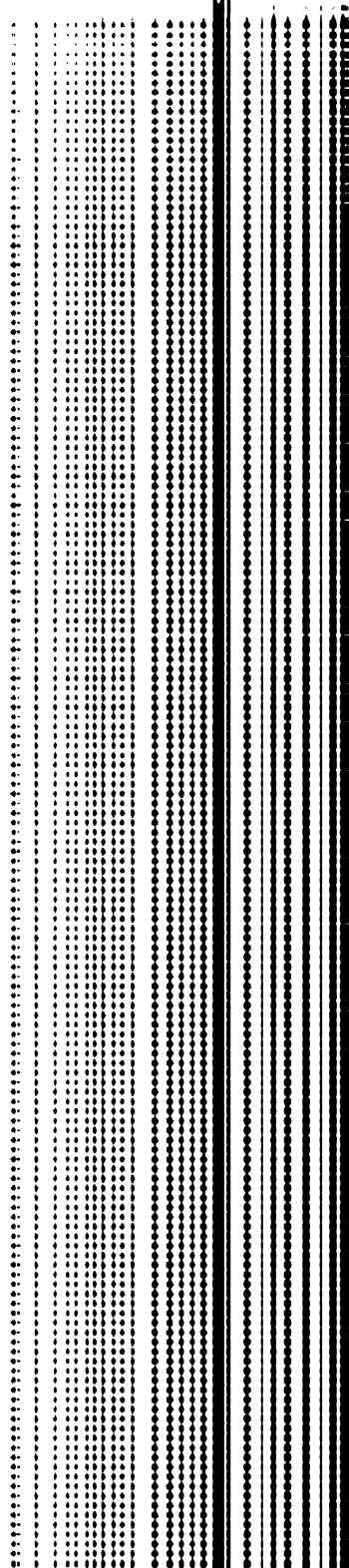
De Arkelse oorlog 1401-1412

Een politieke, krijgskundige
en economische analyse

M.J. WAALE

De Arkelse oorlog, 1401-1412

De Arkelse oorlog, 1401-1412

This One

3G1R-237-6HL9

Middeleeuwse studies en bronnen

XVII

De Arkelse oorlog, 1401-1412

Een politieke, krijgskundige
en economische analyse

M.J. WAALE

Hilversum
Verloren
1990

Deze uitgave is mede tot stand gekomen door financiële steun van de gemeente Gorinchem

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

M.J. Waale

De Arkelse oorlog, 1401-1412: een politieke, krijgskundige en economische analyse / M.J. Waale. – Hilversum: Verloren. – Ill. – (Middeleeuwse studies en bronnen; 17)

Ook verschenen als proefschrift Leiden, 1990. – Met lit.opg., reg. – Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-6550-224-6

NUGI 641

© M.J. Waale & Uitgeverij Verloren, Alexanderlaan 14, 1213 XS Hilversum

typografie: Rombus, Hilversum

drukwerk: Wilco, Amersfoort

brochage: Meeuwis, Amsterdam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher and author

PECUNIA NERVUS BELLI

(Cicero, *Orationes Philippicae* 5,2,5).

Woord vooraf

Toen ik na een vierendertigjarige loopbaan in de chemische industrie besloot een reeds langdurige hobby, de middeleeuwse geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden, serieuzer aan te pakken, maakte ik kennis met professor dr. H.P.H. Jansen. In dat eerste gesprek over de mogelijkheden van een studie mediaevistiek, vroeg prof. Jansen mij welk onderwerp voor verdere studie ik in gedachten had. Hij vond namelijk dat bij mijn studie van de middeleeuwse geschiedenis reeds een speciaal onderwerp mijn aandacht moest hebben. Met mijn achtergrond, geboren en opgegroeid in het Land van Arkel en de stad Gorinchem, koos ik voor een studie over de Arkels; het werd de Arkelse oorlog die duurde van 1401 tot 1412 en voor de Arkels de ondergang van het geslacht betekende.

De stimulans van prof. Jansen, waarvan ik, vanwege zijn overlijden, helaas maar kort kon genieten, werd voortgezet door zijn staf en zijn opvolger en heeft er toe bijgedragen dat deze, wat oudere, student zich thuis voelde te Leiden en er intensief kon studeren. Hieraan droeg ook bij dr. H. Bruch, die mij hielp met het vinden van de weg in de kronieken en het lezen ervan.

Aan alle bovengenoemden wil ik dan ook dit boek opdragen.

Wassenaar, 15 september 1989

Inhoudsopgave

I. <i>Inleiding</i>	11
II. <i>Verantwoording van de gebruikte bronnen</i>	
1. Inleiding	14
2. Archiefbronnen	17
3. Verwerking van de financiële gegevens uit de archivalia	19
4. De Kronieken	20
III. <i>De heren van Arkel</i>	
1. De genealogie der Arkels en hun groei naar macht	34
2. Het bezit der Arkels	51
IV. <i>Voorspel tot de Arkelse oorlog</i>	
1. Inleiding	66
2. De politieke geschiedenis van Holland, Gelre en het Sticht in het laatste decennium van de 14e eeuw	68
3. Mogelijke redenen voor de Arkelse oorlog	80
4. Het laatste jaar vóór de oorlog, 1400-1401	90
V. <i>Elf jaar Arkelse oorlog (1401-1412)</i>	
1. Inleiding	95
2. Begin van de oorlog tot na het beleg van Gorinchem (1401-1402)	96
3. Bestand met Holland, maar doorgaande strijd met Utrecht; tot aan de dood van graaf Albrecht (1402-1404)	104
4. Graaf Willem vi, voortzetting van de oorlog (1405)	109
5. Bestandsperiode, onrust in Gorinchem (1406-1407)	116
6. Nu een oorlog tussen Holland en Gelre (1407-1412)	124
VI. <i>De Arkelse oorlog, een krijgskundige analyse</i>	
1. Inleiding	148
2. Wapenrusting en wapentuig	150

3. Organisatie van de legers	161
4. Gorinchem en de Arkelse kastelen	171
5. Het beleg van Hagestein en Everstein in 1405	185
<i>VII. De financiële aspecten van de Arkelse oorlog voor de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen</i>	
1. Inleiding	194
2. Kosten	195
3. Invloed van de oorlogsuitgaven op de grafelijke en de stedelijke financiën	200
<i>VIII. Slotbeschouwing</i>	211
<i>Summary</i>	221
<i>Bijlagen</i>	
A. Verwerking van de financiële gegevens uit de archivalia met tabellen van de gebruikte wisselkoersen	231
B. Zegelaars van het verbond van Kabeljauwen en lijst van aangeklaagde en verbannen Hoeken (1393)	241
C. Ridders en knapen van Holland, opgeroepen tegen Arkel op 31 mei 1402. Ridders en knapen die Arkel bijstonden in 1402 Oproepen voor heervvaart in 1405 voor de steden van Holland en Zeeland en oproepen voor de ridderschap	243
D. De 'aanzienlijken' en het stadsbestuur van Gorinchem	247
E. Medezegelaars van de handvesten van Gorinchem en Leerdam door graaf Willem vi geschonken op 7 april 1407	250
F. Edelen die ieder een schuldbrief voor 500 nobel aan Coen van Herlaar schreven in 1410 Lening van de steden in Holland met borgen (1410)	250
G. Kostprijzen van diverse materialen en wapentuig in de strijd gebruikt	251
H. Heervvaartoproepen voor de steden in Holland en Zeeland	252
I. Samenstelling van het stadsleger van Utrecht	253
J. Gevangenen gemaakt door de Arkels in 1402	253
K. Distributie van kruit voor de grote bussen, gebruikt bij het beleg van Hagestein	254
L. Daggelden voor huurlingen in het Hollandse leger in de periode van 1405-1412	255
M. De oorlogsuitgaven van de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen	255
N. De ontvangsten van de tesorier van Holland en Zeeland, 1402-1412	268

<i>Gebruikte afkortingen</i>	274
<i>Geraadpleegde bronnen en literatuur</i>	275
<i>Register van persoons- en plaatsnamen</i>	289
<i>In de tekst geplaatste schema's</i>	
I. Samenhang van de kronieken die handelen over de Arkelse oorlog	29
II. Vereenvoudigde genealogie van het geslacht Arkel	37
III. Idem geslacht Arkel-Noordeloos	38
IV. Idem geslacht Arkel-van den Berghe-Liesvelt	38
V. Idem geslacht Arkel-Heukelom-Asperen	39
<i>In de tekst geplaatste kaarten</i>	
1. Overzichtskaart Alblasserwaard, Krimpenerwaard, Lopikerwaard en Land van Arkel en van der Lede	36
2. Kaart van Gorinchem van Jacob van Deventer (1550)	174
3. Detail van figuur 2.	175
4. Kaart van het gebied ten oosten van Gorinchem van Pieter Sluyter (1553)	180
5. Detail van figuur 4.	181
6. Reconstructie naar Jacob van Deventer voor de stad en Pieter Sluyter voor het gebied ten oosten van Gorinchem, omstreeks 1400	181
7. Mogelijke positie van het Hollandse leger bij het beleg van Hagestein	187

I

Inleiding

Over de geschiedenis van het graafschap Holland in het begin van de vijftiende eeuw is weinig geschreven. Die periode omvat de laatste jaren van de regering van graaf Albrecht en het begin van die van zijn zoon graaf Willem vi en wordt voor een groot deel gekenmerkt door de Arkelse oorlog. Hierin streden de graven van Holland tegen heer Jan van Arkel. Tot 1406 werd Holland hierin bijgestaan door de stad Utrecht, waarbij zich in augustus 1405 ook de bisschop van Utrecht aansloot. In het najaar van 1407 schaarde hertog Reinald iv van Gelre zich aan Arkels zijde en werd het voornamelijk een oorlog tussen Holland en Gelre. Heer Jan van Arkel was een voornaam en machtig edelman. Als kern van zijn bezit was er het gebied van de Landen van Arkel en van de Lede met de steden Gorinchem en Leerdam, dat op de grens lag van Holland, Gelre en het bisdom Utrecht.

Wat geschreven is over de oorlog vindt men voornamelijk in de literatuur, verschenen vóór 1900. Deze verhandelingen zijn grotendeels gebaseerd op 15e-eeuwse kronieken, 16e- en 17e-eeuwse geschiedschrijving en enkele oorkonden. Toen men in de loop van de negentiende eeuw en vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw meer en meer tot de overtuiging kwam dat kronieken niet erg betrouwbaar waren, meende men dat er voor de historici onvoldoende materiaal overbleef om de Arkelse oorlog te kunnen beschrijven. De vermeldingen hierover werden daarom in de meer recente geschiedschrijving, zoals bijvoorbeeld in de *AGN* van 1951 en 1982, steeds korter.¹ De twee uitzonderingen hierop zijn de in 1982 en 1986 verschenen Gorcumse publikaties,² die echter over de Arkelse oorlog bijna geheel gebaseerd zijn op werk van de 17e en 18e-eeuwse Gorcumse geschiedschrijvers Kemp en Van Zomeren, die zich voornamelijk op een kroniek van Pauli hadden gebaseerd.

Om meer inzicht te kunnen krijgen in de geschiedenis van Holland in het begin van de vijftiende eeuw leek het mij daarom interessant de voornaamste politieke

1 J.F. Niermeyer, 'Henegouwen, Holland en Zeeland onder het huis Wittelsbach' in *AGN* III (Utrecht 1951) 92-124, aldaar 118 en 121-122 en H.P.H. Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433' in *AGN* II (Haarlem 1982) 282-323, aldaar 318.

2 B. Stamkot, *Geschiedenis van de stad Gorinchem*. Merewade reeks No. 5 (Gorinchem 1982) 23-26. A. Bijl, *De Arkelse oorlog (1401-1412)*. Merewade reeks No. 9 (Gorinchem 1986).

gebeurtenis uit die tijd, de Arkelse oorlog, nader te bestuderen, nu gebruik makend van archiefmateriaal. Dit is aanwezig in de archieven van Holland, Gelre en stad en bisdom Utrecht, maar jammer genoeg ontbreekt het archief van de heren Van Arkel. Om toch te trachten de strijd van beide zijden te belichten, ben ik nagegaan of het verantwoord was ter aanvulling de kronieken van Pauli te gebruiken. Daarom gaat een uitgebreide en kritische beschouwing van de kronieken die de Arkelse oorlog beschrijven vooraf aan de eigenlijke studie.

De oorlog zelf roept tal van vragen op. Waarom begon graaf Albrecht, direct na de weinig succesvolle en kostbare strijd in Friesland,³ met een volgende oorlog? Hoe sterk was de tegenpartij Jan van Arkel, dat hij het durfde de oorlog aan te gaan en, zoals zou blijken, deze zo lang kon volhouden? Was de oorlog een uiting van Hoekse-Kabeljauwse partijstrijd, waarin voor de Hoeken Willem van Oostervant, de latere graaf Willem vi, streed tegen de Kabeljauw Jan van Arkel, of waren er andere factoren in het spel? Ook kan men zich afvragen waarom de oorlog zo lang duurde, hoe groot de aanvals- en verdedigingslegers waren, hoe sterk de verdedigingswerken van de aangevallen burchten en Gorinchem waren en wie de oorlog betaalde. Dit zijn slechts enkele vragen, die gemakkelijk met andere aangevuld kunnen worden en het leek daarom interessant deze studie te richten op zowel de politieke, krijgskundige als economische aspecten. Op deze wijze kan dan eveneens een indruk verkregen worden van de meer algemene aspecten van de Arkelse oorlog. Zo kan men zich afvragen of die oorlog een effectief middel was tot de territoriale afronding van het graafschap en de uitschakeling van een machtig leenman. Ook hebben de wijze van financiering en de middelen die de graaf en zijn tesorier toepasten om de financiering van de oorlogsuitgaven zo effectief mogelijk te maken, invloed gehad, niet alleen op de landsheerlijke fiscaliteit, maar ook op de positie van de steden, die het grootste deel van de oorlogslasten moesten opbrengen. Het is daarom interessant na te gaan welke de effecten van de oorlog waren op de positie, niet alleen van de steden in Holland en Zeeland, maar ook van de ridderschap, die in deze oorlog maar zo'n geringe rol kon spelen.

In de hoofdstukken iii tot en met v, die handelen over de politieke aspecten, wordt aandacht besteed aan de positie en macht van de oorlogvoerende partijen, de mogelijke oorzaken en het verloop van de oorlog. Omdat het aanvalsleger van Holland niet bij machte bleek belangrijke beslissingen af te dwingen, is in hoofdstuk vi nagegaan hoe de grafelijke legers waren bewapend en georganiseerd en hoe sterk de verdediging van stad en kastelen was. Daartoe is ook het belangrijkste wapenfeit uit de oorlog nader bestudeerd, namelijk het beleg in 1405 van het stadje Gasperden met de Arkelse kastelen Hagestein en Everstein, dicht bij Vianen aan de Lek gelegen. Van dit beleg zijn, van Hollandse zijde, veel detailrekeningen be-

3 Zie hiervoor de nog steeds toonaangevende studie van E. Verwijs, 'De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der xiv eeuw', *Werken HG Nieuwe Reeks* No. 8 (1869). Een nieuwe dissertatie is echter in voorbereiding.

waard gebleven waardoor een goede analyse van de belegeringstechniek gemaakt kon worden. Ook is het mogelijk gebleken een goed overzicht te bieden van de verdedigingswerken van Gorinchem.

Omdat gedurende de oorlog aan beide zijden interne moeilijkheden ontstonden over de zeer hoge financiële lasten die de oorlog, voornamelijk voor de steden, met zich meebracht, wordt in hoofdstuk vii nagegaan hoe groot die oorlogsuitgaven waren en hoe die gefinancierd werden. Deze analyse moest beperkt blijven tot de uitgaven en financiering in Holland, Zeeland en Henegouwen; de uitgaven van de andere partijen waren niet te achterhalen.

De uitgaven werden gedaan in allerlei klinkende munten en in de grafelijke en stedelijke rekeningen verantwoord en gesommeerd in één geldsoort, de rekening-munt. Vanwege de verschillen in onderlinge muntwaarden en rekeningmunten en in de inflatie die in de verschillende gebieden die bij de oorlog betrokken waren optrad, was het noodzakelijk – om tot een eenduidige vergelijking en sommatie te komen – alle uitgaven in één waardevaste munteenheid uit te drukken. Hiervoor is de Engelse nobel gekozen, een munt die gedurende de oorlog in omloop was en een constant goudgewicht behield. Die keuze is verantwoord in Bijlage A, waar ook de methoden worden aangegeven, die gebruikt zijn voor de omrekeningen, en de koerstabellen zijn opgenomen van de meest gangbare Hollandse, Gelderse en Utrechtse munten.

Deze studie loopt tot augustus 1412 toen de vrede gesloten was. Men zou kunnen betogen dat de oorlog pas voorbij was in 1417, toen de laatste zoon van het geslacht, Willem van Arkel, sneuvelde bij een mislukte poging tot herovering van Gorinchem. Ik beschouw die gebeurtenis echter als een onderdeel van de strijd die toen plaats vond om de erfopvolging van graaf Willem vi tussen zijn dochter Jacoba en zijn broer Jan van Beieren. De Arkelse oorlog begon met een officiële oorlogsverklaring van Jan van Arkel op 21 augustus 1401 en eindigde met een eveneens officieel vredesverdrag in 1412. Lag het einde van de studie vast met de vrede in 1412; om een verklaring te kunnen vinden voor de oorzaken van de oorlog, was het nodig terug te gaan tot ongeveer 1392.

II

Verantwoording van de gebruikte bronnen

II.1. Inleiding

Over de Arkelse oorlog bestaat nauwelijks enige literatuur. Slechts oude kronieken en achttiende- en negentiende-eeuwse Nederlandse geschiedschrijvers besteedden er aandacht aan. In de loop van de twintigste eeuw wordt dit steeds minder, tot dat in de *AGN* van 1982 er nog ongeveer dertig regels aan besteed worden.¹ Er is één uitzondering: een publicatie van Bijl uit 1986.² Dit boek is echter geheel gebaseerd op een door Bruch in 1931 uitgegeven kroniek, door hem aan Theodoricus Pauli toegeschreven, van omstreeks 1483³, op werk van de zeventiende-eeuwse Gorcumer Abraham Kemp, die naar zijn eigen zeggen de kroniek van Pauli hiervoor gebruikte,⁴ en op dat van de Gorcumer van Zomeren uit de achttiende eeuw, die weer op zijn beurt van Kemp's werk gebruik maakte.⁵

De achttiende- en negentiende-eeuwse geschiedschrijvers, zoals Wagenaar⁶ en Arend⁷ ontleenden in hun werken voor de beschrijving van de Arkelse oorlog, naast het hen toen bekende archiefmateriaal, veel aan een tweede bewerking van het *Chronicon* van Jan Gerbrandszoon van Leiden (a Leydis)⁸ en de *Divisiechroniek* van Cornelius Aurelius.⁹ Ook werd wel het werk van Kemp gebruikt. Blok¹⁰ ver-

1 H.P.H. Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433' in *AGN* (Haarlem 1982) II 282-323, aldaar 318.

2 A. Bijl, *De Arkelse oorlog (1401-1412)* (Gorinchem 1986) Merewade reeks No 9.

3 Dirck Franckensz. Pauw (*Theodoricus Pauli*) *Kronijcke des lants van Arkel ende der stede van Gorcum*. H. Bruch ed., (Amsterdam 1931). In plaats van Pauw wordt in deze studie de gelatiniseerde naam Theodoricus Pauli gebruikt en dan afgekort tot Pauli. Zie hierover p. 28.

4 Abraham Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel ende jaar-beschrijving der stad Gorinchem, heerlijkheid ende lande van Arkel onder desselfs heeren, ook onder de graven van Holland tot den jare 1500*. (Gorinchem 1656) 16, 17, 30 en 32. Zie ook Bruch, *Kronijcke*, xvi-xviii.

5 C. van Zomeren, *Beschrijvinge der stad Gorinchem en landen van Arkel. Benevens der aloude en adelijke geslagten der doorluchtige heeren van Arkel* (Gorinchem 1755).

6 J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie* (Amsterdam 1749) 21 delen. Door mij gebruikt de 2e druk (Amsterdam 1752) III.

7 J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands* (Amsterdam 1844) 5 delen. Tweede deel, tweede stuk.

8 Jan Gerbrandszoon van Leiden (Leydis), *Chronicon comitum Hollandiae et episcoporum Ultraiectionis*, in F. Sweertius ed., *Annales Rerum Belgicarum, Annales chronici et historici de bellis, urbibus, situ et moribus gentis* I, 1, (Frankfort 1620) 1-373, naar het manuscript te Brussel, Koninklijke Bibliotheek hs. 8343 f. 3^v -249^r.

meldt bijna geen bronnen maar lijkt, sterk verkort, Wagenaar te volgen.

Zoals later in dit hoofdstuk aangegeven wordt, is de *Divisiechroniek*, zeker voor de periode 1392-1412, een letterlijke vertaling van het *Chronicon* van Leydis. Op zijn beurt steunt de tweede bewerking van het *Chronicon*, wat betreft de geschiedschrijving van de Arkelse oorlog, zeer sterk op een kroniek van Pauli.¹¹ Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen dat, voor wie de kronieken van Beke¹² en Pauli heeft bestudeerd, de latere geschiedschrijving weinig nieuws heeft te bieden.

Voor een studie over de Arkelse oorlog moet het aanwezige archiefmateriaal de basis vormen. Bij de oorlog waren de volgende 'partijen' betrokken: allereerst de graven van Holland en Zeeland, Albrecht en zijn zoon Willem vi van Beieren, die de oorlog voerden tegen de heren van Arkel, Jan v en diens zoon Willem. De Hollandse partij kreeg in 1402 steun van de stad Utrecht en in 1405 ook van de toenmalige bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim. Van het begin af aan steunde ook Adolf, graaf van Kleef en van der Mark de Hollandse zijde. Terwijl Utrecht en de bisschop zich na 1405 nagenoeg terugtrokken, verbond in 1407 de hertog van Gelre, Reinald iv zich met Arkel.

Archiefmateriaal is aanwezig van alle partijen, uitgezonderd van de heren van Arkel. Dat laatste archief is in de loop der tijden verloren gegaan. Ook in het gemeentearchief van de hoofdplaats van het Land van Arkel, Gorinchem, is nauwelijks iets aanwezig dat over de oorlog handelt. Een volledig beeld is daarom uit de archieven niet te krijgen. Er zijn hiaten en, zeker tot 1407, geeft het archiefmateriaal voornamelijk de Hollands-Utrechtse opvattingen en activiteiten.

Deze leemten kunnen misschien opgevuld worden door gebruik van 'contemporaine' kronieken. Deze bestaan, in strikte zin, echter niet. Er zijn wel kronieken geschreven vóór 1400, waaronder die van De Beke.¹³ Daarna volgt de *Hollantsche Cronike* van Claes Heynenzoon (Heraut Beieren), die tot 1409 loopt, maar die volgens o.a. Carasso-Kok¹⁴ een compilatie is, vooral uit De Beke en nog enkele andere werken, die voornamelijk een vroegere periode behandelen. Van nog latere tijd zijn het vervolg van De Beke¹⁵, het *Gouds Kroniekje* van ongeveer 1440¹⁶, de *Tielse Kroniek* van 1455¹⁷ en de reeds genoemde kronieken van Pauli (1467-1483) en van A

9 Cornelius Aurelius, *Cronijcke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant (Divisiechroniek)*, gedrukt door Jan Seversz. (Leiden 1517).

10 P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* (Leiden 1890). Door mij gebruikt de derde herziene druk, 4 delen (Leiden 1923) i 341-343.

11 Dit wordt later in dit hoofdstuk verder uitgewerkt.

12 *Johannes de Beke, Chronographia*. H. Bruch ed., RGP Grote Serie 143 ('s-Gravenhage 1973). en *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, H. Bruch ed., RGP Grote Serie 180 ('s-Gravenhage 1982).

13 Zie noot II-12.

14 M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1981) 220-221.

15 Het vervolg is ook uitgegeven door Bruch in *De Beke Croniken*, zie noot II-12, pg. 243-446.

16 *Gouds Kroniekje*, schrijver anoniem, P. Sriverius ed. (Amsterdam 1663) 1-129.

17 *De Tielse Kroniek*, schrijver anoniem, Jan Kuys e.a. ed. (Amsterdam 1983).

Leydis (1467-1494). Alhoewel enige auteurs van deze kronieken wellicht ten tijde van de Arkelse oorlog geleefd hebben, kan men toch niet van strikt contemporaine bronnen spreken. Wel is het zo dat de schrijvers nog dicht genoeg bij de tijd van de oorlog stonden om er met enige kennis over te kunnen schrijven.

Bij het gebruik van het De Beke-ervolg en de A Leydis-kronieken door de latere geschiedschrijvers werden de 'verdichtsels' uit de kronieken vaak weggelaten, zoals Van Gouthoeven nadrukkelijk stelt in zijn inleiding bij zijn uitgave van de *Divisiechroniek*¹⁸, maar in het algemeen werden zij gevolgd. In de loop van de negentiende eeuw en vooral in de twintigste eeuw kwam hier kritiek op. Men stelde dat de kronieken, en zeker de adelskronieken, historisch onbetrouwbaar, veelal geromantiseerd en daarom niet geschikt waren voor verantwoorde geschiedschrijving.¹⁹ In de twintigste eeuw, zeker in de eerste helft ervan, werden de kronieken dan ook niet meer gebruikt.

In meer recente tijd zijn er echter kritische uitgaven verschenen van enkele van de kronieken, zoals die van De Beke en het vervolg door Bruch,²⁰ de *Tielse Kroniek* door Kuys e.a.²¹ en de *Kroniek van Gelre* van Van Berchen door De Mooy.²² Over andere kronieken zijn er kritische beschouwingen verschenen, o.a. over het *Gouds kronieke* door Hugenholtz²³, de *Hollandse Kroniek* van Van Berchen door Tilmans²⁴ en de *Divisiechroniek* door Ebels-Hoving en Tilmans²⁵. Het waarde-oordeel over de kronieken wordt enigszins bijgesteld.²⁶

Het lijkt daarom gewenst na te gaan of er kronieken zijn, die de periode van de Arkelse oorlog beschrijven en die de toets van de kritiek kunnen doorstaan, en zo een welkome aanvulling op het archiefmateriaal kunnen geven. Het is daarom dat in dit hoofdstuk, na een uiteenzetting over de gebruikte archiefbronnen, een verhandeling volgt over de kronieken. Deze is gebaseerd op de literatuur die hierover bestaat en de bestudering van manuscripten en uitgaven van enkele kronieken.

18 W.van Gouthoeven, *D'oude chronijcke ende historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht*, (Divisiechroniek) ('s-Gravenhage 1636).

19 Zie hiervoor o.a. Bruch, *Kronijcke*, i en 105 en W.F. Andriessen ed., *Historia dominorum de Teijsterband, Arckel, Egmonda, Brederode, Ysselsteijn etc.* (Purmerend 1933) i-iii.

20 zie noot II-12 en II-15

21 zie noot II-17.

22 A.J. de Mooy, *De Gelderse Kroniek van Willem van Berchen* (Amsterdam 1950) (dissertatie Amsterdam), ook in *Werken uitgegeven door Gelre* No 24 (Arnhem 1950).

23 F.W.N. Hugenholtz, 'Zeventiende-eeuwse historische kritiek, bekeken door de ogen van een medievist' in H.B. Teunis en L. van Tongerloo ed. *Middeleeuwen tussen Erasmus en heden* (Amsterdam/Dieren 1986) 51-62.

24 C.P.H.M. Tilmans, 'De Hollandse Kroniek van Willem Berchen', *Holland* 16 (1984) 101-120.

25 B. Ebels-Hoving, 'Het karakter van de Divisiechroniek', *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 246-262. C.P.H.M. Tilmans, *Aurelius en de Divisiechroniek van 1517*, *Hollandse Studien* 21 (Hilversum 1988).

26 Zie hiervoor de publicatie: *Genoechliche ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*, B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans red. (Hilversum 1987) en hierin speciaal B. Ebels-Hoving, 'Inleiding' p. 9-18 en ibidem, 'Nederlandse geschiedschrijving 1350-1530' p. 217-242.

II.2. Archiefbronnen

Voor de periode onder beschouwing zijn verschillende archiefbronnen beschikbaar.²⁷

Allereerst zijn er de Leenregisters van de graven van Holland en Zeeland, de hertogen van Gelre en van de bisschop van Utrecht, die onder andere gebruikt zijn bij het vaststellen van Arkels leenbezit. Dan zijn er de Registers die de oorkonden bevatten die betrekking hebben op het bestuur van bovengenoemde gebieden. Voorts zijn er voor Holland en Zeeland de Memorialen die, naast de afschriften van uitgegane en ingekomen bestuursstukken ook andere, voor het hof interessant geachte, aantekeningen bevatten. Deze Registers en Memorialen zijn voor de gehele periode 1392-1412 aanwezig in de Rijksarchieven en zijn alle geraadpleegd. Ook bevat het archief van de graven van Holland en Zeeland nog twee andere registers die archivalia bevatten over de activiteiten in de Arkelse oorlog en de zogenaamde Bevelingen over de periodes 1392-1404 en 1408-1418, waarin alle grafelijke besluiten over het verlenen van ambten zijn opgenomen.

Naast de bronnen van bestuurlijke aard zijn er de financiële archivalia. De tresoriersrekeningen van Holland en Zeeland zijn aanwezig voor 1399-1412 met enkele hiaten, namelijk voor 1402/1403, vier maanden in 1405 en anderhalve maand in 1407. Van de rentmeestersrekeningen in Holland en Zeeland zijn slechts die van Noord-Holland en Kennemerland-Friesland volledig aanwezig. Van de andere rentmeestersrekeningen zijn er slechts enkele overgeleverd, namelijk voor Voorne van 1400-1403 en voor Gouda van 1405-1409.

De rekeningen van de overste rentmeesters van het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen en die van de amptmannen in Zaltbommel, Bommeler- en Tielerwaard zijn nagenoeg volledig aanwezig. In de overste rentmeesterrekeningen zijn er hiaten voor 1402, acht maanden in 1409/10 en tien maanden in 1411/12. Daarentegen zijn er geen rekeningen bekend van het wereldlijk gezag van de bisschop van Utrecht.

Vooral de tresoriers- en overste rentmeestersrekeningen verschaffen veel gegevens, waarbij opgemerkt kan worden dat ook onder de post bodelonen veel interessante gegevens over de gebeurtenissen die te maken hebben met de Arkelse oorlog, gevonden worden. Daarnaast zijn er nog enkele afzonderlijke rekeningen van de kosten, aan Hollandse zijde, gemaakt in de Arkelse oorlog, onder andere van het beleg van Hagestein en Everstein in 1405.

Alle hierboven genoemde archivalia zijn aanwezig in de Rijksarchieven te 's-Gravenhage (ARA), Arnhem (RAG) en Utrecht (RAU).

Ook in de gemeentearchieven van de genoemde gebieden is gezocht naar gege-

²⁷ Voor een gedetailleerde opgave van de bronnen wordt verwezen naar de 'Lijst van gebruikte bronnen' aan het einde van deze studie.

vens. Over de periode 1399-1412 zijn enkele rekeningen bewaard gebleven, zoals vier voor Leiden, één voor Dordrecht, zes voor Middelburg, één voor Utrecht (stad), negen voor Arnhem, vijf voor Zutphen en twee voor Doesburg. In de andere gemeentearchieven is over de activiteiten in de Arkelse oorlog slechts weinig van belang gevonden. Het ging dan meestal om enkele verspreide stukken betreffende heervaart, verkoop van lijfrenten en betalingen aan de landsheer.

Voor het onderzoek is voornamelijk gebruik gemaakt van de oorspronkelijke bronnen. Daarnaast is geput uit uitgegeven bronnen, wanneer dit naar mijn mening verantwoord was, wat betrof nauwkeurigheid en volledigheid van de uitgave. Ik heb gemeend dit te mogen doen omdat de uitgaven beter toegankelijk zijn dan de oorspronkelijke bronnen.

Voor de periode die voor het onderzoek van belang is, zijn uit het archief van de graven van Holland en Zeeland slechts de Bevelingen uitgegeven.²⁸ Ook zijn er regesten uit het archief van de Nassause Domeinraad.²⁹ Zeer nuttig zijn gebleken de op het ARA aanwezige regesten van Gousset.³⁰ Voor het archief van de bisschop van Utrecht als landsheer zijn er uitgaven in publicaties van Muller,³¹ en Heeringa.³² Bijna alle oorkonden voor Gelre zijn uitgegeven door Nijhoff,³³ Van Doorninck³⁴ en Van Asch van Wyck.³⁵

Voor de ingangen van de Rijksarchieven zijn de inventarissen van Kort³⁶ en Mey³⁷ gebruikt; voor de gemeentearchieven en streekarchieven de inventarissen

28 J.H. Scheffer, *Grafelijke Commissie of Beveelboeken van Hertog Albrecht van Beieren 1392-1404* (Rotterdam 1883); *ibid.* II 1408-1418 (Rotterdam 1883).

29 S.W.A. Drossaers, *Het archief van de Nassause Domeinraad* 5 dln. ('s-Gravenhage 1955). vnl. gebruikt deel II *Regestenlijst van oorkonden* I (1106-1459).

30 Martinus Gousset, *Index op de Oude Registers. Repertorium van de commies van de Leenkamer*. (1755) aanwezig ARA LRK 369-408.

31 S. Muller Fz., *Het archief der bisschoppen van Utrecht* ('s-Gravenhage 1892); *ibidem*, *Catalogus van het archief der bisschoppen van Utrecht*. (Utrecht 1906); *ibidem*, *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* 3 dln. (Utrecht 1917-1919), gebruikt II (Utrecht 1918).

32 K. Heeringa, *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573*. 3 dln. Gebruikt II (Utrecht 1932), uitgegeven als *Werken, uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)* Derde Serie No. 59 (1932).

33 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgeheld en bevestigd*. 6 dln. (Arnhem 1830-1875). Gebruikt III *Willem en Reinold IV. Hertogen van Gelre uit het huis van Gulik* (Arnhem 1839).

34 P.N. van Doorninck, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1376-1392 uit het staatsarchief te Dusseldorp, Register B No. 23* (Haarlem 1900); *ibidem*, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397 uit het staatsarchief te Dusseldorp, Register B No. 24* (Haarlem 1901); *ibidem*, *Leenacten van Gelre en Zutphen 1376-1402 uit het staatsarchief te Dusseldorp* (Haarlem 1901); *ibidem*, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1400-1404 uit het staatsarchief te Dusseldorp, Register B No. 25*. (Haarlem 1901); P.N. van Doorninck en J.S. van Veen, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415 naar de drie handschriften: Das Alste Register en 1 oldeste register te Arnhem, zomede B No. 22 te Dusseldorp* (Haarlem 1908). NB Alle deze genoemde registers zijn nu in het RAG.

35 A.M.C. van Asch van Wyck, 'Oorkonden uit het archief van Buren', *Codex Diplomaticus Neerlandicus* 2^e serie 1^e deel, 1^e afd. (1852) 1-165; *ibidem*, 'Nadere oorkonden uit het archief van Buren', *Codex Diplomaticus Neerlandicus* 2^e serie 2^e deel, 1^e afd. (1853) 166-251 en vervolgd in *Codex Diplomaticus Neerlandicus* 2^e serie 3^e deel, 1^e afd. (1855) 89-496.

36 J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland 889-1581* 3 dln. ('s-Gravenhage 1981) in de reeks: Rijksarchieven in Holland. Inventarissenreeks No. 23.

van die archieven en enkele regestenlijsten.

Omdat Willem van Oostervant, de latere graaf Willem vi van Holland en Zeeland en Henegouwen, tot 1405 gouverneur van Henegouwen was en daar ook veel verbleef, is ook het Henegouwse archief nagegaan. Dit is gedaan aan de hand van de inventarissen van dit archief te Lille,³⁸ enkele gepubliceerde rekeningen³⁹ en het *Cartulaire* van Devillers.⁴⁰

II.3. Verwerking van de financiële gegevens uit de archivalia

De archivalia zijn gebruikt om gegevens te verkrijgen over de aanleiding tot de Arkelse oorlog en het verloop ervan. Echter is het ook één van de doelstellingen van deze studie om de gevolgen van die oorlog na te gaan. Als onderdeel hiervan is het gewenst, zo mogelijk een schatting te geven van de kosten van deze oorlog. Daarom zijn uit de voorhanden rekeningen de gegevens hierover verzameld.

Allereerst blijkt daarbij dat er in de middeleeuwen talloze munten van variërende waarden in omloop waren,⁴¹ die men niet zonder meer als uitgaven of ontvangsten in de rekeningen-administratie van de landsheer of steden wilde opnemen. Om een zekere controle te kunnen houden over de financiële transacties, gebruikte men daarom naast de circulerende klinkende munten, de rekenmunt en rekeningmunt.

De rekenmunt was daarbij een abstracte grootheid waarmee een bepaald aantal werd aangeduid. Zo werd bijvoorbeeld het pond, gelijk aan 240 muntstukken of de mark, gelijk aan 144 of 160 muntstukken, gebruikt.

De rekeningmunt was diè munt waarin de administratie-boekhouding werd opgesteld. Zij gaf de mogelijkheid de bedragen te verwerken, te sommeren. Als rekeningmunt kon elke muntsoort fungeren, zowel de rekenmunten als de klinkende munten. Bij rekeningen in pond-schelling-penning werd dan vermeld welke de basismunt was. Zo betekende 'de groot voor 8 penning' dat 1 pond = 30 groot. De waarde van de basismunt, hier de groot, is dan bepalend voor de waarde van de rekening.

In de verschillende gewesten, en ook in het verloop van de tijd, konden basis-

37 P.J. Mey, *Het archief van de graven en hertogen van Gelre en graven van Zutphen. Samenstelling en inventarisatie* Rijksarchief Gelderland, Gelderse Inventarissenreeks No. 2 (Arnhem 1977).

38 L. Verriest, *Les archives départementales du Nord à Lille 1re partie* (Brussel 1913) 96-99.

39 Cercle archéologique de Mons, *Extraits des comptes de la recette générale de l'ancien comté de Hainaut* Tome premier (Mons-Manceaux 1871) en *Supplément au tome premier* (Mons-Manceaux 1885). Aanwezig op het ARA.

40 L. Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut. De l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière* (Brussel 1886), 5 dln. Gebruikt deel II en III.

41 Onderstaande is voornamelijk gebaseerd op :

G.M. de Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer 1394-1400* (Groningen 1968) xliiii-lvi.

G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Wel en wee van Gelres geld. Munten en muntkoersen in de 14de en 15de eeuw', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 71 (1980) 19-49.

munten variëren in waarde en soort. Om tot een kostenschatting te komen, kosten die gemaakt werden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelre, is het daarom nodig om alle bedragen die genoemd worden, tot een enkele munt (waarde) om te rekenen. Voor dit doel zijn, zoveel als mogelijk was, de bedragen omgerekend tot een gouden munt die over de periode 1400-1412 zowel in omloop was, alsook een nageenough vaste waarde had: de Engelse nobel.

Voor meer gegevens over de methoden van omrekenen die gevolgd werden, de verschillende munten die in omloop waren, hun variërende waarden en de verschillende rekenmunten, rekeningmunten en basismunten die gebruikt werden, wordt verwezen naar bijlage A, waar ook tabellen gegeven worden die voor de noodzakelijke omrekeningen zijn gebruikt.

II.4. De Kronieken

Uit Romein's *Geschiedenis*⁴², met het *Supplement* van Bruch daarop⁴³ en zeker Carasso-Kok's *Repertorium*,⁴⁴ blijkt dat er een groot aantal middeleeuwse kronieken bestaan die het tijdvak van de Arkelse oorlog, 1401-1412, beschrijven. Het betreft hier de vervolgen op de kronieken van De Beke, het *Gouds Kroniekje*, het *Chronicon Tielense*, de kronieken van Pauli, A Leydis, Van Berchen, Veldenaar en enkele anonieme adelskronieken.⁴⁵

Deze lijst lijkt veel omvattend, maar bij bestudering van de genoemde kronieken blijkt dat de latere kronieken in deze reeks vaak gebaseerd zijn op vroeger werk, waaraan niets, of nagenoeg niets, is toegevoegd. Het is daarom mogelijk een selectie te maken van enkele kronieken die van belang kunnen zijn. Om die keus te kunnen maken geef ik hieronder een nadere, zeker niet uitputtende beschouwing van de al of niet onderlinge samenhang der genoemde kronieken.

4.1. Nadere beschouwing van de kronieken

4.1.1. Johannes de Beke, *Chronographia episcoporum Traiectensium*, uitgegeven door Bruch.⁴⁶ Na het werk van Bruch staat wel vast, dat de *Chronographia* door De Beke in 1346 voltooid werd. Er zijn daarna door anderen 'continuaties' geschreven en vele afschriften gemaakt, die doorlopen tot in de vijftiende eeuw. Het werk van A Leydis, het *Chronicon* (zie 4.1.8.) beschouwt Bruch als een soort tweede edi-

42 J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen. Bijdrage tot de Beschavingsgeschiedenis* (Haarlem 1932).

43 H. Bruch, *Supplement bij de Geschiedenis van de Noord-Nederlandse geschiedschrijving in de middeleeuwen door Dr. Jan Romein* (Haarlem 1956).

44 Carasso-Kok, *Repertorium*, zie noot II-14.

45 Deze kronieken worden hieronder behandeld, alwaar men de literatuurverwijzingen zal aantreffen.

46 Zie noot II-12.

tie van De Beke, die doorloopt tot ongeveer 1465.⁴⁷

Reeds Bolhuis en Hulshof⁴⁸ hebben er op gewezen dat afschriften van de *Chronographia* door vele, op De Beke volgende, schrijvers zijn gebruikt voor hun eigen kronieken. Zij zien een verband tussen de kronieken van De Beke, Veldenaar, Tielse kroniek, Pauli, A Leydis en de Divisiechroniek, namelijk De Beke's *Chronographia*, die aan de bron stond van vele volgende vijftiende-eeuwse kronieken.

4.1.2. Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, eveneens door Bruch uitgegeven.⁴⁹ Dit is een vertaling van de *Chronographia* en volgens Bruch door de vertaler zelf vermeerderd tot 1393. Ook deze kroniek is veel afgeschreven, ook wel in het latijn terugvertaald, bewerkt en vermeerderd. Die vervolgen zijn volgens Bruch direct in het Nederlands geschreven en kunnen daarom wel als een nieuwe kroniek beschouwd worden. Zij brengen de kroniek tot ongeveer 1430. Zij zijn voornamelijk door Utrechtse geschreven en zijn daardoor sterk op Utrecht georiënteerd. Hollandse gegevens, vaak fout, zijn er aan toegevoegd.⁵⁰

4.1.3. Van *Die Hollantsche Cronike* van de Heraut Beyeren (Claes Heynenzoon)⁵¹ bestaan twee edities. Eén eindigt in 1317, de andere in 1409. De kroniek die loopt tot 1409 is grotendeels gebaseerd op De Beke's *Chronographia*, de Vermeerderde Beke *Croniken* en op werk van de Clerc uten Lagen Landen. De kroniek is daarom nauwelijks origineel en bevat bovendien ook maar weinig gegevens over de Arkelse oorlog.

4.1.4. Het *Gouds Kroniekje* is een anonieme kroniek, die loopt tot in 1437, met twee vervolgen die het tot 1477 brengen.⁵² De oorspronkelijke kroniek is omstreeks 1440 geschreven en is, met vermeerderingen, later door Scriverius uitgegeven.⁵³ Volgens Bruch toont de kroniek verwantschap met de Nederlandse Beke-bewerkingen, waaronder de *Hollandse kroniek* van de Heraut Beieren.⁵⁴ Romein en Hugenholtz⁵⁵ stellen terecht, dat het kroniekje als historische bron niet hoog is aan te slaan. De geschiedschrijving van de oudere tijd bevat veel gissingen en fabels

47 Bruch, *Beke Croniken*, viii.

48 J. Bolhuis van Zeeburgh, 'Hollandsche geschiedbronnen van het Beiersche tijdperk 1345-1436', *svgo Nieuwe Reeks* 8 (1875) 347-376. A. Hulshof, 'De biograaf van Jacoba van Beieren ontdekt', *De Gids* 78 (1914) 1 379-385, 384.

49 Zie noot II-12.

50 Zie voor deze conclusies van Bruch zijn inleiding tot *Beke Croniken*.

51 Beyeren, *Die Hollantsche Cronike*, afschrift onder leiding van Nicolaas Beets (ca. 1840), Leiden un hs. Ltk. 676. Zie ook Carasso-Kok, *Repertorium*, 220-221.

52 Carasso-Kok, *Repertorium*, 179.

53 P. Scriverius, *Het oude Goutse Chronyckken, of historie van Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt en Utrecht met een bijvoeghsel tot aan de laatste graaf van Hollandt* (Amsterdam 1663).

54 Bruch, *Supplement*, 39 en Carasso-Kok, *Repertorium*, 220-221.

55 Romein *Geschiedenis*, 108-109 en F.W.N. Hugenholtz, 'Zeventiende-eeuwse historische kritiek', 52-53.

en de geschiedenis van de auteur's eigen tijd wordt niet breder en heeft daarom niets nieuws te vertellen.

4.1.5. Het *Chronicon Tielense* is een anonieme wereldkroniek in zes delen, die loopt tot 1449 en, nog niet voltooid, beëindigd werd in 1455.⁵⁶ Het zesde deel, waarin de geschiedenis van ons land, vnl. van Utrecht, Tiel en omgeving, wordt behandeld, is uitgegeven door Van Leeuwen in 1789 en recent door Kuys e.a..⁵⁷ De kroniek is gebaseerd op De Beke's *Chronographia* en *Croniken*, maar niet op de continuaties en vermeerderingen ervan. De auteur heeft ook andere bronnen gebruikt zoals het bisschoppelijke archief, de *Catalogus Episcoporum* en kloosterarchieven.⁵⁸ De kroniek bevat daarom originele informatie, geschreven door iemand die dichtbij, of wel in de tijd van de Arkelse oorlog leefde en ook op korte afstand van het Land van Arkel woonde. Hoewel de kroniek summier is in haar berichtgeving, is zij daarom interessant.

4.1.6. Het *Chronicon Hollandiae* van Pauli. De kroniek in 1467-1472 geschreven, is slechts in één afschrift bekend.⁵⁹ Het is misschien een afschrift van een afschrift, aangezien er vermeerderingen in voorkomen, geschreven na Pauli's dood.⁶⁰ De kopiïst vermeldt niet of hij van één hand overschrijft of van verscheidene handen. Het feit dat op verschillende plaatsen folia worden opengelaten, om later meerdere gegevens te kunnen toevoegen, kan op een afschrift van de autograaf van Pauli duiden, omdat hij dat ook in zijn andere werken placht te doen. Pauli noemt zich in het handschrift ook als auteur (p.1059-1060, 1159 en 1244), maar dat kan ook slechts gelden voor het betreffende gedeelte van de kroniek.

Schmedding noemt het hs. een door Pauli geschreven kopie van De Beke's *Chronographia* met vele vervolgen en toevoegsels.⁶¹ De aanvullingen van Pauli worden echter zeer veelvuldig vanaf ongeveer 1380. Na 1393 is het *Chronicon Hollandiae* bijna uitsluitend op Holland gericht en wijkt dan sterk af van het Beke-vervolg. Met Bruch kan daarom worden gesteld⁶² dat Pauli, net als A Leydis, een De Beke-bewerking gemaakt heeft.

56 Carasso-Kok, *Repertorium*, 209 en H. Bruch, 'Vijftiende-eeuwsche Kronieken', *svgo* 8e Reeks 3 (1941-1942) 223-243, aldaar 236-243.

57 J.D. van Leeuwen, *Auctoris incerti Chronicon Tielense* (Utrecht 1789) en J. Kuys e.a., *De Tielse Kroniek* (Amsterdam 1983).

58 Bruch, *Vijftiende-eeuwsche kronieken*, 236 en 243; Kuys, *Tielse Kroniek*, xlvii-xlviii en L. de Leeuw, 'De auteur van het Chronicon Tielense', *Spiegel Historiae* 20 (1985) 381-386.

59 Theodoricus Pauli, *Chronicon Hollandiae*, Utrecht vs hs. 1650. Op deze plaats wil ik de heer Bruch danken, die mij een fotocopie van het handschrift ter beschikking stelde.

60 E.O. van der Werff, 'Geschiedschrijving in de vijftiende eeuw; de werken van Dirk Frankensz. Pauw', *Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen* (1983) Vakgroep middeleeuwse geschiedenis. Niet gepubliceerd. Met instemming van de heer Van der Werff door mij geraadpleegd. In deze noot wordt verwezen naar p. 48.

61 L.C.M. Schmedding, *De regeering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht* (Leiden 1899) v.

62 Bruch, *Supplement*, 70

In zijn *Chronicon Hollandiae* voegt Pauli stukken toe die telkens het opschrift hebben 'de Arkel', stukken die samen de basis vormen voor zijn latere Arkel-kroniek.⁶³ Bruch veronderstelt dat Pauli deze stukken over Arkel heeft afgeschreven van een onbekende bron, een bron die in uittreksel bewaard, ook door andere schrijvers, zoals die van het *Chronicon Tielense*, zou zijn gebruikt. Bruch concludeert dit uit het feit dat Pauli zelf soms schrijft dat hij zijn bron niet goed kan lezen.⁶⁴ De geschiedenis van de heren van Arkel is niet later toegevoegd aan het *Chronicon Hollandiae*. Na een inleidend hoofdstukje (p.117-122) is de rest van de geschiedenis geïntegreerd, verspreid over de tekst. Pauli moet daarom bij het schrijven van het *Chronicon Hollandiae* over de gegevens van Arkel de beschikking gehad hebben. Of dit nu 'een onbekende bron' was, of wel dat Pauli zijn eigen Arkel-genealogie schreef, met gebruikmaking van o.a. memorieboeken die, zoals hij zelf zegt, één van de bronnen van zijn *Chronicon Hollandiae* waren, blijft onzeker.⁶⁵

Pauli heeft na 1472 nog verder aan zijn *Chronicon Hollandiae* gewerkt. Tilmans en Van der Werff⁶⁶ hebben erop gewezen, dat een manuscript te Trier,⁶⁷ dat bekend staat als een afschrift van A Leydis' *Chronicon* en dat door Carasso-Kok⁶⁸ wordt genoemd als 'geïnterpoleerd voornamelijk naar Dirk Frankenszoon Pauw', door Pauli zelf is geschreven. Pauli noemt zich zelf ook in deze kroniek, zoals bijvoorbeeld in het voorwoord (f 2'). Van der Werff⁶⁹ toont aan, dat Pauli in het bezit geweest moet zijn van A Leydis' *Chronicon* (eerste redactie) en die gebruikt heeft om af te schrijven, te interpoleren en te vermeerderen. Pauli gebruikte voor het vermeerderen adelskronieken van Egmond en Brederode en grote delen van zijn *Chronicon Hollandiae*. Het werd zo een nieuwe kroniek, geschreven tussen 1477 en 1480 en samengesteld uit A Leydis' *Chronicon* en Pauli's *Chronicon Hollandiae*.

De kroniek loopt tot 1387. Pauli is toen gestopt omdat, naar Van der Werff vermoedt, hij het *Chronicon* aan A Leydis moest teruggeven⁷⁰. Omdat de kroniek in Trier niet verder gaat dan 1387 is deze door mij niet bestudeerd.

Pauli heeft zijn kroniek gebruikt om andere kronieken te maken, zoals o.a. de *Kronijcke* (zie 4.1.7.) en verschillende andere, hier niet ter zake zijnde, kleine en grote geschriften.⁷¹ Hiervan is het *Chronicon Universale* Pauli's laatste en grootste (compilatie) werk, geschreven in 1480-1485. Bruch ziet Pauli's *Chronicon Hollandiae* als een soort 'bibliotheek-boek', aantekeningen van Pauli, die hij gebruikte

63 H. Bruch, 'Een reeks 15' eeuwsche kronieken van adellijke geslachten', *De Nederlandsche Leeuw* 49 (1931) 71-76, aldaar 75.

64 H. Bruch, 'De Gelderse Kroniek van Willem van Berchen', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 7 (1953) 316-318, aldaar 317.

65 Pauli, *Chronicon Hollandiae*, 117.

66 Tilmans, 'Berchen', 107, noot 38, en Van der Werff, *Pauw*, 20-21.

67 Hs. Trier sb 1288 /79 4°.

68 Carasso-Kok, *Repertorium*, 327.

69 Van der Werff, *Pauw*, 54-61.

70 Ibidem, 61.

71 Zie voor een opsomming van deze kronieken Carasso-Kok, *Repertorium*, 244-249.

voor zijn andere werken.⁷² Dit kan echter betwijfeld worden, omdat in het *Chronicon Hollandiae* Pauli zich enkele malen direct tot de lezer richt, bijvoorbeeld p. 921. Van der Werff⁷³ deelt deze mening ook en wijst er op dat het *Chronicon Hollandiae* niet een verzameling van aantekeningen en afschriften van andere bronnen is, maar één geheel is, waarin de gegevens zijn gecompileerd, geïnterpreteerd en vermeerderd. Het is een kroniek die door anderen gelezen en gebruikt kon worden. Behalve Pauli zelf hebben ook andere schrijvers het *Chronicon Hollandiae* gebruikt, bijvoorbeeld A Leydis voor zijn tweede redactie van het *Chronicon* en Van Berchen voor zijn *Hollandse Kroniek*.

4.1.7. Aan Pauli wordt een in 1483 voltooid en in het Nederlands geschreven geschiedenis van het land van Arkel en Gorinchem toegeschreven. Het is een uittreksel uit zijn *Chronicon Hollandiae* met enkele aanvullingen, vooral aan het einde. Deze geschiedenis is in drie afschriften bewaard gebleven. Twee bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Eén daarvan is door Bruch uitgegeven in 1931 en is genaamd: *Kronijcke des lants van Arkel ende der stede van Gorcum*.⁷⁴ Het andere afschrift uit de Koninklijke Bibliotheek, genaamd: *Chronica des landts van Arkel ende der stede van Gorchum, anno 1635* is pas in 1957 bekend geworden en niet uitgegeven.⁷⁵ Van het derde handschrift, dat nagenoeg gelijk is aan de *Kronijcke* en zich in particulier bezit bevindt, is pas sinds begin 1989 het bestaan bekend.⁷⁶

Bruch had er in 1931 reeds op gewezen dat de *Kronijcke* slordig was afgeschreven en dat er stukken waren weggelaten, of niet voltooid. Dit wordt bevestigd door lezing van de *Chronica*. Deze laatste is veel zorgvuldiger afgeschreven, in 1635 zoals de titel zegt. Zij bevat ook meer materiaal. Vergelijking van de tekst in Pauli's *Chronicon Hollandiae* en in de *Chronica* maakt duidelijk dat hele stukken uit het *Chronicon Hollandiae* letterlijk zijn vertaald. De *Chronica* en de *Kronijcke* bevatten echter meer. Vooral de periode na 1407 laat aanzienlijke vermeerderingen zien. De meest volledige geschiedenis over de Arkelse oorlog wordt daarom in de *Chronica* gevonden. De *Kronijcke* is minder betrouwbaar: data en numerieke gegevens zijn vaak fout afgeschreven; ook laat de *Kronijcke* vaak zaken weg die voor Arkel en/of Gorinchem minder gunstig verliepen. De *Chronica* daarentegen volgt heel trouw het *Chronicon Hollandiae*, dat veel meer 'neutraal', minder pro-Arkel is.

Volgens Van der Werff⁷⁷ staat de *Kronijcke* apart van de andere kronieken van

72 Bruch, *Supplement*, 68-69.

73 Van der Werff, *Pauw*, 75-76.

74 Zie noot II-3, naar het handschrift $\mathbf{KB}$ Den Haag, hs 132 A 32.

75 Pauli, *Chronica* $\mathbf{KB}$ Den Haag hs 134 C 39. Aangezien dit handschrift lange tijd niet in de alfabetische klappers van de $\mathbf{KB}$ was opgenomen, werd dit hs. niet in het *Repertorium* van Carasso-Kok vermeld. Ik dank de heer Bruch, die mij op de aanwezigheid van dit handschrift heeft gewezen.

76 Ik dank de archivaris van het $\mathbf{GA}$ Gorinchem, de heer A.J. Busch, die mij wees op het bestaan van dit derde afschrift.

Pauli. Zij geeft een afwijkende genealogie van de heren van Arkel (één heer meer ca. 1100) en bezit ook een andere stijl, meer direct, minder devoot en uitleggend dan de andere kronieken. Van der Werff twijfelt daarom of Pauli wel de schrijver van de *Kronijcke* is. Wordt echter de meer volledige *Chronica* met Pauli's andere kronieken vergeleken, dan zijn de verschillen veel minder. De genealogie in het *Chronicon Hollandiae* is moeilijk te bepalen maar lijkt mij gelijk aan die van de *Chronica*. Ook valt nog op dat in alle Pauli-kronieken van de laatste heer van Arkel (Jan v) gemeld wordt, dat hij getrouwd was met *Maria* van Gulik. Het is echter bekend dat dit *Johanna* van Gulik, de dochter van Maria, moet zijn.⁷⁸ In dit opzicht zijn alle kronieken gelijk, ook de *Kronijcke*. Bruch twijfelt niet aan het auteurschap van Pauli en geeft daarvoor talloze redenen.⁷⁹ De argumenten van Bruch en van Van der Werff staan tegenover elkaar; ook de door mij genoemde verschillen en overeenkomsten dragen niet bij tot een oplossing. Het is daarom niet mogelijk vast te stellen dat Pauli de auteur is van de in het Nederlands geschreven kroniek. Zoals bijvoorbeeld Van Berchen Pauli's *Chronicon Hollandiae* gebruikte voor zijn *Hollandse Kroniek* en *Gelderse Kroniek* (zie 4.1.9.), kan een ander dan Pauli ook het zelfde *Chronicon Hollandiae* gebruikt hebben voor de kroniek waarvan de *Kronijcke* en de *Chronica* een afschrift zijn.⁸⁰

4.1.8. *A Leydis*. Het ligt niet op mijn weg om de werken van Jan Gerbrandszoon van Leiden (a *Leydis*) hier te behandelen. Ik beperk mij tot het aspect van een mogelijke relatie tussen A *Leydis* en Pauli, zoals die in de literatuur is beschreven.

Het wordt algemeen aangenomen,⁸¹ dat A *Leydis* zijn *Chronicon comitum Hollandiae et episcoporum Ultraiectensium* tussen 1467 en 1469 geschreven heeft in een eerste redactie. Dat is dus ongeveer gelijktijdig met Pauli's *Chronicon Hollandiae*. Daarna heeft A *Leydis*, volgens zijn eigen zeggen, ongeveer tien jaar aan een tweede redactie gewerkt, die waarschijnlijk in 1494 of iets later voltooid werd. In tegenstelling tot de eerste redactie werd de tweede uitgegeven door Sweertius in 1620.⁸²

Reeds in 1922 wees Hintzen⁸³ erop dat de eerste redactie (hier *Leydis* i genoemd) een kritische bewerking was van de latijnse Beke, met eigen vermeerderingen en

77 Van der Werff, *Pauw*, 68-69

78 J.W. Groesbeek, 'De heren van Arkel', *De Nederlandsche Leeuw* 71 (1954) 203-217, aldaar 216. A.W.E. Dek, 'Bijdrage tot de genealogie van het geslacht van Arkel', *De Nederlandsche Leeuw* 83 (1966) 273.

79 Bruch, *Kronijcke*, p. xi-xviii.

80 Om bij het citeren verwarring met andere kronieken te voorkomen, zal de *Chronica* geciteerd worden als: Pauli, *Chronica*, waarbij dan bedacht moet worden dat het auteurschap van Pauli aan twijfel onderhevig is.

81 Romein, *Geschiedenis*, 117 en V.J.G. Roefs, *De Egmondse abtenkroniek van Johannes a Leydis O. Carm.* (Sittard 1942) 27.

82 Zie voor de uitgave noot II-8. B. Ebels-Hoving, 'Johannes a Leydis en de eerste humanistische geschiedschrijving van Holland', *BMGN* 100 (1985) 26-51, aldaar 35, stelt dat *Leydis* II tussen 1485 en 1490 voltooid kan zijn.

83 J.D. Hintzen, 'Het chronicon comitum hollandiae et episcoporum ultraiectensium Joh. Gerbrandi a Leydis', *avgo* 5' Reeks 9 (1922) 131-143, aldaar 137-138.

dat de tweede redactie (Leydis II) vele wijzigingen op Leydis I bevatte, geput uit een andere Hollandse bron. Romein veronderstelde vervolgens dat die bron het Utrechtse hs. 1650, het *Chronicon Hollandiae* van Pauli zou zijn.⁸⁴ Bruch⁸⁵ wees erop dat de autograaf van Leydis I⁸⁶ voorzien is van kanttekeningen naar Pauli. Hiervoor, onder 4.1.6. is reeds vermeld dat Pauli de autograaf van Leydis I heeft gebruikt voor zijn kroniek die te Trier bewaard wordt. Van der Werff⁸⁷ heeft met tekstvergelijking aangetoond dat Pauli de autograaf gebruikte, niet het afschrift door Van Sevender in 1469 gemaakt. Pauli zou daarbij zijn aantekeningen in de marge van de autograaf geplaatst hebben. Van der Werff neemt daarom aan dat Pauli en A Leydis elkaar, vanaf vóór 1477, persoonlijk gekend moeten hebben en elkaar hun werk hebben uitgeleend.

Het resultaat is dat Leydis II over de periode van de Arkelse oorlog niets vermeldt dat niet, veel uitvoeriger, in Pauli's *Chronicon Hollandiae* staat. Leydis II is vaak gebruikt door latere geschiedschrijvers, te beginnen met Aurelius in zijn *Divisie-kroniek*. Dit werd door Ebels-Hoving en Tilmans aangetoond o.a. voor de periode 1350-1417.⁸⁸ Het zal daarom niemand verbazen, dat in de *Divisie-kroniek* en de latere werken daar weer op gebaseerd, niet veel origineel materiaal te vinden is.

4.1.9. *Van Berchen*. Uit de studies van De Mooy en vooral Tilmans⁸⁹ is het duidelijk geworden, dat Van Berchen voor zijn *Hollandse Kroniek* en de kroniek *De dominis de Arkel*, Pauli's *Chronicon Hollandiae* heeft afgeschreven.⁹⁰ Ook in zijn *Gelderse Kroniek* is de tekst over de Arkelse oorlog, voor zover vermeld, geheel van Pauli overgenomen. Er is daarom over de Arkelse oorlog geen origineel materiaal bij Van Berchen te vinden.

4.1.10. *Veldenaer*. De kronieken die door Veldenaer in 1480 zijn gedrukt, waaronder o.a. *Dat boeck dat men hiet Fasciculus temporum*, zijn, voor wat betreft de ook daarin opgenomen kronieken van Holland en Zeeland, voornamelijk gebaseerd op De Beke en het vervolg.⁹¹ Het werk getuigt echter van een meer 'Hollandse visie' over het verloop van de geschiedenis in de Arkelse oorlog. Ook heeft Van Boxhorn in zijn uitgave van Veldenaer's kroniek in 1650 enkele aanvullingen, weliswaar zonder bronvermelding, gegeven. Zo publiceert hij bijvoorbeeld de volledige tekst

⁸⁴ Romein, *Geschiedenis*, 121, noot 2.

⁸⁵ Bruch, *Supplement*, 45. Ebels-Hoving, *Johannes a Leydis*, 40 wijst er op dat A Leydis naast de gegevens uit het *Chronicon Hollandiae* van Pauli ook één of meer andere bronnen gebruikt heeft.

⁸⁶ Londen British Library, Cotton ms Vitellius E vi f. 4^v-162^r.

⁸⁷ Van der Werff, *Pauw*, 8 en 55; het afschrift van van Sevender bevindt zich te Leiden, UB ms BPL 127 d.

⁸⁸ B. Ebels-Hoving, *Divisie-kroniek*, 255, Tilmans, *Aurelius*, 75, 95, 106 en 109, en Ebels-Hoving, *Johannes a Leydis*, p. 39 noot 61.

⁸⁹ Voor De Mooy, zie noot II-22, Tilmans, *Berchen*, passim.

⁹⁰ Zie voor de genoemde kronieken, Carasso-Kok, *Repertorium*, 427-429, 432-433 en 434-435.

⁹¹ Carasso-Kok, *Repertorium*, 339 en Bruch, *Supplement*, 43.

van het handvest door hertog Reinald iv van Gelre in 1409 aan de stad Gorinchem gegeven.⁹²

4.1.11. Adelskronieken over de heren van Arkel. Er is een serie adelskronieken bekend uit de handschriften van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, nl. hs. 6045-6054, die door Andriessen in 1933 zijn uitgegeven.⁹³ Hij stelde dat de serie, in 1537 door C. van Mierop afgeschreven, één geheel vormde en door een of twee anonieme auteurs was geschreven, vóórdat Pauli en A Leydis hun kronieken schreven. Door deze datering kon Andriessen moeilijk een verklaring vinden voor de looptijd der verschillende kronieken van de serie. Enkele eindigen nl. rond 1460, andere rond 1480 met verdere vermeerderingen tot in de zestiende eeuw. Deze datering heeft lange tijd voor veel verwarring gezorgd. Men nam bijvoorbeeld aan, dat Pauli deze anonieme kroniek gebruikt zou hebben voor zijn stukken over Arkel en Gorinchem en A Leydis voor zijn Brederode-kroniek. Dank zij o.a. het werk van Bruch is het duidelijk geworden dat de anonieme kronieken omstreeks 1500, of misschien wel later, zijn afgeschreven van o.a. Pauli en A Leydis en dat de hele serie een compilatie is van het werk van vele schrijvers.⁹⁴ De kroniek van Arkel is een duidelijk afschrift van Pauli's werk en correleert heel sterk met de *Chronica*.

In hetzelfde werk gaf Andriessen in een bijlage een editie van een manuscript, gevonden in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, dat vooraf ging aan een manuscript dat de bovengenoemde anonieme serie bevatte. Dit door Andriessen genoemde 'Voorste Haagse Handschrift'⁹⁵ blijkt echter niets anders te zijn dan een genealogie van de heren van Arkel. Opvallend eraan is alleen, dat de genealogie trouw die van Pauli volgt tot aan de laatste heer van Arkel (Jan v), waar de fout van Pauli, die Jan v getrouwd laat zijn met Maria van Gulik nu hersteld wordt in (juist) Johanna van Gulik.

Uit dit algemene overzicht van de kronieken blijkt dat er een duidelijke samenhang van de kronieken bestaat. In vele kronieken wordt gebruik gemaakt van voorgaande of ze zijn er afschriften of bewerkingen van. Ik heb getracht deze verbanden weer te geven in een schema, zoals hierna is gegeven. Hieruit blijkt dat als men kronieken voor gegevens over de Arkelse oorlog wil gebruiken, de kronieken van Pauli, zijn *Chronicon Hollandiae* en *Chronica* de belangrijkste zijn. Daarom worden hierna nog enige gegevens over Pauli zelf behandeld.

⁹² M.Z. van Boxhorn ed. *Johan Veldenaer, Chronijck van Hollandt, Zeelandt ende West Vrieslands over om trent tweehondert jaren geschreven* (Leiden 1650) 187-191.

⁹³ Zie noot II-19.

⁹⁴ Bruch, *Viiftiende-eeuwse kronieken*, 223-235 en Bruch, *Supplement*, 66.

⁹⁵ ^{KB} Den Haag, hs. 131 G 31.

4.2. Pauli

Er is slechts heel weinig over Pauli bekend. Hij werd in 1416 of 1417 geboren te Gorinchem, zoals hij zelf vele malen in zijn kronieken vermeldt.⁹⁶ Hij werd, zoals gebruikelijk op 25 jarige leeftijd, in 1442 tot priester gewijd en was kanunnik van de collegiale kerk van St. Martinus en St. Vincentius te Gorinchem. In 1449 werd hij onderdeken en pastoor. Hij leefde tot ongeveer 1490, waarschijnlijk 1493.

Over zijn naam bestaat onzekerheid. In zijn latijnse kronieken noemt hij zich Theodoricus Pauli, éénmaal Theodorico Pauli, alias Franconis. De Ram⁹⁷ vertaalde zijn naam tot Thierry Pauwels, maar in de *Kronijcke* noemt de auteur zich Heer Dirck Franckenszoon en de na hem volgende Gorcumse schrijver Aert Kemp Jacobszoon Vos, die in zijn werk van 1607 een in 1520 geschreven oorkondenboek van zijn grootvader Aert Kemp Imbertszoon citeert, noemde hem Dirck Pau Franckenss.⁹⁸ Abraham Kemp schreef in 1656 Dirk Vrancken Pauw.⁹⁹ Bruch zag daarom in het 'franconis' een patronymicum en noemde hem in zijn uitgave Dirck Franckenszoon Pauw.¹⁰⁰

In 1397 werd te Gorinchem een Dirk Vrankenzoen poorter, na er acht jaren te hebben gewoond.¹⁰¹ In een oorkonde van 1406 wordt een Dirck Franckenz. als vriend van heer Jan v van Arkel genoemd.¹⁰² Deze zou dan de grootvader van onze Pauli geweest kunnen zijn. Dit werd bestreden door Van Naerssen,¹⁰³ die uit de oude registers van handelingen der schepenen van Gorinchem o.a. de namen vond van 'heer Dirc Pouwelss.' (1482) en 'heer Dirck Vrancken, voor het kapittel' (1483).

Van der Werff wijst in een publicatie van 1987¹⁰⁴ op een handschrift aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen, dat een tractaat bevat: *Van die neghen coeren der engelen*,¹⁰⁵ waar in de proloog wordt vermeld: 'so sel ic Dirc Pouwelssoen priester ... ende canonic te Gorinchem dit navolghende boeckijn oversetten uten latijn in duutser talen.' Hij wijst daarbij echter ook op een afschrift van het Barbara-wonder, waarin staat 'heer Dierick Vranckenssone'¹⁰⁶

96 Het onderstaande is voornamelijk gebaseerd op Bruch, *Kronijcke*, iii-iv.

97 F.X. de Ram, 'Notice sur le manuscrit inédit du Chronicon Universale de Theodoricus Pauli', *Compte-Rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins* 2 (1838) 98-108, aldaar 98.

98 Aert Kemp Jacobsz. Vos, *Cronijcke des lants van Arkel ende der stede van Gorcum* (1607), GA Gorinchem Inv. No. 102, f. 79 ' en 82'. Dit handschrift is in de KB Den Haag, hs. 78 C 32.

99 Zie noot n-4.

100 Bruch, *Kronijcke*, p. iv.

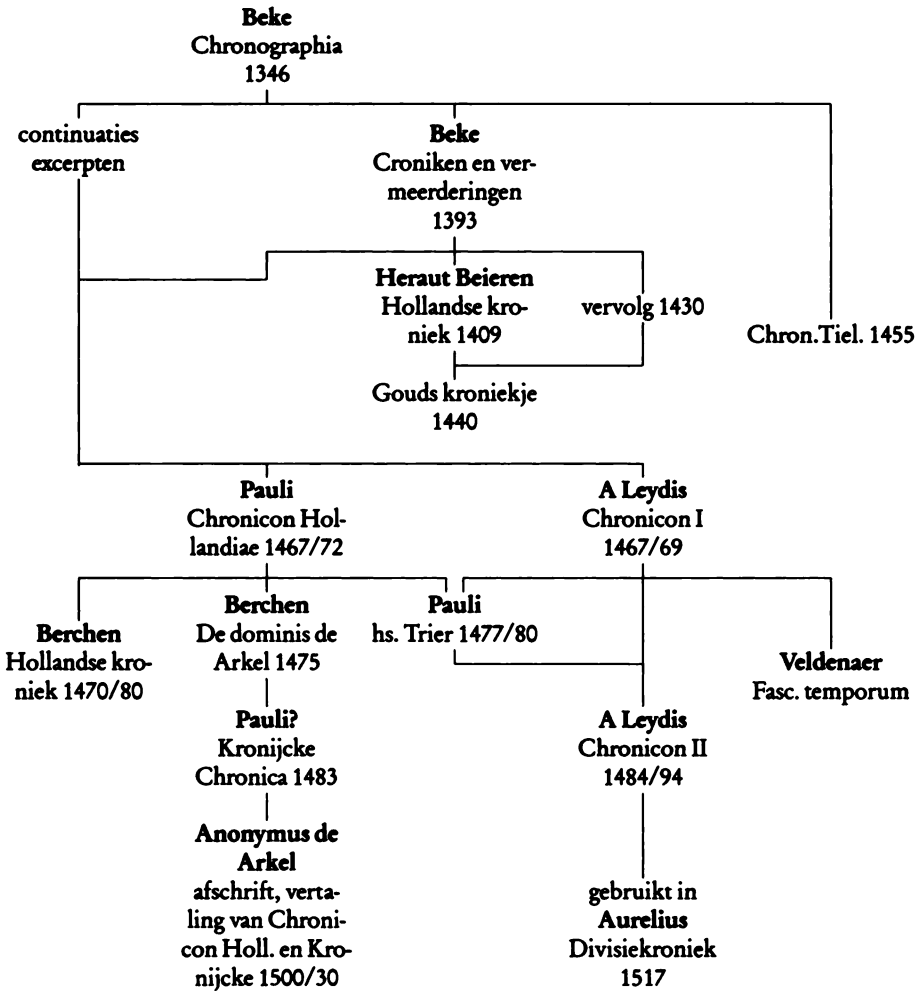
101 H. Bruch, 'Middeleeuwsche rechtsbronnen van Gorinchem', *Werken ovr* 3' reeks No. 8 (Utrecht 1940) 47.

102 Van Mieris iv 35.

103 W.F.R.van Naerssen, 'Dirck Franckenz. Pauw, Theodoricus Pauli', *De Nederlandsche Leeuw* 50 (1932) 34-36.

104 E.O. van der Werff, 'Ad defendendum terminos christianitatis. Het liber bellorum dei van Theodoricus Pauli (1489)' in *Genoechlicke ende lustige historiën. Laattmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*, B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans red. (Hilversum 1987) p. 101-117, aldaar p. 102-103.

105 Nijmegen UB hs. 306 f. 117-127'.

Schema 1. Samenhang van de kronieken die handelen over de Arkelse oorlog

De kwestie van de naam wordt door alle bovengenoemde tegenstrijdige gegevens daarom niet opgelost. Mèt Van der Werff¹⁰⁷ lijkt het mij het beste vast te houden aan de door Theodoricus Pauli zelf gebruikte naam in zijn latijnse werken, die als autograaf worden aangenomen.

Zoals hiervoor reeds vermeld, heeft Pauli twee hoofdwerken geschreven, eerst het *Chronicon Hollandiae* (1467-1472) en daarna het *Chronicon Universale* (1480-1489).¹⁰⁸ Vooral het *Chronicon Hollandiae* heeft hij gebruikt om andere werken

106 Hamilton (Canada) McMaster University Library hs. 41 f. 156'.

107 Van der Werff, 'Liber bellorum dei', 103.

108 Van der Werff, 'Pauw', 74

te schrijven, waaronder mirakelverhalen, heiligenlevens en een levensbeschrijving van Jacoba van Beieren.¹⁰⁹

Bruch heeft erop gewezen dat Pauli bij het begin, midden en slot van zijn geschriften telkens enige bladzijden open liet, om die dan later te kunnen vullen met andere aantekeningen.¹¹⁰ Welke bronnen Pauli gebruikte, is niet duidelijk. Hij blijft zeer vaag en in zijn *Chronicon Hollandiae* vermeldt hij slechts: ‘...historiae, memoriarum libri, cronica, gesta’ en ‘...libertatis ab ipsis a diversis principibus impetratae...’¹¹¹ Door het werk van Focke¹¹² is bekend dat hij voor zijn *Chronicon Universale* gebruik maakte van een grote verscheidenheid van werken zoals die van Robertus Monachus, Vincent van Beauvais, Martin von Troppau, Beda en vele andere. Beke en het vervolg waren zijn voornaamste bron voor het *Chronicon Hollandiae*.

Bij het lezen van het *Chronicon Hollandiae* en zijn *Kronijcke* en *Chronica* valt het op, dat Pauli na ongeveer 1385 plotseling veel uitvoeriger wordt. De ‘verhalen en verdichtsels’ worden dan veel minder. Zo wordt in het *Chronicon Hollandiae* ongeveer de helft besteed aan de periode na 1385. In de *Kronijcke* en *Chronica* is dat ongeveer tweederde, waarvan dan weer de helft aan de Arkelse oorlog is gewijd. Pauli heeft dus over uitvoerige bronnen kunnen beschikken, waarover hij echter niets meedeelt.

4.3. Evaluatie

Het is duidelijk dat, als men naast de archiefbronnen ook kronieken wil raadplegen, de keus van de te gebruiken kronieken bepaald moet worden door de oorspronkelijkheid en betrouwbaarheid ervan. Uit het voorgaande overzicht blijkt dat qua oorspronkelijkheid het vervolg van De Beke en Pauli’s *Chronicon Hollandiae* en *Chronica* de voorkeur genieten. Het De Beke-vervolg is vooral van belang voor informatie over de ‘Utrechtse’ zaken. Pauli’s genoemde werken bevatten echter veel meer over de Arkelse oorlog. Maar wat is de betrouwbaarheid ervan?

Zoals hiervoor reeds vermeld, werden de kronieken door de geschiedschrijvers in de zestiende en zeventiende eeuw bijna klakkeloos gevolgd. Daarna volgde een meer kritisch gebruik totdat in de twintigste eeuw de kronieken, als onbetrouwbaar, voor historisch onderzoek zonder enige waarde werden bevonden; zij waren slechts van historiografisch belang.

Het blijkt echter dat, als men zoveel mogelijk teruggaat tot de oorspronkelijke bron en let op afschrijffouten en toegepaste tekstinterpretaties, men interessante

109 *Codex Tegernseensis*, uitgegeven door F. Löher, ‘Beiträge zur Geschichte der Jakobäa von Bayern. Erste Abteilung 1401-1426’ *Abhandlungen der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften* III Cl. X, 1 12-28 (München 1865).

110 Bruch, *Kronijcke*, vi.

111 Bruch, *Kronijcke*, xv-xvi.

112 W. Focke, *Theodoricus Pauli, ein Geschichtschreiber des xv. Jahrhundert und sein Speculum historiale* (Halle 1892) 10 en 120-121.

gegevens kan vinden. Dit is ook het geval met het *Chronicon Hollandiae* en de *Chronica* van Pauli als men de oudere geschiedenis die verhaald wordt, uitsluit. Die was immers door Pauli, weinig kritisch, met alle verdichtfels overgeschreven uit andere werken.¹¹³ Maar als men de informatie van na ongeveer 1385 nagaat, dan blijkt door vergelijking van het beschikbare archiefmateriaal met de overeenkomstige beschrijvingen in Pauli's kronieken, dat deze voor het overgrote deel betrouwbaar zijn in hun chronologische vermelding van de feiten, de meeste data en ook de numerieke gegevens. Met deze laatste was Pauli overigens zeer spaarzaam.

Op deze plaats wil ik deze betrouwbaarheid illustreren aan slechts enkele voorbeelden. In de volgende hoofdstukken zullen deze voorbeelden, en ook andere, uitvoeriger ter sprake komen.

a. Pauli beschrijft in zijn *Chronicon Hollandiae* dat tijdens het beleg van het slot Altena, door graaf Albrecht in 1393, bemiddeld wordt door raadslieden van Henegouwen en de steden van Holland. Dit wordt alleen vermeld bij Pauli¹¹⁴ en het kan gestaafd worden door een uitvoerig verslag van de gezanten van de hertog van Bourgondië en van de hertogin van Brabant, uitgegeven door Devillers.¹¹⁵

b. Alleen Pauli in het *Chronicon Hollandiae* maakt melding van een rechtszaak van Willem van Oostervant tegen Jan v van Arkel in 1400-1401, met als gevolg de verbeuring van Arkels goederen in Holland en Zeeland.¹¹⁶ Dit wordt bevestigd door informatie gegeven bij de bodelonen van 20 en 25 maart 1401 in de tresoriersrekening van 1400-1401.¹¹⁷

c. Pauli vermeldt in zijn *Chronica*, dat in 1403 Jan v van Arkel wilde deelnemen aan een tournooi in Den Haag, waarbij zijn daarvoor benodigde uitrusting en rijke kledij tijdens het vervoer te Rotterdam in beslag werden genomen.¹¹⁸ Zoals blijkt uit Henegouwse rekeningen was er in mei van dat jaar inderdaad een tournooi, waarbij Willem van Oostervant de gastheer was.¹¹⁹ Zo zijn er vele voorbeelden te geven, ook voor latere jaren; zoals reeds gezegd komen die in de volgende hoofdstukken nog aan de orde.

Pauli maakte ook enkele fouten. Zo laat hij in 1402, bij het beleg van Gorinchem, niet alleen de stad Utrecht meedoen maar ook, onjuist, de bisschop van Utrecht.¹²⁰ Overigens valt dit niet al te zeer te verwonderen, aangezien de situatie wel verwarrend was. De bisschop mengde zich pas officieel in de strijd aan de Hollandse kant

113 Voor een beschouwing over het aspect verdichtfels-fabels, zie B. Ebels-Hoving, 'Inleiding' in *Genoetlicheke historiën* p. 17-19.

114 Pauli, *Chronicon Hollandiae*, 826-827

115 L. Devillers, *Cartulaire*, n. dcccxxxii.

116 Pauli, *Chronicon Hollandiae*, 826-827.

117 AGH 1255 f. 69^r en 69^v.

118 Pauli, *Chronica*, f. 107^v-108^r.

119 L. Devillers, 'La guerre de Hollande de 1401 à 1412', *Compte-Rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses bulletins* 4me Série 12 (1885) 192-244, aldaar Annexe III de rekening van Robert Crohin, receveur du comté de Hainaut, 7-12-1402 à 1-9-1403. f. 26^v-27^r.

120 Bruch, *Kronijcke*, 58 en Pauli, *Chronica*, f. 101^r.

in de loop van 1405. Maar bij het verbond tussen graaf Albrecht en de stad Utrecht in 1402, behoorde een verdelingsverdrag van de nog te behalen buit, waarbij de bisschop ook stukken toebedeeld kreeg, o.a. de heerlijkheden Hagestein, Haastrecht en Van der Lede.¹²¹ Voorts bevatten Pauli's kronieken 'verhalen', die enerzijds dienen om voor bepaalde feiten een oorzaak aan te geven, of wel om 'wonderen' en 'verdoemingen' te beschrijven.

In het algemeen kan echter geconcludeerd worden, dat Pauli's beschrijving van de Arkelse oorlog voor het grootste deel in overeenstemming is met de archiefbronnen. Pauli schreef daarbij van uit een Gorcums, pro-Arkel gezichtspunt. Dit maakt het hier interessant, omdat zoals reeds aangegeven, de Arkelse archieven ontbreken. Pauli's berichten zijn wellicht gekleurd, alhoewel de feiten die te controleren zijn, dit niet aantonen. Pauli's houding komt meer tot uiting in beoordelingen van diegenen die tegen het Arkels belang handelden. Zo noemt hij bijvoorbeeld de burgers die in 1406 de Arkels uit Gorinchem verdreven en de stad in 1407 aan graaf Willem VI overdroegen 'verraders'.¹²²

Het gaat te ver te stellen, zoals Schmedding deed,¹²³ dat Pauli Kabeljauws was. Weliswaar was de heer van Arkel de hoofdman der Kabeljauwen en was Pauli pro-Arkel, maar zoals later zal aangetoond worden, was de Arkelse oorlog geen uiting van de Hoeks-Kabeljauwse partijstrijd.

Bruch en Roefs¹²⁴ zien een rivaliteit tussen Pauli-Arkel-Kabeljauws en Leydis-Brederode-Hoeks, maar, zoals hiervoor reeds beschreven, is door Van der Werff zeer aannemelijk gemaakt, dat zij geen rivalen waren, maar elkaar persoonlijk kenden en elkaars werk leenden. A Leydis is pro-Hoeks, hij ziet de Kabeljauwen als aanstichters van de twisten,¹²⁵ maar Pauli is meer neutraal in deze zaak.¹²⁶ Alleen in de geschiedenis van zijn eigen streek is Pauli voor Arkel en Gorinchem.

Ik meen daarom te mogen concluderen, dat Pauli's *Chronicon Hollandiae* en *Chronica* werken van, in hun tijd, serieuze geschiedschrijving zijn en dat deze meer aandacht verdienen dan zij tot nu toe gekregen hebben. Zeker voor de geschiedschrijving van de periode na 1385 was Pauli niet zomaar een kritiekloze compiler, zoals wel gesteld is, maar een schrijver van een kroniek die interessant materiaal bevat voor de periode 1385-1417. Volgens Santing tonen vooral Pauli en A Leydis een toenemende objectiviteit ten aanzien van de behandelde stof met daarbij een (pseudo) kritische houding ten opzichte van de gebruikte bronnen. Dit is echter slechts een begin en Pauli's werk is dan ook, wat zij noemt, 'weinig uitgekristalliseerd'.¹²⁷ Maar omdat de Pauli-kronieken veel interessant materiaal bevatten, was

121 Van Mieris III, 764-765.

122 Bruch, *Kronijcke*, o.a. 67.

123 Schmedding, *Frederik van Blankenheim*, vi.

124 Bruch, *Kronijcke*, xvi, en V.J.G. Roefs, *De Egmondse abtenkroniek van Johannes a Leydis O. Carm.* (Sitard 1942) 31, noot 102.

125 *Leydis Chronicon* (Leydis I) ms. Leiden UB BPL 127d f. 89^v-90^r.

126 Pauli, *Chronicon Hollandiae*, 573-581.

het waarschijnlijk daarom, dat A Leydis en Van Berchen de kroniek voor hun eigen werken gebruikten. Tilmans zegt dan ook terecht: '...dat de Hollandse kroniek van Pauw een zeer belangrijke en tot dusverre onderschatte plaats inneemt in de laat-vijftiende-eeuwse Hollandse geschiedschrijving'.¹²⁸

Het onderzoek over de Arkelse oorlog is voornamelijk gebaseerd op het voorhanden zijnde archiefmateriaal, maar waar meer licht geworpen kan worden op bepaalde gebeurtenissen heb ik gemeend gebruik te kunnen maken van enkele verwijzingen naar het De Beke-vervolg, waarvoor de uitgaven van Bruch zijn gebruikt, en naar Pauli's *Chronicon Hollandiae* en *Chronica*, die alleen in handschrift beschikbaar zijn. Pauli's *Kronijcke* echter bestaat in de uitgave van Bruch. Of-schoon de *Kronijcke* een slordig afschrift is, vol fouten en weglatingen, meen ik vanwege zijn betere toegankelijkheid, waar dit geoorloofd is, naar de *Kronijcke* te mogen verwijzen.

127 C.G. Santing, 'De sequencia Sacratissimi Switberti' in *Genoeblicke historiën* 157-176, aldaar 159-160.

128 Tilmans, 'Berchen', 119. Zie voor het belang van Pauli in de historiografie ook Tilmans, *Aurelius*, 104, 109 en 125.

III

De heren van Arkel

In de elf jaar durende Arkelse oorlog waren de Arkels, practisch zonder enige steun van andere partijen, in staat stand te houden tegen de verzamelde macht van de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen en de stad Utrecht. Pas na vier jaar, aan het einde van het jaar 1405, gingen, na een lang beleg, de aan de Lek gelegen burchten Everstein en Hagestein verloren en brokkelde daarna hun gebied langzaam maar zeker af.

De enige steun die Jan van Arkel ontving kwam van zijn familieleden, enkele Gelderse edelen, door hem betaalde, voornamelijk Engelse, huurlingen, en tot 1407 niet meer dan de sympathie van zijn zwager de hertog van Gelre. Waarop was de Arkelse macht dan wel gebaseerd, een macht die groot genoeg was om bijvoorbeeld een beleg van Gorinchem door een Hollands-Utrechts leger van ongeveer 6000 man te kunnen weerstaan? Om te trachten deze vraag te beantwoorden zal ik in dit hoofdstuk een overzicht geven van het ontstaan en de ontwikkeling van het geslacht van Arkel. Daarbij zal ook aandacht besteed worden aan hun familierelaties en de vorming en de spreiding van hun bezittingen. Ook zal getracht worden een ruwe schatting te maken van hun vermogen, zoals dat was in het begin van het jaar 1401, vóórdat in het voorjaar van datzelfde jaar hun Hollandse en Zeeuwse leengoederen werden verbeurd verklaard.

III.1. De genealogie der Arkels en hun groei naar macht

Er zijn verscheidene kronieken die een genealogie der Arkels geven. Zoals echter hiervoor, in hoofdstuk II, al aangetoond, gaan die kronieken alle terug op het *Chronicon Hollandiae* van Pauli en de daarvan afgeleide *Kronijcke* en *Chronica*.¹ Die kronieken willen doen geloven dat de Arkels, zoals zovele adellijke geslachten, oorspronkelijk uit Troje afkomstig zouden zijn en aan het einde der tiende eeuw al te Arkel gevestigd waren.² Ramaer,³ die in 1899 zich als eerste baseerde op archief-

1 Theodoricus Pauli, *Chronicon Hollandiae*, Utrecht UB hs. 1650; Dirck Franckenszoon Pauw (*Theodoricus Pauli*) *Kronijcke des lants van Arkel ende der stede van Gorinchem*, H. Bruch ed. (Amsterdam 1931) en Pauli, *Chronica*, KB Den Haag hs. 134 C 39.

bronnen, vond echter pas een eerste vermelding van een Jan, heer van Arkel in 1253 of 1254,⁴ die hij Jan I van Arkel noemde. In de kronieken is deze heer van Arkel dan al Jan VIII of Jan IX. Het werk van Ramaer is later gevolgd door Obreen,⁵ Groot,⁶ en Groesbeek.⁷ Hieruit is gebleken dat de Arkels voortkwamen uit het geslacht Van der Lede, dat pas in 1143 voor het eerst genoemd wordt. In 1907 had Blöte⁸ al op deze verwantschap gewezen aan de hand van de wapenschilden van Arkel en van Van der Lede. Het dorp Arkel, dat ongeveer 5 km. ten noorden van Gorinchem ligt,⁹ wordt reeds genoemd in een oorkonde van omstreeks 983.¹⁰

Na de publicatie van Groesbeek, later aangevuld door Dek,¹¹ staat de genealogie der Arkels nagenoeg vast en in dit overzicht zullen die publicaties als basis dienen.¹² Waar mijn onderzoek tot andere opvattingen leidde, wordt dit apart ver-

2 Zie voor het gebruik van de Trojaanse mythe in vorstelijke en adelskronieken o.a. C.P.H.M. Tilmans, 'Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe in de Hollandse geschiedschrijving (tot 1517)' in *Genoeblicke ende lustige historiën. Laattmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*. B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans, red. (Hilversum 1987) 191-213, aldaar 194-198. Interessante oudere publicaties over hetzelfde onderwerp zijn: J. Romein, 'De functie van een historische fictie' in zijn boek *Het onvoltooid verleden* 209-220 (Amsterdam 1948², 2^e vermeerderde druk van Amsterdam 1937) en A.C. Cohen, *De visie op Troje van de westerse middeleeuwse geschiedschrijvers tot 1160* (Assen 1941), vooral 16-25.

3 J.C. Ramaer, 'Geographische geschiedenis van Holland, bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de Middeleeuwen', *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afdeling Letterkunde* Nieuwe Reeks Deel II No. 3 (1899) 1-300, aldaar 272-288.

4 L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Eerste afdeling tot het einde van het Hollandse Huis* 2 delen. I (Amsterdam/'s-Gravenhage 1866) II (ibidem 1873), hier verder genoemd OHZ, aldaar I No. 591, dateert de oorkonde op 17 maart 1254 maar J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, II 1222-1256 (Amsterdam/Maastricht 1986) No. 998 stelt dat het niet duidelijk is of Kerststijl of Paasstijl gebruikt is, zodat het ook 17 maart 1253 kan zijn. Het is bekend dat in de dertiende en veertiende eeuw in het Land van Arkel de jaarstijl gebruikt werd.

5 H.G.A. Obreen, 'Heer Simon van Benthem heeren Willemszoon en zijne nakomelingen', *De Nederlandsche Leeuw* 54 (1936) kol. 389-404. Ook zijn er talrijke aantekeningen van Obreen over het geslacht Arkel, bedoeld voor een artikel in de *Nederlandsche Leeuw* bewaard gebleven en onder andere door Groesbeek gebruikt.

6 J. Groot, 'Hoe kwam Gorinchem aan het geslacht Arkel?', *De Nederlandsche Leeuw* 55 (1937) kol. 345-350.

7 J.W. Groesbeek, 'De heren van Arkel', *De Nederlandsche Leeuw* 71 (1954) kol. 106-115, 172-182 en 202-217.

8 J.F.D. Blöte, 'Over den oorsprong der Arkels', *avgo* 4e Reeks 6 (1907) 1-6.

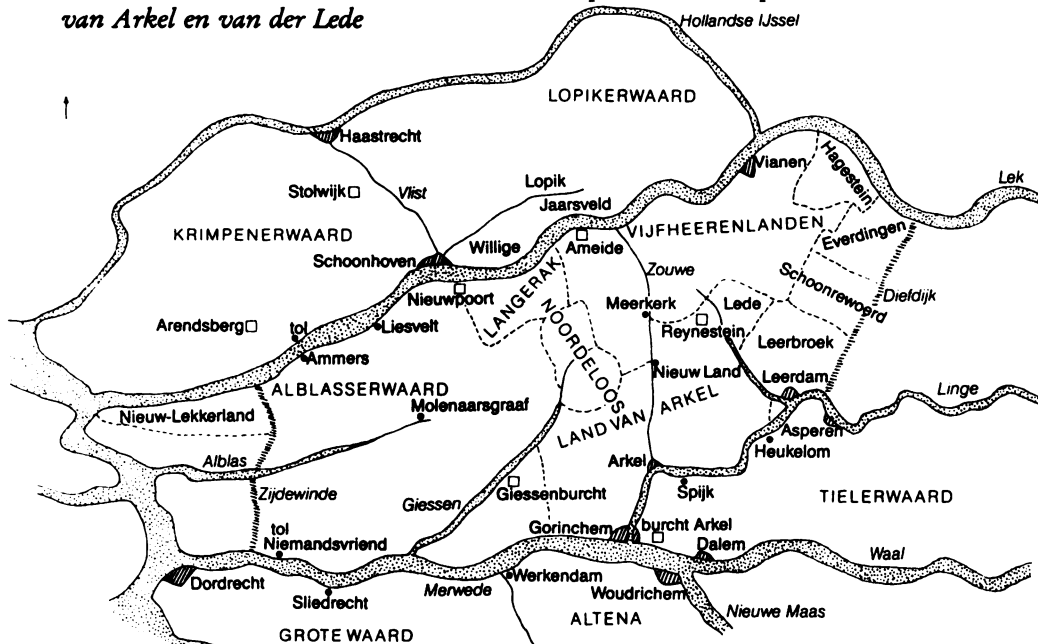
9 Zie voor een kaart van het gebied figuur 1.

10 OHZ I No 57 en 58 en D.P. Blok, 'Teisterbant' *Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde*, Nieuwe Reeks 26 No 12 (1963) 455-479, aldaar 466-467 en 473. A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, I *Einde van de 7e eeuw tot 1222* ('s-Gravenhage 1970) geeft bovengenoemde oorkonden niet maar wel No. 64, een oorkonde van 999.

11 A.W.E. Dek, 'Bijdrage tot de genealogie van het geslacht Arkel, bewerkt naar aantekeningen van J.P. de Man', *De Nederlandsche Leeuw* 83 (1966) kol. 272-290, 301-327, 340-360 en 376-402.

12 Groesbeek gebruikt voor zijn artikelen als bronnenmateriaal, naast oorkonden en enkele citaten uit de Liber IV 'Aelbrecht' (ARA AGH 226) vaak verwijzingen naar de collectie Losse Aanwinsten van het Rijksarchief te Haarlem. De verwijzingen betreffen in die gevallen kopieën van Registers en Memorialen van de Leenen Registerkamer Holland, waarvan de originelen in het 'Archief Graven van Holland' (ARA) zijn ondergebracht. In 1982 is de collectie Losse Aanwinsten opnieuw geïnventariseerd, waarbij de kopieën van de Leenregisters zijn afgescheiden en buiten de inventaris vielen. (M.M. Warning, *Inventaris van de collectie losse aanwinsten 1356-20 eeuw* 2 delen. Rijksarchieven in Holland. Inventarisreeks No. 30. Rijksarchief in Noord-Holland [Haarlem 1982] 2). Waar het voor dit onderzoek mijns inziens essentieel was heb ik daarom de oorspronkelijke bronnen geciteerd.

Kaart 1. Overzichtskaart Alblasserwaard, Krimpenerwaard, Lopikerwaard en Land van Arkel en van der Lede

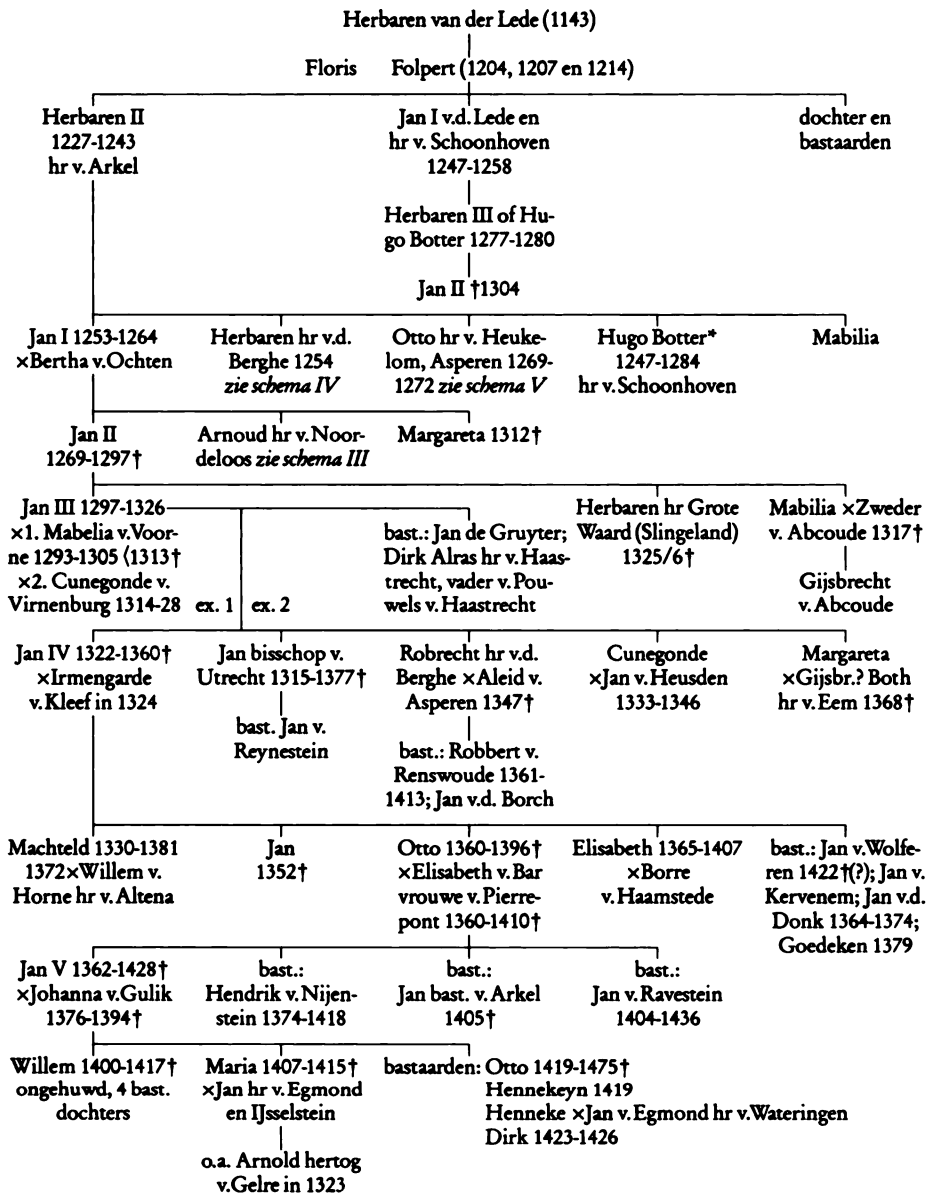
meld. De zo afgeleide genealogieën van de Arkels en die van enkele, voor ons interessante, zijtakken worden vereenvoudigd weergegeven in de schema's II-v.

Volgens Groesbeek wordt het geslacht Van der Lede, dat zijn oorspronkelijke bezit in leen van de bisschop van Utrecht had rond het riviertje de Lede, dat bij Leerdam uit de Linge stroomde, voor het eerst vermeld met Herbaren van der Lede in 1143. Twee zoons of kleinzons zijn van hem bekend: Floris en Folpert, beiden in oorkonden van 1204 en 1207 genoemd. Uit één van hen, waarschijnlijk Floris, stamden twee zoons, een dochter, en verscheidene bastaardzoons, zoals een Floris die in 1255 heer van Dalem (bij Gorinchem) werd. Vermoedelijk was Herbaren II de oudste zoon. Hij is zich waarschijnlijk na 1243 en vóór 1253 heer van Arkel gaan noemen en is vóór 1258 gestorven. Zijn zoons noemden zich vanaf 1253 allemaal Van Arkel, zoals uit oorkonden en hun zegels blijkt. Het allodiale bezit van het Land van Arkel was toen blijkbaar al zeer belangrijk geworden.¹³

De broer van Herbaren II was Jan I, die zich heer van der Lede en Schoonhoven noemde. Deze tak Van der Lede hield in 1305 op te bestaan. De laatste heer was Jan II van der Lede, die zich in de twisten over de opvolging van graaf Jan I van Hol-

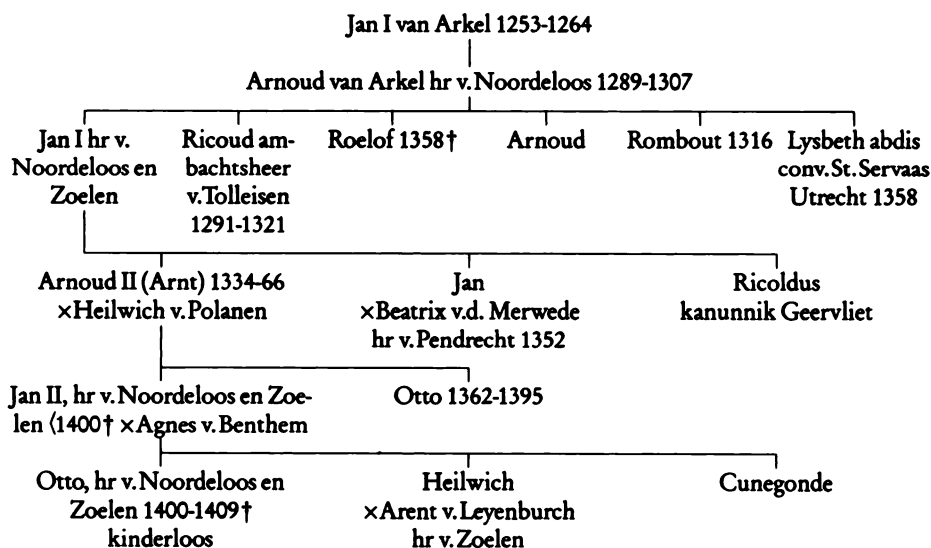
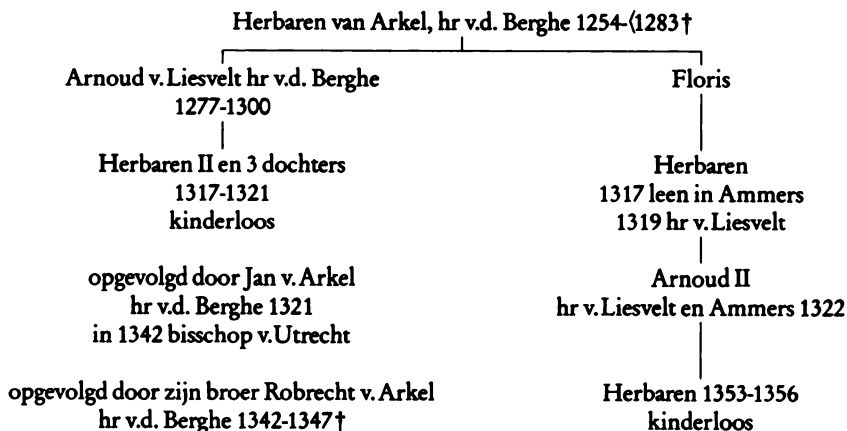
13 J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, Werken uitgegeven door Gelre No. 32 (Arnhem 1962), plaatst in haar tabel C en op p. 341 het geslacht Van Arkel met dat van Van der Lede onder de adel. Zij stelt hier de stand van de adel tegenover de andere schildboortige standen, de vrije ridderschap en de ministerialiteit.

Schema II. Geslacht Arkel

De jaartallen bij de naam geven aan de periode waarin deze vermeld wordt in de oorkonden. Een jaartal † geeft het overlijdensjaar.

* Er waren twee personen met de naam Hugo Botter; wie heer van Schoonhoven was, is onduidelijk.

Schema III. *Geslacht Arkel-Noordeloos*Schema IV. *Geslacht Arkel-Van den Berghe-Liesvelt*

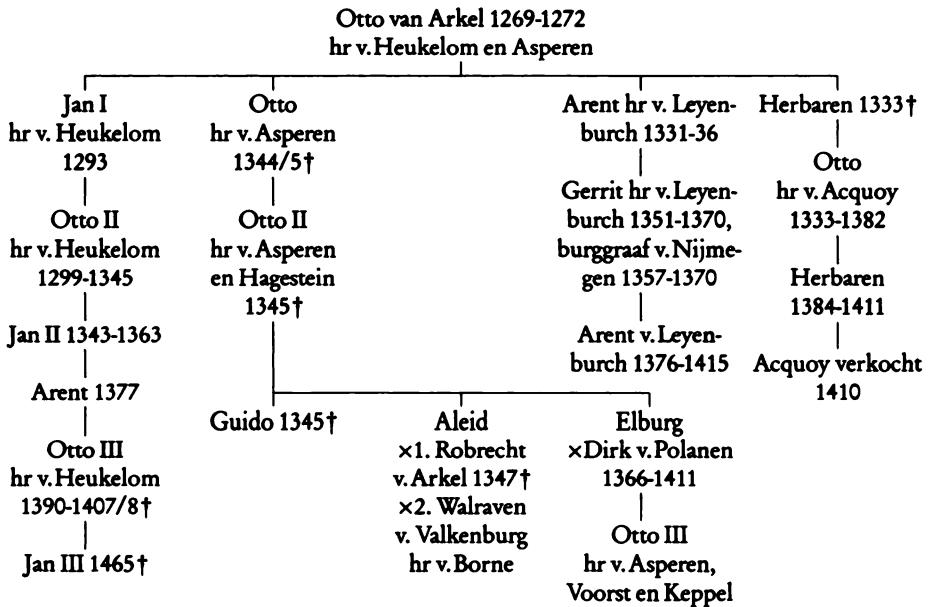
Geslacht sterft uit met een neef van Herbaren, ook een Herbaren

Heerlijkheid v.d. Berghe-Bergambacht komt aan Pouwels v. Haastrecht van 1379-1396

In 1397 goederen naar Jan v. Brederode die ze verkoopt aan Dirk v. Zwieten

Liesvelt komt in 1388 aan geslacht Heemskerk via Gerrit v.d. Woerd die uit een jongere tak van Heemskerk stamde en in het bezit was van de hofstad Hogewoerd te Naaldwijk

Schema V. Geslacht Arkel-Heukelom-Asperen

land en Zeeland en later de opvolging van graaf Jan II van Holland, Zeeland en Henegouwen, tegen de Avesnes keerde en, dit samen met Jan van Renesse, in 1304 met de dood door verdrinking moest bekopen. Zijn goederen werden toen verbeurd verklaard en kwamen grotendeels in het bezit van de heer van Arkel, die in tegenstelling tot zijn achterneef, steun had verleend aan de Avesnes. Deze Jan van Arkel noemde zich van toen af aan: heer van Arkel en van der Lede.¹⁴

Herbaren II van der Lede (Arkel) is te beschouwen als de stamvader der Arkels. Hij had vier zoons. Jan, de oudste zoon, werd zijn opvolger als heer van Arkel. Hij komt tussen 1254 en 1264 vele malen voor in de oorkonden. Hij was hoogstwaarschijnlijk gehuwd met Bertha van Ochten, die een leen van haar vader meebracht: Ochten (in de Betuwe).¹⁵

De tweede zoon, Herbaren, werd heer van den Berghe (nu Bergambacht) en stamvader van de heren van Liesvelt. De derde zoon, Otto, werd heer van Heukelom en Asperen en stamvader van dat geslacht. De vierde zoon, Hugo Botter van

14 J.W. Berkelbach van der Sprenkel, 'Regesten van oorkonden betreffende de Bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340', *Werken Historisch Genootschap* Derde Serie No. 66 (Utrecht 1937) No. 59 – p. 23.

15 Vooral door het werk van Groot (zie noot III-6) en Groesbeek (kol. 108) is dit komen vast te staan. Pauli noemt ook Bertha van Ochten in het *Chronicon* als vrouw van Jan VIII. In de *Kronijcke* is zij de vrouw van Jan IX. De auteur daarvan, Pauli, heeft namelijk in de *Kronijcke* na Jan III een 'extra Jan' toegevoegd.

Arkel, werd waarschijnlijk heer van Schoonhoven. Zo ontstond een gedeeltelijke splitsing van de Arkelse goederen. Die goederen bleven oorspronkelijk wel in leen van Arkel maar in de loop van de tijd vond toch 'vervreemding' plaats, iets waar later, bij de bespreking van het bezit der Arkels, op zal worden terug gekomen.

Jan I van Arkel werd opgevolgd door zijn zoon Jan II, in 1269 nog knape, maar in 1281 ridder genoemd. Deze was vóór 1272 heer van Arkel. Waarschijnlijk in de beginperiode van het bestuur van Jan II werd Gorinchem door koop (?) van de graven van Benthem verkregen.¹⁶ Zowel aan de hertog van Brabant als aan graaf Floris V van Holland bewees hij talrijke diensten en werd daarvoor rijkelijk beloond, onder andere met tolvrijheid voor Gorinchem en het Land van Arkel door Brabant (1287) en Holland (1290). Vooral deze laatste tolvrijdom zou later vaak aanleiding tot conflicten met Dordrecht geven.

De Arkels schijnen in de hierboven besproken periode al vermogend geweest te zijn. Zo leende Jan II van Arkel, samen met zijn neef en tevens zijn leenman Ricoud van Noordeloos en een geldschieder uit Utrecht, Lambrecht de Vries, op 6 april 1291 aan graaf Floris V 12.000 pond Hollands met als onderpand enige tollén en renten en als borgen de steden van Holland die meezegelden.¹⁷ In deze feiten is een eerste voorbeeld te zien van de wijze waarop de Arkels hun aanzien en rijkdom vermeerderden: door het bewijzen van trouwe diensten en als geldschieders. De opvolgers van Jan II van Arkel volgden dit voorbeeld en waren steeds actief in het geldlenen op grote schaal aan de graven van Holland, de graven en hertogen van Gelre en soms ook de bisschoppen van Utrecht.¹⁸ Daar stonden dan meestal inkomsten uit tollén, tienden, cijzen en goederen tegenover.

In 1290 droeg Jan II van Arkel zijn burcht te Gorinchem op aan graaf Floris V; niet de stad Gorinchem en het Land van Arkel, dat allodiaal bezit was.¹⁹ Na de dood van Floris V in 1296 nam hij als lid van de Raad, samen met Wolfert van Borselen, Philips van Wassenaar en Hendrik van der Lek, het bestuur van Holland en Zeeland op zich en steunde hij graaf Jan I totdat hij sneuvelde in de slag bij Vronen in 1297.

16 Volgens een oorkonde van graaf Floris IV uit 1224 behoorde Gorinchem aan de graaf van Benthem. In een oorkonde van graaf Floris V uit 1282 wordt Gorinchem als bezit van Arkel genoemd. Zie hiervoor: H. Bruch, 'Middeleeuwse rechtsbronnen van Gorinchem', *Werken over Derde reeks* No. 8 (Utrecht 1940) 5-7. Zie ook J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299 Deel II Regesten* ('s-Gravenhage/Haarlem 1971) Regest 103 en 623.

17 OHZ II No. 817, p. 376-377 geeft als datum 21 maart 1292. Volgens Kruisheer, *Oorkonden Holland*, Regest No. 834 p. 382, moet Kerst- of jaarsdagstijl zijn gebruikt en is de datum 6 april 1291. ('in ons heren jare 1291 des vriendaghes na den sonnendach als men singhet Letare Herusalem'). Als het een destinarisoorkonde is geweest is dat zeker juist; zowel Gorinchem als Utrecht gebruikten de jaarsdagstijl.

18 Er zijn talloze vermeldingen, waarvan hier als voorbeeld: I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgebelderd en bevestigd: De toestand van Gelderland in de eerste helft der veertiende eeuw* (Arnhem 1830) No. 358 vermeldt dat Reinald van Gelre in 1339 een zekere schuld had bij Jan IV van Arkel en drie wisselaars te Antwerpen. Als voorbeeld voor leningen aan het bisdom zie p. 42 en 43.

19 AGH 629, los folio, en Bruch, *Middeleeuwse Rechtsbronnen*, No. 5, 8 en 9.

Over de echtgenote van Jan II is in de archiefbronnen niets bekend. Alleen Pauli dicht haar een naam toe: Bertroud van Sterckenborch, soms ook Ermgard van Voorne, wat, zoals door Groesbeek is aangetoond, niet juist kan zijn.²⁰ Het komt wel meer voor dat een kroniekschrijver zijn genealogie 'compleet' tracht te maken door toevoeging van echtgenotes.

Zijn zoon Jan III breidde het Arkels bezit verder uit door aankoop van land en met beloningen voor diensten geleverd aan Brabant, Holland, Gelre en Utrecht. Zo werd hij, zoals hiervoor reeds vermeld, in 1305 beleend met een groot deel van de heerlijkheid Van der Lede.

In 1318 trad hij samen met Gerard heer van Voorne op als 'zegger' in een conflict tussen graaf Reinald van Gelre en zijn zoon.²¹ Ook trad hij, op verzoek van graaf Willem III van Holland, in 1320-1321, op als lid van de Raad van de bisschop van Utrecht,²² toen graaf Willem III de bisschop in 'bescherming' had genomen.

Hij was eerst gehuwd met Mabelia van Voorne, die talrijke goederen rond Poeldijk en Rotterdam meebracht; daarna, waarschijnlijk in 1314, met Cunegonde van Virnenburg. Uit zijn eerste huwelijk werd zijn opvolger Jan IV geboren, terwijl uit het tweede huwelijk onder andere stamden Jan van der Lede, de latere bisschop van Utrecht en vervolgens van Luik, en Robrecht. Van zijn bastaardzoon is de bekendste Dirk Alras, die heer van Haastrecht werd en de vader van heer Pouwels van Haastrecht. Deze zou in 1392 bekend worden als meester-ridder en in 1394 als tesorier van graaf Albrecht van Holland. Jan III is waarschijnlijk na augustus 1326 gestorven.²³

Wat betreft de halfbroers van Jan IV van Arkel kan hier, na de studie van Rutgers over de bisschop Jan van Arkel,²⁴ volstaan worden met te vermelden dat deze bisschop van Utrecht was van november 1342 tot april 1364 en dat deze bisschop een bastaardzoon had, Jan van Reynestein geheten, die een vooraanstaande rol in de politiek van Utrecht, Holland, Gelre en Arkel speelde. Hij was, in 1373 als ridder

20 Groesbeek, *De Heren van Arkel*, 110.

21 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, I No. 172, 175 en 176.

22 Berkelbach van der Sprenckel, *Regesten*, No. 455-457 en No. 491-492.

23 A. Johanna Maris, 'De sterfdata van heer Jan III van Arkel en van zijn eerste echtgenote Mabelia van Voorne', *De Nederlandsche Leeuw* 88 (1971) kol. 73-79. Maris veronderstelt, evenals de kronieken, de sterfdatum op Kerstavond 1324, maar dit moet onjuist zijn. In een oorkonde van 18 augustus 1326 (Van Mieris II 397) wordt gesproken van een heer Jan, heer van Arkel, dat wil zeggen een ridder. Zijn zoon Jan IV kan dit niet zijn want die was in 1327 nog knape. (S. Muller Fz., 'De Registers en Rekeningen van het bisdom Utrecht 1325-1336' I, *Werken Historisch Genootschap* Nieuwe Serie No. 53 ('s-Gravenhage 1889) No. 171). Maris baseert haar zienswijze op een oorkonde van 23 augustus 1326, waarin graaf Willem III uitspraak doet in een geschil over de opbrengsten uit de heerlijkheid van den Berghe (nu Bergambacht in de Krimpenerwaard), tussen 'Vrouwe Cunegonde van Arkel' en een 'Jan van Arkel'. (AGH 289 f. 42') Maris ziet hierin een geschil tussen de weduwe Cunegonde en Jan IV van Arkel, haar stiefzoon. Echter de afwezigheid van enige titel voor Jan van Arkel, terwijl Cunegonde Vrouwe wordt genoemd, maakt naar mijn inzicht duidelijk dat hier niet de heer van Arkel wordt bedoeld, maar Jan, Cunegonde's eigen oudste zoon. Deze had namelijk, nog als minderjarige, van graaf Willem III in 1321 de rechten op de heerlijkheid van den Berghe gekregen, terwijl zijn moeder er de lijftocht van had. (AGH 289 f. 17')

24 C.A. Rutgers, *Jan van Arkel. Bisschop van Utrecht* Diss. Utrecht 1970 (Groningen 1970).

genoemd, eerst in dienst van de bisschoppen van Utrecht, totdat hij in 1390 in ongenade viel en overging in Hollandse dienst. Hij was lid van de Raad van graaf Albrecht in 1394 en was onder andere baljuw en dijkgraaf van Medemblik en baljuw en rentmeester van Amstelland, Waterland en de Zeevang.²⁵ In augustus 1396 raakte hij in openlijke strijd met de bisschop van Utrecht en de heer van Vianen, waarbij hij zijn burcht Reynestein verloor, en hij week uit naar Gelre. In Gelderse dienst was hij lid van de Raad van de hertog van Gelre en werd hij in 1398 beleend met Montfort.²⁶ Hij bleef in Gelderse en Arkelse dienst tot na de vrede van de Arkelse oorlog in 1412, waarna hij zich verzoende met Holland en Utrecht.

Robrecht van Arkel werd heer van den Berghe en diende zijn broer, de bisschop van Utrecht. Tijdens diens afwezigheid uit het Sticht nam hij het wereldlijk bestuur waar en hij was ook maarschalk van het Sticht.²⁷ Na speciale vergunning van de Paus, vanwege vierdegraads verwantschap, trouwde hij in 1346 met Aleid van Asperen en werd hij heer van Asperen. Hij sneuvelde echter in 1347 bij Walef, waar hij vocht voor de bisschop van Luik tegen de stad Luik. Hij liet geen kinderen na en Asperen ging toen verloren voor de Arkels en kwam in het bezit van het geslacht Polanen.

Jan iv van Arkel was in 1327 gehuwd met Irmengarde van Kleef, de erfdochter van de graaf van Kleef.²⁸ Hij volgde de politiek van zijn geslacht en versterkte Arkels positie in nauwe relatie met de graven van Holland. Onder graaf Willem iv bekleedde Jan iv een belangrijke plaats aan het hof, was getuige en arbiter in vele belangrijke geschillen en werd, nadat Willem iv op 25 juli 1340 het voogdijschap over het Sticht had ontvangen, op 3 januari 1341 diens plaatsvervanger, nadat hij ten behoeve van het bisdom het verpande huis Stoutenburg, bij Amersfoort, voor 4800 pond tourn. had gelost.²⁹

Toen zijn halfbroer bisschop van Utrecht werd, trok Jan iv zich terug uit de Hollandse politiek en verliet hij de Raad van graaf Willem iv. In tegenstelling tot wat Nikolay stelt was Jan iv van Arkel niét actief in de Gelderse politiek.³⁰ Jan iv van

25 J.H. Scheffer, *Grafelijke Commissie of Beveelboeken van hertog Albrecht van Beyeren 1392-1404* (Rotterdam 1883) 16-17.

26 P.N. van Doorninck, *Leenacten van Gelre en Zutphen 1376-1402 uit het staatsarchief te Dusseldorp* (Haarlem 1901) 95. Dit is Montfort bij Roermond gelegen.

27 S. Muller Fz., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* (Utrecht 1917) No. 759.

28 D. Kastner, *Die Territorialpolitik der Grafen von Kleve* (Dusseldorp 1972) 195.

29 AGH 218 f. 62' (Van Mieris II 642), AGH 303 f. 62' en AGH 218 f. 61' (Van Mieris II 627-628, die hier de verkeerde datum geeft [1340]).

30 W. Nikolay, *Die Ausbildung der ständischen Verfassung in Geldern und Brabant während des 13. und 14. Jahrhunderts* (Bonn 1985) 75-76. Zie voor een kritische recensie van dit werk door P.H.D. Leupen, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101 (1988) 263-264. Nikolay verwacht Jan van Arkel met zijn neef, Arnoud van Arkel heer van Noordeloos en Zoelen, die als Gelders edelman, een belangrijke rol speelde in de Raad van hertog Reinold III van Gelre. Zijn verwijzingen daarbij naar Nijhoff zijn foutief. De juiste verwijzingen naar Nijhoff worden daarom hier vermeld: I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgebelderd en bevestigd n. Reinold III en Eduard, hertogen van Gelre* (Arnhem 1833) p. xlii-lxxxii passim en No. 10, 12, 43, 47, 65, 81, 85, 87, 89 en 93.

Arkel steunde wél zijn halfbroer de bisschop van Utrecht in zijn strijd tegen de Bronkhorsten in het Oversticht, en was daarom de Heekerens welgezind, die tégen de Bronkhorsten, vóór de bisschop van Utrecht waren. Overigens was hiermee zijn eigen belang wel gediend: net zoals de heer van Culemborg had hij veel geld geleend aan de bisschop om diens strijd tegen de Bronkhorsten te financieren. Hij wenste daarom een zo snel mogelijk einde aan die strijd.³¹ De enige daadwerkelijke activiteit van Jan iv van Arkel in de Gelderse politiek was zijn steun aan Hertog Reinald bij het beleg en de verovering van Tiel in 1350.³²

In 1346 liet Jan iv zich opnieuw bevestigen in het leen van de heerlijkheid Haastrecht door de proost van Oudmunster te Utrecht.³³

In augustus 1350 trad hij toe tot het verbond van de Kabeljauwen, dat in mei van dat jaar gesloten was.³⁴ Op 21 april 1351 werd hij lid van de Raad van graaf Willem v en werd hij beleend met een deel van de heerlijkheid van der Lek, afkomstig van de verbannen Hoek Jan ii van Polanen.³⁵ Hij bekleedde weer een vooraanstaande positie aan het hof en werd in 1352 als één van de eersten tot baanderheer benoemd.³⁶ Die hoedanigheid, die in Holland voornamelijk eretitel was, werd toen ingesteld voor vier leden van de Raad, die daarmee in rangorde boven de andere ridders en knapen werden gesteld.³⁷

Toen graaf Willem v zich in 1355 met de Hoeken verzoende, raakte Jan iv met hem in conflict; dit betrof zowel de verzoening zelf, alsook de opgelegde teruggave van de Hoekse goederen van der Lek. Hij verliet de Raad en steunde in 1358 Delft in zijn opstand tegen de ruwaard Albrecht. Hij zond troepen naar Delft en belemmerde de handel op Dordrecht. Op 29 mei 1359 volgde de verzoening met Albrecht,³⁸ waarna toen ook het geschil over de goederen van der Lek door een 'zeggen' (een arbitrage) geregeld werd.³⁹ Arkel kreeg toen de ambachten Streefkerk en Nieuw Lekkerland in leen van Holland, terwijl de heren van der Lek moesten erkennen 'altijd mannen van Arkel te zijn geweest' en de goederen in achterleen ontvingen. Ook zou Arkel voortaan 100 pond Holl. per jaar ontvangen uit de tol te Woudrichem.

Na deze regeling werd door Arkel een lijst opgesteld van de goederen die buiten het 'zeggen' waren gebleven en ook in leen van Holland werden gehouden. Uit die

31 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, II xlii-xlv.

32 Ibidem, I.

33 P.L. Muller, *Regesta Hannonensia. Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland uit het tijdvak der regering van het Henegouwsche Huis 1299-1345, die in het charterboek van Van Mieris ontbreken* ('s-Gravenhage 1881) 62.

34 H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982) 70-71 en zijn Bijlage I E 531.

35 AGH 291 f. 4'.

36 Brokken, *Twisten*, 121.

37 H.M. Brokken, 'De creatie van baanderheren', *Holland* 11 (1979) 60-64.

38 AGH 226 f. 30'-36' (Van Mieris III 94).

39 AGH 226 f. 32'-33' en f. 65'-66'. Dit zeggen was op 4 juli 1359.

lijst van 3-9 november 1359⁴⁰ blijkt dat de Arkels onder andere toen de heerlijkheden Bergambacht, Stolwijk en een deel van de Vlist in leenbezit hadden. Ook de heerlijkheid Hagestein (bij Vianen) wordt in die lijst genoemd. Deze heerlijkheid, met goederen in Holland en het Nedersticht, die later één van de voornaamste steunpunten van Arkels macht zou worden, was tussen 1355 en 1358 door koop verkregen van Aleid van Asperen. Deze was nadat zij weduwe van Robrecht van Arkel was geworden, hertrouwd met de heer van Borne.⁴¹

Jan iv is begin mei 1360 overleden. Op 6 mei werd zijn zoon Otto heer van Arkel genoemd, terwijl graaf Jan van Blois op 11 mei schreef dat hij verhinderd was de uitvaart van Jan iv bij te wonen. Otto was de tweede zoon van Jan iv. Zijn oudere broer Jan, die ongehuwd was, was in 1352 tijdens een tournooi te Dordrecht dodelijk gewond geraakt.⁴² Otto trouwde in 1360 met Elisabeth van Bar, die als erfdochter van Theobald van Bar tevens vrouwe van Pierrepont (ten oosten van Longuyon) was.⁴³ De Arkels noemden zich daarna ook heren van Pierrepont. Otto had twee zusters en verscheidene bastaardbroers, zoals Jan van Wolferen, die in 1405 als burgemeester van Gasperden tijdens het beleg van Hagestein een rol zou spelen; Jan van Kervenem, die in 1358 bij de Arkelse troepen in Delft was en Jan van der Donk, wiens zoon tijdens de Arkelse oorlog een rol in Gorinchem speelde.

Één van Otto's zusters, Elisabeth trouwde met Borre van Haamstede, niet Heemstede, zoals Groesbeek vermeldt.⁴⁴

Otto volgde de politiek van zijn vader. Hij breidde het Arkels bezit verder uit, onder andere door aankoop van goederen in Holland.⁴⁵ In 1366 ontving hij door bemiddeling van ruwaard Albrecht het hoge en lage gerecht van Jaarsveld⁴⁶ en in 1379 verwierf hij opnieuw de heerlijkheid Haastrecht van heer Pouwels van Haastrecht. Deze laatste kreeg daarvoor in ruil een deel van de heerlijkheid van den Berghe, die Otto had teruggekocht van Herbaren van Liesvelt. Toen Pouwels van Haastrecht echter in 1396 door de baljuw van Delfland en Schieland werd aangeklaagd en veroordeeld (?) wegens bepaalde vergrijpen,⁴⁷ werden de goederen van den Berghe in beslag genomen en in 1397 verkocht aan Jan van Brederode, die deze

40 AGH 226 f. 44' en copie op f. 91' (Van Mieris III 95).

41 Ramaer, *Geographische geschiedenis*, 286.

42 M. Balen, *Beschrijvinge der stad Dordrecht* (Dordrecht 1677), facsimile A.J. Busch ed. (Dordrecht 1966) 745, die echter geen bronvermelding geeft.

43 *Europäische Stammtafeln*, VI, D. Schwennicke, ed. (Marburg 1978) Tafel 147.

44 AGH 230 f. 105' spreekt van Borre van Haemsteden, de zwager van Otto van Arkel, die op 28 december 1390 door Otto beleend wordt met een hofstede en land bij Haastrecht. Op 20 december 1402 verkoopt die zelfde Borre van Haemsteden deze goederen, nog steeds als leen van Jan van Arkel, aan een Jan Bertout Jan Slouwersz. (AGH 230 f. 106')

45 S.W.A. Drossaers, *Het archief van de Nassause Domeinraad deel II, Regesterlijst van oorkonden I* (1106-1459), ('s-Gravenhage 1955) Regesten 460, 465, 474-475, 488 en 501.

46 AGH 226 f. 99'. (Van Mieris III 192).

47 AGH 198 f. 163'.

een jaar later doorverkocht aan Dirk van Zwieten Philipszoon.⁴⁸ Beiden waren vijanden van Arkel.

Otto van Arkel speelde ook een voorname rol aan het hof van de ruwaard Albrecht. Zo wordt hij in 1381 genoemd als lid van de 'Raad van drien landen', die gevormd was uit zes leden van Henegouwen, zeven leden van Holland en drie van Zeeland.⁴⁹ Albrecht was Otto welgezind en door arbitrage van Albrecht wist Otto zijn gebied verder uit te breiden. Dit was bijvoorbeeld het geval in geschillen met de heren van Brederode, Asperen (Polanen) en Culemborg.⁵⁰ Alleen toen in 1368 Jan, graaf van Kleef, een oom van Otto's moeder, kinderloos overleed en Otto van Arkel tegenover Adolf, de tweede zoon van Adolf II graaf van der Mark, en Dirk van Hoorne heer van Perwijs, allebei ook familieleden van de overleden graaf van Kleef, aanspraak maakte op het graafschap, verloor Otto de strijd. Door bemiddeling van de ruwaard Albrecht en de hertogin van Brabant werd het graafschap in 1384 aan Adolf toegewezen.⁵¹ Alhoewel Otto van Arkel als compensatie de leengoederen van Adolf in het bisdom Utrecht ontving,⁵² ontstond hierdoor toch een langdurige vijandschap tussen de Arkels en de graven van Kleef, die ook nog een rol zou spelen in de Arkelse oorlog.

Een uitbreiding van Arkels bezit met de heerlijkheid Acquoy, dicht bij Asperen aan de Linge gelegen, die tot Asperen had behoord, via leningen en verpandingen,⁵³ moet kort daarna weer verloren zijn gegaan. Dit omdat, zoals Dek aantoonde, in 1386 een Herbaren van Heukelom door ruwaard Albrecht hiermee beleend werd en deze zelfde Herbaren de heerlijkheid in 1410 weer verkocht aan Hubrecht van Culemborg.⁵⁴

Met zijn grote rijkdom en de gunst van graaf Albrecht voelde Otto zich een onafhankelijk heer. In 1382 verleende hij zelf uitgebreide handvesten aan 'zijn' steden: Gorinchem, Leerdam en Hagestein en een eenvoudig handvest aan Dalem.⁵⁵ Hagestein, bestaande uit het kleine dorp Gasperden en de burcht Hagestein, kreeg een stadshandvest omdat Otto deze heerlijkheid als stad wilde ontwikkelen als bolwerk tegen Vianen.

48 AGH 228 f. 255' en 298'.

49 Van Mieris III 361.

50 Respectievelijk AGH 226 f. 77', AGH 195 f. 26' en A.P. van Schilfgaarde, *Het archief der Heeren en Graven van Culemborg* ('s-Gravenhage 1949) Tweede stuk, regest 271.

51 AGH 427 f. 378' en Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, II cv. Voor de opvolgingskwestie zie Kastner, *Territorialpolitik*, 197.

52 S. Muller Fz., 'De Registers en Rekeningen van het bisdom Utrecht II', *Werken Historisch Genootschap Nieuwe Serie* No. 54 ('s-Gravenhage 1891) 706. Ook is er een oorkonde van 7 mei 1385 (zie Th. J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* III [Dusseldorp 1853] No. 892, p. 785, waarin Otto van Arkel verklaart in leen te hebben ontvangen van de aartsbisschop van Keulen, goederen in het gebied van Kleef o.a. bij Kalkar, Uedem, Sonsbeck en Burg Monreberg.

53 Van Schilfgaarde, *Archief Culemborg*, regest 209 en 302'.

54 Dek, *Genealogie Arkel*, 325.

55 Bruch, *Rechtsbronnen*, 25-38 en A.C.N. Koenheim, 'Stadsrechtverlening van Hagestein in 1382', *In het land van Brederode* 7 (1982) 10-28.

De heren van Vianen hadden, onder andere door een huwelijk met de erfdochter van Herlaar, hun gebied naar het westen weten uit te breiden, met Ameide, Tienhoven, Noordeloos en Meerkerk. De goederen van Arkel en Vianen lagen hierdoor verspreid en door elkaar heen. Toen de Arkels Hagestein, slechts enkele kilometers van Vianen gelegen, begonnen te versterken ontstonden daardoor talrijke conflicten, waarbij de Kabeljauwse Arkel tegenover de Hoekse Vianen stond. De conflicten liepen in 1387 uit tot een regelrechte strijd, waarbij, na wederzijdse plundertochten, Vianen het onderspit dolf. Er volgde bemiddeling door ruwaard Albrecht, de bisschop van Utrecht en de hertog van Gelre. Dit leidde tot een bestand in 1388.⁵⁶ Het bestand werd echter wederzijds herhaaldelijk geschonden en op 18 mei 1389 werden beide partijen gedagvaard voor een nieuw bestand,⁵⁷ gevolgd op 24 juli van het zelfde jaar door een nieuwe verlenging.⁵⁸ Uit deze bestandsoorkonde blijkt dat Otto van Arkel in zijn strijd gesteund was door vele familieleden zoals Jan van Reynestein, Jan en Hendrik van Heukelom, Otto van Heukelom, Arent van Leyenburch en Roelof van Dalem. Bij dit bestand kreeg de zoon van Otto, Jan van Arkel, Ameide in leen van Albrecht en ook het bezit van het slot Herlaar als pand voor 16000 gulden door Arkel aan Vianen betaald. De strijd, waarin zich toen ook, aan de zijde van Vianen, de hertog van Gelre mengde, duurde echter voort tot februari 1391. Er werd toen een nieuw bestand gesloten, waarbij werd vastgelegd dat graaf Albrecht en de hertog van Gelre zouden arbitreran.⁵⁹ Als borgtocht voor het bestand werden Ameide en de Arkelse burcht Everstein aan het gezag van Vianen en Arkel onttrokken en onder beheer gesteld van Brunstijn van Herwijnen.⁶⁰ De officiële uitspraak volgde op 21 oktober 1392, maar toen was Gijsbrecht van Vianen's opvolger Hendrik, als Hoek, al in ongenade gevallen bij graaf Albrecht en ontving Arkel Ameide en de goederen rond Meerkerk, die Arkels bleven tot 1401.⁶¹

De verhouding tussen Arkel en Vianen was door deze strijd nog vijandiger geworden. Dit had als gevolg dat Vianen, ook na 1392, zich nog steeds in oorlog met Arkel beschouwde en later in de Arkelse oorlog dan ook een aanzienlijke rol tegen Arkel zou spelen.

Rond 1390 begon Otto zich enigszins terug te trekken uit de politiek en stelde hij zich meer en meer op achter zijn zoon Jan. Over de juiste sterfdatum van Otto van Arkel heerst enige onzekerheid. Meest waarschijnlijk is hij op 26 maart of 1 april 1396 gestorven.⁶² De opvolger van Otto, Jan v werd op 'heilige kruisavond'

56 AGH 195 f. 96'.

57 AGH 195 f. 103'.

58 Van Mieris III 531.

59 P.N. van Doorninck, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1376-1392 uit het staatsarchief te Dusseldorp. Register B 23* (Haarlem 1900) 292-293, 304-306, 310-311, 319-320 en 333-334.

60 J. Heniger, 'Hendrik I en Gijsbrecht van Vianen', *In het land van Brederode* 3 (1978) 19-25, waarin aandacht wordt besteed aan de oorlog Arkel-Vianen.

61 J. Heniger, 'Hendrik II van Vianen', *In het land van Brederode* 4 (1979) 3-6.

1396 beleend met zijn vaders goederen.⁶³ Dat kan kruisdag 'inventionis' of 'exaltatio' zijn geweest, dat wil zeggen 2 mei of 13 september. Als een chronologische volgorde in AGH 228 mag worden aangehouden, zal dit 2 mei 1396 moeten zijn.

Naast zijn zoon Jan, had Otto drie bekende bastaardzonen, die allen, aan Arkelse zijde, een rol speelden in de Arkelse oorlog. Dit waren Hendrik van Nyenstein, die in 1405 de burcht Everstein verdedigde, Jan de bastaard van Arkel, die in 1405 de burcht Hagestein verdedigde en daarbij sneuvelde en Jan van Ravestein, die in 1405 eveneens te Everstein was en later tot diens dood in het gevolg van Jan v van Arkel verbleef.

Jan v van Arkel was in 1362 geboren. Hij trouwde op 18 oktober 1376 op veertienjarige leeftijd met Johanna van Gulik, een dochter van Willem vi hertog van Gulik en Maria van Gelre.⁶⁴ Volgens de 17^e-eeuwse geschiedschrijver Slichtenhorst was Johanna van Gulik mank en trouwde zij daarom beneden haar stand.⁶⁵ Jan werd door dit huwelijk de zwager van de hertogen van Gelre Willem i (1371-1402) en Reinald iv (1402-1423). Bij zijn huwelijk ontving hij van zijn schoonmoeder haar rechten op het 'Land van Mechelen, geheten Neckerspoel'. Totdat die rechten verwezenlijkt zouden kunnen worden, ontving hij jaarlijks 1000 oude keizerschilden (ca. 560 nobel) uit de tol van Lobith.⁶⁶ Eind 1384 ontving hij inderdaad het Land van Mechelen en liet hij zich door de hertogin van Brabant belenen.⁶⁷

62 Pauli, *Chronicon Hollandiae*, 813, vermeldt 'altera die scilicet annunciationis virginis Marie, que fuit profestum pasche'. Dit klopt niet voor 1396, waarin Pasen op 2 april viel. Het zou kunnen zijn dat Pauli de octave van annunciationis Marie heeft bedoeld, wat dan zou leiden tot 1 april, het 'profestum pasche'. Ook de *Kronijcke* maakt de zelfde fout; het zal daarom geen afschrijffout in het hs Utrecht en hs 1650 zijn. De sterfdatum zal dus niet later dan 1 april geweest zijn. Verwarring over de sterfdatum is ook ontstaan omdat er twee oorkonden zijn van de verzoening van graaf Albrecht met Philips van Wassenaar, diens broer Dirk, Dirk van der Lek, Philips van Polanen en Jan van Heemstede, waarin zowel Otto als Jan van Arkel genoemd worden. De ene oorkonde is van 26 maart 1396, (AGH 228 f. 205' en J.H.W. Unger, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam* 5 delen, deel iv *Regestenlijst voor Rotterdam en Schieland tot in 1425* [Rotterdam 1907] regest 1342, waarin de datum foutief is gesteld op 26 maart 1395.) terwijl de andere van 12 april 1396 is. (Van Mieris iii 643, 'naar oud ms. in losse papieren'.) Bij de oorkonde van 26 maart hoort een aparte oorkonde van dezelfde datum, waarin Philips van Wassenaar en de anderen een vrijgeleide wordt verstrekt tot hoogstens 28 mei 1396, in welke tijd zij het aan Albrecht verschuldigde zoengeld moeten bijeen brengen. (Unger, *Regesten Rotterdam*, No. 1347 en AGH 198 f. 147') Ik meen daarom dat de oorkonde van 12 april een afschrift moet zijn van die van 26 maart. Ook wordt in een schepenakte van Nieuw Lekkerland van 11 april 1396 gesproken van jonker Jan, heer van Arkel. Otto moet dan voor die datum gestorven zijn.

63 AGH 228 f. 210'.

64 P.J. Mey, 'De laatste Arkels tussen Holland en Gelre', *Holland* 11 (1979) 76-81, aldaar 77.

65 Arend van Slichtenhorst, *Alle de xiv boeken van de Gelderse Geschiedenissen* (Arnhem 1653) 170.

66 De acte van huwelijkske voorwaarden (nu verloren) is afgeschreven door C. van Zomeren, *Beschrijvinge der stadt Gorinchem en landen van Arkel. Benevens der aloude en adellijke geslagten der doorlugtige Heeren van Arkel* (Gorinchem 1755) 488-489.

67 Voor de overdracht zie P.J. Meij, *Het archief van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen* (Arnhem 1977) 52-57, Bijlage: 'Mechteld van Gelre als vrouwe van Mechelen' en G.J. Beeldsnijder van Voshol, mededeling in *Kronijcke van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 2e Serie 8 (1852) 22. Voor de opdracht van het Land van Mechelen door Jan van Arkel aan de hertog van Brabant zie C. Piot, *Inventaires divers II. Inventaires des archives de la cour féodale du pays de Malines* (Inventaires des archives de la Belgique) (Brussel 1879) iv.

Het gebied was vanaf 1372 verpand geweest, maar Arkel loste het pand eind 1384 of 1385.⁶⁸ Waarschijnlijk ook bij zijn huwelijk ontving Jan van Arkel van zijn vader de heerlijkheid Hagestein. Daartoe had Otto van Arkel eerst zijn nog uitstaande geschillen met de heer van Culemborg geregeld.⁶⁹ Jan van Arkel wordt in 1379 heer van Hagestein genoemd.⁷⁰

De politieke activiteiten van Jan v van Arkel zullen behandeld worden in het volgende hoofdstuk iv. Hier wordt volstaan met te vermelden dat hij de laatste heer van Arkel was en in 1428 stierf te Leerdam, nadat hij vanaf 1415 tot 1425 de gevangene was geweest van de graaf van Holland en de hertog van Brabant. Hij had één zoon Willem, die mogelijk de opvolger in Gelre van de kinderloze hertog van Gulik en Gelre, Reinald iv zou zijn geworden, ware het niet dat hij in 1417 in een strijd tegen Jacoba van Beieren te Gorinchem was gesneuveld. Een zoon van zijn zuster Maria, die in 1409 de vrouw geworden was van Jan van Egmond,⁷¹ werd in 1423 na de dood van Reinald iv inderdaad hertog van Gelre.⁷²

Noch uit de kronieken, noch uit de archiefbronnen blijkt wanneer Willem en zijn zuster zijn geboren. Het huwelijk van Jan v van Arkel met Johanna van Gulik werd op 18 oktober 1376 gesloten toen Jan 14 jaar oud was. Johanna stierf waarschijnlijk in 1394.⁷³

Ook is niet bekend wie de oudste van de twee kinderen was. Willem van Arkel wordt voor het eerst in de bronnen op 26 april 1400 genoemd, toen hij, samen met zijn vader, voor 4500 oude schilden (2565 nobel) een grote hoeveelheid land van de hertog van Gelre kocht.⁷⁴ Omdat hij samen met zijn vader de aankoop bekrachtigde, kan het zijn dat Willem toen nog niet meerderjarig was.

Alhoewel in de 14e eeuw voor Holland en Zeeland de grens van meerderjarigheid opgeschoven was van 12 jaar voor meisjes en 12-15 jaar voor jongens daarvóór, tot ongeveer 17 jaar voor beide geslachten, kwamen hierin plaatselijk grote verschillen voor. In het Nedersticht gold aan het einde der 14e eeuw 12 jaar voor meisjes en 14 jaar voor jongens. In de handvesten voor Gorinchem, gegeven door Otto van Arkel in 1382; en in die van graaf Willem vi in 1407; en die van hertog Reinald iv in 1409 en in de opnieuw gegeven handvesten van graaf Willem vi in 1412, wordt steeds geschreven dat voor wezen de voogdij ophoudt voor een jongen bij 12 jaar

68 A.M.C. van Asch van Wijck, 'Nadere oorkonden uit het archief van Buren,' *Codex Diplomaticus Neerlandicus* 2e serie, 2e deel, 1e afd. (1853) 166-251, aldaar 217 geeft 16 november 1385, terwijl Piot, *Inventaires Divers* II, (Brussel 1879) Pièces justificatives vi, vermeldt dat dit op 2 december 1384 gebeurde.

69 Van Schilfgaarde, *Archief Culemborg*, regest 271.

70 Drossaers, *Nassause Domeinraad*, II-1 regest 403.

71 I.A. Nijhoff, *Gedenktwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgehield en bevestigd*. III *Willem en Reinald iv. Hertogen van Gelre uit het huis van Gulik* (Arnhem 1839) 302.

72 Mey, *Laatste Arkels*, 81.

73 Pauli, *Chronicon Hollandiae*, f. 88^v en Bruch, *Kronijcke*, 54. Dit zijn de enige vermeldingen over de sterfdatum, die mij bekend zijn.

74 P.N. van Doorninck, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1400-1404 uit het staatsarchief te Dusseldorp. Register B No.25*. (Haarlem 1901) 18-20 en 22-23.

en voor meisjes bij 13 jaar.⁷⁵ Het is niet bekend wat voor Willem van Arkel gegolden zal hebben: hij was een wees, zijn moeder was immers in 1394 gestorven.

Als Jan van Arkel graaf Albrecht op 21 augustus 1401 ontzegt, de leenband opzegt,⁷⁶ wordt Willem niet genoemd, evenmin bij het beleg van Gorinchem in 1402. Volgens mijn onderzoek wordt Willem van Arkel voor het eerst als partij in het geschil tussen Holland en Arkel genoemd op 2 mei 1403 in een brief, waarin Jan van Beieren aanbiedt in het geschil te willen bemiddelen.⁷⁷ Ook in het bestandsverdrag zelf van 8 november 1403 en de latere vervolgen er van, was Willem partij.⁷⁸ In 1405 trad hij op als aanvoerder van een klein leger dat Werkendam verwoestte,⁷⁹ waarna hij in 1406 het bestuur van Gorinchem van zijn vader overnam.⁸⁰

Wellicht is Willem in 1402-1403 meerderjarig geworden. Of hij dat is geworden op 12 jarige (Gorinchemse) leeftijd, of wel op de toen meer gangbare leeftijd van ongeveer 17 jaar valt niet te zeggen. Omdat hij in 1405 als aanvoerder van een legertje optrad en in 1406 het bestuur van zijn vader overnam, lijkt mij een ongeveer 17 jarige leeftijd in 1403 meer waarschijnlijk. Dit brengt zijn geboortjaar dan op 1386, toen zijn vader 24 jaar was.⁸¹

Toen Willem van Arkel in 1417 te Gorinchem sneuvelde zal hij ongeveer 30-34 jaar oud geweest moeten zijn. Hij was toen – vreemd genoeg voor een enig zoon en mogelijke opvolger in het hertogdom Gelre – nog ongetrouwd. Er is een bericht op 12 mei 1404 van Willem van Oostervant aan de graaf van Kleef over een huwelijk tussen ‘de jonkvrouw van Kleef en Arkel’.⁸² Of het hier om een gerucht ging of niet: het huwelijk is nooit gesloten. Toen Willem van Arkel sneuvelde liet hij wel minstens vier bastaardochters achter.

Slotbeschouwing

De studie van het geslacht van Arkel laat zien dat, zoals dat gebruikelijk was, de familieleden allen voorzien werden met leengoederen uit Arkels allodiaal- of leenbezit. Deze familieleden vormden met hun nageslacht weer aparte geslachten-zijtakken. Soms stierven deze uit, zoals bijvoorbeeld de Arkeltak van de heren van

75 Bruch, *Rechtsbronnen*, Voor Otto van Arkel, 11 november 1382, p. 31 en 33. Voor graaf Willem vi 7 april 1407, p. 68 en voor 24 augustus 1412 p. 99. Voor hertog Reinald iv 25 augustus 1409, p. 79-83, waarin gesteld wordt dat de oude bepalingen blijven bestaan.

76 AGH 1255 f. 81'.

77 AGH 627 los folio.

78 AGH 201 f. 48', 50' en 51'.

79 Bruch, *Kronijcke*, 64.

80 Van Mieris, iv 34.

81 Een vage aanduiding van Willems geboortjaar vinden we in hs. Brussel Bibliothèque Royale Codex 6045-54 f. 184', waarin men zou kunnen lezen dat Willem 17 jaar was in 1400, d.w.z. in 1383 geboren was.

82 AGH 1401 f. 24', Rekening van de kamerling van Willem van Oostervant, Helmich van Doornik, die dit vermeldt in een post 'bodeloön'. Of met Arkel de weduwnaar Jan v van Arkel of zijn zoon Willem bedoeld wordt, is niet aangegeven.

den Berghe en gingen de goederen vaak aan andere, niet direct met Arkel verwante, families over. De leenband bleef dan in principe bestaan, maar kon in de loop der jaren bij de latere generaties vervagen en soms tot volledige 'vervreemding' leiden of zelfs in vijandschap overgaan. Alhoewel de Arkels er steeds naar streefden de leenbetrekkingen te handhaven,⁸³ gingen zo toch delen van het oorspronkelijke gebied voor Arkel de facto verloren. Dit was bijvoorbeeld het geval met de heren van Liesvelt en die van Asperen en Heukelom. Toen het geslacht van Polanen Asperen had overgenomen kwam dit gebied in handen van één van Arkels tegenstanders. Dit geldt ook voor de heren van Heemskerk en Brederode, die respectievelijk delen van Liesvelt en van den Berghe in bezit kregen en die we allen in de Arkelse oorlog tegen Arkel zullen zien strijden.

De wijde vertakkingen van het oorspronkelijke geslacht Arkel geven, vanwege alle familierelaties, leenbanden en 'vervreemdingen', vooral rond 1400, vaak een ingewikkeld en verwarrend beeld. Om hierin enig inzicht te geven heb ik naast schema II, dat de vereenvoudigde genealogie van de hoofdtak Arkel biedt, in schema's III-V de vereenvoudigde genealogieën van de zijtakken Arkel-Noordeloos, van den Berghe-Liesvelt en Heukelom-Asperen getekend. Deze zijn gebaseerd op de hierboven beschreven geschiedenis der Arkels en, voor wat betreft Heukelom-Asperen op de publicatie van Dek en Van Winter.⁸⁴

Van al deze zijtakken zijn alleen de heren van Heukelom in hun gebied blijven wonen tot in de 15e eeuw. De Noordeloos-tak ontwikkelde zich meer en meer tot Gelderse adel, met zijn hoofdzetel te Zoelen in de Neder-Betuwe. Arnoud II van Arkel-Noordeloos speelde omstreeks 1350 al een belangrijke rol als lid van de Raad van de hertog van Gelre, terwijl Arent van Leyenburch in 1405 en 1406 overste rentmeester van Gelre was.⁸⁵

De zijtakken Arkel-van den Berghe en Arkel-Asperen zijn in de veertiende eeuw uitgestorven, waarna hun goederen in bezit zijn overgegaan van niet-Arkelse, vaak Arkel-vijandige geslachten, zoals Van Zwieten en Van Heemskerk in het geval van Berghe-Liesvelt en Van Polanen voor Asperen. De heren van Heukelom, die zijn gebleven, waren overigens ook vijanden van Jan van Arkel.

Al deze zijtakken hadden minder allure en rijkdom dan de hoofdtak: zij waren allen leenmannen van de hoofdtak Arkel. Zij konden daarom wellicht niet de positie bereiken die bijvoorbeeld Otto en Jan V van Arkel bekleedden. Alleen de Gelderse tak van Noordeloos-Leyenburch heeft enig aanzien gehad.

83 Zo droeg Wouter van Langerak zijn huis en hofstad in 1376 opnieuw in leen op aan Otto van Arkel (AGH 712 f. 201').

84 Dek, *Genealogie Arkel*, 272-290 en 301-327; Van Winter, *Ministerialiteit*, Tabel C No. 1 en p. 341.

85 P. Berends, *Het Oud-Archief der gemeente Harderwijk*, Tweede stuk (Harderwijk 1935) regest 127, p. 54.

III.2. Het bezit der Arkels

Reeds in het midden van de dertiende eeuw waren de Van der Lede en de Arkels niet alleen in het bezit van het land van Arkel en de heerlijkheid van der Lede, gelegen rond een zijrivier van de Linge, de Lede, met als centrum Leerbroek-Leerdam, maar zij bezaten ook al eigendommen ten noorden van de Lek. Deze waren gelegen bij Schoonhoven, op de grens van de Lopiker- en Krimpenerwaard. Hoe zij aan die gebieden gekomen waren, is niet bekend. Wel is zeker dat de heerlijkheid Van der Lede en de gebieden benoorden de Lek in leen werden gehouden van de kapittels van de Dom en Oudmunster te Utrecht. Wellicht zijn deze gebieden in de twaalfde eeuw in leen gegeven voor ontginningen.⁸⁶

Het Land van Arkel wordt van oudsher als allodiaal bezit aangemerkt, misschien een deel van Teisterbant dat lang onafhankelijk is gebleven. Het was een gebied in het zuiden begrensd door de Merwede, in het oosten door de Linge tot aan Leerdam en in het westen door het riviertje de Giessen tot aan Hoornaar. Naar het noorden was het gebied niet scherp begrensd, maar delen van de ontginningsgebieden Slingeland, Noordeloos en Nieuwland behoorden nog tot Arkel.

Alle oorspronkelijke bezittingen lagen in het grensgebied van Holland, het Sticht en Gelre. De graven van Holland en Gelre en de bisschoppen van Utrecht betwistten elkaar deze gebieden, probeerden er hun macht uit te breiden, en de heren Van der Lede en Arkel hebben hier steeds op ingespeeld en hun gebied daarbij weten te vergroten. Ze hebben ongetwijfeld net als de andere heren in dit gebied ook hun bezittingen uitgebreid door ontginningen. Daarnaast droegen ook huwelijken, directe koop en usurpatie bij tot de uitbreiding. Die vond in eerste instantie plaats in de Alblasserwaard, de Vijfheerenlanden en ten noorden van de Lek. Deze bezittingen vormden geen aaneengesloten gebied en werden in leen gehouden. Er waren meer heren in deze gebieden, die ook op hun beurt, op de zelfde wijze streefden naar gebiedsuitbreiding.⁸⁷ Zoals blijkt uit een oorkonde van 1277⁸⁸ waren dit onder andere:

– de heren van der Lek, na 1342 het geslacht van Polanen en rond 1400 Nassau, heren van Breda, die onder andere bezit hadden in het noordwesten van de Alblasserwaard en rond de Lek beneden Schoonhoven;

– de heren van Brederode met bezittingen in het zuiden van de Alblasserwaard vanaf Matena in het westen tot aan de Giessen waar zij een burcht hadden, de Giessenburch – ook rond Goudriaan, Slingeland en Blokland hadden zij verspreid liggend bezit;

⁸⁶ Van den Bergh, *OHZ* I No. 591 en Kruisheer, *Oorkondenboek* II No. 1254 van 1253/1254 vermelden bezit van Jan van der Lede in de Krimpenerwaard. Zie ook P.A. Henderikx, 'De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten Oosten daarvan tot het einde van de 13^e eeuw', *Geografisch Tijdschrift Nieuwe Reeks* 11 (1977) 407-427, aldaar 409.

⁸⁷ Ramaer, *Geographische geschiedenis*, 249-292 en Henderikx, *Zorg voor de dijken*, 409-422.

⁸⁸ *OHZ* II 331 en Kruisheer, *Oorkonden en Kansalerij*, No. 544.

–de heren van Herlaar met bezittingen en een burcht rond Ameide, Tienhoven en Meerkerk. Dit gebied ging, zoals reeds vermeld, in 1373 door huwelijk van de erfdochter met Hendrik van Vianen over naar Vianen.⁸⁹ Na de oorlog Arkel-Vianen kwamen deze bezittingen in 1393 aan Arkel;

–de heren van Vianen met, zoals hiervoor reeds beschreven, hun bezit omgeven en verspreid door Arkels gebied.⁹⁰ Zij hadden grote moeite zich te handhaven en konden hun gebied niet uitbreiden. Zoals al beschreven, leidde dit tot conflicten met Arkel, die uitmondde in de strijd van 1387-1393 en ook later in de Arkelse oorlog.

In de Alblasserwaard waren er nog andere, kleine ambachtsheren zoals bijvoorbeeld Willem de Molenaar met bezit in Molenaars gravenland (nu Molenaarsgraaf) en aan de Giessen, en Willem Blassekijn met bezit in wat nu heet Bleskensgraaf.

Aan de andere grenzen van het Arkels bezit waren er de heren van Culemborg en later ook de graven van Blois met bezit respectievelijk bij Hagestein en rond Schoonhoven. De relaties van deze twee heren met Arkel waren meestentijds uitstekend.

In de loop van de dertiende eeuw waren Arkels goederen al zeer uitgebreid geworden. Ten tijde van graaf Floris v van Holland werd de invloed van Holland groter en kwamen zo bijvoorbeeld de Krimpener- en Lopikerwaard onder Hollandse invloed. De Arkelse goederen in die streken werden toen Hollandse lenen. Ook droegen in die tijd vele heren hun allodiale bezittingen aan de graaf in leen op. Jan II van Arkel deed dit in 1290 met zijn burcht te Gorinchem.⁹¹ Zijn familieleden deden dit met bezit in Liesvelt, Noordeloos, Haastrecht en andere bezittingen.

Aan het einde der dertiende eeuw en in het begin van de veertiende eeuw ontstond er in het algemeen, zowel in Holland, Gelre als Brabant, een streven van de vrije heren met allodiaal bezit om een gedeelte van hun bezit in leen op te dragen aan de landsheren. Men wilde daarbij deel uitmaken van het grotere vrede-rechtsverband van het gebied van de landsheer. Door slechts een gedeelte van het gebied op te dragen namen zij weliswaar deel aan het grotere verband, maar behielden zij toch de zelfstandigheid. Vooral voor de kleinere heren was dit van belang, omdat zij zelf te klein waren om in hun eigen gebied de vrede te kunnen garanderen. Maar ook de grotere heren, met bezit op de grens tussen twee grotere gebieden, zagen hierin een middel om te voorkomen dat zij tussen die machten in ten onder zouden gaan. Nikolay⁹² beschrijft dit voor Gelre met als voorbeelden de heer van Voorst in het Overijsselse gebied (1295), de heer van der Horst aan de Brabantse grens (1234), de heer van Culemborg aan de grens met het Sticht (1314) en de heren van Arkel aan de Hollandse grens (1317). Nikolay maakt echter de fout Jan III van

⁸⁹ Heniger, *Hendrik II van Vianen*, 3.

⁹⁰ Zie p. 46.

⁹¹ AGH 629 los folio (OHZ II 700).

⁹² Nikolay, *Geldern und Brabant*, 90-91.

Arkel te verwarren met Herbaren van Arkel heer van de Grote Waard (bij Slingeland) en een broer van Jan van Arkel, die zijn bezittingen in Driel in de Bommelerwaard aan de hertog van Gelre opdroeg.⁹³ Jan III van Arkel en ook zijn opvolgers hebben dit nooit gedaan. Wel is Jan III van Arkel in 1311 leenman van de hertog van Brabant geworden.⁹⁴

In het begin van de veertiende eeuw hadden de Arkels al een zodanig gebied opgebouwd, dat zij tot de sterkste adellijke geslachten in Holland gerekend werden. Dit werd nog meer het geval toen Arkel in 1305 het Land van der Lede in leen kreeg, zodat het oorspronkelijke bezit, echter zonder Heukelom en Asperen, herenigd werd.⁹⁵ Zij hadden een voorname positie in de grafelijke Raad van Floris V en diens opvolgers. Ook leverden zij grote bijdragen voor de grafelijke troepen, zoals blijkt uit de betalingen van graaf Willem III van Holland, Zeeland en Henegouwen aan zijn ridders en edelen voor gewapenden geleverd voor zijn strijd tegen Vlaanderen in 1315. Na de bijdrage van Voorne met 2000 gewapenden, volgde die van Arkel met 1400 gewapenden, terwijl de anderen geen hogere bijdrage leverden dan 100-450 gewapenden.⁹⁶ Deze sterke positie konden de Arkels handhaven tot aan maart 1401, toen hun Hollandse leengoederen werden verbeurd verklaard.⁹⁷

De Arkelse goederen waren niet alleen in Holland gelegen. Er waren ook leenbezittingen in het sticht Utrecht, Gelre, Zeeland en in het Land van Mechelen. Verder was de heerlijkheid Pierrepont, ten oosten van Longuyon in noordoost Frankrijk, door het huwelijk van Otto van Arkel met Elizabeth van Bar in 1360 in bezit gekomen.

Een totaal overzicht van Arkels bezit is moeilijk vast te stellen. Het Arkels archief is niet meer voorhanden. Ook werd reeds beschreven dat door 'vervreemding' goederen verloren gingen. Koop en verkoop kwamen ook regelmatig voor; zo werd bijvoorbeeld Schoonhoven, dat diende als lijftocht voor de weduwe van Hugo Botter van Arkel, al in 1280 verkocht aan Nicolaas Cats.⁹⁸ Alleen voor de Hollandse leengoederen is er een redelijk overzicht, omdat na de verbeurdverklaring door graaf Albrecht in 1401, de leenmannen van Arkel hun goederen opnieuw moesten verzoeken. De nieuwe verleningen werden geregistreerd, waarna dit nogmaals gebeurde in 1406, toen graaf Willem VI zijn vader Albrecht was opgevolgd. Deze opgaven zijn voornamelijk te vinden in AGH 230 (Liber III, Nov. Vas.), AGH 741 (Tricushandt), AGH 712 (Beieren) en AGH 59 (Vrouw Margriet) en zijn door

93 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, I No. 171. Nikolay geeft de foutieve verwijzing van No. 156.

94 Groesbeek, *Heren van Arkel*, 112.

95 Zie p. 39.

96 L.Ph.C. van den Bergh, *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche Geschiedenis, opgezameld uit de archieven te Rijssel Deel I* (Utrecht 1849) No. LXXVIII (p. 107-124).

97 AGH 1255 f. 69.

98 A.J. Kölker, *Haastrecht. Hoofdstukken uit het ontstaan en de ontwikkeling van 'die Steede ende Landen van Haastrecht' tot het begin van de 19e eeuw* Hollandse Studien No. 6 (Dordrecht 1974) 13.

Kort⁹⁹ en Hoek¹⁰⁰ gepubliceerd. Volgens Kort¹⁰¹ had de Hollandse leenkamer de grootste moeite alle lenen op te sporen. Sommige werden pas in 1440-1450 achterhaald. De goederen in Gelre zijn voor een deel opgegaan in het leenhof van de hertog van Gelre en in de lenen van de heren van Egmond. Deze zijn niet meer als oorspronkelijke Arkelse goederen terug te vinden. Kort¹⁰² kon alleen de lenen in het grensgebied van Holland en Gelre, langs de rivier de Linge, en die Hollands bleven, achterhalen.

Het is mogelijk gebleken, door middel van de archieven van de graven van Holland, de hertogen van Gelre en de bisschoppen van Utrecht en enkele publicaties, de gegevens van Kort en Hoek enigszins uit te breiden. Dit geldt voornamelijk voor bezittingen in Zeeland, de Betuwe en in het Land van Mechelen. Toch is geen volledig beeld verkregen.

Nog meer moeilijkheden werden ondervonden bij het schatten van de inkomsten der Arkels. Zo is wat betreft de inkomsten uit het landbezit slechts een enkele maal de waarde van een bezitting bekend. De opgaven van landbezit zijn voornamelijk in oppervlakte gegeven, uitgedrukt in morgen. Hierbij is 1 morgen gelijk aan 600 vierkante roeden. Ook komen opgaven voor van hont = 100 vierkante roeden en schaft = 1 vierkante roede. Tevens werd gebruikt de 'hoeve' als landmaat, die in het gebied van de Arkelse bezittingen meestal 16-18 morgen bedroeg, of een 'viertel' = $\frac{1}{4}$ hoeve.¹⁰³ Deze maten varieerden van gebied tot gebied afhankelijk van welke roede gebruikt werd. Er waren onder andere de Rijnlandse roede, de Zuidhollandse, de Dordrechtse en Gorcumse roede. Om tot een schatting van het totale landbezit te kunnen komen heb ik de opgaven omgerekend in hectaren (ha) met gebruikmaking van de gegevens gepubliceerd door Verhoeff. Hierbij moest soms een keuze worden gemaakt van de gebruikte roede. In die gevallen gaf de geografische ligging van het gebied de doorslag.¹⁰⁴

99 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van het huis 's-Heeraartsberg en de hofstede Kraaienstein', *Ons Voorgeslacht* 31 (1976) 241-255. J.C. Kort, achtereenvolgens in 'Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel': 'Benoorden de Lek', *Ons Voorgeslacht* 38 (1983) 161-192 en 219-222; 'In het land van Heusden en Altena', ibidem 39 (1984) 97-107; 'In het land van Arkel', ibidem, 39 (1984) 196-223 en 275-300; 'In het land van der Lede', ibidem 39 (1984) 374-383; 'In de Vijfheerenlanden', ibidem 39 (1984) 601-605; 'In de Alblasserwaard', ibidem 40 (1985) 61-100; 'In het graafschap Gelre', ibidem 40 (1985) 49-58; 'In Holland', ibidem 40 (1985) 370-374; 'Repertorium op de Hagesteinse lenen van de hofstede Culemborg', *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 125-131.

100 C. Hoek, 'Repertorium op de lenen van de hofstad te Arckel, gelegen in Delfland, Schieland, Voorne en Ysselmonde', *Ons Voorgeslacht* 31 (1976) 265-289; 'De leenkamer van de hofstede Liesveld te Groot Ammers', *Ons Voorgeslacht* 33 (1978) 301-342; 'Aanvullingen', *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 374-377.

101 Kort, *Alblasserwaard*, 61.

102 Kort, *Gelre*, 49.

103 Voor de definitie van deze grondmaten is gebruik gemaakt van H. van der Linden, *De Cope, een bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakke* (Assen 1956, 1981²) en ibidem, 'Het platte land in het noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300' in *AGN II* (Haarlem 1982) 48-82 en J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut, Deel 3 (Amsterdam 1983²).

Naast de inkomsten uit landbezit genoten de Arkels ook inkomsten uit andere bronnen, zoals opbrengsten van de rechtspraak in hun allodiaal bezit en de andere heerlijkheden en ambachten, die zij in leen hielden. Ook hadden zij hun deel in talloze veren, marktgeldten, tollten, tienden, cijnzen en recht van de kerk. Daarnaast waren er inkomsten uit moergrond (turf), visserijen en vogelrijen. Van deze inkomsten zijn nauwelijks enige opgaven voorhanden; slechts van enkele tienden en tollten zijn kwantitatieve gegevens gevonden. Dit is ook het geval met de inkomsten uit de talloze ambten die zij bekleedden.

Er is al op gewezen, dat de Arkels ook actief waren in geldleningen, onder andere aan de graven van Holland, de hertogen van Gelre en soms ook aan de bisschoppen van Utrecht. Welke inkomsten hieruit verkregen werden ontgaat ons geheel. Soms stonden tegenover deze leningen inkomsten uit tollten, cijnzen, veren of geldelijke vergoedingen. Er is geen enkele opgave over de grootte hiervan gevonden.

Het hieronder volgende overzicht is daarom zeer onvolledig en kan slechts een zeer grove indruk geven van het vermogen der Arkels. Er moet ook vastgesteld worden dat na de verbeurdverklaring van hun goederen in 1401, de Hollandse en Zeeuwse lenen verloren gingen en daarmee de inkomsten daaruit. Alleen hun bezittingen in de Vijfheerenlanden, het Land van Arkel, enkele bezittingen in het oosten van de Alblasserwaard en die in Gelre en het Land van Mechelen bleven toen voor Arkel behouden.

III.2.1. Grondbezit

2.1.1. Land van Arkel en van der Lede. Het allodiale bezit van het Land van Arkel liep over in het leenbezit van de heerlijkheid Van der Lede. De Arkels beschouwden het hele gebied als hun bezit. Tegelijk met Gorinchem kreeg in 1382 ook Leerdam, in het Land van der Lede, van hen stadsrechten. Zoals hiervoor reeds beschreven, werden de bezittingen naar het zuiden, oosten en westen duidelijk begrensd door de rivieren de Merwede, Linge en Giessen. Naar het noorden is de grens niet duidelijk vast te stellen, maar liep ongeveer van Hoornaar, via Noordeloos, Nieuwland en Schoonrewoerd naar Leerdam. Daarbij kwamen dan nog enkele verspreide bezittingen ten noorden hiervan. De oppervlakte van het aaneengesloten gebied bedroeg ongeveer 85 km² of 8500 ha.

Volgens Kort waren er in dit gebied volgens de registratielijsten van de graven van Holland nog 593 ha aan lenen, verspreid over het gehele gebied met de grootste concentratie rond Leerbroek, Leerdam, Oisterwijk en Arkel. Ook waren er 85 ha land in Reynerscoep en 39 ha die tot de bebouwing op de Donck hoorden (allebei

104 Een bijkomend probleem voor deze berekeningen is, dat het niet duidelijk is of bij de registratie van de lenen de Rijnlandse roede, geldende voor de graaf van Holland, werd aangehouden of wel de lokale maten. De berekeningen zijn gebaseerd op de lokale roedematen.

dicht bij Arkel gelegen) en die opgedragen waren aan de proosdij van Oudmunster.¹⁰⁵ Ik heb aangenomen dat die bezittingen onder de 8500 ha vielen.

2.1.2. Vijfheerenlanden. De naam Vijfheerenlanden is pas geldig na de verdeling van de Arkelse goederen in 1412, toen er inderdaad vijf heren waren, die de goederen in die streek bezaten: de heren van Vianen en Culemborg, de bisschop van Utrecht, de graaf van Holland voor Arkel, en voor Leerdam eerst het kapittel van Oudmunster, later de hertog van Gelre. Vóór de Arkelse oorlog, tot aan 1401, waren er slechts drie heren: Vianen, Herlaar en Arkel.¹⁰⁶

Het Land van Arkel en van der Lede lag voor een deel in dit gebied. Daarom worden hier alleen de nog niet genoemde bezittingen besproken. Hiertoe behoorden voornamelijk het oude bezit van Herlaar (Ameide en omgeving) en de heerlijkheid Hagestein. Deze laatste bracht ook bezit mee in het Sticht in de omgeving van Houten tot aan de Lek.¹⁰⁷ Deze zullen onder het Sticht besproken worden.

Volgens Kort was het Arkels leenbezit 139 ha, zonder Hagestein en het Land van Gasperden, bij Hagestein gelegen. Hoek¹⁰⁸ noemt deze laatste bezittingen wel, voor zover zij later, via Egmond (Gelre) aan Liesvelt gekomen zijn. Het gaat hier om 52 ha bezit voornamelijk gelegen bij Hagestein, Everdingen en Lexmond. Het totale bezit in de Vijfheerenlanden kan zo gesteld worden op minimaal 91 ha.

2.1.3. Alblasserwaard. In dit gebied, tot 1383 'het land tussen Lek en Merwede' geheten, hadden de Arkels veel verspreide bezittingen. De heerlijkheid Langerak behoorde van oudsher aan de Arkels. Herbaren van den Berghe van Arkel wordt in 1254 onder andere als bestuurder van Langerak genoemd. Door huwelijk van diens dochter met Wouter van Goye kwam de heerlijkheid aan het geslacht Uten Goye maar bleef een Arkels leen.¹⁰⁹ Wat betreft de heerlijkheid Liesvelt is reeds beschreven dat deze door vererving aan Heemskerk gekomen was. Het bleef een Arkels leen maar van enige leenband was rond 1400 niet veel meer te merken. Dit gold ook voor de lenen die de heren van der Lek van Arkel hielden.

Door Kort worden bezittingen genoemd in Alblasserdam, Ammers, langs de Lek bij Nieuw Lekkerland, Gelkenes en Nieuwpoort, en in de waard zelf bij Bleskensgraaf, Goudriaan, Ottoland, Peursum en langs de Giessen; in totaal ongeveer 390 ha waarvan een groot deel in Nieuw Lekkerland en langs de Giessen.¹¹⁰

105 C. Hoek, 'Lenen van de proosdij van Oud-Munster, gelegen in de provincie Zuid-Holland', *Ons Voor-
geslacht* 37 (1982) 577-624, aldaar 622.

106 Ramaer, *Geographische geschiedenis*, 294-295.

107 M.S. Pols, 'De heerlijkheid en stad van Hagestein', *Verslagen en Mededelingen o.v.r.* 3 (1898) 295-321, aldaar 298-300.

108 Hoek, *Liesveld*.

109 W.F.J. den Uyl, *De Lopikerwaard* 2 delen, 1 *Dorp en kerspel tot 1814* (Utrecht 1960) 122 en AGH 712 f. 201'.

110 Drossaers, *Nassaue Domeinraad* II-1 regest 488.

2.1.4. *Lopiker- en Krimpenervaard*. Al aan het einde van de dertiende eeuw hadden de Van der Ledes en Arkels een aanzienlijk bezit in deze streken.¹¹¹ De westgrens ervan liep van Schoonhoven tot Oudewater; verder hoorden Haastrecht en Jaarsveld erbij. Terwijl Schoonhoven in 1280 verkocht werd, bleef Haastrecht tot 1401 Arkels bezit. Dit gold ook voor het gebied ten noorden van de Lek met Willige Langerak, Stolwijk en verder rond de Vlist. Jaarsveld kwam voor de helft in Arkels bezit met de koop van Hagestein, terwijl de andere helft van de heer van Culemborg gekocht werd. Buiten het hier beschreven gebied was er van oudsher het bezit van de heerlijkheid van den Berghe (Bergambacht) dat, zoals reeds vermeld, voor een deel door onteigening van de bezittingen van Pouwels van Haastrecht in 1397, aan de heren van Zwieten verloren ging. Arkel werd hiervoor door graaf Albrecht gecompenseerd met een jaarrente van 300 oude Franse schilden (170 nobel).¹¹² Ook was er bij het uitsterven van de tak Liesvelt-van den Berghe-Arkel een gedeelte van de heerlijkheid door graaf Albrecht opnieuw uitgegeven aan zijn achterneef de graaf van Blois. Dit betrof Schoonhoven, dat niet meer van Arkel was, en het gebied van Schoonhoven tot rond Stolwijk en Krimpen aan de Yssel. Na de dood van graaf Guy van Blois in 1398 kon Arkel een gedeelte hiervan terug kopen.¹¹³ Volgens Kort bedroegen de totale bezittingen 445 ha, voornamelijk rond Haastrecht en de Vlist.

2.1.5. *Overig bezit in Holland en Zeeland*. In 1401 behoorden het Land van Heusden en Altena en de Grote Waard ten zuiden van de Merwede aan de graven van Holland. Arkel had hier verspreid liggend bezit, voornamelijk door huwelijken van de familie en door aankoop verkregen. Volgens Kort gaat het hier om ongeveer 60 ha land, waarvan 20 ha in Emminchoven. Maar ook in Ketteldunc,¹¹⁴ Baardwijk en Sprang¹¹⁵ bezaten de Arkels land, waaronder ook moergrond. Bij elkaar was dit minstens 300 ha.

In de Grote Waard was er, onder andere bij Sliedrecht, dat toen ten zuiden van de Merwede lag, 60 ha bezit. Voorts waren er vele verspreide goederen in Delfland, Schieland, Voorne en Ysselmonde. Het betrof hier meestal kleine percelen, soms gedeeld met anderen. In totaal toch nog altijd 235 ha.¹¹⁶

Kort en Hoek doen geen opgaven voor Zeeland. Bekend is echter dat Arkel in 1394 beleend werd in het gebied van Zuid-Beveland ten oosten van Ierseke. Deze gedeeltelijk ontgonnen grond was eigendom geweest van Floris van Borssele, 'zoon van heer Raesen' en gelegen in 'ter Creke in den broeke, Steelvliet, Hinkel-

111 Den Uyl, *Lopikerwaard*, 1 60 en Kölker, *Haastrecht*, 13-14.

112 AGH 228 f. 278', oorkonde van 5 maart 1398.

113 ARA LRK 370 f. 207' en AGH 400 (Register Blois xv) f. 17' en f. 17'.

114 Muller, *Regesta Hannonensia*, 115.

115 AGH 1642 f. 7' en AGH 1643 f. 3'.

116 Hoek, *Delfland*.

noert en elders'.¹¹⁷ Daarbij kwam in 1397 het bezit van de graaf van Blois dat in die zelfde streek gelegen was¹¹⁸ en door Arkel van graaf Albrecht gekocht werd. In 1397 werd nog enig ander bezit in Zeeland gekocht, waarvan de plaats en grootte door mij niet te achterhalen was.¹¹⁹ De goederen die genoemd worden lagen alle in een smalle strook grond aan de oostzijde van Zuid-Beveland. Ze werden in het oosten begrensd door de Schelde, die daar toen liep langs Woensdrecht en Bergen op Zoom, en in het westen door een woest en onbewoond moereengebied. Van dat laatste gebied stond een groot deel onder water. In 1404 schreef graaf Albrecht hierover nog: '... dat onse wildernisse van Yersicke oestwaert gelegen tusschen dat Nyelant ende die Creke en Reymerswale van alrehande luden verderft wort die uut desen wildernisse zwanen, kranen, pittoren, eentvoghelen en anders vangen dat ons niet en staat te liden'.¹²⁰ Op de strook grond lagen van noord naar zuid, Assemansbroek (den Broec), Kreke en Steelvliet, heel kleine dorpen gelegen op kreekruigen temidden van ingeklonken en uitgemoerde poelgrond. De dorpen leidden een kwijnend bestaan en konden het onderhoud van de dijken nauwelijks opbrengen.¹²¹ Hinkelnoord lag iets verder naar het zuiden, ook aan de oostzijde van Zuid-Beveland aan de Schelde. In deze streken waren in de tweede helft van de twaalfde eeuw kleine polders bedijkt binnen een ringdijk. Ook tijdens Arkels bestuur vonden kleine bedijkingen plaats. Het hele gebied is bij de overstromingen van 1530 en 1552 verloren gegaan.¹²² De grootte van het bezit is niet bekend. Wel was de graaf van Blois, van wiens goederen Arkel een deel overnam, er één der grootste ambachtsheren met ambachten in onder andere Assemansbroek, Steelvliet en Hinkelnoord.¹²³

Wat de ambachten met hun rechten, het in gebruik zijnde land, ongeveer 400 ha, de aangeslibde natte graslanden (gorzen), veren, vogelrijen, visserijen en moergrond hebben opgebracht is niet te bepalen, maar is waarschijnlijk niet aanzienlijk geweest. Wel bracht het bezit van het kasteel te Kreke het dijkgraafschap van Zuid-Beveland beoosten Ierseke met zich mee.

2.1.6. Sticht. Door eigendom van de heerlijkheid Hagestein verkregen de Arkels bezit in het Sticht, voornamelijk rond Jaarsveld, Houten en Tull en 't Wael aan de noordoever van de Lek. Het was niet meer dan 40 ha, maar zeer strategisch gelegen om de Lek te beheersen. Van de bezittingen die Arkel in 1384 in leen kreeg en die aan graaf Adolf van Kleef van der Mark hadden toebehoord, is de grootte niet be-

117 AGH 228 f. 116'-117'.

118 AGH 228 f. 236' (Van Mieris III 641) en AGH 400 f. 1'-2', 17' en 48'.

119 AGH 228 f. 262'-263'.

120 C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen* (Assen 1971) 162, noot 92, waarin Dekker AGH 201 f. 53 van 7 januari 1404 citeert. N.B. een putoor of putoor is een roerdomp.

121 Ibidem, 601.

122 Ibidem, 620-621.

123 Ibidem, 420.

kend.¹²⁴ Ook de grootte van de lenen in het gebied van Kleef is niet bekend.¹²⁵ Deze zijn dan ook niet in de schatting opgenomen.

2.1.7. *Gelre*. Zoals hiervoor reeds beschreven, is over de bezittingen van Arkel in Gelre weinig bekend. Kort heeft slechts de leengoederen op de grens van Holland en Gelre en die aan Holland gekomen zijn, kunnen achterhalen. Hij noemt Dalem, Heukelom, Spijk en in de Betuwe Avezaat, Buurmalsen en Tricht; in totaal 260 ha, waarvan ongeveer 200 ha bij Spijk, gelegen aan de zuidoever van de Linge dicht bij Arkel.

Het is echter bekend dat Arkel al van oudsher goederen in Gelre bezat, onder andere te Ochten en rond Geldermalsen en Zoelen.¹²⁶ Bovendien deed hij in 1400 flinke aankopen in de omgeving van Buurmalsen, Deil, Zoelen, Tiel en Zaltbommel, en rond Wamel, tegenover Tiel aan de zuidoever van de Waal.¹²⁷ Er zijn twee oorkonden van 26 april 1400, van de verkoop door hertog Willem I van Gelre aan Arkel. De strekking ervan is grotendeels dezelfde, maar in de ene oorkonde gaat het om gebied van 150 morgen rond Malsen, Deil, Zoelen, Tiel en Zaltbommel, terwijl een koopsom van 5000 Franse schilden wordt genoemd. De andere oorkonde, zonder koopsom, beschrijft een gebied in het Land van Maas en Waal rond Wamel, 133 morgen groot. Ook worden er verscheidene renten en een half veer bij Wamel genoemd. Bij beide oorkonden staat vermeld: 'Voorts alle ander land, renten, erfpacht, tijns, tienden en goederen, gelegen of genoemd in de streek genoemd die Wolter van Overrijn, zijn moeder en vrouw in Gelre hadden, behalve het gerecht in Driel'. Deze Wolter van Overrijn was vanaf 1390 ambtman geweest in de Bommelerwaard, maar gevlucht.¹²⁸ Zijn goederen waren verbeurd verklaard. Deze teksten zijn zeer gelijk aan elkaar maar verschillen in de gekochte gebieden. Door een teken in de marge van de eerste oorkonde, na de opsomming van de verkochte percelen, en een zelfde teken in de marge van de tweede oorkonde, geplaatst bij de opsomming van de verkoop, lijkt het er op dat de tweede oorkonde, zonder datum en koopsom, bedoeld is als aanvulling van de eerste. Het gaat dan om één aankoop van 240 ha voor 5000 Franse schilden. Op die conclusie wijst ook, dat er maar één bewijs van betaling is, ook van 26 april 1400.¹²⁹

124 AGH 427 f. 378^r. en p. 45.

125 Zie p. 45.

126 J.J.S. Sloet en A.H. Martens van Sevenhoven, *Register op de leenacteboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen. Het kwartier van Nijmegen* (Arnhem 1924) p. 296, (No.116) en p. 564 (No. 248) tonen aan dat Arkel in 1408 te Zoelen over land beschikte ter waarde van 450 oude schilden, dwz. 225-256 nobel (afhankelijk van welk schild men bedoelt: frans of oud Hollands schild) en over het goed Westerhout bij Geldermalsen, gelegen aan de Linge.

127 Van Doorninck, *Register B25*, 13-20, origineel in RAG. HA Aanwinsten 1941 I.a.5. f. 5^r-8^r.

128 Van Doorninck, *Register B* No. 23, 72-73 vermeldt dat Wolter van Overrijn in 1390 tegen betaling van 2000 oude schilden aan hertog Willen van Gelre, ambtman geworden was van Zaltbommel, Bommelerwaard, Tielerwaard, Beesd, Renooi en Herwaarden.

129 Van Doorninck, *Register B* 25, 22-23, origineel in RAG. HA Aanwinsten 1941 I.a.5. f. 8^r.

Het totaal in Gelre dat bekend is, kan zo op ongeveer 500 ha gesteld worden. Er zal, zoals reeds gezegd, echter meer geweest zijn, zoals rond Zoelen waar de Arkels en de Noordeloos-tak van Arkel heren van Zoelen waren. Ook zijn er aanwijzingen over bezit rond Asperen in de Tielerwaard, zoals bijvoorbeeld in de omgeving van Acquoy.

2.1.8. Land van Mechelen. Het Land van Mechelen, samen met de stad en heerlijkheid Mechelen, was oorspronkelijk een Luiks leen, gehouden door het geslacht Berthout. In 1312 droeg Gillis Berthout het leen echter op aan de hertog van Brabant, wat tot twisten met het bisdom Luik leidde. Er kwam toen een regeling waarbij de stad en de heerlijkheid Mechelen weer aan het bisdom Luik kwamen, maar door Brabant bestuurd zouden worden. Het Land van Mechelen bleef een Brabants leen. De bisschop was hiermede niet zeer tevreden en verkocht het bezit van de stad en heerlijkheid Mechelen aan Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen in 1333.¹³⁰ Er ontstonden nu langdurige twisten tussen Brabant en Vlaanderen, die pas na de Brabantse successieoorlog bij de vrede van Ath in 1357, mede werden geregeld. Het bezit en het bestuur van de stad en de heerlijkheid Mechelen kwamen toen aan Vlaanderen.¹³¹ Het werd een, van Brabant onafhankelijke enclave in het Brabantse gebied, wat allerlei moeilijkheden veroorzaakte, vooral over de scheepvaart op de Dyle.¹³² Het Brabantse leen, het Land van Mechelen, dus niet te verwarren met de heerlijkheid Mechelen, dat er aan grensde,¹³³ kwam in 1384 aan Jan van Arkel, als leenman van de hertogin van Brabant.¹³⁴ Het gebied, dat ongeveer 350 km² besloeg, bevatte een groot aantal dorpen en ook de heerlijkheden Duffel, Sint Katelijne-Waver en Perwijs.¹³⁵ Zo wordt een enkele maal in de oorkonden Jan van Arkel als heer van Perwijs gevonden.

De zuster van Jan van Arkels schoonmoeder, Mechteld van Gelre, die gravinweduwe was van Kleef en daarna gravin van Blois was geworden, had het Land van Mechelen regelmatig verpand, onder andere aan haar echtgenoot de graaf van Kleef. Zo verpachtte zij, met andere goederen, het Land van Mechelen opnieuw in 1381 aan Karel van Imersele, die op zijn beurt weer gedeelten ervan overdroeg aan Jan van Calsteren en Rombout Baeu.¹³⁶ Arkel loste dit pand voor 11.200 Franse schilden en een lijfrente, tezamen ongeveer 6900 nobel.¹³⁷ In 1394 verpandde Arkel dit bezit, samen met andere eigendommen aan Otto van der Poerten, die in het

130 Mey, *Mechteld van Gelre als vrouwe van Mechelen*, passim.

131 Van Mieris, III 24.

132 A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas de moyen âge (1355-1430)* 2 delen (Brussel 1975) I 45.

133 Uyttebrouck, *Brabant*, I p. 121 noot 63.

134 Zie p. 47.

135 J. Laenen, *Geschiedenis van Mechelen tot op het einde der Middeleeuwen* (Mechelen 1926, 1934²) 40-41.

136 Piot, *Inventaires Divers*, Pièces justificatives VI, p. XVIII-XX.

137 Ibidem, *Pièces justificatives* VI.

zelfde jaar dit weer overdroeg aan Nicolaas Swaeff.¹³⁸ Deze, en zijn latere erven schijnen het Land van Mechelen in bezit gehouden te hebben tot 1428. In dat jaar droeg Jan van Arkel, met goedkeuring van de familie Swaeff, het Land van Mechelen over aan Jan II heer van Wezemaal, Fallais en Rummen, erfmaarschalk van Brabant voor 33.000 Franse kronen of 14.190 nobel.¹³⁹ Dit om de schuld te lossen die Arkel, volgens zeggen van de heer van Wezemaal, had vanwege de kosten van gevangenschap en losgeld. Toen Jan van Arkel namelijk, op aanspannen van graaf Willem VI van Holland, door onder andere de heer van Zevenbergen in 1415 gevangen was genomen, werd hij in 1419, nadat hij van gevangenschap in Gouda naar Zevenbergen was overgebracht, aan hertog Jan IV van Brabant overgedragen, die toen, met Jacoba van Beieren, heer in Holland was. Dit wellicht omdat Jan van Brabant dit in die tijd van weer opgelaaide Hoekse en Kabeljauwse twisten in Holland veiliger vond. Arkel werd toen weer overgedragen aan de heer van Wezemaal. Deze betaalde daarvoor aan de heer van Zevenbergen 20.000 Franse kronen of 8600 nobel.¹⁴⁰ Als men hieruit wil bepalen welke de waarde van het Land van Mechelen was rond 1400, dan schat ik het voorzichtig op ongeveer 8000 nobel. De opbrengst ervan zal dan 560 tot 800 nobel per jaar geweest zijn, wat ongeveer overeen komt met de vermelding in de huwelijksorkonde van Jan van Arkel en Johanna van Gulik in 1376, dat de jaarlijkse opbrengst van het land van Mechelen gesteld kon worden op minstens 1000 Franse schilden of 570 nobel.¹⁴¹ Aangezien het er op lijkt dat Arkel het gebied verpand had vanaf 1394,¹⁴² mogen de inkomsten hieruit mijns inziens niet bij het jaarinkomen van Arkel opgenomen worden.

Het totale bekende grondbezit van Jan V van Arkel, vóór de verbeurdverklaring van zijn Hollandse lenen in 1401, komt zo op ongeveer 10.700 ha. Hierbij zijn niet inbegrepen het bezit in Zeeland, het Land van Mechelen en de heerlijkheid Pierrepont. Ook de lenen in het Sticht verkregen, uit het bezit van de graaf van Kleef van der Mark zijn hier niet bij. Dit geldt eveneens voor 170 ha. op het eiland Terschelling, in 1399 in leen verkregen van graaf Albrecht.¹⁴³

¹³⁸ Ibidem, *Pièces justificatives* II, p. XIV-XV.

¹³⁹ Ibidem, *Pièces justificatives* III, p. XV-XVII. Volgens E. van Ermen, 'De familie van Wezemaal (ca. 1166-1464): een synthese van drie eeuwen familiegeschiedenis' in *De adel in het hertogdom Brabant*, J. Verbesselt e.a. red. (Brussel 1985) 45-73, aldaar 64-65, werd de schuld van Jan van Arkel in 1441 met succes betwist door Jan's kleinzoon Willem van Egmond. Het Land van Mechelen kwam toen aan Egmond.

¹⁴⁰ Piot, *Inventaires Divers, Pièces justificatives* I, p. IV.

¹⁴¹ Van Zomeren, *Gorinchem*, 488-489.

¹⁴² Toch schijnt Jan van Arkel nog enige bemoeienis gehad te hebben met het land van Mechelen. In 1403 werden nl. enige leden van de Raad van de hertog van Brabant opgedragen een geschil tussen de stad Lier en Jan van Arkel te onderzoeken. (Uyttebrouck, *Brabant*, I p. 374, noot 363.) In 1414 bezoekt Arkel Lier om een geschil te beslechten in aanwezigheid van leden van de Raad van de hertog van Brabant. (Uyttebrouck, *Brabant*, I p. 377, noot 378) Op 12 juni 1417 wordt Willem van Arkel benoemd tot 'gardien' van het land van Overmaas, wat mijns inziens wijst op bestaande Brabantse betrekkingen. (Uyttebrouck, *Brabant*, I p. 95.)

¹⁴³ G.F. thoe Schwartzenberg en Hohelansberg, *Groot plaacaet en charterboek van Vriesland* I (Leeuwarden 1768) 289.

De grootte van het bekende bezit van 10.700 ha is ruim tweemaal de grootte van onze tegenwoordige Noordoost-polder. De waarde van dit bezit kan slechts op zeer grove wijze geschat worden. Alleen de volgende gegevens voor de verkoop van land aan Arkel werden gevonden:

–1390, 60 morgen te Haastrecht voor 1100 oude Franse schilden.¹⁴⁴ Dit betekent 12,3 nobel per ha, het schild gesteld op 0,57 nobel.

–1395, 4 morgen land in Maasland, verkocht voor 32 pond Holl. per morgen.¹⁴⁵ Dit komt overeen met 14 nobel per ha, de nobel gesteld op 80 groten.

–1400, 283 morgen of 240 ha in Gelre voor 5000 oude Franse schilden.¹⁴⁶ Dit duidt op 11,9 nobel per ha.

–1400, 7 morgen 50 roeden te Oppijnen in Gelre voor 500 Gelderse guldens.¹⁴⁷ of 19,2 nobel per ha, de Gelderse gulden gesteld op 0,23 nobel.

–1400, 11 morgen in Kwakernaat bij Schelluinen-Giessen, voor 500 pond met 30 groten in het pond.¹⁴⁸ Dit wordt 19,6 nobel per ha, de nobel op 90 groten gesteld.

–1412, 8 morgen in Ophemert in Gelre voor 400 Gelderse guldens.¹⁴⁹ Dit wordt 14 nobel per ha bij de Gelderse guldens gelijk aan 0,24 nobel.

De waarden variëren hier van 11,9 nobel tot 19,6 nobel per ha. Deze variatie is waarschijnlijk te verklaren uit het tijdsverschil in de aankopen (alhoewel voor inflatie door middel van de koersen ten opzichte van de nobel is gecorrigeerd), de grootte van de aankoop, het verschil in de kwaliteit van de grond en de onnauwkeurigheden in de berekeningen voor koersen en landmaten. Het gewogen gemiddelde over het totale oppervlak van aankoop is 12,4 nobel per ha. Bij deze waarde bedraagt de totale waarde van het bekende Arkels bezit ongeveer 132.700 nobel. Bij een opbrengst van dit bezit van 7 tot 10% per jaar,¹⁵⁰ zou dit betekenen een inkomen van 9300 tot 13.250 nobel per jaar.

Ik ben mij bewust van de grote onnauwkeurigheden in deze schatting, waarbij nog gevoegd zouden moeten worden de, wellicht geringe, bijdragen van de Zeeuwse goederen en die van de in het Sticht en Gelre gelegen, en onbekend gebleven, bezittingen.

Dat een inkomen van 13.250 nobel per jaar zeer hoog was, blijkt bijvoorbeeld uit de totale ontvangsten-uitgaven van de Tresorie van Holland en Zeeland uit 1400/1401. Deze bedroegen 6093 lb.2s. 2d. in groten.¹⁵¹ Aangezien in diezelfde pe-

144 Kort, *Noorden Lek*, 166.

145 C. Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Maasland (1258-1648)', *Ons Voorgeslacht* 25 (1970) 84.

146 Zie noot m-126 en 128.

147 Drossaers, *Nassause Domeinraad*, II-1 regest 533.

148 AGH 230 f. 112'.

149 Drossaers, *Nassause Domeinraad*, II inv. 875.

150 Lacomblet, *Urkundenbuch*, III No. 1081 en Hoek, *Proosdij*, 622 laten beiden zien dat voor land ook met een opbrengst van 10% per jaar gerekend wordt in resp. 1400 en 1395. Bij verkoop van de goederen van de heren van der Merwede aan Brederode in 1424 werd met een opbrengst van ca. 7% gerekend. (W.H. Lense-link, 'De heren van der Merwede, 1243-1403', *Hollandse Studiën* No. 3 [s-Gravenhage/Haarlem 1972] 7-66, aldaar 7).

riode de nobel gelijk was aan 95 groten, betekent dit 15.400 nobel. Veel later weliswaar, in 1445, bedroegen de bruto inkomsten (d.w.z. vóór aftrek van de gewestelijke uitgaven) van Holland en Zeeland voor hertog Philips van Bourgondië 29.910 pond van 40 Vlaamse groten. Dat is omgerekend 11.250 nobel per jaar.¹⁵²

De berekeningen van Arkels inkomen zijn uiteraard slechts een grove schatting. Daarbij komt nog dat ook niet bekend is of de inkomsten uit landvermogen wel op 7 tot 10% per jaar gesteld mogen worden. Ook is het mogelijk dat niet uit alle landbezit inkomsten werden genoten. Het is hierboven reeds beschreven dat niet alle leenmannen van Arkel een sterke band met hem onderhielden. Arkel zal dan wellicht ook niet de inkomsten uit dat 'vervreemde' bezit genoten hebben. Vast staat echter wel dat Arkels landbezit groot was en dat de inkomsten daaruit zeer hoog waren.

III.2.2. *Bezit aan burchten en 'versterkte huizen'*

Van Arkels bezit aan burchten is slechts bekend dat er minstens vijf burchten waren: het stamslot gelegen even ten oosten van Gorinchem, het gewezen stamslot Van der Lede gelegen bij Leerbroek (dicht bij Leerdam), een burcht in Leerdam zelf en de twee burchten gelegen aan de Lek ten oosten van Vianen: Everstein en Hagestein. Eén versterkt huis is bekend: de Cloot te Spijk, waarvan alleen de naam bekend is. Hiernaast bezat Jan V van Arkel twee huizen te 's-Gravenhage. Eén ervan was gekocht in 1394; het was gelegen aan het Voorhout tussen de huizen van Dirk en Philips van Wassenaar, waar nu de Kloosterkerk is.¹⁵³ Het andere huis, de Binchorst, had Arkel gekocht in 1389 van een familielid Jan van Leyenburch.¹⁵⁴

De waarde van deze bezittingen is niet te bepalen. Bekend is slechts dat de burchten sterk gebouwd waren en drie ervan een groot beleg doorstonden. Zo konden Everstein en Hagestein in 1405 pas na 5-6 maanden beleg en dan alleen door uit-hongering veroverd worden en bleef de burcht te Gorinchem de hele oorlog in gebruik.

III.2.3. *Overige inkomsten*

Uit dezelfde registers, waarin de hernieuwde verleningen in 1401 en 1406 werden opgetekend, die door Kort en Hoek zijn gepubliceerd, is ook af te lezen welke ambachten Jan v van Arkel in leen had. Er worden in totaal twaalf ambachten genoemd, namelijk in de Alblasserwaard: Ammers, Nieuw Lekkerland, Streefland, Noordeloos, Slingeland, Nieuwpoort en Ameide. In de Krimpener- en Lopiker-

151 AGH 1255 f. 21'.

152 J.A. van Houtte en R. van Uytven, 'Financiën', AGN IV (Bussum 1980) 112-127, aldaar 122.

153 Drossaers, *Nassause Domeinraad*, II-1 regesten 472 en 717 en AGH 228 f. 60'.

154 AGH 226 f. 296' (Van Mieris III 527).

waard: Stolwijk, Willige Langerak en Jaarsveld; in Voorne het ambacht Heenvliet en in Gelre Geldermalsen. De inkomsten daaruit konden niet achterhaald worden.

Ook waren er grote aantallen tienden aan Arkel verleend, soms geheel, soms slechts voor een deel. Zevenentwintig heb ik er kunnen achterhalen, maar slechts van enkele zijn de inkomsten gegeven. Zo bracht bijvoorbeeld een tiende van Polsbroek in 1391 1000 gulden per jaar op,¹⁵⁵ en een tiende in Ammers in 1400, 300 pond Tourn.¹⁵⁶ De tienden-inkomsten zijn daarom niet te schatten.

Dit zelfde geldt ook voor de visserijen en de vogelrijen, en de verschillende renten en tolgelden die ontvangen werden. Slechts van de tol te Gorinchem is bekend dat die aan Jan van Arkel 100 Beierse guldens (30 nobel) per jaar opbracht.¹⁵⁷

Naast deze bron van inkomsten was er die van de ambten die Jan van Arkel bekleedde. Deze wisselden en golden meestal slechts voor enkele jaren, zoals het rentmeesterschap van Voorne, het dijkgraafschap van de Alblasserwaard en het rentmeesterschap van Altena. Uitzonderingen daarop waren het schoutambacht van Delft vanaf 1392 tot aan juni 1400 bekleed, toen Willem van Oostervant hem daarin opvolgde,¹⁵⁸ en ook het dijkgraafschap van Zuid-Beveland, beoosten Ierseke, dat hij lange tijd bekleedde, namelijk van 1395 tot 1401.¹⁵⁹ Voorts is bekend dat Arkel van 1397 tot 1401 gemachtigd was door graaf Albrecht, om in elk ambacht dat hij in leen had in Zuid-Holland een welgeborene tot 'gewaerde rechter' aan te stellen, die net als hij zelf recht mocht plegen en gebruik mocht maken van Albrechts vier-schaar in Zuid-Holland.¹⁶⁰

Daarbij werd Jan van Arkel in 1385, op zijn drieëntwintigste jaar, al lid van de Raad van graaf Albrecht.¹⁶¹ Dit bleef hij totdat hij in het najaar van 1400 met alle andere Kabeljauwen door Willem van Oostervant uit de Raad verdrongen werd.¹⁶²

Aan het slot van dit hoofdstuk kan gesteld worden dat er wel een nagenoeg volledige genealogie der Arkels is gegeven, maar dat het niet mogelijk bleek een volledig beeld van het vermogen en inkomsten der Arkels te leveren. Er ontbreken te veel gegevens, vooral over de inkomsten uit andere bronnen dan landbezit. De inkomsten uit dat landbezit konden ook slechts op zeer grove wijze benaderd worden.

Hier kan slechts gesteld worden dat de Arkels zeer rijk waren en een groot vermogen hadden opgebouwd. Waarschijnlijk bedroegen hun jaarlijkse inkomsten bijna evenveel als die van de Tresorie van Holland en Zeeland. De Arkels waren in zes generaties, over ruim 150 jaar uitgroeid tot een zeer rijk en voornaam adel-

155 Kort, *Noorden Lek*, 185.

156 Kort, *Alblasserwaard*, 67.

157 Kort, *Land van Arkel*, 203.

158 Scheffer, *Beveelboek* 1, f. 2', 50' en 92'.

159 Ibidem, f. 35', 49' en 95'.

160 AGH 200 f. 1'.

161 Van Mieris III 428.

162 Van Mieris III 724-725.

lijk geslacht. Ze behoorden tot de rijkste adel van Holland en Zeeland met een eigen 'hof', met hofkapelaan, tesorier, rentmeesters, klerk(en), pipers en een heraut genaamd Hagestein.¹⁶³ Bovendien lag het grootste deel van hun landbezit op de grenzen van Holland, Gelre en het bisdom Utrecht en konden ze de vaart op de Lek en Merwede sterk beïnvloeden. Zowel door de strategische ligging van hun bezit, als hun rijkdom, konden zij een voorname rol spelen in de politiek van Holland, Gelre en Utrecht.

Jan v van Arkel was de zwager van de hertog van Gelre en de voornaamste aan het grafelijk hof van Holland en Zeeland. Hij had daardoor grote invloed op graaf Albrecht. Dit werd nog versterkt door het feit dat Albrechts zoon Willem van Oostervant, een groot deel van de tijd afwezig was en in Henegouwen vertoefde. Dat deze positie van Arkel bij Willem van Oostervant en velen van de Hollandse en Zeeuwse adel afgunst opwekte, valt licht te begrijpen.

163 Zie onder andere AGH 1252 f. 55'; RAG. HA No. 249 f. 72' en No. 310 en 320; F.C. Berkenvelder, *Maandrekening van Zwolle 1411* (Zwolle 1979) 91. Ook van Otto van Arkel is bekend dat hij een heraut in dienst had, zelfs een wapenkoning. In oorkonden van Otto van Arkel uit 1365 en 1366 wordt gesproken van een 'coninx van den Ruyren, ons knapen' (Brussel ARA, Charters van de hertogen van Brabant, No. 2339 en 2363).

IV

Voorspel tot de Arkelse oorlog

IV.1. Inleiding

In de geschiedenisliteratuur worden diverse factoren genoemd voor het begin van de Arkelse oorlog in 1401. Deze worden vermeld in Kronieken, oudere en meer recente geschiedenishandboeken en in enkele verhandelingen, die echter meestal maar zijdelings met de Arkelse oorlog te maken hebben.

De vermeldingen in de Kronieken gaan alle terug op Pauli's *Chronicon Hollandiae* en de daarvan afgeleide kronieken de *Kronijcke* en de *Chronica*.¹ Daarbij wordt voornamelijk uitgegaan van de haat en de vijandschap die er bestond tussen Willem van Oostervant, zoon van graaf Albrecht, en Jan van Arkel, beiden ongeveer even oud en allebei in voorname posities aan het hof van graaf Albrecht. De oudere geschiedenishandboeken – tot ver in de negentiende eeuw – baseerden zich alle op de *Divisiekronek* en de geschriften van Kemp, die, zoals in hoofdstuk II beschreven, zelf weer stoelden op de kronieken van Pauli en van a Leydis (voor wat betreft de Arkelse oorlog ook afgeleid van Pauli, of mét Pauli gebaseerd op een gemeenschappelijke bron).² Er komen dus geen andere gezichtspunten in voor.

Pas de nieuwere geschiedenishandboeken, zoals Niermeyer in de *AGN III* van 1951 en Jansen in de *AGN II* van 1982³ melden ook andere factoren. Niermeyer noemt de onafhankelijke opstelling van de heren van Arkel met hun allodiaal bezit op de grens van Holland en Gelre en een economische reden, gelegen in het feit dat Arkel vanuit dat allodiaal bezit zowel de Merwede als de Lek kon beheersen en daarmee, als hij dat wenste, de scheepvaart en handel op Dordrecht kon belemmeren. Ook

1 Theodoricus Pauli, *Chronicon Hollandiae*, Utrecht UB hs. 1650 f. 806-827. Ibidem, *Chronica*, KB 's-Gravenhage hs. 134 C 39, f. 93'-96'; Dirck Franckensz. Pauw (*Theodoricus Pauli*) *Kronijcke des lants van Arkel ende der stede van Gorinchem* H. Bruch ed. (Amsterdam 1931) 56.

2 Cornelius Aurelius, *Cronijcke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant* (Divisiekronek) (Leiden 1517); Aert Kemp Jacobsz. Vos, *Cronijcke des lants van Arkel ende der stede van Gorcum* (1607) KB 's-Gravenhage hs. 78 C 32 en GA Gorinchem hs. 102. Deze kroniek is ook opgenomen in Abraham Kemp, *Leven der doorluchtige Heeren van Arkel, ende jaar-beschrijving der stad Gorinchem, Heerlijkheid ende Lande van Arkel onder des selfs Heeren, ook onder de Graven van Holland tot den jare 1500* (Gorinchem 1656).

3 J.F. Niermeyer, 'Henegouwen, Holland en Zeeland onder het huis Wittelsbach' in *AGN III* (Utrecht 1951) 92-124, aldaar 118; H.P.H. Jansen, 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433' in *AGN II* (Haarlem 1982) 282-323, aldaar 318.

wordt als reden genoemd, dat men kon verwachten dat Arkel de kinderloze hertog Reinald iv van Gulik en Gelre zou opvolgen, waardoor de machtsposities van Holland en Gelre zouden verschuiven.⁴ Jansen noemt dit gevaar van verschuivende machtsposities niet, maar voegt er wel (weer) de animositeit, die bestond tussen Willem van Oostervant en Jan van Arkel, aan toe. Jansen geeft ook aan dat het gebrek aan succes in de Friese oorlogen, Willem van Oostervant deed uitzien naar een ander terrein om roem te kunnen behalen, wat hij ook al had gesteld in zijn boekje over de *Hoekse en Kabeljauwse twisten* uit 1966.⁵

Von Löher⁶ bracht als andere reden voor de oorlog naar voren, het negatieve verloop van de vete tussen Vianen en Arkel voor de heer van Vianen, de vriend van Willem van Oostervant. Jentjens in 1913⁷ baseert zich geheel op Kemp en Mattheus⁸ en voegt daaraan niets toe.

Fox⁹ in een recentere publicatie merkt op dat het gezag over Gorinchem zijn oorsprong had in de grafelijkheid van Holland. Het was in de dertiende eeuw nog bezit van de graven van Bentheim, die dit verkregen moeten hebben van hun neven, de graven van Holland. Arkel, die zijn bezit meer als een souverain rijks-onmiddellijk leen wilde zien, kwam hierdoor in conflict met de graven van Holland. In hoeverre dit alleen voor Gorinchem gold, of ook voor het Land van Arkel, wordt door Fox niet aangegeven. Mey¹⁰ stelt als reden, dat vanaf 1400 Arkel zich meer tot Gelre wendde, wat tot uiting kwam in de in dat jaar gedane grote landaankopen in de Betuwe, de Tielerwaard en in het land van Maas en Waal. Dit zou dan een gevaar voor Holland betekend hebben.

Er worden dus vele mogelijke redenen genoemd, die hieronder nader uitgewerkt zullen worden in een poging de uiteindelijke redenen die leidden tot de oorlog, scherper te kunnen vaststellen. Over de eigenlijke aanloop tot de oorlog is weinig geschreven. Het is bekend, ik kom daar later op terug, dat in september-oktober 1400 Arkel verwijderd werd uit de grafelijke Raad en ook alle belangrijke posten in Holland en Zeeland verloor. Eveneens blijkt uit de archiefbronnen dat er in het voorjaar van 1401 één of twee rechtszaken waren tegen Arkel, waarbij hij veroordeeld werd tot verbeuring van zijn leengoederen in Holland en Zeeland en tot verbanning uit die gewesten. Pas daarna volgde Arkels 'ontzegbrief' (dat is: de leen-

4 Niermeyer, *AGN* III 118.

5 H.P.H. Jansen, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Fibulareeks 17 (Bussum 1966) 54.

6 Fr. von Löher, *Jakobäa von Bayern und ihre Zeit* 2 dln. (Nordlingen 1869²) deel I 188-200.

7 R. Jentjens, *Reinald IV, der zweite und letzte Regent in den vereinigten Herzogtümern Geldern und Jülich (1402-1423)* (Münster 1913) 40-41.

8 Mattheus gebruikte een, nu verloren, handschrift, dat wel óf hetzelfde was, óf een andere copie van het handschrift dat Andriessen gebruikte voor zijn adelskronieken: een afschrift van een Pauli-handschrift. (W.F. Andriessen, *Historia dominorum de Teisterband, Arkel, Egmonda, Brederode, Ysselsteyn etc.* [Amsterdam 1933]).

9 J. Fox, 'De ontwikkeling van Gorinchem's stedelijke autonomie in de middeleeuwen', *Holland* 1 (1969) 165-177, aldaar 166.

10 P.J. Mey, 'De laatste Arkels tussen Holland en Gelre', *Holland* 11 (1979) 76-81, aldaar 77-78.

trouw opzeggen; materieel een oorlogsverklaring) aan graaf Albrecht en Willem van Oostervant.

Alvorens echter tot behandeling van bovengenoemde factoren en de aanloopperiode tot de oorlog over te gaan, lijkt het mij gewenst in het kort de gebeurtenissen in Holland, Gelre en het Sticht te schetsen voor de periode van ongeveer de laatste tien jaar van de veertiende eeuw. Deze beschrijving steunt voornamelijk op de *AGN* van 1951 en die van 1982 en waar nodig op aanvullende literatuur. Hierbij zal het accent liggen op die zaken die, mijns inziens, een beter inzicht kunnen geven in Arkels positie in bovengenoemde gebieden, en in de mogelijke redenen voor de latere strijd.

IV.2. De politieke geschiedenis van Holland, Gelre en het Sticht in het laatste decennium van de veertiende eeuw

Holland en Zeeland

Albrecht van Beieren was in 1357 ruwaard geworden voor zijn broer Willem v, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, die krankzinnig was geworden. Na aanvankelijke moeilijkheden wist Albrecht in 1359, na het beleg van Delft, zijn gezag te vestigen. Er trad toen een periode van rust in voor het gehele graafschap, waarin hij zich zoveel mogelijk boven de Hoekse en Kabeljauwse partijen opstelde. Waar het nodig was greep hij krachtig in om het evenwicht tussen de partijen, en daarmee de rust, te bewaren.

Toen Albrecht, na ongeveer 1386, echter meer en meer in financiële moeilijkheden kwam, omdat zijn normale bronnen van inkomsten niet opwogen tegen zijn uitgaven, moest hij zich voor financiële steun tot de steden wenden. Omdat in de meeste steden van Holland en Zeeland het bestuur door Kabeljauws georiënteerde families werd uitgeoefend ging Albrecht, noodgedwongen, een meer Kabeljauwse koers varen. Op enige belangrijke posten werden in de daarop volgende jaren Hoeken, zoals Jan van Heemstede en Willem van Brederode, vervangen door Kabeljauwen, als Brunstijn van Herwijnen en Pouwels van Haastrecht. Ook Jan van Arkel, die op 23-jarige leeftijd in 1385 lid van de grafelijke Raad was geworden, kreeg vanaf 1388 een steeds invloedrijkere positie.¹¹ Toch bleven ook enkele vooraanstaande Hoeken hun post behouden, zoals onder anderen Philips van Wassenaar, de zoon van de burggraaf van Leiden. Albrecht, die in 1389 na de dood van zijn broer officieel graaf was geworden, probeerde nog steeds een zeker evenwicht tussen de partijen te behouden.

De periode van rust was toen echter verstoord. Zo voelden de Kabeljauwen zich

11 H.A. van Foreest, 'Traditie en werkelijkheid', *AGN* 20 (1965-1966) 110-146, aldaar 138-140.

niet al te zeker en op 17 oktober 1391 verbonden 37 Kabeljauwse edelen zich, omdat 'enige lieden hen wilden belaste(re)n en doen scheiden van Albrecht'. Ze beloofden daarbij trouw en hulp aan de graaf, aan diens zoon en aan zijn andere kinderen. Ook beloofden zij elkaar bij te staan.¹² Het betreft hier Hollandse en Zeeuwse edelen en drie Zeeuwse steden, die zich bij het verbond aangesloten hadden: Middelburg, Zierikzee en Reimerswaal. Omdat in het verdere betoog op deze Kabeljauwse edelen nog zal worden teruggekomen, worden hun namen vermeld in Bijlage B.

Op dezelfde dag bekrachtigde Albrecht dit verbond en sloot hij er zich bij aan.¹³ Volgens Von Löher werd dit verbond gesloten omdat 54 Hoeken zich al eerder met Willem van Oostervant tegen Arkel en de Kabeljauwen hadden verbonden.¹⁴ Von Löher vermeldt hierbij echter geen bron. Voor een mogelijk Hoeks verbond heb ik geen enkele aanwijzing gevonden. Daarentegen is gebleken, dat in die periode Willem van Oostervant zich voornamelijk in Henegouwen ophield, welk gebied hij vanaf 1389 als officieel stedehouder voor zijn vader bestuurde. Zijn eventuele deelname aan een dergelijk verbond lijkt daarom niet erg waarschijnlijk. Dit wordt mijns inziens nog versterkt door het feit, dat de Kabeljauwen zich ook verbonden om Willem van Oostervant te beschermen en te hulp te komen.

Lang werd aangenomen dat de Kabeljauwen in een bevoorrechte positie gekomen waren door toedoen van Albrechts maîtresse Aleid van Poelgeest, die, zelf Kabeljauws, van een Hoekse familie was. Van Foreest heeft echter duidelijk aangetoond dat Aleid, als ze al Kabeljauws was, zeker niet die invloed gehad kan hebben. Ook heeft Van Foreest aangetoond dat de moord op Aleid en Willem Cuser in 1392, geen Hoekse samenzwering tegen de Kabeljauwen was.¹⁵

Waarom graaf Albrecht zo fel reageerde op deze moorden is door Van Foreest niet opgehelderd en het blijft een vraag. Een feit is evenwel dat de politieke situatie in Holland en Zeeland sterk veranderde. Coen Cuser, de vader van Willem Cuser, diende een aanklacht in tegen de moordenaars, waaronder twee Hoekse edelen, Dirk en Hüge die Blote. Ook werden zij die aangezet hadden tot de moord, aangeklaagd. In hun afwezigheid, ze hadden allen de vlucht genomen, werden op 28 mei 1393 32 Hoeken veroordeeld tot verbanning en verbeurdverklaring van hun bezit.¹⁶ Hieronder bevonden zich de moordenaars, maar ook, als aanstichters, onder anderen de heren van Asperen (Polanen), Philips en Dirk van Wassenaar, Dirk van

12 Van Mieris III 582.

13 Van Mieris III 583.

14 Von Löher, *Jakobäa von Bayern*, I 189-190.

15 Van Foreest, *Traditie 1965-1966*, 141-146 en H.A. van Foreest, 'Traditie en werkelijkheid', *BGN* 22 (1968-1969) 171-208.

16 Van Foreest, *Traditie 1968-1969*, 177 en AGH 198 f. 69; L. Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut. De l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière II* (Brussel 1883) 555-557 geeft een lijst van vier groepen: een eerste groep bestaande uit 9 direct bij de moord betrokkenen, een tweede groep van 23 veroordeelden voor aanzetten tot de moord, een derde groep van 19 nog niet veroordeelden en een vierde groep van 13 personen, die Willem van Oostervant niet langer tot zijn gevolg mocht rekenen. Voor deze opgaven zie ook bijlage B.

der Lek, Jan van Heemstede, Foytken zoon van de heer van Waalwijk en Dirk van Duivenvoorde. Willem van Oostervant heeft getracht bij zijn vader voor hen te bemiddelen. Of hij dat zelf of via derden heeft gedaan is onduidelijk. Willem was van november 1392 tot eind februari 1393 in Holland, waar hij op jacht ging en bij Albrecht aan het hof vertoefde. Of hij toen heeft trachten te bemiddelen is niet bekend, zeker is alleen dat hij in juni 1393 een deputatie uit Henegouwen zond naar Den Haag.¹⁷ De gerechtelijke uitspraak was toen al geweest. Albrecht wilde van enige bemiddeling niet horen en keerde zich ook tegen zijn zoon. Hij ontnam hem zijn stadhouderschap van Henegouwen en verbood hem in Holland en Zeeland te komen.¹⁸ Hij ontnam Willem ook het recht op bezit in Holland, dat voornamelijk bestond uit het Land van Altena, bij Woudrichem. Willem had van zijn vader in 1387 daarvan de rechten verkregen. Albrecht trok daarom met een leger op naar het Land van Altena, waar hij op 1 juli een beleg sloeg voor het slot aldaar. Na twee weken werd het kasteel overgegeven en, na aftocht van de bezetting, verbrand. De overgave was het resultaat van een gezamenlijke bemiddeling door Albrechts zoon, Jan van Beieren, een gezantschap van de hertog van Bourgondië en de hertogin van Brabant, en enkele steden van Holland.¹⁹ Willem van Oostervant was hierbij niet aanwezig. Hij verbleef afwisselend te Breda en te 's-Hertogenbosch, van waaruit hij het verloop volgde. Graaf Albrecht verbleef die periode te Altena of op het kasteel van Otto van Arkel te Gorinchem. Jan van Arkel was zelf waarschijnlijk niet bij het beleg aanwezig. Wel maakte hij deel uit van de groep van onderhandelaars voor Albrecht, samen met de heren van Gaasbeek, Brunstijn van Herwijnen, Klaas van Borsselen en Splinter van Loenersloot. Er werd toen een bestand gesloten tussen graaf Albrecht en zijn zoon, waarbij bevestigd werd dat Willem van Oostervant zijn goederen in Holland verloor en van zijn stadhouderschap van Henegouwen vervallen werd verklaard. Daartegenover stelde Albrecht dat hij de nog niet veroordeelde Hoeken met rust zou laten. Er waren echter al vele kastelen van gevluchte Hoeken verwoest, zoals onder andere: Hodenpijl, Duivenvoorde, Santhorst, Wasenaar en Heemstede.²⁰ Toen dit verdrag gesloten was, trok Willem van Oostervant zich terug, onder andere te Nijvel in Brabant. Albrecht zelf nam het bestuur van het graafschap Henegouwen over. De tesorier van Holland en Zeeland kreeg nu ook de financiën van Henegouwen onder zijn beheer.

Al direct na de moord op Willem Cuser en Aleid, dus nog vóór de rechtszaak, hadden de Kabeljauwen de overhand gekregen in het bestuur. Jan van Arkel werd op 6 december 1392 benoemd tot tesorier van Holland en Zeeland en vele andere

17 Van Foreest, *Traditie 1968-1969*, 182 en *Extraits des comptes de la recette générale de l'ancien comté de Hainaut* ed. Cercle archéologique de Mons I (Mons 1871) 193.

18 *Extraits* I 193-194, 197-200 en 205.

19 *Chronicon Hollandiae* 805. Devillers, *Cartulaire* II 525-557 geeft een zeer uitvoerig verslag, geschreven door het gezantschap. De hertog van Bourgondië was Willems schoonvader. De hertogin van Brabant was mogelijk geïnteresseerd omdat het Land van Altena aan Brabant grensde.

20 Van Mieris III 601-602 en Kemp, *Leven Heeren van Arkel*, 132-133.

Kabeljauwen werden op de open gevallen plaatsen van rentmeesters, baljuwen en schouten aangesteld.²¹

Na het beleg van Altena volgde een periode van voortdurend overleg tussen deputaties van de staten van Henegouwen, de hertog van Bourgondië en graaf Albrecht, om te trachten een verzoening te bereiken tussen Albrecht en Willem van Oostervant.²² Ook bezocht Albrecht, die op 5 april 1394 voor de tweede maal getrouwd was, nu met Margareta van Kleef, in juni en september 1394 Willem in Henegouwen.²³ In die periode moet het tot een verzoening tussen Albrecht en zijn zoon gekomen zijn. In Van Alphen's *Vaderlandsche Chronijk* wordt vermeld, dat de zoen tussen vader en zoon op 8 september te Reimerswaal werd bekrachtigd en daarna door de steden werd bevestigd.²⁴

Op 11 oktober kreeg Willem het bestuur en de inkomsten van Henegouwen weer onder zijn beheer. Hij moest daarbij echter wel beloven, dat hij niet zonder zijn vaders goedkeuring ambtenaren zou ontslaan of vervangen.²⁵ Willem stelde zich ook borg voor vele ballingen en beloofde dat zij zich niet vijandig zouden opstellen tegen Albrecht en de leden van zijn Raad.²⁶ In de daaropvolgende jaren keerden dan ook vele verbannen Hoeken terug, die na betaling hun goederen weer grotendeels terugkregen.²⁷ Niet alle bannelingen hoorden hierbij; Albrecht sloot op 12 november 1394 nog een verdrag met de hertogin van Brabant, om alle bannelingen die nog niet verzoend waren en in Brabant verbleven, te vervolgen en gevangen te nemen. Hiertoe behoorden onder andere Foytken, zoon van de heer van Waalwijk, Philips van Cralingen en Dirk die Blote.²⁸

De verzoening van Albrecht met Willem van Oostervant in 1394 was echter niet volledig. Zijn bezit in Holland, het Land van Altena, kreeg Willem nog niet terug. Dit gebeurde pas op 1 juli 1398, nadat daarvoor onder andere Jan van Arkel het kasteleinschap van het huis te Altena en het baljuwschap-rentmeesterschap van het Land van Altena had bekleed.²⁹

Al in begin 1395 moet toen het plan zijn opgevat tegen de Friezen op te trekken. Er zijn verschillende redenen voor deze plannen gegeven. Het zal waarschijnlijk

21 AGH 1247 en 1248, de tresoriersrekeningen van Jan van Arkel.

22 Zie o.a. Archives départementales du Nord à Lille, Inv. B 7937 f. 40. (ook regest in L. Devillers, *Inventaire analytique des archives des états de Hainaut* 3 dln. 1 [Mons 1884] lxxiv en Devillers, *Cartulaire* II 563-564.)

23 AGH 1249 f. 80' en *Extraits* 216. F.P. van Oostrom, *Het woord van eer* (Amsterdam 1987) p. 28 vermeldt dat Willem van Oostervant en zijn vrouw ook bij Albrechts huwelijk aanwezig waren.

24 D. van Alphen, *Vaderlandsche Chronijk, van de vroegste tijden af tot op den dood van Hertog Albrecht van Beieren* (Leiden/Amsterdam 1874) 254.

25 Van Mieris III 615 en Devillers, *Cartulaire* II dcccxi.

26 Van Mieris III 617.

27 Zie o.a. AGH 198 f. 103', 105', 108', 119', 129', 147'; AGH 199 f. 26', 119'; AGH 200 f. 58' en AGH 228 f. 205'. De periode van verzoening loopt van 1394-1399.

28 AGH 228 f. 144'-146' (Van Mieris III 618).

29 Th.H.F. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de Graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwse en Beiersche Huis* ('s-Gravenhage 1908) 186, J.H. Scheffer, *Grafelijke Commissie of Beveelboeken van Hertog Albrecht van Beieren* I (1392-1404) (Rotterdam 1883)=AGH 892 f. 56.

wel gegaan zijn om een combinatie van een aantal ervan: de Friezen erkenden nog steeds niet de heerschappij van de graaf van Holland; zij maakten ook de Noordzee-scheepvaart, onder andere voor de Hanze, langs Friesland onveilig en de oom van Albrecht, de vorige graaf Willem iv, was er in 1345, na een verloren strijd, gesneuveld en lag in Friesland begraven. Ook kon een optrekken tegen de Friezen de tegenstellingen tussen de Kabeljauwen en de weer in genade aangenomen Hoeken verzachten of opheffen. Van Oostrom ziet de schande dat de Friezen zich aan Hollands gezag onttrokken en dat het lijk van Willem iv op vijandige bodem lag, als voorname redenen voor deze 'wraak'oorlog. De eer speelde in die tijd nog een dermate grote rol, dat ze makkelijk tot oorlogsactiviteiten kon leiden.³⁰ Hoe het ook zij, Albrecht organiseerde op Vastenavond 1395 (28 februari) een groot feest en tournooi in Den Haag, waarvoor ook de ridderschap uit Duitsland, Frankrijk en Engeland werd uitgenodigd.³¹ In 1396 begonnen de echte voorbereidingen, waarbij alle ridders uit Holland, Zeeland, Henegouwen, Kleef en Gelre werden opgeroepen deel te nemen. Ook was er een heervvaart voor de steden en landslieden.³² De Geldersen waren minder enthousiast. De hertog van Gelre weigerde deel te nemen, waarschijnlijk om politieke redenen, maar ook omdat hij een strijd tegen de Friezen geen kansrijke onderneming achtte. Op 27 augustus 1396 begon de tocht naar Friesland, waaraan ook Engelse en Franse troepen deelnamen. De strijd duurde maar kort en ondanks het grote aantal strijders aan Hollandse zijde, behaalde men weinig succes. Graaf Albrecht, die de leiding had, was op 31 augustus al weer in Den Haag. Er werd veel verbrand en geroofd, maar alleen een klein gebied bij Kuinre en de stad Staveren kwamen in Hollandse handen. Jan van Arkel nam aan deze tocht deel met ongeveer 300 man.³³

Jan van Arkel nam ook deel aan de tweede en derde tocht in 1398 en 1399, met ongeveer 100 en 200 man. Voor zijn bijdrage aan de tweede tocht werd hij beloond door belening met Terschelling en het eiland Griend.³⁴ Arkels bijdrage aan de derde tocht blijkt uit de soldijbetaling voor zijn troepen voor een periode van begin mei tot aan 23 juni 1399. Het bedrag van 585 nobel komt overeen met 200 man à 6 groten per dag.³⁵

Al deze tochten betekenden echter niet veel. Zo gauw de Hollandse troepen weer huiswaarts keerden, heroverden de Friezen het gebied. De Hollandse aanwezigheid

30 Van Oostrom, *Woord van eer*, 164-168 en 290 besteedt veel aandacht aan het begrip eer rond 1400.

31 D.E.H. de Boer, 'Vorst tussen twee werelden. Het hof van Albrecht van Beieren (1336-1404)', *Fibula, Tijdschrift voor jeugd en geschiedenis* 27 (1986) No.2 4-11.

32 E. Verwijs, 'De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren van de xiv eeuw', *Werken HG Nieuwe Reeks* 8 (1869) xxiv-xxxi.

33 AGH 350 f. 22'.

34 AGH 200 f. 54', Verwijs, *Oorlogen*, 502-503 en C.E.Schabbing, *Archief van de heerlijkheid Terschelling* Rijksarchieven in Holland. Inventarissenreeks No. 2 ('s-Gravenhage 1975) p. i, ii en 9. De belening gebeurde op 22 maart 1399.

35 AGH 1253 f. 18', 19'-19' en 35'.

bleef daardoor beperkt tot Staveren en enkele kleine kustgebieden. Er waren steeds plannen voor volgende tochten om de Friezen 'voorgoed' te onderwerpen, maar de plannen werden voortdurend verschoven. Zo werden bijvoorbeeld op 13 april 1400 de steden opgeroepen naar Staveren te komen, waar de heer van Arkel kapitein zou zijn voor één jaar.³⁶ De geestdrift hiervoor, ook van Arkel zelf, schijnt niet groot geweest te zijn, want op 5 mei moest dit verzoek herhaald worden.³⁷ De tocht is niet doorgegaan.

In 1400 wordt Arkel, bij oproepen en besprekingen, nog steeds genoemd als kapitein. In 1401 komt hij niet meer voor en is dan kennelijk in ongenade gevallen.³⁸ In 1400 was ook bij Willem van Oostervant de animo voor tochten naar Friesland geluwd; hij verbleef de meeste tijd in Henegouwen en liet de voorbereidingen en het plannen maken over aan zijn vader.³⁹ Op 30 september 1401 werd een bestand gesloten met de Friezen, waarbij Holland alleen Staveren behield.⁴⁰

Sticht Utrecht

In 1393 was Frederik van Blankenheim bisschop van Utrecht geworden. Deze, oorspronkelijk Gelderse, kandidaat stelde zich al heel snel op als onafhankelijk vorst, die alleen oog had voor de belangen van het Sticht. Hiertoe richtte hij allereerst zijn aandacht op de gebieden van het Oversticht: naar Drenthe, dat verpand was en waar de heren van Coevorden de macht uitoefenden en naar Groningen, dat zich ook zeer onafhankelijk gedroeg. Omdat de heer van Coevorden niet bereid was de pandsom die de bisschop wilde betalen, te accepteren, trok de bisschop ten strijde en belegerde Coevorden. Ondanks de steun die Coevorden kreeg van de hertog van Gelre, de Bronkhorsten-partij en graaf Albrecht, wist de bisschop in 1395 Coevorden te veroveren. Het schijnt dat toen de bastaardzoon van de vroegere bisschop Jan van Arkel, Jan van Reynestein, in Utrechtse dienst, bij de bisschop in ongenade viel. Hij week daarna uit naar het Hollandse hof van Albrecht.⁴¹

Toen na langdurige onderhandelingen de heer van Coevorden zich had teruggetrokken en de bisschop als heer in Drenthe werd erkend, besloot de bisschop zich op Groningen te richten. Die stad voelde zich in die tijd bedreigd door de Hollandse activiteiten in Friesland en besloot zich daarom voor bescherming bij de bisschop aan te sluiten. Deze had toen zijn gezag in het Oversticht versterkt, maar voelde zich wel in het noorden bedreigd door de aanwezigheid van Holland in Friesland. Ook de steden in het bisdom keerden zich tegen Holland. Doordat de

36 AGH 1254 f. 90'.

37 AGH 1254 f. 91'.

38 AGH 1255 f. 61', op 12 november 1400 werd Arkel voor het laatst opgeroepen.

39 Verwijs, *Oorlogen*, cxli-cxlii.

40 Verwijs, *Oorlogen*, cxliv.

41 Zie hiervoor hoofdstuk III p. 42.

Friese oorlogen een vreedzame handelsscheepvaart in de weg stonden, leden zij namelijk grote financiële verliezen. Daarom sloten de bisschop en de steden Utrecht, Amersfoort, Deventer, Zwolle en Kampen op 16 augustus 1399 een verdrag met het doel wederzijdse steun te verlenen tegen mogelijk geweld en schade. In geval van strijd zou men geen afzonderlijke zoen maken.⁴² Graaf Albrecht zocht echter toenadering tot de bisschop en kwam met het (oude) plan om de noordelijke gebieden met de bisschop te delen: Staveren, Westergo en Oostergo zouden bij Holland komen en de overige gebieden ten westen van de Lauwers met Vredewold, Lange-wold en de Ommelanden bij het Sticht.⁴³ Tegelijkertijd, op 19 november 1399, verklaarde Albrecht aan de stad Utrecht dat zij vrijheid van watertol in Holland en Zeeland zou hebben voor de tijd van zijn leven, waarvoor de stad toezegde om 25 jaar lang de Friezen van Ooster- en Westergo niet te steunen tegen Holland.⁴⁴ Vanwege de tegenslagen van Albrecht in Friesland is van deze plannen niets terecht gekomen. En toen Groningen zich niet langer bedreigd voelde, keerde zij zich ook weer tegen de bisschop. Deze probeerde nog wel, door een belegering in 1401, zijn gezag daar weer te vestigen, maar leed een nederlaag en Groningen ging toen voor het bisdom opnieuw verloren.

In het Nedersticht was in diezelfde periode tot aan 1401 de situatie rustig gebleven. Er was een enkele maal een dreiging van strijd met Holland aan de zuidwestgrens geweest, onder andere in 1395 bij Ysselstein en Schoonhoven,⁴⁵ maar de strijd tegen Coevorden en Groningen hield de bisschop te zeer bezig om zijn aandacht ook aan mogelijke grensgeschillen in het Nedersticht te kunnen besteden. Evenzo was men aan Hollandse zijde te zeer geïnvolveerd in de Friese oorlogen.

Van enige activiteit in of ten opzichte van het Sticht, van de heer van Arkel is geen sprake. De enige feiten waarvan melding wordt gemaakt, zijn de belemmeringen van de Utrechtse scheepvaart op de Lek, door Arkel vanuit zijn, aan die rivier gelegen, kastelen Everstein en Hagestein.

Gelre

In Gelre was Willem, zoon van graaf Willem v van Gulik, in 1372 na de dood van hertog Reinald III beleend met het hertogdom van Gelre. Hij was toen nog minderjarig en zijn vader nam tot 1377 de voogdij waar. Zijn tante Mechteld maakte ook aanspraak op het hertogdom, maar verloor die strijd en vanaf 1379 zat Willem vast in het zadel. Die positie werd nog versterkt toen in 1393 zijn vader overleed en hij ook hertog van Gulik werd. De regeringsperiode van Willem is voor Gelre zelf be-

42 GA Utrecht Stad I No. 423. (Van Mieris III 700-701).

43 W.J. Formsma, *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 95.

44 GA Utrecht Stad I No. 424.

45 AGH 1250 f. 100', AGH 198 f. 133' en Van Mieris III 670, 673.

trekkelijk rustig geweest. Willem besteedde de meeste aandacht aan buitenlandse ontwikkelingen.

Deze buitenlandse activiteiten werden voor het merendeel bepaald door Willems tochten naar Pruisen voor de Duitse Orde, en de conflicten aan de grenzen van Gelre met Brabant en, in mindere mate, met Kleef. De grensconflicten met Brabant werden onder andere veroorzaakt door de strijd om het bezit van Grave en Cuyk, waarop zowel Gelre als Brabant aanspraak maakten. Nadat Gelre in 1385 door geweld Grave had verkregen, probeerde Brabant deze bezitting weer terug te krijgen. Alhoewel dit in eerste instantie mislukte, slaagde Brabant erin, met steun van het leger van koning Karel VI van Frankrijk, in 1390 een verzoening te bereiken, waarbij Willem Brabants rechten op Grave erkende.

Daarnaast was Brabant echter al lange tijd, niet ten onrechte, bevreesd dat de handelsroute van Brabant naar Keulen door Gelre overheerst zou kunnen worden.⁴⁶ Deze route liep door drie vorstendommen: het hertogdom Limburg met de landen van Over-Maze, het hertogdom Gulik en het aartsbisdom van Keulen. Er ontstonden in de tijd allerlei, steeds wisselende, allianties, waarbij omstreeks 1390 Gelre en Gulik de aartsbisschop van Keulen steunden en Vlaanderen/Bourgondië de hertogin van Brabant. In het steekspel tegen Brabant en Bourgondië zocht Gelre steun bij Engeland en keizer Wenceslas van het Duitse rijk. Bourgondië vond steun bij de Franse koning. Ook Albrecht van Beieren steunde de alliantie Brabant-Bourgondië.

Er ontstond hierdoor een verwijdering tussen Gelre en Holland, die nog groter zou worden in 1393, toen Gelres kandidaat voor de bisschopszetel te Utrecht, Frederik van Blankenheim, werd verkozen boven de kandidaat van Albrecht, Rudiger van Bronkhorst. De verwijdering werd weer groter in 1395 als gevolg van de twisten over het bezit van Luxemburg. Zowel keizer Wenceslas, die Luxemburg als pand in bezit had, als de graaf van St. Pol maakten aanspraak. Met steun van Gelre/Gulik en Kleef versloeg Wenceslas St. Pol. Philips van Bourgondië vond toen de alliantie van Gelre wel erg sterk worden en slaagde erin, met behulp van de Franse koning de alliantie te breken. De graaf van Kleef werd, tegen betaling van een aanzienlijke som gelds, vazal van de Franse koning. Zeker kan het huwelijk van Albrecht met Margareta van Kleef ook gezien worden als een overhalen van Kleef naar het Bourgondisch-Hollandse kamp. Toch sloten Albrecht en Willem van Gelre op 8 augustus 1395 een verbond, waarin geregeld werd dat zij elkaar onderling geen schade zouden doen, zouden samenwerken en dat hun onderzaten in volle vrijheid in de landen zouden kunnen reizen.⁴⁷

46 H. Laurent en Fr. Quicke, 'L'accession de la maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407). Première partie: jusqu'à l'acquisition du duché de Limbourg et des terres d' Outre-Meuse' (1383-1396)', *Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres etc. Mémoires* Tome 41 Fascicule 1 (1939), aldaar Hoofdstuk XI 'Le duc de Gueldre et de Juliers devant l'expansion bourguignonne dans l'Entre Meuse et Rhin (1390-1396)' 370-401, aldaar 371-372.

47 AGH 228 f. 178'-180' en RAG. HA Toegang T 12 'Grave' Inv. No. 44 'Coppen' No. 49.

Willem van Gelres positie werd echter zwakker. De steun van Engeland, die toch al niet bijster groot was, viel weg omdat koning Richard II zich verloofd had met Isabella van Frankrijk en rust wenste met Frankrijk. Willems activiteiten tegen de Franse koning pasten niet in die politiek. Ook de steun van de keizer aan Willem stelde niet veel meer voor. Wenceslas was, tot hij in 1400 zou worden afgezet, slechts in naam keizer. De tegenkoning Ruprecht van de Palts had veel meer invloed.⁴⁸

Ook in die tijd werd het steeds duidelijker dat de eventuele opvolging van hertogin Johanna van Brabant al was overeengekomen met Philips van Bourgondie, voor zijn tweede zoon Antoon.⁴⁹ Willem meende zelf aanspraak op Brabant te hebben omdat de weduwe van zijn oom Reinald III een jongere zuster van hertogin Johanna was. Keizer Wenceslas had beloofd bij overlijden van Johanna, het leen Brabant uit te geven aan Willem.⁵⁰ Diens positie in deze zaak was echter veel zwakker dan die van Philips van Bourgondië, gesteund door Albrecht, de graaf van Kleef en de aartsbisschop van Keulen.

Willem voelde zich omringd door vijanden en begon in 1397 een strijd tegen Brabant. Alhoewel hierbij Grave door Gelre werd veroverd, bestond de grootste activiteit uit strooptochten. In 1399 werd te Ravenstein vrede gesloten, waarbij Grave met de heerlijkheid Cuyk aan Gelre kwam en ook Oyen, aan de Maas, in Gelderse handen bleef.⁵¹

Het is duidelijk dat al deze verwickelingen hertog Willem ertoe brachten, ondanks zijn verbond met Albrecht, geen gevolg te geven aan de oproep van Albrecht om aan de Friese veldtochten deel te nemen. Hij had er niet alleen geen tijd voor, maar wilde ook Albrecht, die hij steeds meer als een tegenstander zag, niet steunen. Hij stond zelfs toe, dat Geldersen steun verleenden aan de Friezen. Albrecht heeft hem dan ook herhaaldelijk verzocht die steun te stoppen.⁵²

Nadat Willem alle steun van Engeland en van keizer Wenceslas, die afgezet was,⁵³ ontvallen was, zocht hij naar andere steun. In 1401 brak hij met Engeland en verbond hij zich met de hertog van Orleans tegen Bourgondië. Zo steunde hij aan het einde van 1401 Lodewijk van Orleans op zijn tocht naar Parijs met 500 ruiters en voetvolk. Er werd echter geen strijd geleverd. Na zijn terugkomst in Gelre werd hij ziek en stierf op 16 februari 1402.⁵⁴ Kort voor zijn dood had hij ook meer toena-

48 Arend van Slichtenhorst, *Alle de XIV boeken van de Gelderse Geschiedenissen* (Arnhem 1653) 173.

49 J. Chabot, 'Een geschil tussen Antoon van Bourgondië, hertog van Brabant en Reinald IV, hertog van Gulik en Gelre in 1412 en 1413', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 45 (1942) 1-77, aldaar 5. P. Avonds, 'Brabant en Limburg 1100-1404' in *AGN II* (Haarlem 1982) 452-482, aldaar 457.

50 Laurent en Quicke, *Le duc de Gueldre*, 398-399.

51 J.A.E. Kuys, 'Landsheerlijkheid van Gelre en Zutphen tot 1423' in *AGN II* (Haarlem 1982) 324-345, aldaar 343. Ook RAG. HA T 12 'Grave' No. 191 en 442.

52 Verwijs *Oorlogen*, 53-54 en G.Fthoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot plaacet en charterboek van Vriesland (696-1604)* (Leeuwarden 1768) 1 260.

53 C.A.A. Linsen, 'Keizer Sigismund, opperleenheer in de Nederlanden (1410-1437)' in *De Nederlanden in de late middeleeuwen* D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje red. (Utrecht 1987) 326-353, aldaar 327.

54 Slichtenhorst, *Gelderse Geschiedenissen*, 174-175.

dering gezocht tot zijn zwager Jan van Arkel en de Friezen, met wie hij een verbond tegen Albrecht wilde sluiten.⁵⁵

De Arkels hebben tot 1400/1401 geen rol gespeeld in de Gelderse politiek. Alhoewel Jan van Arkels dochter Maria veel aan het Gelderse hof vertoefde – haar moeder Johanna van Gulik was in 1394 gestorven – lijkt het er niet op dat de familieliefbanden erg sterk waren. Pas in 1400 valt Arkels aanwezigheid in Gelre te constateren door grote landaankopen rond Tiel. Door de dood van hertog Willem is echter van enige mogelijke samenwerking tegen graaf Albrecht niets gekomen.

De drie gebieden, waarvan hierboven de politieke geschiedenis is uiteengezet, hadden omstreeks 1400 nog geen eenduidige vorm. De drie graafschappen die graaf Albrecht bestuurde, bestonden uit min of meer afzonderlijke delen. Allereerst Henegouwen, dat door het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen van Holland en Zeeland gescheiden was. Het had een afzonderlijk bestuur, met een stadhouderschap van Willem van Oostervant en met andere institutionele- en juridische instellingen. Het was niet alleen in taal, maar ook economisch en cultureel meer op Vlaanderen en Frankrijk gericht. Zeeland stond wel dichter tot Holland dan Henegouwen, maar had toch een enigszins andere bestuursregeling en een andere vorm van rechtspraak dan Holland. Er waren twee rentmeesters voor Beooster- en Bewesterschelde en baljuwen in Zierikzee en Middelburg, die echter een geringere taak hadden dan de baljuwen in Holland.⁵⁶

Ook het bisdom Utrecht was niet één gebied. Het bestond uit het Neder- en Oversticht, gescheiden door grondgebied van Gelre, de Veluwe. Daarbij was het Oversticht ook weer geen eenheid. Het bestond uit vier min of meer verschillende gebieden: Salland, Vollenhove, Twente en Drenthe.⁵⁷ De bisschop bestuurde die gebieden afzonderlijk. De Overstichtse steden, zoals Deventer, Kampen en Zwolle waren met hun muntstelsel en economie meer op Gelre georiënteerd dan op Utrecht.

Het hertogdom Gelre bestond uit vier gebieden, elk met zijn eigen bestuurs- en rechtsinstellingen en elk met een eigen 'hoofd'stad. Er waren vier kwartieren: het overkwartier met Roermond, het kwartier van Nijmegen (met de Betuwe), het kwartier van Arnhem (met de Veluwe) en het kwartier van Zutphen (het graafschap Zutphen met Achterhoek en Lijmers). Het overkwartier was georiënteerd op de Nederrijnse staten, terwijl Zutphen meer gericht was op Westfalen met het bisdom Munster. De Veluwe en de Betuwe waren meer gericht op Holland en het Sticht.⁵⁸

55 Kuys, *Landsheerlijkheid*, 343.

56 De oproepen voor heervaart werden in Zeeland gericht aan de twee rentmeesters en de steden, niet aan de baljuwen. Albrecht geeft op 4 november 1400 aan Willem van Oostervant volmacht om in Zeeland recht en wet te maken en de vierschaar te houden. Zie o.a. Devillers, *Cartulaire* II dcccclviii.

57 B. van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de staten van het Nedersticht in de 15e eeuw* (Zutphen 1987) 40.

58 R.W.M. van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987) behandelt dit onderwerp uitvoerig. Zie o.a. p. 47-49 en 248.

Alhoewel er in alle hierboven genoemde gebieden wel enig centraal overleg was, voornamelijk als de vorst om geld moest vragen, kan er niet gesproken worden van een echt centraal gezag. De vorsten hadden een kleine administratie, voornamelijk voor eigen gebruik: de privé en landsheerlijke uitgaven waren nog niet gescheiden. In Holland en Zeeland had graaf Albrecht een min of meer vaste verblijfplaats binnen het hof van Den Haag. De bisschop van Utrecht verbleef op een aantal plaatsen in zijn gebied, zoals Vollenhove, Wijk bij Duurstede en Utrecht. De hertog van Gulik en Gelre verbleef afwisselend te Caster in Gulik of in Gelre te Arnhem (Rozendaal), Grave of Hattem.

In het bestuur van Holland en Gelre had, naast de vorst, de ridderschap nog steeds de voornaamste stem. De belangengroep van de steden begon zich wel te ontwikkelen, maar woog stellig nog niet op tegen de ridderschap. In deze gebieden is daarom meer sprake van een feodale samenleving, die weliswaar aan het veranderen was, maar nog stevig overeind stond. In Gelre hadden de hoofdsteden wel enige invloed in hun eigen kwartieren, maar zeker geen zeggenschap over de andere steden in het kwartier. De steden probeerden elk hun eigen rol te spelen, waarbij hun invloed afhankelijk was van het gezag van de landsheer. De ridderschap, als 'geërfden', vertegenwoordigde het gemene land en had daardoor twee rollen. Enerzijds als feodaal 'consilium', als leden van de Raad van de hertog, anderzijds als vertegenwoordigers van het gemene land. Er was echter nog geen 'statencollege' op landelijk niveau.⁵⁹

Wanneer voor de steden van Holland de dagvaarten geteld worden waarbij minstens de vijf grote Hollandse steden tegelijk aanwezig zijn, blijkt dat de steden ongeveer 2-3 maal per jaar geraadpleegd werden; op één maal na, altijd op verzoek van de graaf. Een enkel jaar vond er meer overleg plaats. Dit gebeurde bijvoorbeeld in 1383 toen de Engelsen Vlaanderen waren binnengevallen en in 1394, toen een nieuwe muntregeling werd getroffen, waarbij de steden op zich namen jaarlijks een vaste som als sleischat aan de graaf te betalen. Ook de Friese oorlog vroeg om meer overleg. Maar zelfs in die gevallen waren de bijeenkomsten niet meer dan zes tot zeven maal per jaar, steeds op verzoek van de graaf. Het meeste overleg vond plaats met leden van de Raad van graaf Albrecht zonder de aanwezigheid van de steden.⁶⁰

In het landsheerlijke bestuur van het bisdom Utrecht had de stad Utrecht wel veel invloed gekregen. Dit was al het geval vóórdat de Landsbrief van 1375 werd uitgevaardigd. In de tweede helft van de veertiende eeuw waren er in het Nedersticht twee overlegorganen: een kapittel-generaal voortgekomen uit de diocesane synode en Grote Raad, waarin de vijf Utrechtse kapittelkerken overlegden en een ander, ook kapittel-generaal geheten, waarin de vijf Utrechtse kapittels, de stad

⁵⁹ Van Schaik, *Belasting*, 49-51.

⁶⁰ W. Prevenier en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*. I 1276-1433, Tweede stuk, Teksten. *WGP Grote Serie* No. 202 ('s-Gravenhage 1987) 181-368 voor de dagvaarten van 1360-1400.

Utrecht en soms de ridderschap en de kleinere steden zitting hadden. Deze vergadering groeide uit tot de latere Staten van het Nedersticht. De domdeken leidde de kapittels-generaal; de bisschop was meestal niet aanwezig, maar kon wel opgeroepen worden.

Van de kleinere steden waren alleen Amersfoort en Rhenen belangrijk. Ze werden echter slechts uitgenodigd voor een kapittel-generaal, en dan ook nog niet altijd, als er overlegd moest worden over financiële zaken en oorlog en vrede.⁶¹ De stad Utrecht en ook, in enigszins mindere mate, Amersfoort speelden een zelfstandige rol. Zo besloot in 1402 de stad Utrecht tot deelname aan de Arkelse oorlog, terwijl de bisschop zich pas in 1405 aansloot. Van 1409 tot 1412 verleende Amersfoort, tegen de zin van de bisschop, steun aan Holland tegen Gelre. Hierbij lijkt van enig landsheerlijk gezag van de bisschop geen sprake.⁶²

Resumerend zien we, dat aan de vooravond van de Arkelse oorlog, Holland en Zeeland een woelige tijd van onderlinge twisten en een weinig succesvolle oorlog tegen de Friezen achter zich hadden. Vanwege die oorlog waren ook de verhoudingen met de bisschop en de stad Utrecht bekoeld. Met Gelre waren de relaties ook steeds slechter geworden. Graaf Albrecht was in 1400 64 jaar en zijn zoon en opvolger Willem van Oostervant was, na een periode van openlijke vijandschap met zijn vader, weer in diens gunst hersteld. Hij had een belangrijke rol in de Friese oorlogen gespeeld en ofschoon weinig eer was behaald, had hij zich daardoor toch in Holland en Zeeland een aanzienlijke plaats weten te heroveren.

In Gelre wijzigde hertog Willem in 1401 drastisch zijn buitenlandse politiek. Hij brak met Engeland en allieerde zich met de hertog van Orleans. Nadat hem in 1400 ook de steun van keizer Wenceslas was ontvallen kon hij niet meer op veel bijstand rekenen. Zijn machtspositie, waarmee hij zijn regering was begonnen, was aanzienlijk afgenomen.

In het bisdom had Frederik van Blankenheim, na aanvankelijk succes, in 1401 zijn verlies van Groningen moeten accepteren. Daardoor was de stabiliteit van het Oversticht verstoord. Hij moest de noordelijke grenzen versterken, terwijl de positie in Drenthe met Coevorden ook nog niet voldoende veilig was.

Ofschoon Holland en Zeeland in een relatief wat sterkere positie waren dan Gelre en het bisdom Utrecht, was er alle aanleiding om voor de drie landsheren naar een periode van rust en stabilisatie te streven.

61 Van den Hoven van Genderen, *Kapittel-generaal*, passim, maar vooral 49-67, 100 en 138.

62 Zie voor het geringe gezag van de bisschop over de stad Utrecht ook: G.M. de Meyer, 'Stichtse stedelingen in de late middeleeuwen' in *Gewone mensen in de middeleeuwen*, R.E.V. Stuip en C. Vellekoop red. (Utrecht 1987) 298-314, aldaar 299 en 304.

IV.3. Mogelijke redenen voor de Arkelse oorlog

In de geschriften van de zeventiende en achttiende eeuw wordt meestal vermeld, dat graaf Albrecht en zijn zoon Willem van Oostervant in 1401 Jan van Arkel ter verantwoording riepen voor zijn tienjarig tresorierschap of 'regentschap' in Holland. Men vervolgt dan met de mededeling dat Arkel weigerde die verantwoording af te leggen en dat daarom zijn goederen in Holland en Zeeland werden verbeurd verklaard. Een trotse Jan van Arkel zou toen de oorlog zijn begonnen.⁶³ In de negentiende eeuw stelde onder andere Arend dat dit niet juist kon zijn, omdat Jan van Arkel slechts ruim één jaar tresorier was geweest en daarvoor in 1394 rekening had gedaan, waarbij graaf Albrecht hem ruim 221 pond groten (ongeveer 640 nobel) schuldig was gebleven.⁶⁴ Na Arend werd daarom getracht andere, meer plausible verklaringen voor de oorlog te geven. Zoals we hiervoor al zagen, gaan de meeste daarvan terug op de vete Arkel-Vianen, de Hoekse-Kabeljauwse tegenstellingen, de animositeit die er zou zijn geweest tussen Willem van Oostervant en Jan van Arkel, territoriale aanspraken en op mogelijke economische gronden.

De vete Arkel-Vianen

Von Löher stelde, dat Willem van Oostervant het verlies van de strijd met Arkel om de positie van Vianen wilde wreken.⁶⁵ Ik heb in de archiefbronnen echter niets gevonden dat er op zou kunnen wijzen dat Willem van Oostervant zich bemoeit heeft met de strijd tussen de heren van Vianen en Arkel. Alleen de kronieken toegeschreven aan Pauli en van diens navolger, Abraham Kemp, vermelden dat op verzoek van zijn vriend Gijsbrecht van Vianen, Willem, onder dreiging met geweld, trachtte te bemiddelen. Dit zou toen door Otto en Jan van Arkel zijn afgewezen.⁶⁶ Uit de archiefbronnen blijkt wel, dat toen Vianen de strijd met Arkel verloor, er voortdurend werd bemiddeld door graaf Albrecht, de bisschop van Utrecht en de hertog van Gelre.⁶⁷ Door arbitrage van graaf Albrecht en de hertog van Gelre kwam in 1392 de laatste uitspraak in het geschil tot stand.⁶⁸ De vijandschap tussen Vianen en Arkel bleef echter bestaan. In 1395 verzocht Albrecht nog aan Haarlem

63 Zie hiervoor o.a. W. van Gouthoeven, *D'oude Chronijke en de historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht* ('s-Gravenhage 1636) (Divisiiekroniek bewerking) 412 en J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie* (Amsterdam 1752²) deel III 344.

64 J. P. Arend, *Algemeene geschiedenis des Vaderlands* Tweede deel, tweede stuk (Amsterdam 1844) 319. Voor de schuldbekentenis zie AGH 198 f. 98' (Van Mieris III 608).

65 Von Löher, *Jakobäa von Bayern*, I 189.

66 Bruch, *Kronijcke*, 52 en Kemp, *Leven Heeren van Arkel*, 126.

67 Zie hiervoor p. 46.

68 P. N. van Doorninck, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397 uit het staatsarchief te Dusseldorp. Register B No. 24* (Haarlem 1901) 190-191. RAG. HA Aanwinsten 1953 III.15. bevat een register van stukken over de arbitrage en uitspraak in het geschil Arkel-Vianen. Hieruit blijkt dat de arbitrage werd ingesteld op 26 december 1400.

om twaalf gewapenden te zenden tot hulp aan Arkel tegen Vianen.⁶⁹ Op 8 november 1400 sloot Hendrik, heer van Vianen, een verdrag met de bisschop van Utrecht tegen Arkel. Vianen droeg hierbij zijn aanspraken op het hoge recht te Ameide en de tol aldaar, op de Lek gelegen, over aan de bisschop, waarvoor de bisschop zich bereid verklaarde Vianen te helpen om Ameide weer uit Arkels handen te krijgen. Dit verdrag werd ook goedgekeurd door het Kapittel-generaal.⁷⁰ Terwijl hier duidelijk de achtergronden te zien zijn van de vijandschap tussen Arkel en Vianen, is er niets dat wijst op een bemoeienis, of op enig gevoel van wraak, van Willem van Oostervant.

Hoekse-Kabeljauwse tegenstellingen

Er is wel degelijk een aanleiding tot gevoelens van wraak in de gebeurtenissen van 1392-1394, na de moord op Aleid van Poelgeest en Willem Cuser. Terwijl Willem van Oostervant hierdoor in conflict kwam met zijn vader en zijn stadhouderschap over Henegouwen verloor, werd Jan van Arkel nog machtiger; hij werd tesorier van Holland en Zeeland en ontving tevens allerlei andere ambten, zoals het baljuwschap van Kennemerland, het rentmeesterschap van het Land van Voorne en de schoutambten van Alkmaar en Delft.⁷¹ Dit alles vond plaats nog vóórdat de rechtszaak tegen de moordenaars en de aanstichters had plaats gevonden.⁷² Het is daarom onwaarschijnlijk dat, zoals Pauli vermeldt, Jan van Arkel in 1393 bij Albrecht heeft trachten te bemiddelen ten behoeve van Willem van Oostervant.⁷³

Al snel na de rechtszaak volgde in juli het beleg van het slot te Altena, dat toen voor Willem van Oostervant verloren ging. Jan van Arkel speelde toen een belangrijke rol bij de bestandsbesprekingen en bij de afwikkeling van de bestandsovereenkomst was hij, als Albrechts plaatsvervanger, in voortdurend conflict met Willem.⁷⁴

Dat in dit conflict van een Hoekse-Kabeljauwse partijstrijd gesproken kan worden, is duidelijk. Alhoewel lang niet alle Hoeken vervolgd werden na de moord, waren het toch wel voorname Hoeken die verbannen werden, zoals de heren van

69 GA Haarlem Inv. No. 733. Ook in A.J. Enschedé, *Inventaris van het archief der stad Haarlem. Eerste afdeling, van de vroegste tijden tot 1581* (Haarlem 1866) 98.

70 J. Heniger, 'Hendrik II van Vianen', *In het land van Brederode* 4 (1979) 3 en J. Heniger, 'Beleg van Hagstein in 1405', *In het land van Brederode* 7 (1982) 34.

71 AGH 198 f. 45', op 10 oktober 1392 werd Arkel benoemd tot baljuw van Kennemerland en tot schout van Alkmaar; AGH 892 f. 2', Beveling op het schoutambacht van Delft op 12 oktober 1392; AGH 892 f. 10', Beveling op het rentmeesterschap van het Land van Voorne op 16 mei 1393; AGH 1247, op 6 december 1392 begint de tesoriersrekening van Jan van Arkel.

72 Uit de bodelonen van de tesoriersrekening AGH 1247 blijkt dat de oproep tot de rechtspraak over de moord op Willem Cuser uitging op 14 mei 1393, terwijl de lijst der veroordeelden op 28 mei 1393 werd bekend gemaakt. (AGH 198 f. 69').

73 Pauli, *Chronicon*, 801-803.

74 Devillers, *Cartulaire*, II 535-557.

Wassenaar, Polanen, Heemstede, Van der Lek, Cralingen, Duivenvoorde en de burggraaf van Montfoort (zie bijlage B). Andere Hoeken, zoals Gijsbrecht van Vianen en de heren van Heukelom, Brederode en Heemskerk werden niet vervolgd, maar zagen wel hun positie verzwakt. Het bestuur van het graafschap kreeg een uitgesproken Kabeljauws karakter.

Met de terugkeer van Willem van Oostervant in 1394 veranderde dit maar langzaam. Zoals hiervoor al beschreven, werd in 1394 de verhouding van vader en zoon nog niet geheel hersteld. Wel zag Willem kans, door zich borg te stellen voor hun gedrag, de meeste verbannen Hoeken, na betaling van een boete, in de loop van 1394 tot 1399, terug te laten keren naar hun oude bezittingen.⁷⁵ Opmerkelijk is daarbij dat Willem zich ook garant moest stellen, dat deze bannelingen zich niet zouden keren tegen de (Kabeljauwse) leden van Albrechts Raad. Er werden in totaal 33 leden genoemd, in de eerste plaats Otto en Jan van Arkel, gevolgd door de heren van Gaasbeek, Zevenbergen, Klaas van Borssele, Daniel van der Merwede en andere.⁷⁶

Ondanks de verzoeningen was de houding van Willem van Oostervant ten opzichte van Jan van Arkel vijandig gebleven. Dit blijkt heel duidelijk uit het verdrag dat Willem sloot met graaf Adolf van Kleef en diens zoon op 7 september 1394, drie dagen voor graaf Adolfs dood. Kleef beloofde steun aan Willem in een mogelijk conflict met de Arkels. Willem moest daarvoor beloven, dat als graaf Albrecht aan zijn tweede vrouw Margareta van Kleef een lijftocht of erfenis zou geven, Willem die erkennen zou en, in het geval dat Albrecht dat niet zou doen, Willem haar alsnog een redelijke lijftocht of erfenis zou geven.⁷⁷ Op 22 september 1394 liet de nieuwe graaf van Kleef aan Jan van Arkel weten, dat hij dat verdrag gesloten had.⁷⁸

In de periode van 1395-1400 werden de vrienden en familie van Arkel langzamerhand verdrongen uit belangrijke posten. Zo werd Pouwels van Haastrecht, die Arkel opgevolgd was als tesorier, na zes maanden al, op 31 oktober 1394, vervangen door Willem Garbrandsz. van de Couster, de domproost van Utrecht, die ook al tesorier geweest was in 1388-1390.⁷⁹ Pouwels van Haastrecht werd in 1396 aangeklaagd wegens vergrijpen en zijn Hollandse leengoederen werden daarna verbeurd verklaard.⁸⁰ Zijn rol in Holland was toen uitgespeeld. Ook Brunstijn van Herwijnen, die getrouwd was met een bastaarddochter van graaf Albrecht, en die onder andere het kasteleinschap van Loevestein, bij het land van Altena, bekleedde,⁸¹ werd in 1397 aangeklaagd wegens financiële vergrijpen, gepleegd als rentmeester

75 Van Mieris III 617.

76 Van Mieris III 617 en veel uitvoeriger in Th. H. F. van Riemsdijk, 'De rechtspraak van den Graaf van Holland', *Werken ovr* Derde reeks No. 2, 4 en 5, aldaar No. 4 (Utrecht 1934) 29-32.

77 Van Mieris III 612.

78 AGH 1249 f. 49'.

79 Van Riemsdijk, *Tresorie*, 172.

80 Zie p. 44.

81 AGH 228 f. 96'.

van Zeeland Beooster-Schelde. Hij moest in gijzeling te Amsterdam, vluchtte echter vandaar, versterkte Loevestein en vertrok zelf naar Gelre. Het slot Loevestein werd na een belegering door Willem van Oostervant veroverd en voor een deel verwoest.⁸²

Jan van Arkels eigen positie scheen echter vooralsnog onaantastbaar. Alhoewel hij geen tesorier meer was, bekleedde hij nog steeds talrijke voorname functies en wist hij door aankopen in Zeeland en de Krimpenerwaard zijn bezit nog verder uit te breiden. Ook in de Friese oorlogen speelde hij een voorname rol. In deze oorlog is overigens niets te merken van Hoekse-Kabeljauwse tegenstellingen. Zowel Hoeken als Kabeljauwen trokken mee ten strijde en vervulden vooraanstaande posities in het leger. Vroegere historici hebben wel de geringe successen van Holland in Friesland verklaard door mogelijke Hoekse-Kabeljauwse tegenstellingen, rivaliteit in het leger. Na de studie van Verwijs is duidelijk geworden, dat daarvoor geen aanwijzingen zijn.⁸³

Zoals in het volgende hoofdstuk zal worden beschreven, was er in de Arkelse oorlog ook geen sprake van Hoekse-Kabeljauwse tegenstellingen. De Kabeljauwen, zoals vermeld in de verbondsakte van 1389⁸⁴ en diegenen die als leden van de Raad van graaf Albrecht genoemd worden in de periode van 1393-1395,⁸⁵ vochten allen, voor zover zij nog aanwezig waren, mee aan Hollandse zijde. Alleen heer Jan van Egmond, de latere schoonzoon van Jan van Arkel, hield zich afzijdig. De steun die Arkel ontving, bestond slechts uit die van familieleden en van de Gelderse ridder-schap. Er kan daarom, ondanks de gebeurtenissen van 1392-1394, niet gesteld worden dat de Arkelse oorlog een gevolg was van Hoekse en Kabeljauwse partijstrijd.

Economische problemen

Nog vóór 1392 was er een conflict geweest tussen Willem van Oostervant en Otto heer van Arkel. Het ging hierbij om de visserijrechten op de rivier de Merwede bij Woudrichem en Gorinchem. Willem van Oostervant had in 1387 van zijn vader de rechten verkregen op het Land van Altena. Deze had op 9 september 1386 de toenmalige bezitter ervan, Willem van Horne, laten veroordelen wegens wanpraktijken, waarbij zijn goederen waren verbeurd verklaard.⁸⁶ Willem van Oostervant meende nu, zoals gebruikelijk was, het visrecht te hebben aan zijn kant van de rivier, de zuidelijke helft. Otto van Arkel kon zich echter beroepen op een oude oorkonde uit 1329/30 van een verdrag tussen Jan IV van Arkel en Willem van Horne,

⁸² P.E. van Reyen, *Middeleeuwse kastelen in Nederland* (Haarlem 1979) 98-101. en H. Hardenberg, 'De stichting van het slot Loevestein', *Bijdragen Mededelingen Gelre* 37 (1934) 187-212.

⁸³ Verwijs, *Oorlogen*, passim.

⁸⁴ Zie bijlage B.

⁸⁵ Van Riemsdijk, *Rechtspraak*, 29-32.

⁸⁶ Zie voor een uitgebreide behandeling hierover: K.N. Korteweg, *De heerlijkheid Altena en de veer- en visrechten op het bovineinde der Merwede* Diss. Leiden (Purmerend 1937) 22-24 en 45-58.

waarbij de rivier niet werd gedeeld, maar de visvangst over de hele rivier vanaf de oude Lingemond (bij Dalem, tegenover Woudrichem) tot aan Schelluinen, ten westen van Gorinchem, aan de heren van Arkel werd toegewezen. Toen in 1392 graaf Albrecht dan ook een uitspraak deed in dit geschil werd Otto van Arkel in het gelijk gesteld en verloor Willem.⁸⁷

Ook bestonden er lange tijd twisten over de riviervaart. Voornamelijk ging het hier tussen de heren van Arkel en de stad Dordrecht, waarbij soms ook andere Hollandse steden zich aansloten, meestal aan Dordtse zijde.⁸⁸ Die geschillen waren terug te voeren op het stapelrecht van Dordrecht. Alhoewel er lang daarvoor al een 'de facto' stapel was, ontving Dordrecht in 1299 van graaf Jan I van Holland het stapelrecht officieel.⁸⁹ Die stapel, samen met de ingestelde tollén bij Ammers aan de Lek, Niemandsvriend aan de Merwede (dicht bij het tegenwoordige Sliedrecht gelegen), Geertruidenberg en Geervliet, maakte het mogelijk een volledige controle op de rivierhandel uit te oefenen. Verscheidene goederen die de Lek of de Merwede afkwamen of opgingen, moesten te Dordrecht verstopeld worden. Zo moest bijvoorbeeld een Gorcumse schipper, de Waal afkomende, op de Merwede voorbij Gorinchem varen naar Dordrecht, daar uitladen, proberen zijn goederen daar te verkopen en als dat niet lukte, na makelaardij betaald te hebben, zijn goederen weer inladen en met een 'volger' (een door Dordrecht aangewezen toezienner) aan boord, terugvaren naar Gorinchem om zijn goederen daar dan te verkopen. Dit alles werd gecontroleerd op de tollén, waar naast de tolgaarders ook 'besieners', inspecteurs, waren aangesteld. Opdat de controle nog kon worden verscherpt, werd na 1354, toen het begin van de Merwede, dwz. de oostgrens van Holland, bij Vuren, ten oosten van Gorinchem en Woudrichem, was vastgesteld, de tol van Niemandsvriend naar Woudrichem verplaatst.

Zoals vele steden in Holland beriep Gorinchem zich op de tolvrijheid door de graven van Holland eertijds verleend. De steden meenden dat tolvrijheid ook vrijdom van stapel in moest houden. Gorinchem kon zich beroepen op de tolvrijheid gegeven door graaf Willem I van Holland, bevestigd door graaf Floris IV in 1224 en later bevestigd en uitgebreid door graaf Floris V in 1288 en 1290.⁹⁰ Deze tolvrijheden werden echter langzamerhand steeds meer beperkt en de stapeldwang werd

87 AGH 228 f. 27' en 27". (Van Mieris III 586).

88 In de periode 1379-1383 waren de steden in conflict met Dordrecht; van 1384-1391 werkten zij samen met Dordrecht. Van 1391-1394 was er weer een conflict, daarna samenwerking of 'gewapende vrede'. Als de steden een geschil met Dordrecht hadden, waren zij overigens niet altijd pro-Arkel. (Prevenier, *Dagvaarten*, 272-335).

89 Zie hiervoor uitgebreid: J.F. Niermeyer, 'Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de veertiende eeuw', *AVGO* 8e reeks 3 (1942) 1-36 en 177-222 en *AVGO* 8e reeks 4 (1943) 86-113 en 145-167. Tevens: H. van Hoogdalem, 'Controversen ende differenten tusschen die van Dordrecht en die van Gorinchem', *Oud Gorcum Varia* (1962) 10-18.

90 H. Bruch, 'Over eenige oorkonden, waarbij tolvrijheden werden verleend aan de inwoners van Gorcum', *AVGO* 7e reeks 1 (1931) 127-136. Ook H. Bruch, 'Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Gorinchem', *Werken ovr.* 3e Reeks No.8 (1940), No. 3, 4, 5 en 9, p. 4-12.

los van de tolvrijheid gezien. Gorinchem trok er zich niet al te veel van aan en graaf Albrecht liet Gorcums ontduiking van de stapel van Dordrecht oogluikend toe. Als beloning van Arkels deelname, aan de zijde van Albrecht, in een strijd tegen Gelre in 1362, werd de Gorcumse handel officieel toegestaan en werd Gorinchem vrijgesteld van de stapeldwang te Dordrecht. De Gorcumse handel nam toen sterk toe; ook al omdat er een systeem ontstond waarbij bijvoorbeeld kooplieden uit Gelre zout kochten te Gorinchem en daarvoor tol betaalden te Gorinchem en Woudrichem, maar verder geen andere tolgelden of makelaardij te Dordrecht. Schippers uit Dordrecht brachten het zout, zonder enige kosten, naar Gorinchem. Ook brachten kooplieden het zout wel stroomopwaarts naar de laatste Hollandse tol. Daar werd het zout dan verhandeld voor wijn of andere goederen uit de 'bovenlandse' gebieden en werd een retourlading verkregen die vrij van stapelrecht was en waarvoor slechts weinig tolgeld betaald moest worden. Dit gebeurde vaak te Gorinchem, dat bij een laatste tol gelegen was en dat toegang gaf tot zowel de Waal als de Maas. In 1384 sloot Dordrecht daarom een verbond met de steden van Holland voor de tijd van zes jaar, waarin de steden beloofden gedurende die tijd niet te Gorinchem te zullen handelen. In diezelfde tijd verpachtte Albrecht, in geldnood, al zijn tollén aan de stad Dordrecht.

Er ontstonden hierdoor allerlei problemen. Er kwamen veel klachten van de Hanze en de Hollandse steden over het optreden van Dordrecht. Dit liep uit op een arbitrage door graaf Albrecht in 1394, waarbij de steden en ook de heer van Arkel met Gorinchem, vrijdom van stapel en tol kregen.⁹¹ Na de verzoening met zijn vader bevestigde Willem van Oostervant die rechten.⁹² Dordrecht leed sterk onder deze regeling en verzoende zich daarom met Albrecht in 1395. Het stapelrecht werd toen weer ingesteld. Ook de tolvrijheden voor de tollén te Ammers en Woudrichem werden toen ingetrokken. Gorinchem en de heer van Arkel konden hier weer van profiteren. Ten gunste van Gorinchem werden verschillende tollén en de makelaardij en het stapelrecht van Dordrecht opnieuw ontdoken. Arkel dwong hierbij de schippers, als compensatie, ook een schatting aan hemzelf te betalen. Dit was voor de Hollandse steden geen aantrekkelijke situatie. Toen Albrecht daarom in 1401 ten opzichte van het stapelrecht weer een verzoenend gebaar maakte tegenover de steden, waren die wel bereid Albrecht tegen Arkel te steunen.

Territoriale aanspraken

Zoals hiervoor reeds gesteld, waren de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen, het hertogdom Gelre en het bisdom Utrecht geen regionale éénheden. Ook was er van een staat, zoals in onze moderne opvattingen, nog geen sprake.

⁹¹ AGH 228 f. 108'.

⁹² Van Mieris III 615-616.

Niermeijer noemde het '...een losse bundel van bezits- en gezagsrechten van de meest uiteenlopende herkomst.'⁹³ In die gebieden bestond echter wel belangstelling voor de grenzen van het territorium. Omdat deze nog niet alle streng bepaald waren, spande men zich in af en toe, niet als regel, de grenzen vast te stellen en te beschermen. Dit was niet altijd even eenvoudig omdat de bezittingen van vele feodale heren vaak verspreid lagen door de verschillende gebieden. Hierdoor waren de invloedsferen van de vorsten niet altijd duidelijk bepaald. In ons voorbeeld had de heer van Arkel bezittingen in Holland, Zeeland, Utrecht, Gelre en Brabant. Dit gold ook voor, onder anderen, de heren van Vianen, Culemborg, Egmond en Abcoude. Het is daarom de vraag of de graaf van Holland een doelbewuste politiek nastreefde om via de ondergang van Arkel, het Land van Arkel bij het graafschap in te kunnen lijven en daardoor zijn grens met Gelre duidelijker te kunnen afbakenen. Het bleek hiervoor al, dat de hertog van Gelre omstreeks 1400 alleen belang stelde in zijn grenzen met Brabant en met het Land van Kleef en dat de bisschop het oog het meest had gericht op de noordgrens van het Oversticht.

In het graafschap Holland waren er op de grens met het bisdom Utrecht en Gelre, naast Arkel, nog andere, weliswaar kleinere heerlijkheden, die zich als allodiaal gebied zelfstandig gedroegen, zoals Ysselstein, Vianen en Culemborg en die nog lang na 1412 bleven bestaan. Het lijkt mij daarom onwaarschijnlijk dat de Arkelse oorlog alleen om territoriaal bezit, grensverlegging en afbakening, werd begonnen.

Dat, zoals Fox aangeeft,⁹⁴ de Hollandse graven het gebied van Gorinchem altijd als een grafelijk leen, via de graven van Bentheim aan Arkel gekomen, zouden hebben willen zien, blijkt uit geen enkele bron. In 1290 droeg Jan II van Arkel alleen zijn burcht te Gorinchem op aan zijn heer, graaf Floris V; niet Gorinchem en het Land van Arkel.⁹⁵ Toen in 1401 de Arkelse leengoederen in Holland en Zeeland verbeurd werden verklaard, werd het gebied van Gorinchem niet genoemd.⁹⁶ Ook toen graaf Albrecht in 1401-1402 ter heervvaart opriep tegen Arkel, werden daarvoor allerlei redenen opgegeven, zoals het ontzeggen van Arkel, het roven en branden, maar nooit werd vermeld dat het om een herovering van Hollands gebied ging.⁹⁷

Arkels gerichtheid op Gelre

Er is opgemerkt dat Arkel zich in 1400 meer op Gelre begon te richten. Daarbij

⁹³ Niermeijer, *AGN*, III (1951) 140.

⁹⁴ Fox, *Ontwikkeling*, 166.

⁹⁵ AGH 629, los folio en Van den Bergh, *OHZ* II 700.

⁹⁶ AGH 1255 f. 69'-69'.

⁹⁷ Onder andere AGH 1255 f. 99', AGH 623 f. 40'-40' en A. Meerkamp van Embden, 'Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434), eerste deel (1390-1424)', *Werken HG* Derde Serie No. 32 (Amsterdam 1913) 158.

werd ook gewezen op de mogelijke erfopvolging van Arkel in Gelre.⁹⁸ Inderdaad deden de Arkels aanzienlijke landaankopen in de buurt van Tiel in 1400. Hiermee was in 1401 het totale bezit van Arkel in Gelre ongeveer 500 ha, of wel maximaal 4.5% van hun totale geschatte grondbezit.⁹⁹ Deze aankopen in Gelre vonden plaats nadat Arkel in 1397-1399 nog verscheidene landaankopen in Holland en Zeeland had gedaan.¹⁰⁰ Van een 'gerichtheid' op Gelre lijkt daarom geen sprake. Ook de mogelijke erfopvolging van Arkel in Gelre kwam in 1401 nog niet in aanmerking. Hertog Willem was wel kinderloos en zou het volgende jaar onverwacht overlijden, maar hij zou opgevolgd worden door zijn broer Reinald, die in 1401 nog niet getrouwd was en nog een lang leven, hij zou in 1423 overlijden, voor zich had. Dat Willem van Arkel een mogelijke opvolger in Gelre zou worden, was toen nog niet te voorzien. De Arkels waren ook niet actief in Gelre. Er is geen enkele aanwijzing dat Jan van Arkel zich ophield bij zijn zwager Willem van Gulik en Gelre, of dat hij deel had aan de Gelderse politiek. Zijn zoon Willem was in 1401 waarschijnlijk nog minderjarig.

Animositeit tussen Willem van Oostervant en Jan van Arkel

Zoals hierboven duidelijk geworden is, bestond er een vijandige verhouding tussen Willem van Oostervant en Jan van Arkel. Of die verhouding vóór 1392 al bestond is niet bekend, maar duidelijk is dat, als die animositeit al bestond, die na de gebeurtenissen van 1392-1394 alleen maar toegenomen kan zijn.

Jan van Arkel was in 1362 geboren, drie jaar voor Willem van Oostervant. Ze waren dus ongeveer even oud. Jan van Arkel trouwde op 14-jarige leeftijd met Johanna van Gulik, terwijl Willem in 1385 met Maria van Bourgondië trouwde. In dat jaar werd Arkel reeds genoemd als lid van de Raad van graaf Albrecht en bleek hij, zoals uit zijn activiteiten als medezegelaar van grafelijke oorkonden volgt, vaak aan het grafelijke hof te verblijven.¹⁰¹ Hij noemt zich dan jonker Jan van Arkel, heer van Hagestein en het Land van Mechelen. Naast zijn vader Otto had hij toen al een invloedrijke plaats aan het hof. In het verbond van de Kabeljauwen van 1389 staat hij met zijn vader op de eerste plaats van de lijst. Toen dan ook, na de moord op Aleid van Poelgeest en Willem Cuser in 1392, vele Hoeken de vlucht namen, zag Jan van Arkel waarschijnlijk zijn kans schoon en werd hij direct daarna 'eerste' onder Albrecht. Of hij daarbij Albrecht heeft aangezet tot zijn hevige vervolging

98 Mey, *De laatste Arkels*, 78 en Niermeyer, *AGN*, III (1951) 118.

99 Zie p. 60.

100 In 1397 land in Aarleveen (S.W.A. Drossaers, *Het archief van de Nassause Domeinraad* Deel II *Regestenlijst van oorkonden* I (1106-1459) ['s-Gravenhage 1955] reg. 501) en in Zeeland beoosten de Schelde (AGH 228 f. 262'-263'). In 1398 land in Overschie (Drossaers, *Nassause Domeinraad* II-1 reg. 522) en bij Ameide (AGH 228 f. 583'-583'). In 1399 land bij Bergambacht uit de erfenis van Blois (AGH 400 f. 17'-17') en niet nader gedefinieerde moergrond in Holland (AGH 228 f. 348').

101 Van Mieris III 428 als eerste vermelding.

van vele Hoeken en zijn zoon Willem van Oostervant, of dat Albrecht uit zichzelf zo reageerde, wordt uit de bronnen niet duidelijk. Wel zal hij zich, door zijn eerste positie in de Raad en als tesorier, bij de Hoeken en Willem van Oostervant zeker niet bemind gemaakt hebben. Na de verwoesting van hun kastelen en hun verbanning waren de heren van Wassenaar, Polanen, van der Lek en met hen vele anderen, als zij dat al niet waren, toen zeker Arkels vijand geworden.

In de kronieken wordt Jan van Arkel 'rector Hollandie' of stedehouder van Holland genoemd.¹⁰² In de Henegouwse bronnen werd hij, volgens Devillers, 'gouverneur' van Holland geheten. Daar is echter in de archieven niets van te vinden. Het valt daarom te betwijfelen of Arkel een dergelijke positie wel bekleed heeft. Het is echter wel een aanduiding voor zijn voorname positie bij Albrecht.

Willem van Oostervant zal in Jan van Arkel dan ook een geduchte 'concurrent' gezien hebben. Hij wapende zich daartegen onder andere door het verdrag met de graaf van Kleef in 1394. Maar de Arkels waren rijk en financierden ook voor een deel graaf Albrechts activiteiten. Veel directe aanwijzingen zijn daar niet van, behalve dan dat Jan van Arkel aan Albrecht heel grote geldsommen betaalde voor verscheidene erfgoederen van Blois en dat Jan van Arkel het Land en slot van Heusden in pand had van graaf Albrecht. Dit pand werd namelijk in 1401, vóór het uitbreken van de Arkelse oorlog, door Willem van Oostervant ingelost, zodat hij Heusden kon versterken tegen Arkel.¹⁰³ Ook de graaf van Kleef had schulden bij Arkel.¹⁰⁴

Besluit

Resumerend kan gesteld worden dat de Arkelse oorlog niet begonnen is als een gevolg van de Arkel-Vianen vete, of vanuit een Hoekse-Kabeljauwse tegenstelling. Territoriale aanspraken hebben waarschijnlijk geen rol gespeeld, terwijl het gevaar dat Arkel zich meer op Gelre richtte ook niet groot was. Wel zal de economische schade en hinder, geleden door de graaf, Dordrecht en andere steden, door Arkels optreden op de Merwede en Lek een rol gespeeld hebben. Het zal er zeker toe bijgedragen hebben dat de Hollandse steden Albrecht en Willem van Oostervant in hun strijd tegen Arkel wilden steunen.

Als voorname oorzaak komt wel, zoals ook door Pauli in zijn kronieken aangegeven, de persoonlijke vijandschap tussen Willem van Oostervant en Jan van Arkel

102 Pauli, *Chronicon*, 806 en Bruch, *Kronijcke*, 56.

103 Johannes a Leydis, 'Chronicon comitum Hollandiae et episcoporum ultraiectensium' in Fr. Sweertius, *Rerum Belgicarum Annales chronici et historici de bellis, urbibus, situs et moribus gentis* (Frankfurt 1620) I 1-373, aldaar 321. Ook Kemp, *Leven Heeren van Arkel*, 146-147 en Jentjens, *Reinold* IV, 41; Bruch, *Kronijcke*, 56. Het is bekend dat Willem van Oostervant in augustus 1401 te Heusden was (AGH 1255 f. 81') en dat heer Jan van Cronenburg als baljuw werd aangesteld met de opdracht Heusden te versterken (AGH 1255 f. 80' en 102').

104 AGH 1255 f. 60'.

sterk naar voren. Zeker gedurende de laatste tien jaar van de veertiende eeuw was die vijandschap groot. Daarbij zal Willem van Oostervant zeker steun gekregen hebben van de Hoekse edelen die in 1393 veroordeeld waren. Jan van Arkel was in de jaren na 1392 een zeer machtig man, die grote invloed had op het bestuur van Holland en Zeeland. Ook door middel van geldleningen had hij graaf Albrecht en andere hoge edelen aan zich verplicht. Arkel was daarom in Hollandse en Zeeuwse adelskringen een weinig geliefd man, die voor Willem van Oostervant een geduchte concurrent en gevaarlijke tegenstander was. Toen Willem dan ook in 1400 weer volledig in de gunst hersteld was en zijn positie in Holland en Zeeland weer stevig was gevestigd en hij langzamerhand het roer van zijn 64-jarige vader begon over te nemen, was het waarschijnlijk één van zijn eerste prioriteiten zich te ontdoen van die lastige tegenstander.

Dit gebeurde op dezelfde wijze, zoals zoveel andere 'lastige' personen waren verwijderd: men begon met hun ambtstermijnen van belangrijke posities niet meer te verlengen. Dan volgde een aanklacht, wegens al of niet gefingeerde, financiële vergrijpen, waarna een veroordeling volgde met verbeurdverklaring van hun leengoederen en verbanning uit het graafschap. Dit patroon wordt gevonden bij de verwijdering van onder andere Willem van Horne in 1386, verscheidene Hoeken in 1392-1393, Pouwels van Haastrecht in 1396 en Brunstijn van Herwijnen in 1397. Opmerkelijk is, dat voor al die veroordelingen de verslagen van de rechtzaak en de inhoud van de aanklacht niet bekend zijn. Alleen de uitspraken zijn vastgelegd, met verwijzing naar gevoerde processen. Het niet meer aanwezig zijn van de baljuwrekeningen uit die periode zou hiervoor een reden kunnen zijn. Zoals hierna wordt beschreven, geldt dit zelfde patroon ook voor Jan van Arkel in 1400-1401. Of Willem van Oostervant zich daarbij realiseerde dat Jan van Arkel zoveel machtiger was dan de reeds uitgeweken Pouwels van Haastrecht en Brunstijn van Herwijnen en dat het ontnemen van alle macht aan Jan van Arkel een oorlog zou veroorzaken die zo lang zou duren, valt daarbij te betwijfelen. Willem van Oostervant mocht er immers van uitgaan dat Arkel geen steun van de hertog van Gelre zou krijgen, omdat het verbond van 1395 tussen Albrecht en Willem van Gulik en Gelre nog steeds bestond. Graaf Albrecht zou er na het uitbreken van de oorlog de hertog herhaalde malen op wijzen.¹⁰⁵

De voornaamste reden voor de Arkelse oorlog is daarom waarschijnlijk de beduchtheid van Willem van Oostervant voor zijn machtige tegenstander Jan van Arkel. Daarbij kwam een jarenlange afgunst en animositeit, die zijn grond vond in Arkels machtige positie in Holland en Zeeland als 'eerste' onder Albrecht, terwijl Willem zelf meestal afwezig was in Henegouwen. Ook de financiële afhankelijkheid, vanwege Arkels leningen aan de graaf, kan een rol gespeeld hebben. Dat door

105 Voor het verbond zelf: AGH 228 f. 178^v-180^v; voor de correspondentie hierover na 1401, wordt naar het volgende hoofdstuk verwezen.

verwijdering van Arkel het Land van Arkel in Hollands bezit zou komen, was alleen belangrijk omdat hem zo de machtsbasis van Arkel ontnomen zou zijn. Alleen het bezit in Gelre en van het Land van Mechelen zou hem immers dan nog resten.

IV.4. Het laatste jaar vóór de oorlog, 1400-1401

Omstreeks het midden van het jaar 1400 zijn er de eerste aanwijzingen voor Arkels terzijdestelling. Zoals uit de tesoriersrekening van Holland en Zeeland van 1398/99 en de rekeningen van Garbrand van den Couster, tesorier van de graaf van Oostervant over diezelfde periode,¹⁰⁶ blijkt, was Willem van Oostervant vóór die tijd meestal in Henegouwen. Slechts voor de Friese veldtochten in 1398 en 1399 was hij korte tijd in Holland en Friesland.

Jan van Arkel was tot in de eerste helft van 1400 nog actief in de Hollandse politiek. Op 13 april 1400 werd hij voor een jaar tot kapitein in Staveren benoemd en tot november 1400 werd er nog steeds een beroep op hem gedaan om zijn mannen te Staveren te houden of Graaf Albrecht met troepen voor een nieuwe beraamde tocht terzijde te staan.¹⁰⁷ Ook trad Arkel tot september 1400 nog op als lid van de Raad van Albrecht.¹⁰⁸ Maar op 14 juli moest hij het schoutambacht van Delft, dat hij vanaf 1392 bekleedde, afstaan aan Willem van Oostervant.¹⁰⁹ Wel werd hij op 5 september opnieuw bekleed met het dijkgraafschap van Zuid-Beveland beoosten Ierseke, dat hem rechtens toekwam als heer van het 'huis' Ter Kreke, maar van geringe betekenis was.¹¹⁰

Willem van Oostervant schijnt omstreeks augustus 1400 voor langere tijd naar Holland gekomen te zijn.¹¹¹ Één van de eerste daden, die zijn intenties duidelijk maakten, was het veranderen van de Raad van de graaf. Terwijl Jan van Arkel op 3 september 1400 nog lid van de Raad was, worden er op 10 september Hoeken, zoals de heren van Wassenaar, Heenvliet en van Borsselen, genoemd.¹¹² Op 24 november 1400 was de Raad geheel Hoeks met de heren van Wassenaar, Heenvliet, Diepenburch en Reimerswaal.¹¹³

Omstreeks die tijd begonnen de moeilijkheden voor Arkel toe te nemen. Jan van Arkel schreef in oktober de graaf van Kleef, dat hij hem zijn hulp opzegde en dat hij de wisselaars geschreven had voortaan naar de graaf van Kleef zelf te gaan. De

106 AGH 1253 en 1254 voor Holland en Zeeland; AGH 1400 voor de graaf van Oostervant.

107 AGH 1254 f. 90^v-99^r.

108 AGH 228 f. 377^v op 22 maart 1400 en Van Mieris III 724 op 3 september 1400.

109 AGH 892 f. 92^r.

110 AGH 892 f. 95^r; zie ook p. 58.

111 Het is interessant op te merken dat deze afwezigheid van Willem van Oostervant in 1399 tot midden 1400 in de kronieken van Pauli vermeld wordt. Dit lange tijd als een 'verdichtsel' aangemerkte feit wordt dus door de archiefbronnen bevestigd.

112 Van Mieris III 725.

113 Van Riemsdijk, *De rechtspraak*, I No. 154, p. 194 en AGH 200 f. 99^r voor 26 november.

graaf van Kleef lichtte hierover Albrecht in op 22 oktober,¹¹⁴ die hierin trachtte te bemiddelen, in schrift en door enige 'vrienden' op 11 november naar Arkel te zenden.¹¹⁵ Dit geschil mocht niet verhinderen dat Arkel weer ter heervvaart naar Staveren werd opgeroepen. Deze heervvaart is overigens niet doorgegaan.¹¹⁶

Willem van Oostervant werd op 4 november weer geheel hersteld in zijn rechten in Henegouwen. Hij mocht alle inkomsten uit de lenen, manschap en muntslag behouden en kreeg ook weer het recht ambtenaren te ontslaan en te benoemen en de ambten van de kerk in Henegouwen te vergeven.¹¹⁷ Tegelijkertijd gaf Albrecht hem ook volmacht om recht en wet te maken en de vierschaar te houden in Zeeland, wat korte tijd daarna van belang zou zijn in verband met een rechtszaak tegen Arkel. Willem betaalde hiervoor 5000 Franse kronen ten behoeve van Albrecht aan de hertogin van Brabant en 4400 Franse kronen ten behoeve van het garnizoen te Staveren.¹¹⁸

Jan van Arkel had eind november-begin december een geschil met zijn leenman, de heer van Liesvelt, Gerrit van der Woerd-van Heemskerk. Albrecht schreef Arkel hierover herhaalde malen in december en vroeg hem hiervoor naar Den Haag te komen.¹¹⁹ Waarover dit geschil ging, is niet duidelijk, maar het heeft wellicht in het volgende jaar een rol gespeeld bij Arkels val.

Op 7 januari 1401 ontving Arkel een, opmerkelijk, bevel van graaf Albrecht dat hij voortaan van de goederen die hij van Albrecht rond Schoonhoven (de erfenis Blois) gekocht had, '...sijn handen dair of toge'.¹²⁰ Dit is vreemd omdat er nergens sprake is van een geschil over die goederen en ook omdat Arkel nog niet aangeklaagd en veroordeeld was. Die aanklacht kwam pas in februari toen Willem van Oostervant vanuit Henegouwen naar Zeeland ging, waar de heren van Wassenaar en Montfoort zich bij hem voegden. Eind februari verzette Willem in Zeeland op enkele plaatsen de wet en hield zitting in Zeeland tot Pinkster (22 mei).¹²¹ Van een rechtszaak tegen Arkel is geen verslag bekend, maar op 20 maart 1401 zond Albrecht een bevel aan de rentmeesters van Zuid-Holland en Schoonhoven om Arkels goederen in hun gebied aan te tasten omdat Arkel '... in Zeeland balling ende ut alle sinen goederen gewijst was'.¹²² Op 25 maart volgde een bevel van dezelfde strekking aan alle steden en baljuwen van Holland, met daarbij het verzoek aan alle leenmannen van Arkel opnieuw hun lenen, nu aan Albrecht, te verzoeken, een verzoek dat herhaald werd op 29 april.¹²³ Pauli, in zijn *Chronicon Hollandiae*, zegt

114 AGH 1255 f. 60'.

115 AGH 1255 f. 61' en 61'.

116 AGH 1255 f. 61'.

117 Devillers *Cartulaire*, III dcccclvii, p. 168-169.

118 Devillers, *Cartulaire*, III dcccclviii, p170.

119 AGH 200 f. 147' en AGH 1255 f. 63' en 64'.

120 AGH 1255 f. 64'.

121 AGH 1255 f. 66'-69'.

122 AGH 1255 f. 69'.

123 AGH 1255 f. 69' en 72'.

dat er een aanklacht 'vals en schandelijk' was opgesteld, waarop Arkel arbitrage voorstelde over die beschuldigingen. Weer volgens Pauli stelde Arkel voor, die arbitrage te laten leiden door óf hertog Jan van Bourgondië, óf Antoon van Brabant, óf Jan van Beieren de elect van Luik.¹²⁴ Welke die beschuldigingen waren, wordt niet vermeld. Het valt op dat Pauli hier Antoon van Bourgondië noemt, alhoewel pas in 1401 officieel besloten werd dat Antoon hertogin Johanna van Brabant zou opvolgen.¹²⁵ Door deze 'vergissing' van Pauli krijgt de mededeling een geringe waarde.

Op 16 mei volgde een bevel aan de steden, dorpen en baljuwen in Holland, dat allen die leenmannen van Arkel waren, óf die Arkel geld schuldig waren, óf een overeenkomst met hem gesloten hadden, op de zondag van Pinkster (22 mei) bij de gravin aan het hof moesten komen.¹²⁶ Albrecht was toen in Zeeland bij zijn zoon Willem. Toen deze op 22 mei vertrok naar Henegouwen, keerde Albrecht terug naar Den Haag en bereidde daar een rechtszitting voor tegen Arkel, die op 20 juni gehouden zou worden. Hij schreef de heer van Vianen en de baljuwen van Zuid-Holland en Rijnland hierover op 8 juni. Op 17 juni riep hij zijn leenmannen in het Maasland, Rijnland en rond Haarlem op om bij de rechtszaak aanwezig te zijn. Ook de heren van Vianen en van Liesvelt werden opgeroepen. Ook van deze rechtszaak is geen verslag meer aanwezig; alleen het resultaat is bekend door een mededeling van Albrecht aan Willem van Oostervant in Henegouwen dat '...die heer van Arkel en sommige personen hem toebehorend ballinge mijns heren land geleyd waren.'¹²⁷ Waarop de aanklacht berustte, blijft gissen. Dat speciaal de heren van Vianen en Liesvelt werden gevraagd aanwezig te zijn, kan er misschien op wijzen dat de vete met Vianen weer opgerakeld werd en dat het geschil tussen Arkel en de heer van Liesvelt, Gerrit van Heemskerk, een rol heeft gespeeld; dit om een excuus voor de rechtzaak te hebben.

Ofschoon Albrecht zich eind juni 1401 weer eens voorbereidde op een tocht naar Staveren op 7 juli (die weer niet doorging),¹²⁸ bleef zijn aandacht bij de Arkelse zaak. De scheepvaart van Gorinchem, Leerdam en Gasperden (Hagestein) op de Hollandse rivieren en Zeeuwse wateren werd verboden en een ieder werd verboden tienden en goederen van Arkel in de Krimpenerwaard te huren, te vervoeren of te kopen.¹²⁹ De heer van Arkel heeft toen een brief aan Albrecht geschreven, waarvan de inhoud niet bekend is, maar die belangrijk genoeg was voor Albrecht om hem door te zenden aan Willem van Oostervant te Heusden. Ook de baljuw van het Land van Altena en de stad Woudrichem kregen hierover bericht op 16 augustus.¹³⁰

Het was toen evenwel duidelijk dat een strijd zou uitbreken en de baljuwen van

124 Pauli, *Chronicon*, 826-827.

125 Avonds, *AGN*, II 457.

126 AGH 1255 f. 73'.

127 AGH 1255 f. 75'-75' en Prevenier, *Dagvaarten*, 378.

128 AGH 1255 f. 77'-77'.

129 AGH 1255 f. 79'.

130 AGH 1255 f. 80'.

Zuid-Holland, Heusden en het Land van Altena werden opgeroepen zich te versterken en gewapenden naar Woudrichem te zenden. Er schijnen ook enige schermutselingen te zijn geweest, want op 21 augustus zond Albrecht een bericht naar de stad Gorinchem, omdat enige Gorcummers gevangenen hadden gemaakt en goederen hadden verbrand.¹³¹

Op diezelfde dag, 21 augustus, schreef Arkel toen zijn ontzegbrief aan graaf Albrecht, die te Alkmaar was. Albrecht berichtte dit de volgende dag aan Jan van Beieren en Willem van Oostervant. Ook de steden en baljuwen werden hierover ingelicht. De stad Reimerswaal werd daarbij verzocht direct de twee 'huizen' van Arkel, buiten Reimerswaal gelegen, te verwoesten.¹³² Jan van Arkel had tegelijkertijd ook Willem van Oostervant ontzegd; de brief ontving Willem te Heusden, via een bode uit den Haag, op 23 augustus.¹³³

In de *Chronyk van Hollandt* van Veldenaer¹³⁴ wordt vermeld dat, na het schrijven van zijn ontzegbrief aan Albrecht, Jan van Arkel zijn goederen opdroeg aan de abt van Mariënweerd. De auteur van de kroniek voegt daaraan toe dat dit niet verstandig was omdat de lenen immers van Holland waren omdat zij via de graaf van Benthem aan Arkel gekomen waren. Hetzelfde verhaal, maar dan in het Latijn, is ook terug te vinden in de *Adelskronieken*, die uitgegeven zijn door Andriessen.¹³⁵ Ook hierin staat de foutieve opmerking dat de lenen via Benthem aan Arkel gekomen waren; alleen het gebied van Gorinchem is misschien via Benthem verkregen. In geen enkele andere kroniek wordt de opdracht van Arkels goederen aan de abt van Mariënweerd vermeld; ook niet in de *Croniken* van Johannes de Beke¹³⁶ en in de *Tielse Kroniek*¹³⁷, die toch bijna alle aanzienlijke gebiedsuitbreidingen van kloosters en kerken vermelden. Bovendien was Mariënweerd dicht bij Geldermalsen-Tiel gelegen. In het verdrag dat Albrecht in 1402 met de stad Utrecht sloot, waarbij de eventueel op Arkel te behalen buit reeds verdeeld werd tussen de graaf van Holland, de bisschop van Utrecht en de stad Utrecht, werd met geen woord gerept over eventuele rechten van de abt van Mariënweerd.¹³⁸ Ook bij de overdracht van Arkels goederen, eerst aan de hertog van Gelre in 1409 en daarna, in 1412, aan de graaf van Holland, werden eventuele rechten van de abt niet genoemd.¹³⁹ Ik acht het

131 AGH 1255 f. 80^v-81^r.

132 AGH 1255 f. 80^v-81^r, ook wordt naar de ontzegbrief van 21 augustus verwezen in een Gorcumse schenakte van 1411 (Bruch, *Rechtsbronnen*, No. 61, p. 84).

133 AGH 1255 f. 81^r.

134 *Johan Veldenaer, Chronyk van Hollandt, Zeelandt ende West Vrieslandt omtrent tweehondert jaren geschreven*, M.Z. van Boxhorn, ed. (Leiden 1650) 98.

135 *Historia dominorum de Teijsterband, Arckel, Egmunda, Brederoede, Ysselsteyn etc.*, W.F. Andriessen, ed. (Purmerend 1933) 52-53.

136 *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, H. Bruch, ed., RGP Grote Serie 180 ('s-Gravenhage 1982).

137 *De Tielse Kroniek*, J. Kuys e.a. eds. (Amsterdam 1983)

138 Van Mieris III, 764-767 en AGH 229 f. 5^v-6^r.

139 RAG. HA 'Buren', voorlopig Inv. 22.4-5; AGH 633 en AGH 237 f. 103^v-107^r.

daarom zeer onwaarschijnlijk dat Arkel in 1401 zijn goederen zou hebben opgedragen aan de abt van Mariënweerd.

Zo was de Arkelse oorlog begonnen, na een in 1400 ingezette geleidelijke verwijdering van Jan van Arkel uit zijn vooraanstaande positie aan het grafelijke hof, gevolgd door aanklachten en minstens één rechtszaak. Toen Arkels leengoederen in Holland en Zeeland werden verbeurd verklaard en hij verbannen werd uit het graafschap, kon Arkel eigenlijk niets anders doen dan of daarin berusten, of de leenband opzeggen en trachten zijn goederen te behouden. Het was daarom niet zo, zoals oude kronieken en geschiedschrijvers ons hebben willen doen geloven, dat Arkel trots en roekeloos opstond tegen zijn leenheer. Hij was er toe gedwongen, alhoewel Arkel moest weten, dat hij op weinig steun kon rekenen. Alleen zijn familie en Gelderse ridders die ook niet bepaald goede vrienden van Holland waren, wilden hem, tegen vergoeding, wel helpen. De hertog van Gelre, zijn zwager, had het te druk elders en had waarschijnlijk ook te weinig belangstelling voor wat er in Holland gebeurde, om Arkel enige steun te bieden. Mogelijk heeft het verbond met Albrecht van 1395, om elkaar geen schade te berokkenen, de hertog er ook van weerhouden.

V

Elf jaar Arkelse oorlog (1401-1412)

V.1. Inleiding

Een middeleeuwse oorlog had bijna altijd een gefragmenteerd karakter. Hij verliep in campagnes, meestal georganiseerd in de lente of zomer, en steeds onderbroken door lange periodes van onderhandelingen, arbitrages, bestanden en al of niet oprechte verzoeningen. De veldtochten, als die al gehouden werden, duurden maar kort en in het algemeen vermeed men zoveel mogelijk veldslagen. Sommige historici beschrijven zo'n strijd, die jaren duurde, dan ook wel als een reeks oorlogen. Verwijs schreef zo over de 'Friese oorlogen aan het einde der veertiende eeuw'.¹ In navolging daarvan zou men daarom ook van de Arkelse oorlogen kunnen spreken. Aangezien er echter maar één oorlogsverklaring is in 1401 en één vrede in 1412, wordt hier gekozen voor de term 'oorlog'.

Er waren in de Arkelse oorlog drie perioden van echte strijd op grote schaal, namelijk in 1402, 1405 en in 1407/8. Daartussen waren er jaren van bestand, waarbij overigens het roven, brandstichten, het maken van gevangenen en het bouwen van aanvullende versterkingen gewoon doorgingen. In dit hoofdstuk wordt daarom het verloop van de oorlog in verschillende perioden beschreven:

- begin van de oorlog tot aan de wapenstilstand na het beleg van Gorinchem (1401-1402),
- bestand met Holland, maar doorgaande strijd met Utrecht tot aan de dood van graaf Albrecht (1402-1404),
- beleg en verovering door Holland en Utrecht van de kastelen Hagestein en Everstein (1405),
- bestandsperiode; onrust in Gorinchem, de Arkels verdreven en het Land van Arkel met Gorinchem en het Land van der Lede met Leerdam onder Hollands bewind tot de herovering van Gorinchem door Arkel (1406-1407),
- einde 1407 sloot Gelre zich aan bij Arkel en werd de oorlog voornamelijk een strijd tussen Holland en Gelre met perioden van bestanden daartussen; Gorin-

¹ E. Verwijs, 'De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der xiv eeuw', *Werken HG Nieuwe Reeks* No. 8 (1869).

chem werd overgedragen aan Gelre in 1409 en de oorlog werd afgesloten met een vrede in 1412.

In dit hoofdstuk zal het accent liggen op het verloop van de oorlog. De techniek van het oorlogvoeren, de organisatie en de grootte van de legers en de financiële lasten daarvan, komen in de volgende hoofdstukken ter sprake.

V. 2. Begin van de oorlog tot na het beleg van Gorinchem (1401-1402)

Direct na zijn ontzegbrief op 21 augustus geschreven te hebben, nam Jan van Arkel het initiatief en trok hij nog eind augustus met een groep gewapenden naar Oudewater met de bedoeling de stad te verrassen. Dit plan slaagde echter niet en hij trok terug via de Alblasserwaard, waar hij plunderde en roofde.² Waarschijnlijk verbrandde hij op die tocht het bezit van Brederode, het kasteel Giessenburg, en plunderde hij bezittingen van de heer van der Lek bij Alblasserdam. Ook Werkendam werd aangetast.³

Willem van Oostervant liet er evenmin gras over groeien en riep 26 augustus enkele steden op tot heervvaart voor 1 september. De verzamelplaats was eerst Dordrecht maar werd Schoonhoven.⁴ De tesorier van Holland en Zeeland, Garbrand van de Couster, schreef op 2 september vanuit Schoonhoven, dat Willem van Oostervant en de graaf van Kleef het Land van Arkel waren ingetrokken.⁵ Zij bleven daar minstens tot 8 september.⁶ Ook De Beke en Pauli maken melding van deze plundertochten in het Land van Arkel, begin september 'toen het koren op zijn mooist was'. Er werd alleen geplunderd op het land; kastelen en steden werden niet aangevallen.⁷ Er schijnt niet of nauwelijks gevochten te zijn tijdens deze tochten, al wil de *Kronijcke* ons wel anders doen geloven.⁸

Direct na de beëindiging van de Hollandse tocht trok Arkel de Krimpenerwaard in om op zijn beurt te roven. Op de terugtocht werd er gevochten bij Nieuwpoort aan de Lek, waarbij enige lieden uit Dordrecht en Schoonhoven werden gedood

2 Deze oorlogshandelingen worden alleen vermeld in: *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* H. Bruch ed. RGP Grote Serie 180 ('s-Gravenhage 1982), 267; Theodoricus Pauli, *Chronicon Hollandiae* Utrecht UB hs. 1650, f. 828. Ibidem, *Chronica* KB Den Haag hs. 134 C 39, f. 97-97'; *Dirck Franckensz. Pauw (Theodoricus Pauli) Kronijcke des lants van Arkel ende der stede van Gorcum* H. Bruch ed. (Amsterdam 1931), 57 noemt slechts dat wederzijds roof plaats vond.

3 Pauli, *Chronicon*, 828 beschrijft de verwoesting van de Giessenburg en Werkendam enkele weken later, niet direct op de terugtocht uit Oudewater.

4 AGH 1255 f. 99'; W. Prevenier en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544 Deel I 1276-1433. Tweede stuk. Teksten* RGP Grote Serie 202 ('s-Gravenhage 1987) 382.

5 AGH 1255 f. 100'.

6 AGH 1255 f. 100' geeft bodelonen voor 2 brieven van de hertogin van Holland aan Willem van Oostervant 'te velde' in het Land van Arkel op 6 en 8 september. Op 22 september was Willem in Den Haag (AGH 1255 f. 101').

7 Beke, *Croniken*, 268; Pauli, *Chronicon*, f. 828 en Pauli, *Chronica*, f. 98'.

8 Bruch, *Kronijcke*, 57.

of gevangen genomen. Pauli noemt 23 doden en minstens 29 gevangenen, onder wie Gerrit, heer van Liesvelt.⁹ Dat er door Arkel gevangenen werden gemaakt, wordt bevestigd door het verzoek van Albrecht aan de stad Utrecht, te bemiddelen over die gevangenen.¹⁰ De correspondentie hierover liep nog enige tijd door, terwijl op 19 november het de baljuwen in Holland verboden werd de door Arkel gemaakte gevangenen vrij te kopen.¹¹ Ook waren er één of meer van de Arkelsen gevangen gemaakt.¹²

De hierboven beschreven strooptochten speelden alle op een kleine schaal en duurden maar enkele dagen. Veel effect hadden zij niet, alleen de boeren leden eronder; een gedeelte van de oogst werd verbrand hoewel de boeren op 15 september van graaf Albrecht verlof hadden gekregen hun oogst die in het Land van Brederode stond, veilig binnen te halen.¹³ Erg vermeldenswaardig zijn deze tochten dan ook niet. De reden dat ik er enige aandacht aan besteed, is om hiermee een voorbeeld te geven, hoe mijns inziens uit een combinatie van kronieken en archiefbronnen een verantwoord beeld is te krijgen over de oorlog.¹⁴

Gedurende de rest van het jaar 1401 was er steeds de dreiging van plundertochten. Eind september en begin oktober werden de steden van Holland en de baljuw van Zuid-Holland door de graaf gewaarschuwd voor mogelijke Arkelse tochten en werden zij verzocht toch vooral waakzaam te zijn.¹⁵ Ook werden, onder andere door Leiden, versterkingen gezonden naar de Hollandse bolwerken te Werkendam en Sleeuwijk, aan de zuidoever van de Merwede.¹⁶ Zelfs stuurde de graaf een bode naar de baljuw van Medemblik om hem te waarschuwen voor de heer van Arkel, die de Vriezendijk aldaar zou willen doorsteken.¹⁷ Arkel werd hierbij ook beschuldigd de Friezen aan te zetten tot hernieuwde strijd tegen Holland.¹⁸ Het ging in al deze gevallen om geruchten, echte strijd of plundertochten waren er niet. Wel werden op 20 november op een dagvaart van de steden uit Holland maatregelen genomen om vuurgeschut, dat wil zeggen bussen en stenen, voor begin februari 1402 bijeen te brengen.¹⁹

9 Pauli, *Chronicon*, 829-830 en *Chronica*, f. 99'.

10 AGH 1255 f. 100', dit was op 11 september 1401.

11 AGH 1256 f. 22' en 24', bodeloorn.

12 AGH 1255 f. 101' en Prevenier, *Dagvaarten*, 382, waar gemeld wordt dat gevangenen uit Gorinchem terecht zullen worden.

13 AGH 200 f. 148'.

14 De vermeldingen in de kronieken, die uitvoeriger zijn dan de archiefbronnen, kunnen mijns inziens gebruikt worden als zij op de juiste geografie en op de juiste tijdstippen door de archiefbronnen kunnen worden bevestigd. Dit is in het gegeven voorbeeld het geval. Of er inderdaad 23 doden en 29 gevangenen waren is niet na te gaan, wel dat er gevangenen waren. Deze werkwijze zal ook op andere plaatsen toegepast worden, alhoewel niet alle weinig belangrijke wapenfeiten vermeld zullen worden.

15 AGH 1255 f. 101', 102' en 103'.

16 AGH 1255 f. 102' en AGH 1256 f. 22'; Prevenier, *Dagvaarten*, 382 en A. Meerkamp van Embden, 'Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434). Eerste deel (1390-1424)', *Werken HG Derde Serie No. 32* (1913) 159.

17 AGH 1256 f. 21', een bodebericht van 11 november 1401.

18 Verwijs, *Oorlogen*, cxlv.

19 AGH 1256 f. 24'.

Het politieke spel was ondertussen doorgestaan. De graaf van Kleef schreef Arkel een ontzegbrief op 29 augustus.²⁰ Graaf Albrecht droeg de steden op geen 'bindingen' met Arkel meer te onderhouden.²¹ Op 1 september lichtte Albrecht ook de hertog van Gelre in over Arkels ontzegbrief en op 18 oktober deed hij zijn beklag dat, ondanks hun verdrag van wederzijdse bijstand, Gelderse ridders aan Albrecht een ontzegbrief gestuurd hadden.²² Dit mocht niet verhinderen dat in november opnieuw Gulikse en Gelderse ridders hun ontzegbrief aan Albrecht zonden, zoals de heren van Ripperscheid, Wevelichoven en vele, niet met name genoemde, anderen. Hollandse ridders schreven ontzegbrieven aan de heer van Arkel, zoals Gerard van Vossem en Gozewijn Hontselaar.²³ De heer van Egmond probeerde zich afzijdig te houden, maar werd door Albrecht bevolen zijn ontzegbrief te schrijven.²⁴

Terwijl Willem van Oostervant eind september naar Henegouwen was teruggekeerd,²⁵ sloot graaf Albrecht een bestand met de Friezen op 30 september²⁶ en benaderde hij ook de stad Utrecht. Graaf Albrecht wilde waarschijnlijk toen al Utrecht overhalen in zijn kamp te komen tegen Arkel. De Utrechters hadden immers uit economisch oogpunt redenen genoeg om tegen Arkel te zijn.²⁷ Op 11 oktober beloofde Albrecht aan Utrecht de schade te betalen die zij geleden had tijdens de Friese oorlog. Hij zegde daarvoor 1600 Hollandse schilden toe, die Utrecht kon korten op de te betalen tolrechten.²⁸ Utrecht verklaarde zich hiermee voldaan. Daarna begonnen inleidende besprekingen over een mogelijke deelname van Utrecht aan de Arkelse oorlog.²⁹

Willem van Oostervant keerde eind november terug naar Holland en riep de steden op ter heervaart naar Rotterdam. Zij zouden daar 14 december zijn, maar de tocht moest worden uitgesteld wegens de ingevallen vorst. Er werd toen beraadslaagd wat verder te doen.³⁰ Willem besloot echter met de Kerst in Henegouwen te zijn.³¹ Het enige wat gebeurde was dat Woudrichem en Sleeuwijk verder versterkt werden.³²

Pauli vermeldt dat er gedurende de strenge vorst toch een tocht plaats vond van Hollanders onder leiding van Hendrik van Wassenaar waarbij Hagestein werd aan-

20 AGH 1255 f. 99', bodeloon.

21 AGH 1255 f. 99', bodeloon.

22 AGH 1255 f. 99' en 103', bodelonen voor brieven aan de hertog van Gelre

23 AGH 1256 f. 25' en 25', bodelonen.

24 AGH 1255 f. 99'.

25 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 158.

26 Verwijs, *Oorlogen*, cxliv.

27 Zie hoofdstuk iv.

28 GA Utrecht Stad I No. 516 (Van Mieris III 746).

29 GA Utrecht Stad I No. 30 f. 149' (=Copijboek E).

30 AGH 1256 f. 26' en Prevenier, *Dagvaarten*, 384.

31 L. Devillers, 'La guerre de Hollande de 1401-1412', *Compte Rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins 4e Série* 12 (1885) 192-244, aldaar 207.

32 AGH 1256 f. 19', 27', 28', 29' en 32', men zond o.a. gewapenden en bussen.

gefallen en een deel van Gasperden werd verbrand.³³ Hiervoor nam Arkel wraak door Nieuwpoort in brand te steken.³⁴

Ondertussen bleef men wederzijds ontzeggbriefen sturen, vanwege verscheidene Kleefse heren aan Arkel en vanwege Gelderse ridders aan graaf Albrecht.³⁵ Albrechts verzoek aan hertog Willem van Gelre had dus weinig uitgehaald en daarom richtte Albrecht zich nu rechtstreeks tot de Gelderse steden.³⁶ Of de steden hieraan enig gevolg hebben gegeven, is niet bekend maar kan betwijfeld worden.

Nadat op Vastenavond (7 februari) Willem van Oostervant weer in Holland was teruggekeerd, begonnen de politieke activiteiten toe te nemen. Vermoedelijk was het graaf Albrecht en zijn zoon duidelijk geworden dat de strooptochten niet erg effectief waren en dat er andere maatregelen nodig waren. Albrecht sloot op 14 april een verbond met Hendrik II, heer van Vianen, die beloofde binnen vijf weken Arkel de oorlog te verklaren. Hij zou hiervoor, met enkele andere rechten, Ameide en Meerkerk terugkrijgen. Deze goederen waren in 1392 aan Arkel gekomen en moesten nog in de strijd heroverd worden.³⁷ Ook het overleg met de stad Utrecht nam toe in intensiteit. Er waren besprekingen te Oudewater en te Woerden in maart 1402, waarbij het onder andere ging over een mogelijk betere relatie tussen graaf Albrecht en de bisschop van Utrecht. De bisschop was echter niet betrokken bij deze besprekingen. Wel was er overleg tussen Utrecht en Amersfoort.³⁸

Nadat hertog Willem I van Gulik en Gelre op 16 februari 1402 was overleden, probeerde de nieuwe hertog Reinald IV invloed uit te oefenen op de besprekingen tussen Utrecht en Holland. Hij zond brieven naar de stad Utrecht,³⁹ en nam ook persoonlijk deel. Zo was er een bespreking tussen Albrecht en Reinald IV op 9 mei; de bisschop van Utrecht, die in Friesland belangen had die tegengesteld waren aan die van graaf Albrecht, wilde hierbij niet aanwezig zijn en bleef in zijn kasteel te Vollenhove.⁴⁰ Maar nadat op 13 mei de raad van de stad Utrecht de gilden om toestemming had gevraagd om verder te mogen onderhandelen over deelname aan de Arkelse oorlog, en die gekregen had,⁴¹ werd het overleg tussen Holland en de stad Utrecht afgerond op 16-21 juni te Oudewater en Utrecht.⁴² De hertog van Gelre

33 Het dorp Gasperden of Gasparen werd ook wel Hagestein genoemd naar het daarbij gelegen kasteel. In deze studie wordt steeds de naam Gasperden gebruikt voor het dorp(stadje). Alleen het kasteel wordt Hagestein genoemd.

34 Pauli, *Chronicon*, f. 832-833.

35 AGH 1256 f. 26', 28', 31' en 31'. In deze bodeberichten worden geen namen genoemd.

36 AGH 1256 f. 28'.

37 AGH 229 f. 7' en Staatsarchief Detmold, Holland L 3 No. 435 f. 135'-138'.

38 GA Utrecht Stad I No. 587, f. 14'-15', 26', 26', 40' en 41'.

39 GA Utrecht, Stad I No. 587 f. 14'.

40 AGH 201 f. 9' en GA Utrecht Stad I No. 587 f. 41'. Zie ook G.M. de Meyer, 'Stichtse stedelingen in de late middeleeuwen' in *Gewone mensen in de middeleeuwen* R.E.V. Stuip en C. Vellekoop red. (Utrecht 1987) 298-314, aldaar 304.

41 J.C. Overvoorde en J.G.Ch. Joosting, 'De gilden van Utrecht tot 1528', *Werken ovr* No. 19 (1897) 2 delen, I 117.

42 GA Utrecht Stad I No. 587 f. 16', 30', 43'; AGH 201 f. 12' en Prevenier, *Dagvaarten*, 387.

werd hierover ingelicht op 18 juni.⁴³ Op 23 juni volgde het verdrag waarbij de stad Utrecht beloofde graaf Albrecht en zijn zoon bij te staan in de oorlog tegen Arkel. De wederzijdse voorwaarden hiervoor werden uitvoerig vastgelegd.⁴⁴ De voorname hiervan waren: de Utrechters zouden vrij van tol in Holland en Zeeland zijn; als de kastelen Hagestein en Everstein op Arkel veroverd zouden worden, zouden die verwoest en nooit meer opgebouwd worden; de bisschop van Utrecht zou het hoge en lage recht van het Land van der Lede krijgen en als hij met 'zeven stolen' de eigendom van de heerlijkheden Hagestein en Haastrecht bewijzen kon, die weer rechtmatig in bezit krijgen.⁴⁵ Graaf Albrecht zou vrij kunnen beschikken over het kasteel en de stad Gorinchem. Als de verovering van Hagestein en Everstein niet zou lukken, zou Utrecht bij Everstein een bolwerk bouwen, waarvan de helft van de kosten door Holland betaald zou worden. Op het verdrag zou toegezien worden door een raad van acht leden. Er waren vijf leden van Holland: de heren van Vianen, Montfoort, Wassenaar, van der Lek en Philips van Dorp, waarbij de heren van Vianen en Montfoort zowel aan Holland als aan het bisdom gebonden waren. De drie leden van de Utrechtse raad waren: Gerrit Vrenken, Gijsbrecht Over de Vecht en Wouter Grawart. De heer van Vianen was overman van de raad. Willem van Oostervant bevestigde dit verbond op 29 juni.⁴⁶ Opmerkelijk aan dit verbond is dat het reeds in 1402 spreekt van de verovering van de kastelen Hagestein en Everstein, die pas in 1405 zou plaats vinden. De toekomstige buit werd dus al duidelijk verdeeld. Ook deelde de bisschop al mee, terwijl hij niet aan de besprekingen had deelgenomen en er zich zelfs van had gedistantieerd. Ondanks herhaalde verzoeken van de stad Utrecht was de bisschop in zijn kasteel te Vollenhove gebleven en pas later, toen de verzoeken van Utrecht 'dringender' werden, verhuisde hij naar kasteel Stoutenburg bij Amersfoort. Van hieruit bezocht hij Utrecht slechts één dag.⁴⁷

In de eerste instantie was het echter de bedoeling gezamenlijk op te trekken tegen Gorinchem. De voorbereidingen daartoe waren al in volle gang. Willem van Oostervant was op 15 april naar Zeeland gegaan om heervart te gebieden en aanvalswapens als bogen en bussen met kruit en stenen te verzamelen.⁴⁸ Albrecht richtte op dezelfde dag een oproep aan de steden van Holland en aan zijn leenmannen. Dit leger zou nog versterkt worden door het leger van de stad Utrecht en troepen uit Henegouwen. Na zijn oproep in Zeeland ging Willem naar Henegouwen, waar hij in mei heervart gebod.⁴⁹ Het is niet bekend hoeveel Henegouwers wer-

43 AGH 201 f. 11'.

44 GA Utrecht Stad I No. 424; No. 539; No. 28 f. 165', 170', 174' en No. 29 f. 43'. Ook AGH 229 f. 5'-6' en Van Mieris III 764-767.

45 Het bewijs met 'zeven stolen' leveren, betekende dat de bisschop samen met zeven prelaten een eed moest afleggen op de echtheid van de oude oorkonden, die het bewijs van eigendom vormden voor het bisdom.

46 GA Utrecht Stad I No. 28 f. 173' en Van Mieris III 768-769.

47 De Meyer, *Stichtse stedelingen*, 304.

48 AGH 623 f. 37'-39'.

den opgeroepen. Wel bekend is dat het Henegouwse leger zich bij Condé verzamelde op 6 juni en dat de stad Bergen, volgens haar oude verplichtingen, 12 boogschutters leverde voor de bewaking van Willems tent.⁵⁰

Terwijl dit Henegouwse leger zich verzamelde, werden de Hollanders en Zeeuwen opgeroepen om op 25 juni bij Schoonhoven te verzamelen. De Hollandse steden moesten 2880 man leveren; de Zeeuwse steden 924 man. Het aantal gewapenden door de ridderschap te leveren bedroeg 550 man. Deze oproep van 31 mei omvatte dus in totaal ongeveer 4300 man.⁵¹ Ook werden via de baljuwen in Holland 280 welgeborenen en landslieden (boeren) uit de dorpen opgeroepen om naar Woudrichem te gaan.⁵² De bolwerken te Sleetwijk en Werkendam werden verder versterkt met 130 extra gewapenden uit de steden van Holland.⁵³

Het was duidelijk dat voor deze veldtocht veel geld nodig was. Zowel Albrecht als zijn zoon Willem sloten daarom, in de periode voorafgaande aan de veldtocht, talrijke leningen bij de steden. Het totaal is niet bekend, maar dat het om flinke bedragen ging, wordt duidelijk uit de opgaven die wel bekend zijn. Omgerekend in Engelse nobel is dit: Haarlem en Zierikzee elk 3000, Amsterdam, Leiden en Delft ieder 1500, Rotterdam 750, Middelburg 1000 en Goes en Reimerswaal ieder 250,⁵⁴ in totaal bijna 13.500 nobel. Ook in Henegouwen leende de graaf, bijvoorbeeld van Bergen 2000 nobel. Omdat van de leningen en bedes in Henegouwen, exclusief Valenciennes, Bergen meestal 30-50% bijdroeg, zal de totale Henegouwse lening aan de graaf ongeveer 4000-6000 nobel geweest zijn.⁵⁵ Het benodigde geld voor de leningen werd door de steden verkregen door verkoop van lijfrenten à 10%. Deze werden door de graaf zeker gesteld met de inkomsten uit zijn goederen in onder andere Kennemerland, Amstelland en Zeevang en rond Leiden, en uit de gruit en het molengeld.⁵⁶

Toen Willem van Oostervant weer in Holland was en het leger verzameld, begon

49 L. Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut. De l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière* (Brussel 1886) III 208. Ook in Devillers, *Guerre*, 194-195.

50 Devillers, *Guerre*, 227.

51 AGH 623 f. 37' tot aan f. 41'. De voornaamste leenmannen met hun gewapenden zijn gegeven in Bijlage C, 1.

52 AGH 623 f. 42'-44'.

53 AGH 623 f. 37' en 42'.

54 Haarlem: GA Haarlem, Inv. Enschedé No. 64, januari 1403 betaald. Zierikzee: D. van Alphen, *Vaderlandsche Chronijk of Jaarboek van Holland; Zeeland; en Friesland: Van de vroegste tijden af tot op den dood van Hertog Albrecht van Beyeren* (Leiden-Amsterdam 1784) 560, juli 1402. Amsterdam: AGH 201 f. 11'-12', juni 1402. Leiden: Van Mieris III 761, juni 1402. Delft: AGH 201 f. 12' en 13'-14', juni 1402. Rotterdam: ibidem. Middelburg en Reimerswaal: Deze lening werd door graaf Albrecht gesloten op 4 september bij Klaas van Kortgene en Jan van Heenvliet. De lening was voor 5000 nobel, inclusief 3000 nobel van Zierikzee en 250 nobel van Goes, (AGH 201 f. 17'). Goes: Van Mieris III 769, juni 1402. Zie ook Prevenier, *Dagvaarten*, 386.

55 Zie voor Bergens aandeel in Henegouwse leningen: Ch. Piérard, 'Les aides levées par les comtes de Hainaut et leur incidence sur les finances urbaines. Un exemple: Mons avant 1433', *Anciens Pays et Assemblées d'états* 70 (1977) 185-247, aldaar 200 en 222. Ook Devillers, *Cartulaire*, III 208-212.

56 AGH 201 f. 11'-13'.

op 26 juni de tocht naar Gorinchem, waar eind juni het beleg geslagen werd voor stad en burcht. De Utrechters werden op 28 juni opgeroepen zich bij hen te voegen.⁵⁷

Er is weinig bekend over Jan van Arkels voorbereidingen voor het beleg. In de kronieken wordt dit soort zaken niet vermeld. Hij zal echter ongetwijfeld de stad en de burcht hebben versterkt. Slechts éénmaal is een vermelding gevonden dat levensmiddelen aangevoerd werden uit Gelre.⁵⁸ Verder is bekend dat Arkel veel steun kreeg van Gelderse en Gulikse ridders met hun gewapenden (zie Bijlage c,2). Ook waren er Engelse huurlingen in Gorinchem.⁵⁹ Zoals al eerder gesteld en ook volgt uit Bijlage c,2, waren er geen Hollandse of Zeeuwse Kabeljauwse edelen in Arkels leger.

Het beleg begon 28 of 29 juni. Van Hollandse zijde is er niets te vinden over het beleg: de tresoriersrekening van 1402 ontbreekt. Alleen in de Henegouwse bronnen is een vermelding over een uitval van Gorcumers tegen de Henegouwers in augustus.⁶⁰ De kronieken van Pauli zijn uitvoeriger waarbij veel van wat verhaald wordt, bewezen kan worden door indirecte vermeldingen uit de archieven van Holland. De aanvallers verschansten zich rond de stad en de burcht waarbij ook troepen gelegerd werden tussen de stad en de ongeveer 600 m verder naar het oosten gelegen burcht. Graaf Albrecht en zijn zoon waren ook aanwezig en hadden hun kamp nabij Arkel ten noorden van Gorinchem.⁶¹ Samen met drie bataljes van de stad Utrecht, ongeveer 1000 man, die op 15 juli arriveerden⁶², de Henegouwers en de gewapenden die de graaf van Kleef meebracht,⁶³ zal de totaal opgeroepen troepensterkte van de aanvallers ongeveer 6000 man geweest zijn, waarbij dan nog de gravers uit Holland, Zeeland en Utrecht gerekend moeten worden. Of al de opgeroepen ook inderdaad zijn gekomen is niet bekend. Wel werden de baljuwen van Kennemerland, Amstelland en Rijnland en de steden Delft, Medemblik en Schoonhoven op 16 juli gemaand omdat niet allen waren gekomen.⁶⁴ De sterkte van de Arkelse troepen kan waarschijnlijk op ongeveer 2000 man gesteld worden. Gorinchem had in die tijd ongeveer 3000 inwoners, waaruit waarschijnlijk 600 gewapenden gerecruteerd konden worden.⁶⁵ Daarbij kwamen de leenmannen van

57 GA Utrecht Stad I No. 587 f. 17.

58 R. Wartena, *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46* (Gemeentearchief Zutphen 1977) 131.

59 Devillers, *Guerre*, 195. Huurlingen waren in die tijd makkelijk te krijgen omdat er in de Honderdjarige oorlog een periode van bestand was. (P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* [’s-Gravenhage 1910²] I 168).

60 Devillers, *Guerre*, 195.

61 Uit de rekening van de kost van de herberg van Jan van Dorp blijkt dat Albrecht vanaf 25 juni tot 2 september op veldtocht was (AGH 624).

62 Zie voor de organisatie van de Utrechtse troepen het volgende hoofdstuk.

63 De graaf van Kleef gaf hiermee gevolg aan zijn verbond met Willem van Oostervant (AGH 228 f. 154’).

64 AGH 623 f. 42’.

65 Zie voor de grootte van de steden omstreeks 1400 R.W.M. van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987) 146-151 en 184-212; J.C. Visser, ‘Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad’, *Historisch geografisch Tijdschrift* 3 (1985) 10-21. De stad Gorinchem had rond 1400 een oppervlakte van 28-30 ha.

Arkel met hun gewapenden, lieden uit het Land van Arkel in de stad gevlucht, Engelse huurlingen en Gelderse en Gulikse troepen.

Volgens Pauli⁶⁶ werd het beleg gekenmerkt door wederzijdse, weinig effectieve, beschietingen met steenbussen en uitvallen vanuit de stad. De Arkels verdedigden zich ook door enkele uitvallen naar de bolwerken van de belegeraars. Er waren aanvallen op de gewapenden van Dordrecht, die tussen de burcht en de stad gelegerd waren, en van wie er een aantal omkwamen in het moeras. Ook werd het bolwerk van de Zeeuwen en Westfriezen ten westen van de stad vernietigd. Hierbij vond Floris van Borsselen van Sintmaartensdijk de dood en werden ongeveer 100 Zeeuwen gevangen, onder wie Floris van Abeel, Klaas van Zwieten, Klaas Kervink van Reimerswaal en Boudewijn en Floris van Borsselen. Deze gevangennamen worden bevestigd door een regeling van Albrecht voor zes weken vrijgeleide om hun losgeld te kunnen verzamelen.⁶⁷ Tijdens een uitval naar het oosten, waarbij ook weer doden vielen, werd onder anderen Walraven van Brederode gevangen genomen. Deze zou tot 1409 in Gorinchem gevangen blijven.⁶⁸ De uitval van Gorinchem tegen de Henegouwers verliep minder succesvol. De Gorcumers onder leiding van Willem van IJzendoorn en Arent van Schonauwen, en Engelse huurlingen die onder bevel stonden van John Hoper, Thomas Hereford, Thomas Westerdale en David Camerden, werden verslagen en teruggedreven.⁶⁹ Dit waren de belangrijkste wapenfeiten van het beleg. Er werden enkele rooftochten in de omgeving gehouden en enkele malen werd getracht over de grachten van de stad te komen, maar de verdediging van burcht en stad hield goed stand. Ook ondernamen de Arkelsen begin september vanuit Hagstein nog een strooptocht tot dicht bij Utrecht.⁷⁰

Na 12 weken, toen de heervvaart twee maal was uitgediend, werd het beleg opgebroken.⁷¹ Het beleg had aan graaf Albrecht geen enkel resultaat opgeleverd; het leger wilde daarom wel opbreken. Bovendien werden Gorinchem en de burcht, ondanks de belegering, vanuit Gelre via de Merwede voortdurend bevoorraadt. Het terugtrekken begon waarschijnlijk op 18 september.⁷² Willem van Oostervant bleef minstens tot 19 september bij Gorinchem;⁷³ zijn vader was op 2 september al naar Den Haag teruggekeerd.⁷⁴ Er schijnt bemiddeld te zijn over een wapenstil-

66 Pauli, *Chronicon*, 838-844; Bruch, *Kronijcke*, 60-62. De namen, genoemd in de *Kronijcke*, zijn vermeld in Bijlage J.

67 AGN 201 f. 21^v van 19 november 1402. Het losgeld van Floris van Borsselen bedroeg 5800 nobel. Op 6 maart 1404 beloofde Albrecht dit te betalen uit een bede te Zeeland (AGN 201 f. 60^v-61^v).

68 Zie onder andere AGN 1257 f. 71^v.

69 Devillers, *Guerre*, 195 en Bruch, *Kronijcke*, 61.

70 K. Burman, *Utrechtsche Jaarboeken van de vijftiende eeuw* Deel 1 (Utrecht 1750) 31.

71 Pauli *Chronicon*, 844 en *Chronica*, f. 106^v stellen, juist, dat het beleg 12 weken duurde; Bruch, *Kronijcke*, 62 maakt hier door een afschrijffout 22 weken van.

72 Kuys, *Tielse Kroniek*, 139.

73 Devillers, *Cartulaire*, III 220.

74 AGN 624. Deze rekening van de kost, 'te velde bij Gorinchem', sluit op 2 september.

stand door Arent van Leyenburch en Hack van Oudheusden.⁷⁵ De *Kronijcke* wil doen geloven dat er omstreeks 20 september een wapenstilstand werd gesloten waarbij Jan van Arkel een knieval maakte voor graaf Albrecht (die al weer in Den Haag was!) en de Hollandse banier een dag van de burchtoren woei.⁷⁶ Dit feit wordt alleen bevestigd in de *Hollantsche Cronike* van Heraut Beyeren.⁷⁷ Die kroniek, voornamelijk een compilatie van Beke en de Vermeerderde Beke, is beëindigd in 1409, ver voordat de *Kronijcke* geschreven werd. De Beke-kronieken vermelden het feit echter niet. Het kan daarom zijn dat de auteur van de *Kronijcke* deze vermelding heeft overgeschreven van de Heraut, of wel dat Jan van Arkel inderdaad met een knieval opnieuw leenhulde heeft betuigd aan graaf Albrecht. In dat geval zal de banier van Albrecht zeker gewapperd hebben van de aan hem opgedragen burcht.

Jan van Arkel is verder ongeschonden uit de strijd gekomen. De schade in de stad was niet groot en alleen de grote toren van de burcht was beschadigd.⁷⁸ Vanaf eind september was er geen strijd meer met Holland en Zeeland, maar de stad Utrecht en de heer van Vianen weigerden aan de wapenstilstand gevolg te geven en zetten de strijd met verscheidene strooptochten voort.⁷⁹

V.3. Bestand met Holland, maar doorgaande strijd met Utrecht; tot aan de dood van graaf Albrecht (1402-1404)

Alhoewel er september 1402 bij het opbreken van het beleg wel een bestand gesloten zal zijn, volgen de eerste mededelingen over bestandsbesprekingen pas in mei 1403. Er zijn echter enkele aanwijzingen dat al eerder een regeling was getroffen en dat Arkel zijn eerder verbeurde leengoederen in Holland, of op zijn minst een deel ervan, weer had teruggekregen, of in ieder geval meende er bezit van te hebben. Op 28 oktober 1402 schreef Albrecht aan Utrecht over de problemen waarin de onderzaten van Jan van Langerak gekomen waren, nu Arkel weer in dat gebied heerste (dit is waarschijnlijk Willige Langerak ten noorden van de Lek in de Krimpenerwaard waar ook het bisdom invloed had), terwijl Jan van Langerak zelf in Hollandse dienst was.⁸⁰ Ook was het de schout van de heer van Arkel die namens Arkel in 1404 vergunning verleende aan de lieden en de heemraden van Bergambacht om een sluis in de Lekdijk ten zuidwesten van Schoonhoven bij Den Hem

75 Pauli, *Chronicon*, 845. Hack van Oudheusden en Arent van Leyenburch worden in 1403 als bemiddelaars van Jan van Beieren genoemd (AGH 1257 f. 46', 65' en 65').

76 Bruch, *Kronijcke*, 62.

77 Heraut Beyeren, *Hollantsche Cronike*, afschrift uit 1840, gemaakt onder leiding van Nicolaas Beets. Leiden UB Hs. Ltk. 676 f. 84'.

78 Pauli, *Chronica*, f. 102'-103'. In AGH 2095, de kasteleinsrekening van 1408, wordt gesproken over brand schade van het 'Huis'. Dit kan de schade van 1402 geweest zijn.

79 Burman, *Jaarboeken*, 32.

80 GA Utrecht Stad 1 No. 587 f. 18'.

te maken.⁸¹ Van enige regeling over de teruggave aan Arkel van zijn leengoederen is echter niets gevonden.

Is deze situatie, direct na het beleg van 1402, onduidelijk, dat gold ook voor andere deelnemers aan de strijd. Zo werden er enige ridders opgeroepen door graaf Albrecht voor vermaning vanwege hun rol tijdens het beleg van Gorinchem. Op 11 november 1402 werden zo vijf ridders, onder wie Willem de Vriese, vermaand.⁸² Merkwaardig is ook een vrijgeleide dat Albrecht in 1403 gaf aan zes personen met hun gezinnen, omdat zij vijanden van Arkel waren geworden.⁸³ Dit waren namelijk Arent van Leyenburch, Arent van Schonauwen, Jan Gerardijn (de deken te Gorinchem), Otto van Gellikom, Jan van Blankenvoort en Dirk van Leyenburch de bastaard, die, behalve Jan Gerardijn en Jan van Blankenvoort behoorden tot de Gelderse ridderschap en ook, zij het verre, familieleden waren van Jan van Arkel (zie schema v). Arent van Leyenburch, die in 1406 overste rentmeester van Gelre zou worden, speelde in deze oorlog, zoals nog zal blijken, een merkwaardige rol, nu eens aan Gelderse, dan weer aan Hollandse zijde en soms ook verbindingsman voor Jan van Arkel met Holland.⁸⁴ Arent van Schonauwen wordt ook genoemd als één van de Gelderse ridders die Jan van Arkel steunden tijdens het beleg. Jan van Blankenvoort was schepen te Gorinchem in 1400, 1406 en 1408, tevens vriend van Arkel.

Zoals hierboven reeds gesteld, dateert de eerste vermelding van een bespreking van het geschil tussen Arkel en Albrecht pas van 2 mei 1403, toen Jan van Beieren aanbood om te bemiddelen.⁸⁵ Dit aanbod werd door beide partijen aanvaard, waarbij Albrecht en Willem van Oostervant elkaar beloofden geen vrede of bestand te maken zonder wederzijds goedvinden.⁸⁶ Heer Hack van Oudheusden speelde een rol bij de bestandsbesprekingen. Op 6 augustus werd hij betaald voor zijn bemiddelingswerk en op 10 oktober was hij betrokken bij het maken van de bestandsbrieven.⁸⁷ Vanwege de bestandsbesprekingen werd er op 12 augustus overlegd met de steden van Holland en Zeeland en de baljuwen. Op 14 augustus werd Jan van Beieren hierover ingelicht en werd de stad Utrecht geschreven dat graaf Albrecht een bestand wenste.⁸⁸ Inderdaad werd er een bestand gesloten op 11 november 1403, dat zou gelden tot 13 december 1403.⁸⁹ Duidelijk is dit bestand een vervolg op een

81 GA Schoonhoven Inv. 1567*. Ook H.J.L.Th. Rheineck Leyssius 'Het oudarchief der stad Schoonhoven', *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven* (vrcA) 41 (1918) 1 798-876, aldaar 847.

82 AGH 201 f. 20'.

83 AGH 201 f. 35'.

84 RAG. HA No. 622 f. 8' toont aan dat Arent van Leyenburch, samen met Jan van Arkel, in november 1404 in opdracht van hertog Reinald IV van Gulik en Gelre naar Luik reisde om voor Reinald een dading te regelen.

85 AGH 627.

86 Van Mieris, III 781.

87 AGH 1257 f. 46', 65' en 65'.

88 AGH 1257 f. 62' en 62'; Prevenier, *Dagvaarten*, 388.

89 AGH 201 f. 48' en AGH 1257 f. 67'.

reeds bestaand bestand. De steden van Holland waren immers op 31 oktober opgeroepen om een nieuw bestand te bespreken omdat het oude op 11 november zou aflopen.⁹⁰ Of dit oude bestand, waar naar verwezen werd, een maand eerder op 10 oktober was gesloten of al in 1402 is niet duidelijk. Het nieuwe bestand bepaalde onder meer dat de vete tussen de stad Utrecht en de heer van Vianen enerzijds en de heer van Arkel anderzijds niet op Hollands gebied mocht worden uitgevochten. Toen dit bestand op 3 december, weer voor een maand, verlengd werd tot 14 januari 1404, werd bovendien bepaald dat, zolang het bestand gold, de betaling van het losgeld voor Walraven van Brederode en Floris van Borsselen werd opgeschort.⁹¹ Dit nieuwe bestand werd op 2 december door Arent van Leyenburch bij Arkel gebracht voor bezegeling.⁹²

Dit proces van besprekingen met de steden, verlengingen van het bestand voor korte perioden, ging ook door in 1404 met verlengingen op 2 februari, 23 februari, 2 maart en 1 mei, totdat vóór die laatste datum op 3 april 1404 een bestand voor vier jaar gesloten werd, dat op 1 mei zou ingaan.⁹³ De voornaamste punten van geschil bij de besprekingen, waarbij door Arent van Leyenburch bemiddeld werd, lijken geweest te zijn het lot der gevangenen van Arkel, het losgeld dat betaald moest worden, de grenzen van het Land van Arkel bij de Merwede, dit met het oog op de visserijrechten, de vrijdom van tol te Woudrichem en de stapel te Dordrecht.⁹⁴ In het verdrag werd apart vermeld dat de doodslag van Arkelsen te Gouda, die omstreeks 12 april had plaats gevonden, geen invloed op het bestand zou hebben. Ook zou graaf Albrecht er voor zorgen dat de Arkelsen die op diezelfde tijd te Gouda waren gevangen genomen, vrij zouden komen.⁹⁵ Dit is echter nooit gebeurd. De gevangenen werden overgebracht naar Woudrichem, waar zij, zoals hieronder vermeld wordt, in 1405 door Gorcumers bevrijd zouden worden. Volgens graaf Albrecht was de toestand met Arkel nu weer 'normaal', wat overigens niet verhinderde dat Dordrecht doorging met de Gorcumse handel te belemmeren.⁹⁶ Nadat de steden van Holland en Zeeland hadden gezegeld, ging het bestand in op 1 mei 1404.⁹⁷

90 AGH 1257 f. 66'-67'; Prevenier, *Dagvaarten*, 392.

91 AGH 201 f. 50' en 51'.

92 AGH 1257 f. 68'.

93 AGH 1257 f. 69' t/m 73', AGH 201 f. 90' en AGH 628, het charter dat door Jan van Arkel, mede voor zijn zoon Willem, en door de steden Gorinchem, Leerdam en Hagstein (Gasperden) bezegeld werd. Zie ook Prevenier, *Dagvaarten*, 393-396.

94 AGH 1401 f. 23', AGH 1257 f. 71' en 72' en Van Mieris, III 780-781, die hier foutief 14 juni 1403 geeft in plaats van 1404.

95 AGH 201 f. 91' en AGH 1257 f. 73'.

96 Van Mieris, III 781.

97 Alleen voor Middelburg is gevonden dat de stad, 'als één van de steden', zegelde op 25 april 1404 (H.M. Kesteloo, 'De stadsrekeningen van Middelburg van 1365-1449', *Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* Deel v [1883] 171-330, aldaar 290). Van de andere steden is slechts bekend dat op 4 april brieven ter zegeling verzonden werden en dat op 9 april aan Dordrecht opnieuw gevraagd werd om mee te zegelen. (AGH 1257 f. 72' en Prevenier, *Dagvaarten*, 396).

Omdat Utrecht zich na het beleg van Gorinchem niet wilde neerleggen bij een bestand – er was immers nog niets bereikt en Arkel was nog steeds een gevaar voor de handel van Utrecht – ging de strijd tussen Arkel en de stad Utrecht door. Na de aftocht van het beleg te Gorinchem werd al spoedig besloten, zoals bij het verdrag tussen Utrecht en Holland overeen gekomen was, een bolwerk aan de Lek bij het kasteel Everstein te bouwen. Na besprekingen tussen Holland en Utrecht werd het bolwerk gebouwd bij Tull aan de noordzijde van de Lek, tegenover Everstein. Dit bolwerk, Vreedborch genaamd, was midden december 1402 al in gebruik. Er werden zowel Utrechtse troepen als Hollandse huurlingen in gelegerd.⁹⁸

Voorts ondernamen de Utrechters verscheidene strooptochten in het Land van Arkel. Volgens Burman⁹⁹ waren er twee tochten in september en december 1402, één tocht in mei 1403 en één omstreeks juni 1404. Die tochten werden gehouden door de Utrechtse 'schutten' (boogschutters) en een deel der burgerij, de laatste verenigd in gildegroepen die de zogenaamde 'bataljes' vormden. Dat die tochten inderdaad plaats vonden, wordt bevestigd door een klacht van de hertog van Gelre dat de Utrechtse troepen op hun tocht door Gelre waren getrokken,¹⁰⁰ en brieven van Albrecht waarin hij toestond dat Arkel zich verdedigde tegen die tochten, ook als het moest, in het graafschap Holland en toezegde dat hij alles zou proberen om de stad Utrecht en de heer van Vianen ervan te weerhouden nog meer tochten te ondernemen.¹⁰¹ Ook beval Albrecht in 1404 Schoonhoven en het Land tussen Lek en Yssel zich niet te storen aan de opdrachten van de heer van Vianen, die in die tijd daar toen baljuw en rentmeester was.¹⁰²

De animo van een deel der Utrechters voor die tochten was echter niet groot. Op 13 november 1402 gaf de raad van de stad een verordening uit dat diegenen die vóór Arkel waren en daarom niet kwamen als zij oproepen werden, voortaan uitgesloten waren van de raadsverkiezingen en geen ambten in de gilden mochten bekleden. Er werden ook 'pro-Arkelsen' gevangen genomen.¹⁰³ Ondanks deze verordening weigerden vele burgers mee te doen aan de tochten. Deze werd toen hun poorterschap ontzegd. De raad van Utrecht sprak van een 'wederpartie'.¹⁰⁴ Deze 'wederpartie' bestond echter al veel langer, al voor het uitbreken van de Arkelse oorlog. Er waren, als in zovele steden in Holland, twee groepen die om de macht in de stad streden. Dat de 'wederpartie' niet mee wilde vechten omdat ze pro-Arkel was, valt daarom te betwijfelen; ze was tegen het stadsbestuur.¹⁰⁵

98 GA Utrecht Stad I No. 587 f. 32' tot 34' en 44'.

99 Burman, *Jaarboeken*, I 27, 38 en 49.

100 GA Utrecht Stad I No. 587 f. 18'.

101 AGH 201 f. 51' en 52'.

102 AGH 201 f. 77'. Het baljuw- en rentmeesterschap van de heer van Vianen blijkt o.a. uit een bodeloön in AGH 1258 f. 53'.

103 Burman, *Jaarboeken*, I 33.

104 Burman, *Jaarboeken*, I 49.

105 B. van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de staten van het Nedersticht in de 15e eeuw*, Stichtse Historische Reeks 13 (Zutphen 1987) 45-49.

Ook Arkel hield zijn strooptochten en hinderde voortdurend de scheepvaart op de Lek. Van één van die tochten vanuit Hagestein over de Lek in april 1404 is wat meer bekend omdat toen een aantal Arkelsen gedood of gevangen werden bij Gouda. Zoals hiervoor beschreven, werd dit speciaal vermeld in de bestandsoorkonde van 1 mei 1404.¹⁰⁶

Graaf Albrecht probeerde in deze bestandsperiode de schatkist weer aan te vullen. Zijn inkomsten waren verminderd, niet alleen doordat de inkomsten van zijn goederen gebonden waren aan de leningen die opgenomen waren voor het beleg van Gorinchem, maar ook doordat de rivierhandel flink geleden had. Augustus 1403 schreef Albrecht aan de tolhouders van Woudrichem en Schoonhoven dat zij, zolang er geen bestand met Arkel was, geen pacht hoefden te betalen; de tol zou slechts volgens de afrekening verschuldigd zijn.¹⁰⁷ Na alle leningen in 1402 werd op 25 juli 1403 een speciale bede gevraagd om de schulden van graaf Albrecht te kunnen betalen.¹⁰⁸ Naast die bede probeerden Albrecht en Willem echter ook opnieuw leningen bij de steden te sluiten. Zo werd in maart en augustus 1403 Middelburg om een grote som geld gevraagd. Dit verzoek werd niet ingewilligd; wel werd aan Albrecht 445 nobel geschonken. Willem van Oostervant ontving 225 nobel.¹⁰⁹ Dat Middelburg moeite had met het verzoek voor de lening, blijkt uit het feit dat een aantal burgers van Middelburg in 1404 te Brugge in gijzeling moest vanwege schulden van hun stad.¹¹⁰

Graaf Albrecht is omstreeks 15 december 1404 gestorven. Op 16 december sloot de tesorier van Willem van Oostervant zijn rekening af. De laatste post was die voor een bode die het bericht van het overlijden van Albrecht aan Foytken, de baljuw van het Land van Altena en Woudrichem, bracht.¹¹¹ Een nieuwe rekening van de kost van de herberg van graaf Willem vi werd op 17 december geopend.¹¹² Ook de tesorier van Holland en Zeeland sloot af op 16 december en begon op die dag ook de nieuwe rekening.¹¹³ Volgens Devillers¹¹⁴ werd Albrecht zonder praal en snel begraven en zag zijn weduwe, vanwege de schulden, van de erfenis af. Toch is bekend dat er in Henegouwen ongeveer 450 nobel werd uitgegeven voor rouwkleiding aan het hof.¹¹⁵

106 AGH 201 f. 91' en Van Mieris, III 780-781.

107 AGH 201 f. 40'.

108 Th.H.F. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de Graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwse Huis* ('s-Gravenhage 1908) 179.

109 Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 281 en W.S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd*, Deel II *De stedelijke geldmiddelen* RGP Grote Serie 61 ('s-Gravenhage 1926) 243-245.

110 Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 291.

111 AGH 1401 f. 28'. De Heraut Beyerens stelt in zijn *Hollantsche Cronike*, f. 84' dat Albrecht op 15 december stierf. De Vermeerderde Beke *Croniken*, 272 schrijft omtrent 13 december.

112 AGH 1402.

113 AGH 1258 en 1259.

114 Devillers, *Cartulaire*, III Inleiding p. xi en p. 241.

115 Devillers, *Guerre*, Annexe v 210-215.

V.4. Graaf Willem vi, voortzetting van de oorlog (1405)

Een van de eerste daden van de nieuwe graaf was het kiezen van een nieuwe Raad. Op 19 december werden voor Holland benoemd de heren van Egmond, Wasse-naar, van der Lek, Brederode en Cronenburch; voor Zeeland de heren Hüge en Jan van Heenvliet, Floris van Borsselen, Klaas Kervink van Reimerswaal en de abt van Middelburg. Later werden er nog aan toegevoegd de heer van Vianen, Jan de bastaard van Blois, Foytken Foytkenz. en Jan van Heemstede.¹¹⁶

Op 20 december zond graaf Willem vi brieven, die meegezegeld waren door Jan van Beieren, aan Jan van Arkel, die te Arnhem was.¹¹⁷ De inhoud van de brieven is niet bekend, maar het is niet waarschijnlijk dat ze veel goeds bevatten. Op Kerst-mis 1404 verzocht Willem immers om een nieuwe belasting, die vier jaar zou gel-den, en die zou dienen om de voortzetting van de Arkelse oorlog te kunnen finan-cieren. Deze belasting, het morgengeld, bedroeg 10 groot per morgen land.¹¹⁸ Ook sloot hij op 3 januari opnieuw vriendschap met de stad Utrecht. Dit was nodig omdat de Utrechters kwaad waren geweest op graaf Albrecht omdat hij, tegen hun verdrag in, een eenzijdig bestand met Arkel had gesloten. Willem nam Utrecht in bescherming en bevestigde de rechten in 1402 verleend.¹¹⁹ In het begin van 1405 ontstond er een briefwisseling tussen graaf Willem en Jan van Arkel, waarvan jam-mer genoeg de inhoud niet bekend is.¹²⁰ Wat deze ook geweest is, de strijd begon weer in februari 1405, waarbij Willem het bezit van de Gelderse ridders en knapen die Arkel steunden, aantastte.¹²¹ Dezen waren hierdoor ontsticht en Willem van IJzendoorn, een Gelders edelman die getrouwd was met een dochter van Splinter van Loenersloot,¹²² trok met een aantal Gorcumers naar Woudrichem en verraste dit. Woudrichem werd in brand gestoken en de Gorcumse gevangenen die daar wa-ren, werden bevrijd.¹²³ Deze aanval moet eind februari hebben plaats gevonden, want op 28 februari ging een bode naar Woudrichem om te vernemen hoeveel scha-de er was aangericht en op 1 maart werden de steden van Holland ter dagvaart opge-

116 AGH 202 f. 1'.

117 AGH 1259 f. 27'.

118 Van Riemsdijk, *Tresorie*, 217. Op 30 december werd in Den Haag een dagvaart met de steden gehouden. Het onderwerp is niet bekend maar kan in verband staan hebben met het verzoek om morgengeld. (Preve-nier, *Dagvaarten*, 403). In februari werd hierover met de steden overleg gepleegd en werd het officieel ant-woord op het verzoek gevraagd (Prevenier, *Dagvaarten*, 404-405).

119 AGH 202 f. 4' en 4'', GA Utrecht Stad I No. 28 f. 178'.

120 Bodelonen AGH 1259 f. 28'.

121 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitsgegeven oorkonden op-gehelderd en bevestigd* Deel III *Willem en Reinald IV. Hertogen van Gelre uit het huis van Gulik* (Arnhem 1839) cviii.

122 RAG. HA T 12 'Grave' No. 454.

123 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, III cviii. De Gorcumers die bevrijd werden, waren diegenen die gevangen waren te Gouda in april 1404 en later naar Woudrichem waren overgebracht. Pauli, *Chronicon*, 850 vermeldt de namen van 34 gevangenen.

roepen te Dordrecht om over het weer bezetten van Woudrichem te spreken.¹²⁴

Alhoewel Willem vi het in zijn oproepen aan de steden deed voorkomen dat Arkel de strijd weer was begonnen,¹²⁵ blijkt uit het bovenstaande duidelijk dat Willem zelf de aanstichter van de hernieuwde strijd was. Direct na de dood van zijn vader begon hij immers zich al voor te bereiden op oorlog.

Terwijl de hertog van Gelre trachtte te bemiddelen door Arent van Leyenburch naar Jan van Beieren te zenden voor overleg, en er begin maart besprekingen waren te Woudrichem tussen afgevaardigden van Reinald iv en Willem vi,¹²⁶ riep Willem begin maart de steden op gewapenden te zenden naar het bolwerk van Sleeuwijk en baardzen en geschut ter beschikking te stellen. Ook werd opdracht gegeven een nieuw bolwerk bij Giessendam te maken en werd Woudrichem versterkt.¹²⁷ Willem's aandacht was echter niet zozeer op Gorinchem en omgeving gericht als wel op Hagestein en Everstein. Omdat in het volgende hoofdstuk het verloop en alle krijgskundige aspecten van het beleg van Hagestein zullen worden behandeld, worden in dit hoofdstuk slechts de politieke gebeurtenissen van het jaar 1405 vermeld, waar nodig aangevuld met enkele mededelingen over het beleg zelf.

Op 18 maart begon men een groot, sterk verdedigd, blokhuys te bouwen bij Vianen¹²⁸ en werden tegelijkertijd ook maatregelen getroffen om te voorkomen dat Arkel de kastelen zou provianderen. Zo werden bijvoorbeeld ook de Gelderse steden gewaarschuwd geen goederen voor Arkel te vervoeren.¹²⁹ Graaf Willem deed tijdens een dagvaart van 17 maart een beroep op de steden in Holland en Zeeland voor meer geld. Na het pas ingestelde morgengeld waren de steden niet erg happig en zegden toe 'naar vermogen' te willen bijdragen.¹³⁰

Terwijl Willem vi op 31 maart bij hertog Reinald iv klaagde over de Gelderse steun aan Arkel, besloot hij begin april drie blokhuizen te bouwen bij Hagestein en Everstein, die samen met hun vestingwerken de kastelen volledig zouden afsluiten¹³¹

124 Prevenir, *Dagvaarten*, 405 en AGH 1259 f. 30' en Unger, *Middelburg*, II 251. Dat de brand flink is geweest, blijkt ook uit de belofte van Willem vi aan Woudrichem op 10 april om alle brieven en oorkonden die door de brand waren verloren gegaan, opnieuw te bekrachtigen (AGH 202 f. 28').

125 Voor de oproep van 17 maart zie Unger, *Middelburg*, II 251-252. In AGH 629 f. 1', in een oproep van 6 april, stelt graaf Willem '...weet wail hoe die heere van Arkel voir desent mit groten onrechte onse vijant geworden is ende dat alrehande vreden ende bestanden gemaict ende bezegeld hebben geweest tusschen onsen heren Heer ende vader zaliger gedachte ende den here van Arkel voirs. boven welken vrede ende bestande die heere van Arkel voirs. mit sinen hulperen ons onse landen ende goede luden mit rove mit scatinge ende nu cortelic mit brande grote scade ende confuse gedaen heeft ende wairt ons sulken homoet van him niet langer ende staet te lide...'

126 RAG. HA No. 622 f. 10' en 10'.

127 AGH 1259 f. 30'-31'. Een baardze is een klein oorlogsschip dat geroeid werd maar ook een zeil had en dat aan ongeveer 20-50 gewapenden kon plaats bieden.

128 AGH 1316 f. 1'.

129 AGH 202 f. 23' en W. Jappe Alberts en J. P. Vredenberg, *De stadsrekeningen van Arnhem*, Deel III 1402-1420 (Groningen 1971) 83.

130 Unger, *Middelburg*, II 251-252 en Prevenir, *Dagvaarten*, 406.

131 Burman, *Jaarboeken*, 55. Of hierbij het op 18 maart begonnen blokhuys te Vianen hoorde, is niet duidelijk.

en riep hij op tot heervvaart voor 22 april.¹³² De gewapenden van de steden en de ridderschap werden opgeroepen naar Vianen te komen,¹³³ waar graaf Willem zich bij hen zou voegen. Als allen inderdaad zijn opgekomen, dan waren er in het leger ongeveer 2200 man. Op 22 april arriveerde Willem vi bij zijn leger te Vianen. Hij bleef daar tot 27 mei. In die periode werden de drie blokhuizen en verdere omsingelingswerken gebouwd.¹³⁴ Een leger van de stad Utrecht arriveerde op 3 mei.¹³⁵

Gelre deed slechts een zwakke poging in het geschil te bemiddelen. Reinald iv was zelf niet in het hertogdom. Hij was op 5 april naar Frankrijk vertrokken, waar hij tot 22 mei bleef en zich onder meer verplichtte om vazal te zijn van de Franse koning Karel vi tegen de Engelsen. Het bestuur in Gelre werd waargenomen door 'verwoerde' bestuurders, onder wie Arent van Leyenburch als overste rentmeester, Dirk van Wisch en Hendrik van Apeltern.¹³⁶ Deze drie probeerden te bemiddelen via de heer van Culemborg en hadden daartoe op 30 april een bespreking te Wijk bij Duurstede.¹³⁷ Het leidde echter tot niets. Wel waren er talloze Gelderse ridders en knapen die graaf Willem een ontzegbrief zonden en Arkel steunden.¹³⁸

Begin juni, na zes weken heervvaart, werd het beleg opgebroken en keerde Willem vi weer naar huis. Er werd een kleine bezetting in de blokhuizen achtergelaten. Of er gevochten is in de belegperiode is niet bekend. Het enige dat vermeld wordt is dat Arkel, ter afleiding, een tocht naar Werkendam liet maken onder leiding van de graaf van Virnenburch, waar het bolwerk werd verwoest.¹³⁹ Willem vi liet daarna in juni het bolwerk herstellen en ook het dorp Werkendam versterken. Er werden 75 huurlingen en 98 gewapenden uit de steden gelegerd en men liet ook een 'bus' uit Woudrichem komen. De sterkte werd onder leiding van Philips van der Lek geplaatst, de baljuw van Zuid-Holland.¹⁴⁰

Toen Reinald iv was terug gekeerd in Gelre begon hij opnieuw met bemiddelingspogingen, waarbij hij ook de stad Utrecht probeerde te betrekken. Het liep echter weer op niets uit.¹⁴¹ Daarna vond hij stilzwijgend goed dat Arkel de Geldersen verzocht vooral op de Veluwe geen goederen van het bisdom meer te pachten. Hierdoor leed het bisdom kennelijk zoveel schade dat de officiaal van het bisdom zowel Jan van Arkel als zijn zoon Willem een verbod tot deelname aan de godsdienstoefening oplegde.¹⁴²

132 AGH 629 f. 1'-2' (Van Mieris, iv 12-13).

133 Zie voor de opgeroepen Bijlage C, 3-4 naar AGH 629 f. 1' en f. 3'.

134 AGH 1402. Rekening van de kost van 's graven herberg te Vianen.

135 L. Schmedding, *De regeering van Frederik van Blankenheim, Bisschop van Utrecht* (Leiden 1899) 40.

136 RAG. HA No. 239 f. 28'

137 Ibidem f. 23'. Deze dagvaart wordt niet vermeld in Prevenier, *Dagvaarten* omdat daarin alleen de dagvaarten van de staten en steden behandeld worden.

138 Pauli, *Chronicon*, 861-862.

139 Ibidem 862 en 865.

140 AGH 630 f. 1'-3'.

141 RAG. HA No. 239 f. 28' en No. 241 f. 1' en 21'.

142 Van Mieris, iv 19 en Burman, *Jaarboeken*, i 56-57.

Ondertussen trok Willem vi via Zeeland naar Henegouwen om zich daar als de nieuwe graaf te laten huldigen. Op 10 juli begon hij zijn huldigingstocht in Bergen. Hij bleef tot begin augustus in Henegouwen.¹⁴³ Het bestuur in Holland en Zeeland werd gedurende zijn afwezigheid waargenomen door Philips van Wassenaar, de burggraaf van Leiden, en Philips van Dorp, de tesorier.¹⁴⁴ Willem maakte van zijn huldiging in Henegouwen gebruik om de hem toekomende bedde te verzoeken, die in september werd goedgekeurd. Ook riep hij op tot heervaart tegen Arkel.¹⁴⁵ Tijdens zijn verblijf in Henegouwen werd Willem vi ook de steun in de Arkelse oorlog toegezegd door zijn zwager de hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen en door Antoon, hertog van Brabant.¹⁴⁶ Die steun zou in de praktijk niet veel betekenen maar Willem hoopte door die toezeggingen er de hertog van Gelre van te weerhouden Arkel te steunen.

In juli wilde Arkel de omsingeling van de kastelen Hagestein en Everstein doorbreken en zijn kastelen vanuit Leerdam bevoorraden. Toen dit in Holland bekend werd, riepen de burggraaf van Leiden en Philips van Dorp in naam van Willem vi op 15 juli tot heervaart op.¹⁴⁷ Voordat hieraan echter gevolg kon worden gegeven, was Arkel er al in geslaagd proviand en wapens in de kastelen te brengen. De oproepen tot heervaart gingen echter door en men verzocht de gewapenden op 4 augustus te Vianen te zijn. Ook Utrecht riep zijn gewapenden op. De datum van de heervaart werd herhaaldelijk uitgesteld, maar op 8 augustus was men te Hagestein bijeen.¹⁴⁸ Het totaal aantal opgeroepen uit de steden van Holland en Zeeland en de ridderschap van Holland, Zeeland en Henegouwen kan gesteld worden op bijna 4500 gewapenden en 700 gravers. Het blijkt echter dat niet iedereen aan die oproepen gehoor had gegeven. Steeds weer werden bodes uitgezonden met herhaalde oproepen. Omdat de boeren het in die tijd te druk hadden op het land met de oogst, waren vooral de gravers niet gekomen en omdat de gewapenden weigerden te graven, moesten gravers gehuurd worden. Ook de steden waren niet met hun volle getal gekomen en in september werd de realiteit gevolgd en werden nieuwe, lagere quota voor de steden vastgesteld. Ook mocht nu een kwart van de quota uit huurlingen bestaan. Uit Holland en Zeeland werden nu 2150 man gevraagd.¹⁴⁹ De juiste grootte van het leger is moeilijk vast te stellen doordat lang niet iedereen kwam, maar ook doordat de steden hun gewapenden na zes weken terugriepen of,

143 Devillers, *Guerre*, 199-200. AGH 1260 f. 111' en AGH 1402.

144 AGH 629 f. 2'.

145 Devillers, *Cartulaire*, III 253-259.

146 AGH 203 f. 79'. Er werd een algemeen verbond van wederzijdse steun gesloten tussen Jan zonder Vrees, Antoon van Brabant en Willem vi. Dit gebeurde te Le Quesnoy op 21 juli 1405. De steun aan Willem vi tegen Arkel was hier een (klein) onderdeel van. (R. Vaughan, *John the Fearless. The growth of the Burgundian power* [London 1966] 32).

147 AGH 629 f. 3'-6'. Er was een dagvaart met de steden in Den Haag van 14-16 juli (Prevenier, *Dagvaarten*, 407-408).

148 AGH 629 f. 6'-7'. Willem vi was op 2 augustus terug in Den Haag.

149 AGH 629 f. 7'-9'. Zie ook Bijlage C,5.

met hiaten, wisselden. Graaf Willem protesteerde herhaaldelijk tegen deze gebruiken.¹⁵⁰ Gedurende het gehele beleg van Hagestein werden de oproepen herhaald, tot in december toe. Men kan daarom betwijfelen of de vele dreigementen waarmee de oproepen vergezeld gingen, veel effect gehad hebben.¹⁵¹ Velen kochten hun dienst af, zowel ridders als landslieden. Zo betaalde de voogd van Putte en Strijen, de ridder Willem van Abcoude en Duurstede 1200 nobel.¹⁵² De landslieden moesten 2-3 groot per dag betalen.¹⁵³ Er werd daarom een groot aantal huurlingen gerecrueteerd, waaronder veel Engelsen. De tesorier betaalde voor ongeveer 800 huurlingen, die ieder ongeveer 6 groten per dag ontvingen.¹⁵⁴

In augustus verzoenden zich de bisschop van Utrecht en Willem vi en sloten zij een verdrag van onderlinge bijstand voor het beleg van Hagestein en Everstein.¹⁵⁵ De oorkonde is van 18 september 1405 maar het verbond moet eerder gesloten zijn want in augustus sloeg de bisschop, samen met de stad Utrecht, het beleg voor Everstein. De bisschop had daarvoor vrede kunnen sluiten met de stad Groningen en was er als heer gehuldigd. Hij had zijn handen nu vrij voor de Arkelse oorlog.¹⁵⁶ Graaf Willem richtte zich op Hagestein, dat ongeveer 30 minuten gaans van Everstein lag.¹⁵⁷ In het verdrag van de bisschop en Willem vi werd ook de verdeling van de buit nader gepreciseerd. Zo werd bijvoorbeeld bepaald dat bij een verovering van Leerdam, Willem de stad binnen de veste mocht behouden; het Land van der Lede zou voor de bisschop zijn.¹⁵⁸

De stad Utrecht bracht haar maximum aantal gewapenden in het veld, namelijk drie bataljes. De bataljes waren echter niet compleet, vele burgers die tegen het stadsbestuur waren, kwamen niet op. Toch zullen er ongeveer 1000 gewapenden zijn geweest. De bisschop bracht zijn ridders met hun gewapenden mee.¹⁵⁹ In totaal werd er een aanzienlijke troepenmacht, inclusief de Henegouwers ongeveer 4000 man, rond Hagestein en Everstein verzameld.

Het beleg werd geleid vanuit een bolwerk tussen Vianen en Hagestein. Willem vi, die tot het einde van het jaar bij zijn leger bleef, had een eigen huis met 'zaal' ter beschikking.¹⁶⁰ Van de bisschop is slechts bekend dat ook hij tot het einde van het beleg bij Everstein verbleef, 'te velde'.

150 AGH 629 f. 10'.

151 AGH 629 f. 10'-11' en AGH 1322.

152 J.L. van der Gouw, *Rekening van de domeinen van Putten 1379-1429*, 2 delen RGP Grote Serie 170 en 171 ('s-Gravenhage 1980), II 451, regist 370.

153 AGH 1313 f. 1'-4' geeft de afrekening van drie dadingen in Rijnland en Schieland in augustus, oktober/november en december, die in totaal ongeveer 615 nobel opbrachten.

154 AGH 1260 f. 59'-87'.

155 AGH 631.

156 Schmedding, *Frederik van Blankenheim*, 91.

157 AGH 631 en Burman, *Jaarboeken*, I 55.

158 Van Mieris, IV 27.

159 Burman, *Jaarboeken*, I 56. Zie ook Bijlage C, 6.

160 AGH 1260 f. 82'.

Er werden minstens zes blokhuizen of bolwerken gebouwd. Drie bij Hagestein die, samen met de blokhuizen die er al stonden, met elkaar verbonden waren door aarden wallen voorzien van een wand van 'wilgehorden'. De wallen waren beschermd door een gracht die aansloot op eenzelfde soort grachtensysteem bij Everstein en waarvoor sluizen bij de Lek werden aangelegd. Op die zogenaamde 'tuin' waren wachttorens geplaatst en in of bij de bolwerken stonden naast de oude steenslinger-werktuigen de blijden, minstens vier grote bussen en ruim twintig kleinere bussen, 'vogelaars', beveiligd door aarden wallen en draaibare schotten van horden, 'tuimelaars'.¹⁶¹ Bij Everstein werden twee bolwerken gemaakt, voorzien van bussen en een blijde en onderling ook verbonden door de tuin. Aan de noordzijde van de Lek was al een bolwerk bij Tull gebouwd en de Lek werd daar ter plaatse afgesloten door een paalwerk dat de scheepvaart verhinderde, dat wil zeggen de aanvoer van proviand en geschut naar Everstein en Hagestein onmogelijk maakte. Over dit paalwerk werden horden gelegd zodat er een brug ontstond waarover wagens konden rijden.¹⁶²

Wat Arkel hier tegenover stelde is niet bekend. Alleen is zeker dat Hagestein minstens twee grote bussen en een aantal vogelaars bezat en verdedigd werd door Jan van Wolferen, een bastaard van Arkel en burgemeester van Gasperden en Jan van Arkel, heer van Zoelen.¹⁶³ Ook Everstein werd met bussen en vogelaars verdedigd door Hendrik van Nijenstein en Jan van Ravestein, beiden bastaardbroers van Jan van Arkel.¹⁶⁴

Voor een beleg van die omvang was veel geld nodig. Willem VI riep hiertoe de steden uit de drie graafschappen op om opnieuw grote aantallen lijfrenten te verkopen. Willem stelde hier weer inkomsten uit zijn goederen tegenover. Zo werden Haarlem, Delft, Leiden en Amsterdam opnieuw zekergesteld door inkomsten uit Kennemerland en West-Friesland.¹⁶⁵ Dordrecht werd schadevrij gehouden door inkomsten uit de daar zijnde tol, terwijl Willem ook moest beloven de tol nooit te zullen verplaatsen.¹⁶⁶ De Zeeuwse steden kregen zekerstellingen uit inkomsten van Bewester- en Beoosterschelde.¹⁶⁷ Hoeveel geld werd gevraagd is niet bekend, maar door Haarlem, Leiden, Delft en Amsterdam werden in totaal voor 12.000 nobel lijfrenten à 10% verkocht.¹⁶⁸

De bisschop van Utrecht verzocht om een extra bede en morgengeld, die door het kapittel-generaal werden toegestaan. Een deel hiervan werd betaald aan de stad

161 AGH 1314 f. 25' en 37'.

162 GA Utrecht Stad I No. 427 en 591.

163 AGH 1323 f. 1'. Zoelen is dicht bij Tiel in de Betuwe gelegen.

164 GA Utrecht Stad I No. 425.

165 AGH 1606 en AGH 1260 f. 114'-118'; Van Mieris, IV 29 en Prevenier, *Dagvaarten*, 408-410.

166 Van Mieris, IV 22.

167 AGH 1260 f. 118'; Van Mieris IV 30 en 37, Unger, *Middelburg*, II 4; GA Zierikzee, Charter No. 89 en Prevenier, *Dagvaarten*, 410-411.

168 AGH 1606.

Utrecht voor de kosten gemaakt bij Everstein, dit als voorschot op de te verwachten buit. De stad ontving 15000 gulden of ongeveer 3400 nobel.¹⁶⁹

Arkel probeerde door enkele plundertochten de aandacht van Hagestein en Everstein af te leiden. Veel succes had hij niet. Alhoewel Holland wel de bolwerken te Sleenwijk en Werkendam moest versterken en de bezetting van Woudrichem, die er vanaf 1 maart weer was ingesteld, moest aanvullen,¹⁷⁰ leidde dit niet tot enige verlichting van de druk op de kastelen.¹⁷¹

Tijdens het beleg probeerde de hertog van Gelre weer te bemiddelen. Hij stond daarbij niet erg sterk omdat vele Gelderse ridders en knapen Arkel steunden. Zo was Jan van Arkel, heer van Zoelen, de verdediger van Hagestein, een Gelders edelman. Bovendien stond Reinald nog in de schuld bij graaf Willem vi. De schuldbrieven werden dan ook opgezocht en op 5 oktober naar Reinald gezonden.¹⁷² Ook door Jan van Arkel werden zijn bemiddelingspogingen niet toegejuicht. Alleen diens zoon Willem wilde er wel aan meewerken. Daarnaast had Reinald problemen met Kleef en Brabant. Een krijgstoct naar Kleef werd echter uitgesteld en de berichten over een inval van de Brabanders over de Maas bleken slechts geruchten.¹⁷³ Toch zond Reinald Robrecht van Apeltern, de deken van Zutphen, naar Den Haag en naar Jan van Arkel. Als eerste 'daad' probeerde Reinald Walraven van Brederode uit Arkelse gevangenschap te verlossen maar Arkel weigerde hieraan mee te werken.¹⁷⁴ Er waren verscheidene dagvaarten tussen Holland en Gelre in de periode van oktober tot december, die gehouden werden te Culemborg, Rhenen, Wageningen en bij Hagestein.¹⁷⁵ De bemiddelingspogingen hadden echter geen resultaat.

Ondertussen was in de kastelen de nood groot geworden. Begin december begonnen daarom besprekingen tussen de belegerden en de belegeraars. Bij één van die besprekingen liep Jan van Wolferen over naar de Hollandse zijde.¹⁷⁶ Op 11 of 12 december, toen alle grachten waren toegevroren en er geen voedsel meer was, werd Everstein, op conditie van vrije aftocht, aan de bisschop overgegeven.¹⁷⁷ Het werd al spoedig daarna in brand gestoken. Hagesteins overgave volgde op 23 december.

169 GA Utrecht Stad I No. 426 en 427.

170 AGH 1259 f. 30' en Prevenier, *Dagvaarten*, 405.

171 AGH 202 f. 46', AGH 630 f. 1'-4' en AGH 1260 f. 120'.

172 AGH 1260 f. 117'-117' en 118'.

173 RAG. HA No. 241 f. 3' en 21'-21'.

174 Nijhoff, *Gedenkwaaardigheden*, III cix en RAG. HA No. 241 f. 10'.

175 RAG. HA No. 241 f. 4', 4', 9', 10', 33' en 36'. Prevenier, *Dagvaarten*, behandelt alleen de dagvaarten van de Staten en steden van Holland. Ofschoon de besprekingen tussen Holland en Gelre of Arkel in de rekeningen ook dagvaarten worden genoemd, zijn deze bij Prevenier daarom niet opgenomen.

176 Bruch, *Kronijcke* 65 en Pauli, *Chronicon* 867. Dit wordt bevestigd doordat op 29 december Jan van Wolferen zich officieel verzoende met Willem vi en daarbij al zijn goederen weer terug kreeg (AGH 713 f. 49').

177 Beke, *Croniken*, 276 meldt dat de overgave op 11 december was, *De Tielse kroniek* J. A. E. Kuys e.a. ed. (Amsterdam 1983) 139 stelt de overgave op 12 december. Op 12 december geeft Willem vi aan alle belegerden een zoen (AGH 202 f. 52'). Pauli stelt de overgave foutief op 21 december na de overgave van Hagestein op (foutief) 20 december (*Kronijcke*, 66 en *Chronica*, f. 113').

De huurlingen in het Hollandse leger werden op diezelfde dag al ontslagen.¹⁷⁸ Graaf Willem vi bleef te Hagestein tot 27 december om de bisschop van Utrecht op 26 december gelegenheid te geven in het bijzijn van zeven prelaten ('stolen') en het kapittel-generaal de eed af te leggen dat het hoge recht van Haastrecht en het hoge en lage recht van Hagestein aan de Utrechtse kerken behoorden. De bisschop ontving toen ook de heerlijkheden Van der Lede (nog in Arkels bezit), Hagestein en Haastrecht.¹⁷⁹ De heer van Vianen kreeg bij die gelegenheid zijn goederen in Ameide en Meerkerk weer terug.¹⁸⁰ Toen Willem vi op 27 december naar Haarlem vertrok, gaf hij het bevel het kasteel te slechten en de grote bussen, vogelaars, een gevechtstoren en de klok uit de kerk van Gasperden mee te nemen.¹⁸¹ Het lijkt dat er toen ook een bestand gesloten is, wellicht door bemiddeling van de hertog van Gelre, dat tot Pinksteren 1406 (30 mei) zou duren.¹⁸²

V.5. Bestandsperiode, onrust in Gorinchem (1406-1407)

Jan van Arkel was met het gesloten bestand niet erg gelukkig. De hertog van Gelre moest daarom dwang uitoefenen om hem het bestand te doen aanvaarden. Ook bemiddelde de hertog voortdurend om het bestand te verlengen. De bemiddelaars voor Gelre waren Arent van Leyenburch, de overste rentmeester van Gelre, Robert van Apelter, de deken van Zutphen en Wijnand van Arnhem, die gedurende de maand februari dagvaarten hielden met Holland.¹⁸³ Een van de onderwerpen van de bemiddeling was de in vrijheid stelling van Walraven van Brederode. Omdat Jan van Arkel daar niet aan mee wilde werken, werd hij door Reinald naar Arnhem ontboden en door Robert van Apelter eind februari daarheen geleid.¹⁸⁴

Op een volgende dagvaart van Holland en Gelre in Den Haag werd op 11 maart een verdrag gesloten over de uitwisseling van de gevangenen. De meesten konden gewoon uitgewisseld worden maar voor 'betere' gevangenen moest betaald worden.¹⁸⁵ Opmerkelijk is hierbij de rol van Arent van Leyenburch, die tussen al die

178 AGH 1260 f. 77' en AGH 1315 f. 10'.

179 S. Muller Fz., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* 3 delen, II (Utrecht 1918) p. 12 No. 1764. GA Utrecht Stad I No. 806 geeft de notariële akte hierover, gedateerd 26 december 1406 (Kerststijl=1405). RA Utrecht, Archief staten van Utrecht No. 164 geeft de akte waarbij de bisschop en een aantal prelaten in tegenwoordigheid van de Staten verklaren dat het hoge gerecht van Haastrecht en het lage en hoge gerecht van Hagestein aan de Utrechtse kerk toebehoren (A. S. Stapel, *Inventaris van het archief van de Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd 1375-1581* RA Utrecht, Inventaris 58 [Utrecht 1986] p. 41).

180 J. Heniger, 'Hendrik II van Vianen', *In het land van Brederode* 4 (1979) 4.

181 AGH 1317 f. 16'-18' en AGH 1323 f. 1'.

182 Pauli, *Chronicon*, 870 en Bruch, *Kronijcke*, 66. RAG. HA No. 241 f. 36' geeft een bodeloorn voor het brengen van brieven van hertog Reinald aan Jan van Arkel in Gorinchem op 20 december.

183 RAG. HA No. 241 f. 11'-11'. Er zijn hierover geen gegevens van Hollandse zijde omdat er over 1406 geen tresoriersrekening meer is.

184 RAG. HA No. 241 f. 11'.

besprekingen in, 'omme sijns selfs saken te doen', drie dagen naar graaf Willem in Den Haag ging.¹⁸⁶ Of hierin de aanleiding is gelegen voor zijn latere ontslag van het overste rentmeesterschap op 5 december 1406 is niet duidelijk.¹⁸⁷

Graaf Willem vi vertrok begin maart naar Henegouwen, waar hij tot midden mei verbleef.¹⁸⁸ Hij besteedde daar onder andere zijn aandacht aan het verbeteren van zijn financiën, die door de campagne van 1405 flink geleden hadden. Zo verkreeg hij van de stad Valenciennes 4000 nobel en van de stad Ath 1000 pond of ongeveer 330 nobel.¹⁸⁹ Toen Willem weer in Holland terug was, zorgde hij ervoor dat het morgengeld in Holland en Zeeland geïnd werd.¹⁹⁰

Ook de bisschop van Utrecht probeerde zijn financiën weer geregeld te krijgen. Hij moest de stad Utrecht nog betalen voor de kosten gemaakt tijdens het beleg van Everstein en zegde haar op 21 juni daarom één kwart van de bedde en het morgengeld toe.¹⁹¹ Om zijn verdere schulden te kunnen betalen, verpandde hij, na toestemming van het kapittel-generaal, op 28 oktober alle inkomsten van het Nedersticht voor elf jaar tot een totaal bedrag van 11000 Franse schilden (6150 nobel). Ook het vicarisambt, het schoutambt en de tol van Rhenen, de tolleren te Utrecht, het maarschalkambt van Utrecht, de renten op Deventer en de gruit van Vollenhove en Steenwijk, in totaal 8750 Franse schilden (4900 nobel), werden verpand.¹⁹²

In Gorinchem en het Land van Arkel was de financiële toestand al evenmin aantrekkelijk. De kosten voor de oorlog waren hoog en vele goederen van de Gorcumers, en de inkomsten daaruit, waren door Holland in beslag genomen. Bovendien was de handel praktisch tot nul teruggelopen. Een aantal ingezetenen, vooral kooplieden, was daarom weinig te spreken over hun heer Jan van Arkel, die aldoor een langdurig bestand met Holland verhinderde.¹⁹³ Ook waren er lieden die een particuliere wrok tegen Arkel koesterden. Een ervan was Bronis Woutersz., de zoon van de heer van Blokland, die door Jan van Arkel, na een ruzie, van zijn leengoederen ontheven was. Het lijkt erop dat er in de stad twee partijen waren: een pro-Arkelse partij en een tegenpartij van 'aanzienlijken', voornamelijk gericht tegen Jan van Arkel. Toen dan ook Jan van Arkel in februari en maart in Gelre was, zag de tegenpartij haar kans schoon en bewoog zij Willem van Arkel op 1 april 1406 het gezag van zijn vader over te nemen, met het doel om over een langdurig bestand met Holland

185 RAG. HA No. 241 f. 11' en AGH 202 f. 67' en 67'.

186 RAG. HA No. 241 f. 11'.

187 RAG. HA No. 246 f. 21' en 36' spreken over dit ontslag dat volgens de overste rentmeestersrekening No. 243 op 5 december 1406 is ingegaan.

188 Devillers, *Guerre*, 236 en Van Riemsdijk, *Tresorie*, 213.

189 Devillers, *Cartulaire*, III 262 en 268.

190 Zie hiervoor onder andere voor Haarlem: A.J. Enschedé, *Inventaris van het archief der stad Haarlem, Eerste afdeling - van de vroegste tijden tot 1581* (Haarlem 1866) 10-11.

191 GA Utrecht Stad I No. 427.

192 Muller, *Regesten bisschoppen*, II No. 1784, p. 16.

193 Bruch, *Kronijcke*, 67.

te onderhandelen.¹⁹⁴ Toen Jan van Arkel wilde terugkeren uit Gelre werd hem de toegang tot Gorinchem en Leerdam ontzegd.¹⁹⁵ Van 12 tot 15 april probeerden Arent van Leyenburch en Jan van Buren voor hertog Reinald in Gorinchem te bemiddelen.¹⁹⁶ Dit was echter vergeefs en op 30 mei oorkondde Willem van Arkel aan de stad Gorinchem dat hij zich niet met zijn vader en diens vrienden zou verzoenen, behalve dan met algemeen goetvinden van de steden en het Land van Arkel.¹⁹⁷ Terwijl Jan van Arkel waarschijnlijk in Gelre en Gulik verbleef (hij was op 7 juli te Alderstad¹⁹⁸), was Willem van Arkel heer van het Land van Arkel en de steden. Er werd toen intensiever gewerkt aan een langduriger bestand met Holland en Utrecht, waarbij afgevaardigden van de hertog van Gelre weer bemiddelden. Willem reisde daartoe in juli 1406 naar Gelre.¹⁹⁹ Er waren in juli in Gelre diverse besprekingen over de kwestie Arkel.²⁰⁰ Dit alles leidde tot bestandsbesprekingen in Utrecht, waar, door bemiddeling van Arent van Leyenburch, op 7 december een bestand gesloten werd, dat echter maar zou duren tot 15 mei 1407. Het bestand was tussen graaf Willem VI, de bisschop en de stad Utrecht enerzijds en Willem van Arkel anderzijds. Jan van Arkel en zijn vrienden waren hiervan uitgesloten. Alle gevangenen, mits zij hun onkosten betaald zouden hebben, kregen een maand hun vrijheid om hun losgeld te kunnen regelen en de onderzaten van Willem van Arkel mochten weer vrij hun handel drijven.²⁰¹

Alhoewel er in de periode voorafgaande aan het bestand geen sprake van strijd was geweest, had graaf Willem allerlei maatregelen getroffen om zijn militaire positie te versterken. Er werden versterkingen gezonden naar Woudrichem, naar het bolwerk Sleeuwijk-Werkendam en er werden baardzen met 50 gewapenden op de Merwede en op de stromen tussen Holland en Zeeland gehouden.²⁰² Toch zullen er wel enige schermutselingen zijn geweest; hertog Reinald riep midden september 1406 de ridders en knapen uit de Tielerwaard en gewapenden uit de steden Nijmegen, Tiel en Zaltbommel op, het gebied van Gelre ten oosten van Gorinchem te versterken.²⁰³ Er was ook op 1 oktober een dagvaart te Loevestein tussen Holland

194 In Bijlage D, 1-2 wordt een lijst gegeven van deze leden van de tegenpartij, de 'aanzienlijken' en van de leden van het stadsbestuur van Gorinchem. Hieruit blijkt dat slechts een enkeling van de 'aanzienlijken' lid was, of was geweest, van het stadsbestuur.

195 Van Mieris, IV 35 en Bruch, *Kronijcke*, 67-71.

196 RAG. HA No. 241 f. 13' en 15'.

197 Van Mieris, IV 35. Zie voor een lijst van Jan van Arkels vrienden Bijlage D, 3-4.

198 RAG. HA No. 241 f. 16'.

199 RAG. HA No. 241 f. 15', 16' en Nijhoff, *Gedenkwaaardigheden*, III cx.

200 J. Gimberg, 'Het krijgswezen eener Geldersche stad in de middeleeuwen (Zutphen)', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 8 (1905) 75-111, aldaar 106-107. R. Wartena, *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46* (Zutphen 1977) 2 delen, doorlopend genummerd, 170.

201 RAG. HA No. 242 f. 34' en 49'. AGH 202 f. 120' en 122' (Van Mieris, IV 40-41).

202 AGH 202 f. 61', 93', 96', 97', 98' en 129' en Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, I 167-168.

203 R. Jentjens, *Reinald IV, der zweete und letzte Regent in den vereinigten Herzogtümern Geldern und Jülich (1402-1423)* (Münster 1913) 47, geeft als ridders en knapen: Hendrik en Jan van Apelteren, Jan Puls, Pelgrim Florisz., Udo van Mekeren, Jacob van Zandwijk, Boudekin van Lent, Jan van Rossum, Otto van Herlaar, Jan van Werdenburg van Nijwaal, Gerbrand van Beesd en Jan van Meerten.

en Gelre om te spreken over gevangenen die wederzijds gemaakt waren. Er volgde een 'dading' daarover op 20 oktober in Den Haag.²⁰⁴

Na het bestand waren de 'aanzienlijken' van Gorinchem niet erg tevreden over de gang van zaken. Het bestand gold slechts voor enkele maanden en Willem van Arkel richtte zich steeds meer op Gelre. Of Willem van Arkel in februari 1407 Gorinchem vrijwillig verliet om zich met zijn vader te verzoenen, of dat hij verdreven werd is niet met zekerheid vast te stellen. Wél is bekend dat hij op 1 februari nog in Gorinchem was en op 6 maart in Arnhem ontvangen werd.²⁰⁵ De stad Gorinchem schreef later op 22 juni 1407, om zich te verdedigen over de gang van zaken, dat Willem van Arkel haar verraden had door, tegen het verbond in, toch met zijn vader samen te spannen. Zijn vader had daarop geprobeerd om op 6 maart met 400-500 man Gorinchem te veroveren. Dit was niet gelukt ofschoon zijn zoon Willem belast was met de wacht.²⁰⁶ Dit klopt niet met het feit dat op 6 maart Willem van Arkel met zijn gezelschap door het stadsbestuur van Arnhem werd ontvangen; het paste echter wel in de redenering van de stad. Wel verzamelde Jan van Arkel troepen en trok hij omstreeks 3 maart naar de Grote Waard (nu de Biesbos).²⁰⁷ De *Kronijcke* geeft een zeer uitvoerig en gekleurd verslag van de verdrijving van Jan van Arkel, waarna, zonder datum, wordt vermeld dat Willem van Arkel daarna besloot zich met zijn vader te verzoenen en in het geheim met enkele volgelingen Gorinchem verliet.²⁰⁸ De Tielse kroniek vermeldt dat Willem van Arkel begin maart verdreven werd.²⁰⁹

Na het vertrek van Willem van Arkel moeten de Gorcumers, onder leiding van de 'aanzienlijken', graaf Willem vi benaderd hebben om bescherming te vragen tegen Gelre, waar de beide Arkels waren, en de Arkels zelf. De deken Jan Gerardijs ging naar Den Haag om over een verdrag te spreken.²¹⁰ Hij sprak namens de groep van 'aanzienlijken' die de leiding hadden genomen: de gebroeders Coen, Jan, Arent en Gerard van Herlaar, Bronis Woutersz., Bronis de Wit de verver, Jan van der Donk en Arent van Gorl. De gebroeders Herlaar waren welgeborenen, evenals Bronis Woutersz., zoon van de afgezette heer van Blokland,²¹¹ die een neef was van Philips van Wassenaar, de burggraaf van Leiden.²¹² Bronis de Wit zou later schout worden van Gorinchem, terwijl Jan van der Donk een zoon van een bastaardzoon van Jan iv van Arkel was. Arent van Gorl was een koopman-schipper die in 1398

204 RAG. HA No. 242 f. 32'-33'.

205 RAG. HA No. 243 f. 22' en Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 96-97.

206 Van Mieris, IV 69-71.

207 AGH 1261 f. 133'.

208 Bruch, *Kronijcke*, 67-71.

209 Kuys, *Tielse kroniek*, 140 geeft hier foutief 1408 i.p.v. 1407.

210 Pauli, *Chronicon*, 873 noemt alleen Jan Gerardijs, terwijl in Bruch, *Kronijcke*, 68 ook Arent van Gorl als medeafgezant genoemd wordt.

211 G.S.C. van Kuilenburg-Vaars en C.B. van Kuilenburg, *Over Blokland. Geschiedenis van een dorp uit het Land van Arkel* (Blokland 1985) 35-36.

212 C. Hoek, 'De leenkamers van de Heren van Wassenaar', *Ons Voorgeslacht* 33 (1978) 53-233, aldaar 176.

schepen van Gorinchem was geweest.²¹³ De onderhandelingen leidden tot een verdrag tussen graaf Willem vi en de steden Gorinchem en Leerdam en het Land van Arkel, dat tussen 25 en 31 maart werd opgesteld en waarbij Willem vi beloofde het gehele gebied in zijn bescherming te nemen, de oude handvesten te bevestigen en alle rechten, vrijheden, tollén en schepenbrieven te herstellen. Men zou weer vrij mogen gaan in het graafschap en de heervvaart zou alleen gelden voor het gebied van het Land van Arkel. Voor de geleden schade zouden de 'goede lieden' van Gorinchem, Leerdam en het Land van Arkel 5000 Franse kronen ontvangen.²¹⁴ Op 31 maart beloofden Gorinchem, Leerdam en het Land van Arkel Willem vi te huldigen als hun heer. Hierbij lijkt nog gemarchandeerd te zijn over de te betalen som, die nu werd vastgesteld op 8800 Franse kronen (4400 nobel).²¹⁵ Hertog Reinald iv van Gelre probeerde op het laatste moment de overdracht te voorkomen. Hij hield een bespreking te Zaltbommel in de periode van 20 tot 26 maart,²¹⁶ maar hij kon niet verhinderen dat graaf Willem, begeleid door leden van zijn Raad en een aantal gewapenden van de Hollandse steden, op 6 april zijn intocht in Gorinchem maakte.²¹⁷

Graaf Willem deelde op 6 en 7 april talrijke rechten en schenkingen uit. Allereerst werden alle gevangenen vrijgelaten die hun trouw wilden betuigen aan Jan en Coen van Herlaar en Bronis Woutersz van Blokland en oorvede zouden doen aan de steden Gorinchem en Leerdam en het Land van Arkel.²¹⁸ Ook werden alle breuken en misdaden begaan met betrekking tot graaf Willem kwijtgescholden.²¹⁹ Voorts beloofde graaf Willem schadeloosstelling aan alle onderzaten voor reeds geleden of nog te lijden verliezen van inkomsten uit goederen in Gelre en het Land van Buren.²²⁰ De 'aanzienlijken', die het initiatief hadden genomen voor de overdracht van Gorinchem en Leerdam aan graaf Willem, werden ook allen rijkelijk beloond. Hun in 1401 verbeurde lenen van Jan van Arkel kregen zij terug, nu in leen van de graaf. Ook werden hun grote sommen geld toegezegd.²²¹ Als schadeloosstelling voor geleden verliezen werden aan de stad Gorinchem 2200 Franse

213 Van Mieris, iv 54 noemt Bronis de Wit als schout in 1407. Voor Jan van der Donk zie Hoofdstuk III 44. Arent van Gorl of Goerle uit Gorinchem wordt als schipper genoemd in de tolrekeningen van Heusden van 1378/79, J.F. Niermeyer, *Bronnen voor de economische geschiedenis van het beneden Maas gebied, Eerste deel 1104-1399* RGP Grote Serie 127 ('s-Gravenhage 1968) 633-637. Pauli *Chronicon*, 878 geeft dezelfde namen, terwijl Bruch, *Kronijcke*, 71 van 9 verraders spreekt maar er 8 opgeeft.

214 AGH 226, los folio bij f. 34. (Van Mieris, iv 50-54).

215 AGH 1261 f. 81' en Van Mieris, iv 54.

216 RAG. HA No. 244 f. 87'.

217 Op 6 april oorkondt Willem in Gorinchem zoals volgt uit AGH 203 f. 15' en verder. Zie ook Prevenier, *Dagvaarten*, 416-417.

218 Een oorvede was een belofte van een persoon waarmee deze afzag van represailles op rechters, getuigen of anderen die het gerecht behulpzaam waren geweest bij zijn berechting. Op dezelfde wijze kon een gevangene ook een oorvede doen ten opzichte van hen die hem gevangen hadden en/of gehouden hadden (De Meyer, *Stichtse stedelingen*, 312).

219 AGH 203 f. 16'-17'.

220 AGH 230 f. 157' (Van Mieris, iv 60).

kronen geschonken en aan het Land van Arkel 1000 Franse kronen, aanzienlijk minder dan in maart was overeengekomen.²²² Van alle toegezegde gelden werd slechts een klein deel, 3.000 nobel, betaald; er bleef nog voor 12.000 nobel in schuldbrieven uitstaan. Het zou nog jaren duren voordat die betaald werden.²²³

Wat in het verdrag was overeengekomen, werd door graaf Willem in een nieuw handvest voor Gorinchem en Leerdam bekrachtigd. Deze handvesten werden meegezegeld door leden van zijn Raad en de steden uit de drie graafschappen (zie Bijlage E).²²⁴

Nog twee opmerkelijke feiten moeten hier vermeld worden. Graaf Willem beloofde op 6 april aan zijn 'nicht' jonkvrouw Maria, dochter van Arkel (van Jan v) een jaargeld van 1000 Franse schilden als zij met zijn goedkeuring zou trouwen, dit te betalen uit goederen in het Land van Arkel die nu in het bezit van de graaf waren. Dit zou als recht leen ook gelden voor haar nakomelingen.²²⁵ Maria was in die tijd aan het hof van de hertogin van Gelre. Ook beloofde graaf Willem aan Arent van Leyenburch, die in de loop van december 1406 als overste rentmeester van Gelre was afgezet, nooit meer diens goederen te nemen of te laten nemen.²²⁶

Uit de schepenlijsten van Gorinchem (Bijlage D) blijkt dat in 1407 de samenstelling van het schepencollege niet duidelijk anti-Arkels was. Twee schepenen, Dirk Schulp en Arent van Gori, behoorden weliswaar tot de 'aanzienlijken' maar van de andere schepenen valt dit niet te zeggen. Gozewijn Gerritsz. is bijvoorbeeld ook in 1408 schepen. Het kan zijn dat de schepenlijst dateert van vóór de machtsovername door graaf Willem. Tijdens het bewind van Willem vi hadden vooral Jan van Herlaar, Bronis de Wit en Bronis van Blokland in Gorinchem de macht in handen.

De 'bevrijding' van Gorinchem, Leerdam en het Land van Arkel met de daaropvolgende inhuldiging had graaf Willem veel geld gekost. De steden van de drie graafschappen werd verzocht in de kosten bij te dragen en de schuldbrieven te ga-

221 Aan Jan van Herlaar werden zijn 'huis' Heulestein en goederen bij Lopik en andere goederen bij Leerdam (Oisterwijk) teruggegeven in leen van de graaf. Ook kreeg hij, samen met Hubert van Zoelen, Floris van Kijfhoek en Bronis Woutersz. van Blokland een door de graaf gegarandeerde schuldbrief van 4100 Franse kronen (AGH 203 f. 16' en 24', AGH 230 f. 153'). Aan contanten ontving Jan van Herlaar 400 Franse schilden. Zijn broer Coen ontving een schuldbrief voor het geld dat hij nog tegoed had uit het baljuwschap van Medemblik, in totaal 9940 nobel (AGH 203 f. 17'). Gerrit van Herlaar kreeg 1000 Franse schilden en een 200 gulden vergoeding van verloren renten uit Gelre, terwijl zijn broer Arent 500 Franse schilden en een zelfde vergoeding ontving. Bronis Woutersz. werd beleend met de heerlijkheid Blokland en land in de polder Quakernaat bij Gorinchem. Bronis de Wit werd schout van Gorinchem met een waarde van 500 nobel. Coen van Oisterwijk werd schout van Leerdam en kreeg zijn land bij Leerdam weer terug in leen van de graaf (AGH 226 f. 34' en AGH 230 f. 154', 158', 160' en 160'). Jan Gerardijs werd beloond door belofte van vrijwaring van schuld aan Jan van Arkel en door teruggave van de kerk te Haastrecht met al haar inkomsten. Tevens werden aan het kapittel van Gorinchem 350 Franse schilden, die het nog tegoed had van Jan van Arkel, geschonken (AGH 203 f. 15' en AGH 230 f. 157').

222 Van Mieris, iv 50-54.

223 AGH 203 f. 24'-27'.

224 AGH 230 f. 151'-153' voor Gorinchem en f. 155'-157' voor Leerdam. Ook Prevenier, *Dagvaarten*, 416.

225 AGH 203 f. 16'.

226 Ibidem.

randeren.²²⁷ Op diezelfde dagvaart van 17 april werd ook verzocht om geldelijke bijdragen. De Hollandse steden brachten door verkoop van lijfrenten 10.500 nobel op, de Zeeuwse steden 2500 nobel.²²⁸ De Hollandse en Zeeuwse steden kregen hiervoor tolvrijheid te Woudrichem en Heusden.²²⁹ Ook was er een bijdrage van Valenciennes van 250 nobel. Bergen betaalde dat jaar niet.²³⁰

Graaf Willem stelde al vlug orde op zaken. Jan van Heemstede werd aangesteld tot kastelein op de burcht bij Gorinchem waar huurlingen gelegd werden, onder andere uit Deventer.²³¹ Philips van Dorp werd kastelein van Loevestein en Jan van Vianen, heer van Bevervoorde en een broer van Hendrik heer van Vianen, werd kastelein van het 'huis' te Leerdam.²³² Ook probeerde Willem de stad Utrecht en de heer van Vianen met Gorinchem te verzoenen. De besprekingen, waarvoor aan Hollandse zijde Philips van Dorp en Willem Eggert deelnamen, werden gehouden van mei tot augustus toen een akkoord gesloten kon worden.²³³ Gorinchem moest daartoe overigens door graaf Willem herhaalde malen aangespoord worden.²³⁴ De leenmannen van Arkel in het Land van Arkel werden opgeroepen hun lenen aan Jan van Arkel op te zeggen en deze aan graaf Willem op te dragen. Jan van Arkel kreeg hier keurig bericht over.²³⁵

De hertog van Gelre trachtte nogmaals te bemiddelen maar op de dagvaart te Utrecht op 27 april verschenen de Hollanders niet.²³⁶ Hertog Reinald zag toen in dat bemiddeling voor de Arkels niet hielp en, na een bespreking met de ridderschap en de steden van Gelre op 5 juni, sloot hij op 6 juni een verdrag met graaf Willem VI waarbij geregeld werd dat wederzijds de kooplieden weer vrij door hun gebieden mochten gaan.²³⁷

In de loop van augustus waren er geruchten dat de Arkels plannen hadden iets te ondernemen tegen graaf Willem. Er werd gesproken over een mogelijke overval op de graaf in Amsterdam en onder andere Amsterdam en Amersfoort werden gewaarschuwd.²³⁸ Mochten die plannen inderdaad bestaan hebben, dan zijn zij niet uitgevoerd; wél vonden er allerlei kleine schermutselingen plaats. Willem VI liet de Gelderse steden waarschuwen dat zij erop toe moesten zien dat dit niet meer

227 Prevenier, *Dagvaarten*, 416.

228 AGH 1261 f. 16', f. 138'; AGH 203 f. 30'; Unger, *Middelburg*, II 4 en Prevenier, *Dagvaarten*, 417-418 en 420-421.

229 Prevenier, *Dagvaarten*, 418.

230 Voor Valenciennes zie Devillers, *Guerre*, 244. Piérard, *Les aides*, 223 laat zien dat er in 1407 geen speciale bijdrage van Bergen was.

231 AGH 2095 f. 1' en AGH 2098.

232 Respectievelijk AGH 237 f. 49' en AGH 203 f. 28'.

233 AGH 1261 f. 82', 143', 150' en 150'.

234 AGH 1261 f. 144' en 146'.

235 AGH 1261 f. 143' oproep van 14 mei 1407, herhaling van de oproep op 9 juni f. 145' en nog een herhaling op 10 juli AGH 203 f. 40'.

236 RAG. HA No. 244 f. 55'.

237 Nijhoff, *Gedenktwaardigheden*, III cxiii, AGH 203 f. 31' en AGH 1261 f. 139' en 146'.

238 AGH 1261 f. 150' en 151'.

zou gebeuren.²³⁹ Toch broeide er wat. Op 19 augustus riep graaf Willem zijn ridders met wapenden op om op 4 september in Heusden te zijn. Het ging hier om 73 ridders en knapen met 157 lansen, in totaal ongeveer 400 man.²⁴⁰ Later werd Ravestein als verzamelplaats aangewezen. Of dit inderdaad bedoeld was tegen Arkel of Gelre, is niet duidelijk. Een andere bron stelt dat dit was voor dienst aan de graaf van Kleef.²⁴¹ Hertog Reinald zag in ieder geval in dit verzamelen een dreiging en zond extra bewaking naar Brakel in de Bommelerwaard.²⁴²

Ondanks deze activiteiten moet de aanval van Willem van Arkel op Gorinchem op 14 september 1407 toch als een verrassing gekomen zijn. De stad werd heel snel veroverd waarbij slechts één dode viel.²⁴³ De Hollandse bezettingsmacht was niet groot geweest, Philips van Dorp was in de stad met ongeveer 50 wapenden en Floris van Alkemade was op de burcht met 40 wapenden.²⁴⁴ Arkels leger zal ook niet talrijk geweest zijn. Het moest in het geheim langs de burcht trekken om Gorinchem vanuit het oosten aan te kunnen vallen. Die burcht lag namelijk niet meer dan 600 m ten oosten van de oostelijke stadspoort van Gorinchem, terwijl de inval in de stad over de oostelijke stadsmuur plaats vond. Willem van Arkel had de steun van Udo die Bose, de ambtman van de Veluwe, met zijn wapenden en van verscheidene uitgeweken Gorcumse burgers.²⁴⁵ Hiervan werden wegens hun verdiensten speciaal vermeld: Klaas Knobbout, Lomke Mondaan, Jan Klauwaart, Jan Egert en Gerrit Boerntsz.²⁴⁶ Voorts zal er ook wel hulp uit de stad zelf gekomen zijn.

Willem van Arkel is al snel na de verovering van Gorinchem kort in Gelre geweest; hij reed op 21 september weer terug naar Gorinchem. Dit zal vermoedelijk in verband gestaan hebben met de schaking op 13 september van zijn zuster Maria vanuit het slot Caster in Gulik door Jan van Egmond zelf, of diens vrienden. Op 15 september werd zij echter al weer aangehouden bij Lobith.²⁴⁷

239 AGH 1261 f. 152'.

240 AGH 629 f. 11' en 12'.

241 AGH 1261 f. 141', 142' en 151'. Waarom de graaf van Kleef geholpen moest worden is niet duidelijk. De graaf had na de overdracht van de Lijmers door Gelre aan Kleef geen uitstaande geschillen met Gelre. Er was alleen nog een uitstaande betaling van losgeld van Reinald aan de graaf van Kleef. Dit zou in 1408 geregeld worden. AGH 629 f. 11' stelt heel duidelijk dat het dienst was voor rekening (voeding) van de graaf van Kleef.

242 RAG. HA No. 624 f. 6'.

243 RAG. HA No. 246 f. 68' en Bruch, *Kronijcke*, 74-75.

244 AGH 1261 f. 77' en 77'. In één van de weinige keren dat de auteur van de *Kronijcke* aantallen geeft, spreekt hij hier over recente versterkingen tot 500 wapenden onder Philips van Dorp (Bruch, *Kronijcke*, 75).

245 RAG. HA No. 246 f. 10'.

246 RAG. HA Aanwinsten 1953 III. 19 f. 2' noemt deze Gorcumers die geholpen hadden de ladders op te zetten om over de muur te kunnen klimmen. Aan een ieder werd een huis met erf in Gorinchem geschonken.

247 RAG. HA No. 246 f. 68' en 81'.

V.6. De Arkelse oorlog, nu een strijd tussen Holland en Gelre (1407-1412)

Graaf Willem was tijdens de herovering van Gorinchem in Haarlem. Direct na de val van Gorinchem werd via de baljuwen voor een viervoudige heervvaart naar Gorinchem opgeroepen.²⁴⁸ Ook de ridders met hun gewapenden, ongeveer 400 man, en de steden werd verzocht naar Woudrichem te gaan.²⁴⁹ Aan die oproepen werd niet geheel voldaan. Van Middelburg is bekend dat het in plaats van de gevraagde 150 man slechts 100 man zond.²⁵⁰ Ook blijkt volgens Burman nergens dat de stad Utrecht, die ook was opgeroepen, inderdaad gegaan is.²⁵¹ Toch werd er een leger verzameld. Maar ook Gelre liet zich niet onbetuigd. De hertog had nu besloten niet langer afzijdig te blijven en zond op 22 september aan graaf Willem bericht dat hij zich als vijand van Holland beschouwde.²⁵² Hertog Reinald had de bisschop van Utrecht in Deventer hierover tevoren ingelicht. Er werd een leger verzameld te Zaltbommel en bussen met kruit en stenen en ook proviand werden daar naartoe gebracht.²⁵³ Omstreeks 23 september trok hij van daaruit op naar Gorinchem. Er vond geen rechtstreeks treffen tussen de beide legers plaats, maar Reinald zag kans Gorinchem van proviand en bussen te voorzien. Ook werden troepen uit Arnhem in Gorinchem gelegerd.²⁵⁴ De hertog had echter andere belangrijke zaken aan zijn hoofd. Er waren allerlei onderhandelingen gaande met gebieden buiten Gelre. Zo sloot hij op 11 oktober een verbond met Dirk Perwijs, de 'tegen'-elect van Luik, met Hendrik van Hoorne de voogd van het Land van Luik, Bouillon en het Land van Loon, en met het kapittel en de stad Luik tegen Jan van Beieren.²⁵⁵ Om een dreiging van een inval in Gelre van de hertog van Brabant tegen te gaan, iets waar Reinald niet op voorbereid was, begon hij in oktober besprekingen, die op 23 oktober tot een verdrag met Brabant leidden. Reinald deed daarbij leenhulde voor Grave aan de hertog van Brabant.²⁵⁶

Tevens was Reinald van plan begin november in Aken te zijn waar de nieuwe koning Ruprecht op 8 november gekroond zou worden. Op 14 november ontving Reinald, in aanwezigheid van onder anderen Jan en Willem van Arkel, van koning

248 AGH 1261 f. 153'-154'. In het volgende hoofdstuk wordt het begrip heervvaart verder uitgewerkt. Een viervoudige heervvaart betekende 2½ maal de normale heervvaart.

249 AGH 629 f. 12'-14'.

250 Unger, *Middelburg*, 253-256. volgens de dadingen van 1407 en 1408 bleven ook een groot deel van de opgeroepen welgeborenen en huislieden weg. (AGH 1325).

251 Burman, *Jaarboeken*, I 40 en 77.

252 AGH 1261 f. 155' en AGH 629 los folio.

253 RAG. HA No. 246 f. 4'-4', 21' en 67'.

254 RAG. HA No. 246 f. 21' en W.J. Alberts, *Arnhem. Het leven in een middeleeuwse stad* (Dieren 1983) 58.

255 RAG. HA 'Buren' Voorlopig Inv. 1.21. Volgens RAG. HA T12 'Grave' Coppen No. 50, Voorlopige Inv. No. 44 is dit verdrag alleen door Reinald bezegeld, niet door de andere partijen.

256 J. Chabot, 'Een geschil tusschen Anton van Bourgondië, hertog van Brabant en Reinald iv, hertog van Gulik en Gelre in 1412 en 1413', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 45 (1942) 1-77, aldaar 6-7. A. Verkooren, *Inventaire des Chartes et Cartulaires des Duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre Meuse IIIe Partie. Chartes originales et Cartulaires* II 1396-1404 (Brussel 1966) No. 8354 p. 114.

Ruprecht de bevestiging van de hertogdommen Gulik en Gelre, het graafschap Zutphen en de Paltse lenen in Gulik.²⁵⁷

Reinald had daarom rust op zijn grens met Holland nodig en streefde naar een bestand, dat inderdaad op 17 oktober gesloten werd. De legers trokken zich toen voor een groot deel terug.²⁵⁸ Gorinchem en de burcht liet men versterkt achter.

Ondertussen had graaf Willem vi de graaf van Kleef verzocht vijand van de hertog van Gelre te worden op een tijdstip dat Willem hem zou laten weten.²⁵⁹ Ook verbood Willem in september alle handel met Gelre en om dit effectief te maken, liet hij op 21 oktober de rivieren afsluiten.²⁶⁰ Er werd hiervan mededeling gedaan aan de graaf van Kleef, de aartsbisschop van Keulen en aan 's-Hertogenbosch.²⁶¹ Graaf Willem was niet gerust over het verdrag dat de hertogen van Gelre en Brabant met elkaar gesloten hadden en liet zijn broer Jan van Beieren bij Antoon van Brabant informeren over diens standpunt ten opzichte van hulp aan Willem tegen Gelre.²⁶²

Ondanks het bestand tussen Holland en Gelre ging men beiderzijds door met het versterken van de militaire posities. Hertog Reinald verzocht de steden van het graafschap Zutphen en van de Veluwe, ter aanvulling van de al aanwezige troepen, gewapenden te zenden naar Gorinchem en graaf Willem versterkte de burcht en Woudrichem.²⁶³ Na het echec van 14 september werd een nieuwe kastelein, Hendrik van Naaldwijk, op de burcht bij Gorinchem aangesteld en ook Woudrichem kreeg een nieuwe kastelein, Foytken heer van Waalwijk.²⁶⁴ Er volgde nu een periode van troepenbewegingen waarbij van weerszijden berichten in omloop waren over vermeende aanvallen op burchten en steden. Er waren voortdurend oproepen voor ridders en knapen en heervvaart voor de steden van Holland en Zeeland. Soms gingen die door voor slechts een heel korte tijd, één tot vier dagen, of werden ze afgelast.²⁶⁵ Dit stuitte op verzet van zowel de ridderschap als de steden waardoor graaf Willem in problemen kwam.²⁶⁶

Gelre deed, weliswaar op kleinere schaal, hetzelfde. Gewapenden van onder andere Arnhem en Zutphen trokken eind oktober en november naar Gorinchem.²⁶⁷

257 RAG. HA No. 246 f. 12' en 32'. Ook in Jentjens, *Reinald* iv, 28 en 104.

258 AGH 1261 f. 159' en Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 294-295.

259 AGH 1261 f. 154' en 158'.

260 AGH 203 f. 60' en 78r; Prevenier, *Dagvaarten*, 423.

261 AGH 203 f. 71'-71', 74'; AGH 1261 f. 159' en Prevenier, *Dagvaarten*, 423. Op 2 december hief hij het verbod echter op, behalve voor zout, rogge, tarwe en vis (AGH 203 f. 78' en Prevenier, *Dagvaarten*, 423).

262 ARA LRK 377 f. 154'

263 RAG. HA No. 246 f. 74' en AGH 203 f. 63'.

264 AGH 203 f. 72'-73'.

265 AGH 629 f. 14'-16'. AGH 1261 f. 89' en 160'-167' geeft bodelonen voor oproepen en afgelastingen van de heervvaart.

266 Er was hiervover een dagvaart met de steden van Holland en Zeeland te Den Haag op 20 november, (Prevenier, *Dagvaarten*, 423).

267 W.J. Alberts en J.P. Vredenburg, *De stadsrekeningen van Arnhem*, iii (Groningen 1971) 98 en Wartena, *Stadsrekeningen van Zutphen*, 180.

Toen hertog Reinald uit Aken was teruggekeerd, pakte hij de zaken op een wat grotere schaal aan. Een tweede tocht werd georganiseerd in december. De hertog was zelf van 11 tot 31 december grotendeels in Gorinchem of Zaltbommel.²⁶⁸ Er werden bussen, proviand en manschappen bijeen gebracht bij een nieuw gebouwd bolwerk genaamd Slakenborch of Slikenborch, dicht bij Dalem, ten oosten van Gorinchem.²⁶⁹ Graaf Willem riep toen ongeveer 2100 gewapenden op naar Woudrichem om te voorkomen dat Gelre dit nieuwe bolwerk zou versterken of uitbreiden. Ook nu weer werd er geen strijd geleverd.²⁷⁰ Het was in die periode zeer koud en de Waal en Merwede waren toegevroren zodat men wel strooptochten over het ijs kon maken.²⁷¹ Terwijl er in Holland en Zeeland herhaalde oproepen waren voor heervaart,²⁷² slaagde graaf Willem erin begin maart een blokhuis te bouwen aan de noordzijde van de Merwede, tegenover Loevestein. Dit blokhuis, waarschijnlijk genaamd Scadenburch, maakte het voor de Geldersen onmogelijk hun eigen bolwerk, de Slikenborch, dat ten oosten van het Hollandse blokhuis lag, als versterking voor Gorinchem te gebruiken. Ook sloot het Hollandse blokhuis de aanvoer vanuit Gelre naar Gorinchem af.²⁷³ Die afsluiting werd nog verbeterd toen de Hollanders de rivier tussen Loevestein en het nieuwe blokhuis overpaalden en daarmee de scheepvaart onmogelijk maakten.²⁷⁴ Ook Gelre sloot toen de rivier af; dit gebeurde bij zijn bolwerk Slikenborch, ten oosten van het Hollandse blokhuis.²⁷⁵ Omdat Reinald en Gorinchem zich nu meer bedreigd voelden, werden versterkingen aangevoerd, vooral uit de Tielerwaard.²⁷⁶ Men besloot echter nieuwe bestandsbesprekingen te beginnen. Het bestand, dat op 17 oktober 1407 gesloten was, zou op 16 april 1408 aflopen en eind maart werden te Utrecht, onder leiding van Jan van Beieren, nieuwe besprekingen geopend. Van Hollandse zijde waren er Jan, bastaard van Blois, Philips van Dorp, Helmich van Doornik en Dirk Potter; voor Gelre Dirk van Wisch, Jan van Wijnhorst, Elbert van Eyl en de overste rentmeester Gerrit van den Hage.²⁷⁷ Op 29 april werd een nieuw bestand gesloten, dat zou duren tot 2 februari 1409.²⁷⁸ Er werd overeengekomen dat Jan van Beieren in de komende periode met twee man van elke partij zou arbitreran. Ook Utrecht sloot

268 RAG. HA No. 246 f. 94'.

269 RAG. HA No. 246 f. 4', 5', 20', 23', 28', 78' en 85'.

270 AGH 629 f. 16'-16'. Zie ook Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 1 169-170.

271 Pauli, *Chronicon*, 886 en Kuys, *Tielse kroniek*, 140 stellen dat de strenge vorst duurde van 24 december tot 6 februari 1408. Beke, *Croniken*, 282 stelt dat de vorst duurde tot 28 februari. Volgens de *Tielse Kroniek*, waren er eind februari grote overstromingen in de Betuwe en Tieler- en Bommelerwaard.

272 Oproepen in januari tot maart zijn te vinden in AGH 203 f. 90'-90', AGH 1261 f. 168'-178' en AGH 629 f. 18', 20'-20' en 21'. Het gaat steeds om oproepen voor ongeveer 1000-2000 man.

273 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, III cxv en AGH 1261 f. 162'.

274 AGH 203 f. 71'-71' en Prevenier, *Dagvaarten*, 423. Tot deze rivierafsluiting was op 21 oktober 1407 besloten.

275 RAG. HA No. 624 f. 5'.

276 RAG. HA No. 246 f. 93'.

277 AGH 1261 f. 99' en RAG. HA No. 246 f. 30'.

278 Van Mieris, IV 95-97 en RAG, HA 'Buren' Voorlopig Inv. No. 22.1-2, AGH 203 f. 93'-102'.

zich bij de arbitrage aan.²⁷⁹ Men zou wederzijds alle grieven op schrift stellen en aan Jan van Beieren zenden.²⁸⁰ Ook Arkel werd verzocht dit te doen. Er is inderdaad een ongedateerde brief van Arkel waarin hij zijn klachten uiteenzette en er op wees dat Gorinchem en Leerdam door zijn voorvaders al lang in eigendom waren gehouden en dat er vanaf 1404 een bestand was met graaf Albrecht, dat door Holland verbroken was. Arkel verzocht daarom om teruggave van zijn verloren gegane goederen.²⁸¹

Alle partijen hadden belang bij een bestand. Graaf Willem vi was gewaarschuwd dat het voedsel binnen de burcht bij Gorinchem nog maar tot 1 mei zou reiken en dat men dan de burcht zou moeten verlaten en overgeven.²⁸² Ook was er een conflict in Luik waarbij zowel Willem vi, Jan van Beieren en Reinald betrokken waren.²⁸³ Men wilde daarom rust in Holland en Gelre.

Door dit bestand keerde inderdaad de betrekkelijke rust weer. De burchten, bolwerken en de steden Leerdam, Woudrichem en Gorinchem bleven wel bewaakt, maar de garnizoenen werden verkleind. Dit was ook nodig omdat de steden en landslieden niet al te enthousiast waren om steeds maar gewapenden te zenden of financiële bijdragen te leveren. In Dordrecht waren er in 1406 al ongeregeldheden geweest. Daarbij had een pro-Arkelse partij onder leiding van Tielman Huigmansz. voor korte tijd de macht overgenomen en onder anderen Philips van der Lek en Jan van Maalstede gevangen gehouden. Deze machtsovername had Dordrecht in conflict gebracht met graaf Willem vi; een conflict dat pas in juni 1408 werd geregeld.²⁸⁴ In januari 1408 waren er moeilijkheden in Gouda omdat men weigerde nog langer gewapenden naar Woudrichem te sturen; die hadden al lang genoeg gediend. Graaf Willem liet er toen het gerecht verzetten.²⁸⁵ Middelburg weigerde in de loop van 1408 huurlingen te leveren en te betalen, maar kocht dit bij graaf Willem af voor 600 nobel.²⁸⁶ Aan Alkmaar moest Willem op 13 augustus 1408 toestaan dat het minder schotgeld zou betalen omdat de stad al zo zwaar belast was door de kosten van de huurlingen.²⁸⁷ Leiden verklaarde op 17 februari 1408

279 GA Utrecht Stad I No. 428.

280 AGH 203 f. 110^r geeft opdracht aan alle baljuwen, rentmeesters, schouten en rechters in Holland en Zeeland de door hen geleden schade op te geven.

281 RAG. HA 'Buren' Voorlopig Inv. No. 22.68. Zie ook voor een uitgave: A. M.C. van Asch van Wijck, 'Nadere oorkonden uit het archief van Buren', *Codex Diplomaticus Neelandicus* 2e Serie, 3e deel 1e afd. (1855) 95-97.

282 AGH 1261 f. 178^v-179^r.

283 Zie voor dit conflict dat al vanaf de eerste jaren van de 15e eeuw speelde en besloten werd met de slag bij Outhé op 23 september 1408: J. Lejeune, 'Het prinsbisdom Luik 1390-1482' in *AGN* IV (Bussum 1980) 247-270, aldaar 249-257.

284 Th. H. F. van Riemsdijk, 'De rechtspraak van den Graaf van Holland', *Werken over* Deel II Derde Reeks No. 4 (1934) 252-259. GA Dordrecht Inv. No. 283 (Van Mieris, IV 81).

285 AGH 1774 f. 8^v.

286 Unger, *Middelburg*, 257-261.

287 AGH 204 f. 13^v en W. A. Fasel, 'De onlusten te Alkmaar tot aan het jaar 1500', *Nederlands Archiefblad* 84 (1980) 312-329, aldaar 317.

dat het nog slechts wilde dienen als de graaf zelf mee ging en dan alleen met eigen poorters, geen huurlingen.²⁸⁸ Te Zierikzee brak in juni 1408 een opstand uit omdat men zich te zwaar belast voelde en het soldijgeld niet wilde betalen. Dit verzet moest met een leger, gevormd uit de steden van Holland en Zeeland, bedwongen worden.²⁸⁹ Ook Hoorn moest verscheidene malen gemaand worden voor betaling van soldij.²⁹⁰ Utrecht werd ook verzocht een financiële bijdrage te leveren maar van betaling is niets bekend.²⁹¹

Dat de wil om ter heervaart te gaan niet groot was, blijkt ook uit allerlei regelingen die getroffen werden voor afkoop. Dit begon al in het najaar van 1407 en ging door in 1408. Het ging hier om grote aantallen leenmannen en landslieden, die afkoopsommen betaalden tot een totaal bedrag van 300 nobel.²⁹²

Door dit alles had graaf Willem grote moeite de huurlingen te betalen die zijn burchten, bolwerken en steden bezet hielden. Zo verzocht Jan van Vianen, kapitein te Leerdam, op 22 juli 1408 om 2000 nobel soldij die men hem nog schuldig was. Hij hield hier overigens problemen mee totdat hij januari 1411, toen hij er genoeg van had, graaf Willem de dienst opzegde.²⁹³ Ook de Gorcumse 'aanzienlijken' die de graaf in 1407 hadden geholpen, hadden het hun toegezegde geld nog niet ontvangen en, nu ook nog verdreven uit de stad, klaagden zij voortdurend over het achterstallige geld. Na een kleine aanbetalings volgden besprekingen in Den Haag en werden zij voorlopig zoet gehouden. Pas in januari 1411 volgde verdere betaling.²⁹⁴

De rest van het jaar 1408 en het begin van 1409 werden gekenmerkt door talloze onderhandelingen tussen Gelre, dat ook voor Arkel optrad, en Holland. Grieven werden opgesteld en besproken, dit alles ter voorbereiding van de arbitrage door Jan van Beieren en zijn vier mannen. Ook werden er regelingen getroffen waarbij men wederzijds de gevangenen vrijliet. Tijdens deze besprekingen werd er voortdurend ruggespraak gehouden met de steden, zowel in Holland, Zeeland als Gelre en werd er ook steeds overlegd met de Arkels. Zelfs Brunstijn van Herwijnen werd hierbij betrokken.²⁹⁵ De meeste dagvaarten werden te Utrecht gehouden, bijvoorbeeld eind mei, juli, september en eind oktober.²⁹⁶ Omstreeks eind januari 1409 werd op een dagvaart te Utrecht, waarbij ook graaf Willem en hertog Reinald aan-

288 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 1 170.

289 AGH 1262 f. 114', 116'. Leiden zond toen 127 man onder leiding van de burggraaf (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 1 203).

290 GA Hoorn Inv. No. 61.

291 AGH 629 f. 23'.

292 AGH 203 f. 70' en AGH 1325.

293 AGH 1262 f. 118' en AGH 1264 f. 123'.

294 AGH 1261 f. 95' en AGH 1262 f. 113'-114' en 141', 144'. Voor het jaar 1411 AGH 1264 f. 60'. Dit gold voor Jan van Herlaar, Coen van Herlaar, Bronis de Wit en Bronis Woutersz. van Blokland.

295 RAG. HA No. 246 f. 102'.

296 Respectievelijk vermeld in AGH 1261 f. 69', 71', 94' en 124' en AGH 1262 f. 71'-71' voor Holland. Voor Gelre RAG. HA No. 246 f. 100' en No. 247 f. 3', 21', 27' en 28'.

wezig waren, het bestaande bestand verlengd van 3 februari tot 21 april 1409.²⁹⁷ Utrecht bedong bij deze besprekingen dat Jan van Beieren in zijn arbitrage geen uitspraken zou doen over de rechten van de Utrechtse kerken.²⁹⁸

Vervolgens waren er begin februari weer dagvaarten te Utrecht ter voorbereiding van een grote dagvaart tussen Willem vi en Reinald iv die, na verzoek om uitstel van Reinald, uiteindelijk van 11 tot 16 april 1409 te Utrecht plaats vond. Hier zou Jan van Beieren zijn uitspraak doen. Hij was echter nog niet gereed en het bestand werd verlengd tot 1 mei 1409.²⁹⁹

Gedurende die periode van onderhandelen, werden de militaire posities weer versterkt. Bij Woudrichem werd een blokhuis gebouwd door Holland, dat, na 6-7 maanden bouwen, in mei 1408 klaar was. Het was beschermd door grachten en aarden wallen.³⁰⁰ Dit bolwerk en de overige bolwerken en burchten werden voornamelijk bemand door huurlingen waarvoor de steden betaalden.³⁰¹ Dat deze betalingen niet altijd even vlot verliepen, is hierboven al beschreven. Vooral met de betaling van de huurlingen in Leerdam waren grote moeilijkheden. Zo moest graaf Willem herhaaldelijk toezeggen ten behoeve van de steden de achterstallige soldij te voldoen.³⁰² Om Leerdam maar bezet te kunnen houden werden op 3 juni 1408, via de baljuwen van Kennemerland en Rijnland, de welgeborenen in die streken opgeroepen.³⁰³ Voor de periode van 6 april 1407 tot 19 juni 1408 betaalde de tesorier van Holland en Zeeland ongeveer 35000 nobel aan soldij en fourage. Het jaar daarop, tot aan 1 oktober 1409 werd nog eens ongeveer 4900 nobel betaald.³⁰⁴

Ook Gelre was actief; huurtroepen, door de Gelderse steden betaald, waren gelegerd in Gorinchem. Ook eigen schutten werden gezonden. Arnhem betaalde hiervoor per maand 42 nobel, Zutphen 34 nobel. Hoe lang die troepen daar lagen is niet bekend.³⁰⁵

In november 1408 ontstonden er moeilijkheden tussen Gelre en Amersfoort. In

297 AGH 1262 f. 72', 138' en RAG. HA T 12 'Grave' No. 652 (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* III No. 293); GA Utrecht Stad I No. 429 en Prevenier, *Dagvaarten*, 437-438. De datering van de dagvaart is een probleem. AGH 1262 f. 72' zegt 24 januari of eerder; f. 138' geeft een bodeloön voor een bode die de bestandsbrieven op 31 januari ging tonen aan Heusden, Woudrichem, de burcht te Gorinchem, Heukelom en Leerdam. Het bestand moet daarvoor overeengekomen zijn. RAG. HA T 12 No. 652 (en Nijhoff) en GA Utrecht Stad I No. 429 geven 13 januari als datum van dagvaart en overeenkomst. RAG. HA No. 427 f. 9', waar Prevenier o.a. naar verwijst geeft vanaf 6 februari. Ook al omdat er in diezelfde tijd een dagvaart was tussen Gelre en Brabant is de gehele datering verward. Ik geef de voorkeur aan 13-24 januari 1409, dit in tegenstelling tot Prevenier, die 5-16 februari geeft.

298 GA Utrecht Stad I No. 430.

299 AGH 1262 f. 72', 138'-139', 143'-145' en Van Mieris, IV 116-117 voor Holland. Voor Gelre RAG. HA No. 247 f. 9', 12', 13', 35', 39' en RAG. HA T12 'Grave' No. 420 (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, III No. 294). Zie ook Prevenier, *Dagvaarten*, 438-439.

300 AGH 1261 f. 100' en 102' en AGH 1327.

301 AGH 1261 f. 182', AGH 203 f. 98', AGH 629 f. 19' en Unger, *Middelburg*, 261-265.

302 AGH 203 f. 88', 102', AGH 204 f. 3' en 8', AGH 1261 f. 183'-184'.

303 AGH 629 f. 24'.

304 AGH 1261 en AGH 1262.

305 Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 114-117 en Wartena, *Stadsrekeningen Zutphen*, 188.

Amersfoort, zoals in vele andere steden, waren er twee partijen. In 1407, toen Reinald de oorlog tegen Holland begon, kon hij met de toen aan de macht zijnde partij een verbond sluiten,³⁰⁶ maar in 1408 was de andere partij aan de macht. Deze voelde zich politiek meer verbonden met Holland. Ook commerciële belangen, zoals de export van Amersfoorts bier naar Holland, speelden mee.³⁰⁷ Er volgde nu een inval van Geldersen samen met Amersfoorters van de andere partij, die uit de stad verbannen waren. Hoewel die inval tot niets leidde, ontstond er toch een staat van gewapende vrede tussen Gelre en Amersfoort.

Daartegenover was er omstreeks diezelfde tijd, op 14 december 1408, vrede gesloten tussen Gelre en Brabant, waarbij bemiddeld werd door de hertog van Berg. Er zou een langdurige vrede zijn waarbij jaarlijks over eventuele geschilpunten te Ravestein overleg gevoerd zou worden.³⁰⁸

Graaf Willem had op 25 juli 1408 het bestand met de Friezen verlengd tot eind september 1409³⁰⁹ en men zou nu een rustiger tijd verwachten. Op 22 april 1409 besloten de Arkels echter de stad Gorinchem over te dragen aan de hertog van Gelre. Hierdoor was het bereikte evenwicht weer verbroken.³¹⁰ Wat de Arkels hiertoe deed besluiten, is niet bekend. Waarschijnlijk achtten zij zich in Gorinchem bedreigd door de steeds sterker wordende macht van Holland, die hen geheel omringde. Ook is het mogelijk dat hun financiën langzamerhand uitgeput raakten. Hoe het ook zij, hertog Reinald aanvaardde de overdracht en er werd een commissie ingesteld om te bepalen wat de Arkels hiervoor als compensatie zouden ontvangen.³¹¹ De stad Gorinchem met de parochies en het schependom werden overgedragen. Hiertoe behoorde het Land van Arkel. Het Land van der Lede met Leerdam was bezet door Holland. Bij de overdracht werd bepaald dat alle Arkelse gevangenen overgebracht zouden worden naar het slot Kriekenbeek in Gelre.³¹² Ook werd het aan allen die tegen Jan van Arkel waren geweest, verboden in het schependom van Gorinchem te komen. Speciaal genoemd werden Willem van IJzendoorn, Arent van Leyenburch, Volperd die Jonge en Jan Uytenhove. Ook beloofde Reinald dat hij bij een eventuele vrede met Holland de zaak van de Arkels zou behartigen. Toen op 6 augustus 1409 de commissie, bestaande uit Otto bisschop van Munster, Adolf hertog van Berg en graaf van Ravensburg en Frederik graaf van Meurs heer van Bar, uitspraak deed, werd de oorkonde van 22 april bevestigd en

306 Schmedding, *Frederik van Blankenbeim*, 96.

307 J.G. Smit, 'Amersfoort en Holland 1410-1430', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1971) 115-128, aldaar 115.

308 RAG. HA No. 246 f. 35', No. 247 f. 7', 8' en 9'. Ook Chabot, *Een geschil*, 8.

309 AGH 1262 f. 69', 113', 116'-116' en AGH 204 f. 8'-8'.

310 Nijhoff, *Gedenktwaardigheden*, III cxvii.

311 RAG. HA 'Buren' Voorlopig Inv. 22.4-5 en H. Bruch, 'Middeleeuwse Rechtsbronnen van Gorinchem', *Werken OVR* 3e Reeks No. 8 (Utrecht 1940) 76-77.

312 Een van die gevangenen was ridder Arent van Schonauwen, die beloofde vóór Kerstmis 1409 500 nobel losgeld te betalen. Ook was Walraven van Brederode, sinds 1402, nog steeds gevangen. AGH 1262 f. 141' meldt dat hij in 1409 in Gorinchem ziek lag. Zie ook S.W.A. Drossaers, *Het archief van de Nassausche Domeinraad*, deel II *Regestenlijst van Oorkonden* I (1106-1459) ('s-Gravenhage 1955), Regest No. 596.

de vergoeding voor Jan van Arkel vastgesteld op het kasteel en de heerlijkheid Oyen met alle dorpen die daarbij behoorden en nog het dorp Diedegem, met 500 pond per jaar uit de gruit te 's-Hertogenbosch en verdere renten en goederen tot een totaal van 5500 Rijnse gulden per jaar (2255 nobel).³¹³ Toen de Arkels dit voorstel hadden aanvaard, hield hertog Reinald op 25 augustus zijn intocht in Gorinchem, werd gehuldigd en verleende de stad een nieuw handvest waarin hij het oude handvest van de Arkels bevestigde, aanvulde met nieuwe voorrechten en beloofde de stad nimmer van Gelre te scheiden.³¹⁴

Ondertussen had de overdracht van 22 april het pas gesloten bestand tussen Gelre en Holland op losse schroeven gezet. Graaf Willem zag in de overdracht een vijandige daad, in strijd met het bestand. Nieuwe dagvaarten begonnen daarom weer. Na allerlei besprekingen³¹⁵ werd uiteindelijk op 24 juni 1409, door bemiddeling van Jan van Beieren, een nieuw bestand gesloten, dat zou duren tot Pasen 1412 (3 april).³¹⁶ Het bestand werd door Reinald, mede namens Jan en Willem van Arkel en de stad Gorinchem, gesloten. Graaf Willem handelde namens vele anderen die vijand van Arkel waren. Dit waren de heer van Vianen en diens erfdochter Johanna (die gehuwd was met de gevangen Walraven van Brederode); de heer van Heukelom, die december 1407 vijand van Arkel en Gelre was geworden;³¹⁷ de heer van Culemborg, die op 12 mei gebroken had met de hertog van Gelre en zich aan Hollandse zijde had gevoegd,³¹⁸ en de Gorcumers die Willem in 1407 hadden geholpen: heer Jan Gerardijs, de gebroeders van Herlaar, Bronis Woutersz. van Blokland en Jan van der Donk. Ook trad hij op voor de burcht bij Gorinchem, Leerdam, het Land van der Lede en Schoonrewoerd. Bij het bestand werd bepaald dat de ingezetenen van het Land van der Lede, Heukelom en Schoonrewoerd niet in Gorinchem en bij de stellingen aan de Linge mochten komen en dat de bewoners van Gorin-

313 Van Mieris, IV 124-126 en Bruch, *Rechtsbronnen*, 78.

314 Van Mieris, IV 128-129, GA Gorinchem hs. 102, f. 80^v-82^v, C. van Zoomeren, *Beschrijvinge der stad Gorinchem en landen van Arkel* (Gorinchem 1755) 184-188 en Bruch, *Rechtsbronnen*, 79-83.

315 AGH 1262 f. 74^v-74^v, 75^v, 77^v, 151^v, 152^v en RAG. HA No. 247 f. 16^v, 16^v, 18^v en RAG. HA 'Buren' Voorlopig Inv. No. 22.70-71.

316 AGH 1262 f. 80^v en RAG. HA Charters No. 800 en T 12 'Grave' No. 4 (Nijhoff, *Gedenktwaardigheden*, III 297-304). Zie ook Prevenier, *Dagvaarten*, 443.

317 Otto van Heukelom werd op 15 december 1407 vijand van de Arkels en daardoor ook van Gelre. Hij sloot een verdrag met graaf Willem VI (AGH 237 f. 56^v en 57^v) en werd daarvoor beloond met 440 nobel (AGH 1261 f. 91^v en 91^v) en jaarlijks 800 nobel uit opbrengsten in Tholen en Schakerlo in Zeeland (AGH 237 f. 57^v).

318 AGH 632, Akte van toezegging van bijstand. Hubrecht van Culemborg was in 1406 al beleend door graaf Willem met Tulle, Honswijk, Everdingen en Golverdingen, die tot de Arkelse heerlijkheid Hagestein hadden behoord. (A. P. van Schilfgaarde, *Het archief der Heeren en Graven van Culemborg* 3 delen ['s-Gravenhage 1949] II en III, Regestenlijsten, Regest No. 482). Nadat hij op 21 november aan Reinald IV een geldsom van 2500 oude schilden had betaald, als korting van het bedrag dat hij had ontvangen als ambtman van Zaltbommel en Bommeler- en Tielerwaard, (RAG. HA T15 'Buren' No. 265) sloot hij zich aan bij graaf Willem op 12 mei (Van Schilfgaarde, *Culemborg*, II-III Regest No. 507 en 509). Hij werd hiervoor beloond met 500 nobel direct (AGH 1262 f. 83^v) en 4000 oude schilden per jaar als compensatie voor het opgegeven ambtmanschap, plus nog eens 1000 nobel per kwartaal voor gemiste Gelderse renten (Van Schilfgaarde, *Culemborg*, II-III No. 511 en 512).

chem en de Geldersen niet in het Hollandse gebied mochten gaan. Voorts zouden alle versterkingen, behalve die in de steden en burchten, afgebroken worden en geen nieuwe gebouwd worden. De krijgsgevangenen zouden uitgewisseld worden en Hubrecht van Culemborg zou als Hollands edelman erkend worden. Schendingen van het bestand zouden door arbitrage en eventuele gijzeling (leisting) geregeld worden.³¹⁹ Voor hertog Reinald was belangrijk dat werd vastgelegd dat hij heer was van Gorinchem en het Land van Arkel en daaruit alle inkomsten mocht ontvangen.³²⁰ Daarna, op 2 juli, volgde al heel snel bericht aan alle kasteleins en kapiteins van de burcht bij Gorinchem, Woudrichem, Loevestein, Leerdam en Heukelom dat geen soldij of daggeld meer betaald zou worden door Holland. Ook werden alle steden van Holland en Zeeland op de hoogte gesteld.³²¹ Geschillen tussen Holland en Gelre bleven echter bestaan en er zouden in de loop van het jaar nog verscheidene dagvaarten gehouden worden.³²²

Hertog Reinald besloot toen hij Gorinchem officieel in bezit had de stad te versterken. De ringmuur werd uitgebreid en versterkt, bussen en kruit werden aangevoerd en troepen uit de Tieler- en Bommelerwaard, en later uit de Veluwe, werden in de stad gelegerd.³²³

Bij het bestand van 24 juni was de kwestie Amersfoort niet opgelost. Er was nog steeds een staat van oorlog of 'gewapende vrede' tussen die stad en Gelre. Graaf Willem maakte van die situatie gebruik door kort voor 15 september een overeenkomst met Amersfoort te sluiten waarbij Amersfoort beloofde geen bestand of vrede met Gelre te sluiten zonder overleg met Willem, terwijl graaf Willem van zijn kant, zolang er geen bestand of vrede was, 40-50 gewapenden op zijn kosten te Amersfoort zou legeren.³²⁴ Dit gebeurde inderdaad op 4 november toen Jan van Heemstede, Jan en Arent Hodenpijl, Willem van Alkemade en Floris en Jan van Langerak met 50 gewapenden uit Haarlem, Leiden, Delft en Gouda naar Amersfoort trokken.³²⁵ De troepen bleven er echter maar kort omdat Amersfoort en Gelre een bestand sloten. Amersfoort, als Nederstichtse stad, had zich met dit alles wel een conflict met de bisschop van Utrecht op de hals gehaald. Dit geschil werd opgelost door arbitrage op 27 december 1409 waarbij Amersfoort moest erkennen inbreuk gemaakt te hebben op de rechten van de bisschop als landsheer. De stad moest een boete betalen van 9000 gulden van 13 Vlaamse groten (ongeveer 1950 nobel).³²⁶

319 Het in gijzeling (leisting) gaan, d.w.z. op eigen kosten zich met paarden en bedienden in logies begeven in een herberg totdat de eventueel aangerichte schade of mogelijk zoengeld betaald was, werd hier geregeld met leistungplaatsen te Utrecht, 's-Hertogenbosch of Amersfoort.

320 RAG. HA T 12 'Grave' No. 297 (Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, III 305).

321 AGH 1262 f. 154^r en 159^r.

322 AGH 1262 f. 79^r en 80^r; AGH 1263 f. 37^r, 57^r, 59^r en 60^r.

323 RAG. HA No. 247 f. 15^r, 20^r, 41^r; No. 625 f. 5^r-6^r en los folio bij f. 9. Voor onderhoud aan de vestingwerken werd 455 nobel uitgegeven. De 25 gewapenden van de Veluwe werden op 4 mei 1410 naar Gorinchem gezonden (RAG. HA No. 248 f. 47^r en 88^r).

324 AGH 204 f. 71^r.

325 AGH 1263 f. 32^r en 37^r. Zie voor de voorbereidingen hiertoe AGH 1263 f. 57^r, 59^r en 59^r.

Het jaar 1410 werd grotendeels gekenmerkt door geruchten over mogelijke oorlogsactiviteiten, bestandsschendingen en dagvaarten. De geruchten betroffen meestal vermeende tochten van Arkel tegen Leerdam.³²⁷ De dagvaarten waren legio; steeds werden wederzijds grote lijsten opgesteld met grieven, bestandsschendingen en geleden schade. Daar werd dan over gearbitreerd.³²⁸ Op sommige van die arbitrages ('Dadingen') werden Holland of Gelre veroordeeld tot betalen van schadevergoedingen. Zo moest Reinald iv eind augustus 1410 een boete (bedrag niet vermeld) betalen omdat hij bij Ravenswade aan de Lek een blokhuis bouwde. Dit mocht overigens niet verhinderen dat het blokhuis werd afgebouwd. Het was 20 oktober klaar.³²⁹ Ook waren er schendingen van het bestand die tot gijzeling leidden, zoals Hollanders die in november te Zaltbommel in leistung gingen en Geldersen die van 5 januari tot 8 april 1411 in leistung waren te Heusden.³³⁰ De Hollanders werden beschuldigd van een poging tot brandstichting in Gorinchem, bestraft door de gebroeders van Herlaar en van het maken van gaten in de Merwededijk door Foytken van Waalwijk.³³¹

Ondanks het bestand tussen Gelre en Amersfoort, dat op 24 juni verlengd werd, ontstonden er toch weer moeilijkheden. Holland wilde in juli Amersfoort weer helpen maar vroeg nu eerst de bisschop van Utrecht om verlof troepen te mogen zenden. Op 17 juli wees de bisschop dit verzoek echter af omdat, zoals hij stelde, Amersfoort geen behoefte had aan troepen.³³² Toch zond Holland op 16 oktober 1410 gewapenden naar Amersfoort om de stad te helpen tegen Gelre. Zij bleven er slechts tot 28 oktober omdat toen Amersfoort een nieuwe regeling met Gelre getroffen had. Er werden dagvaarten tussen de bisschop en Gelre gehouden. Omdat er niet veel schot in zat, werden er op 12 november weer Hollandse troepen naar Amersfoort gezonden, die daar ongeveer tien dagen bleven. Dit hielp waarschijnlijk want op 26 november werd er een nieuw bestand gesloten (dat weer verbroken werd in september 1411).³³³

326 F.C. Berkenvelder, *Zwolse Regesten*, 3 delen, II 1400-1425 (Zwolle 1983) regest 832, p. 183.

327 Voor 1409 AGH 1263 f. 57', 61'-64'; voor 1410 AGH 1263 f. 72', 73', 74', 75' en AGH 1264 f. 101', 104' en 107'.

328 Er waren dagvaarten in februari te Luik (AGH 1264 f. 51' en 83'), begin maart te Utrecht (RAG. HA No. 248 f. 44'), 21 april te Wageningen (RAG. HA No. 248 f. 59'), van 4-7 mei te Utrecht (AGH 1264 f. 91'-91' en RAG. HA No. 248 f. 47'-48'), eind mei te Utrecht (RAG. HA No. 248 f. 54'), eind juni te Utrecht (AGH 1264 f. 94'), 25 juli te Utrecht (AGH 1264 f. 94'), 18 augustus te Gorinchem (RAG. HA No. 249 f. 72'), eind augustus te Utrecht (RAG. HA No. 249 f. 71' en AGH 1264 f. 104') en eind oktober te Doorn (RAG. HA No. 249 f. 75'). Schadeclaims werden opgesteld door de steden van Holland en Zeeland enerzijds en Gelre anderzijds. Voor Holland en Zeeland gebeurde dit in februari (AGH 1263 f. 74'), maart (AGH 1264 f. 83' en 84') en april (AGH 1264 f. 90'). Voor Gelre onder andere in maart (RAG. HA 'Buren' Voorlopige Inv. No. 22.6-21).

329 Nijhoff, *Gedenkwaaardigheden*, III cxxvi en RAG. HA No. 249 f. 75' en 76'.

330 Jentjens, *Reinald iv*, 58.

331 Van Asch van Wijck, *Nadere oorkonden*, (1855) 114.

332 AGH 1264 f. 96', 97' en 98'.

333 AGH 1264 f. 48', 114', 115', 116'; RAG. HA No. 249 f. 76'-76' en 79'. Er waren dagvaarten op 7, 11 en 25 november. Voor het bestand zie: GA Amersfoort Charter 146.

De Arkels waren na de officiële overdracht van Gorinchem aan Reinald op het tweede plan geraakt. De strijd ging nu tussen Holland en Gelre. Jan van Arkel trok zich in 1409 voor een groot deel van de tijd terug in Pierrepont, waar hij zich verzoende met zijn moeder Elizabeth van Bar en een groot deel van haar bezittingen, tegen een jaargeld voor zijn moeder, overnam.³³⁴ De dochter van Jan van Arkel, Maria, trouwde op 24 juni 1409 met de man die haar in 1407 geschaakt had, Jan van Egmond en verbleef de meeste tijd in Gelre aan het hof van de hertogin.³³⁵

Willem van Arkel verbleef ook in Gelre waar hij toen als de mogelijke opvolger in Gelre van de kinderloze hertog Reinald iv werd gezien. Willem zegelde in februari 1410 mee met hertog Reinald bij de herbevestiging van de stadsrechten van de Gelderse steden. Dit deed hij samen met de andere pretendent voor de hertogszetel: Jan van Loon, heer van Heinsberg en Leeuwenberg, die uit het Gulikse huis stamde.³³⁶

Voor de Arkels was het waarschijnlijk belangrijk dat de bisschop van Utrecht op 6 mei 1410 het besluit van een verbod tot deelname aan de godsdienstoefening vernietigde dat de officiaal in 1405 had ingesteld. De bisschop legde de Arkels wel een boete of schadevergoeding op, die zij vóór 1412 moesten betalen. Als zij in gebreke zouden blijven, zou het verbod opnieuw worden ingesteld.³³⁷ De pastoor van Tiel kreeg toen van de bisschop vergunning weer dienst te doen, ook als Jan van Arkel, die ook wel te Oyen dicht bij Tiel verbleef, in de kerk aanwezig was.³³⁸

Het bestand van 1409 verplichtte de versterkingen buiten de steden en burchten te slechten en geen nieuwe meer te maken, maar men trok zich hier niets van aan. De nieuwe kastelein van de burcht bij Gorinchem, Arent van Kamp, begon in 1410 het kasteel te versterken en ook te Leerdam werden versterkingen aangebracht. De totale kosten hiervan bedroegen 785 nobel.³³⁹ Ook de burcht te Loevestein werd hersteld van de schade die opgelopen was bij het beleg van 1399. Er werden een nieuwe ringmuur en een poorthuis gemaakt, terwijl de kasteeltoren hersteld werd.³⁴⁰ In 1411 begon men meer huurlingen te legeren in Leerdam, Woudrichem

334 De ruzie met zijn moeder was ontstaan direct na de dood van zijn vader in 1396. Abraham Kemp, *Leven Heeren van Arkel*, 168 citeert een oorkonde gegeven te Longuion (gelegen ten westen van Pierrepont) van 30 januari 1410. Elizabeth van Bar overleed waarschijnlijk in 1410 (zie hoofdstuk m).

335 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, III No. 302 en Jentjens, *Reinald iv*, 55-56.

336 Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, III No. 317, C.A.A. Linssen, 'Keizer Sigismund, opperleenheer in de Nederlanden (1410-1437)' in *De Nederlanden in de late middeleeuwen* D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje red. (Utrecht 1987) 326-353, aldaar 339. Zie ook P. Berends, *Het Oud-Archief der gemeente Harderwijk* Tweede stuk (Harderwijk 1935) Regest 130, en J.A.B.M. de Jong, *Het Oud-Archief der gemeente Nijmegen* 4 delen, II Regestenlijst (Nijmegen 1960) Regest 146.

337 Burman, *Jaarboeken*, I 103. Van Mieris iv 141 heeft het besluit niet goed gelezen en stelt dat een ban dan ingaat i.p.v. opgeheven wordt. Dit kan niet juist zijn omdat het verbod in 1405 was ingesteld.

338 Muller, *Regesten Bisschoppen*, II Regest 1485, p. 248.

339 Arent van Kamp of ook wel Arent uten Campe werd op 2 april 1410 aangesteld tot kastelein (AGH 893 f. 16'). De totale bouwkosten zijn vermeld in AGH 1263.

340 AGH 1264 f. 103'. Meer over dit werk volgt in hoofdstuk vi.

en op de burchten.³⁴¹ Het conflict met Jan van Vianen, de kapitein te Leerdam, dat al vanaf 1408 liep en ging om achterstallige soldijbetalingen, loste men, nadat hij eerst de dienst had opgezegd, in januari 1411 op door hem direct alle nog verschuldigde soldij voor hemzelf en zijn manschappen uit te betalen.³⁴²

Zoals hiervoor reeds vermeld, bouwde hertog Reinald een nieuw blokhuis bij Ravenswade aan de Lek. Dit blokhuis werd geheel klaar gemaakt in de buurt van Apeldoorn en toen met 14 wagens naar Arnhem gebracht, waarna het per schip naar Ravenswade werd vervoerd. Op 21 oktober 1410 werd het in gebruik genomen.³⁴³ Ook werden gedurende de hele periode 1410-1411 in Gorinchem 40-85 huurlingen gelegerd.³⁴⁴

De uitgaven voor huurlegers en bouwwerken bleven dus doorgaan. De hertog van Gelre verzocht daarom de steden van Gelre om een extra bede.³⁴⁵ Graaf Willem VI moest veel meer regelingen treffen. Allereerst was daar nog steeds het geschil over de lijftocht van de al overleden hertogin Johanna van Brabant, waar zij aanspraak op had gemaakt als weduwe van graaf Willem IV van Holland. Deze aanspraak had haar opvolger, Antoon van Brabant overgenomen. Er was graaf Willem VI veel aan gelegen in zijn strijd tegen Gelre de steun van Brabant te krijgen. Daarom werd het geschil op 11 augustus 1409 geregeld door arbitrage van de hertog van Bourgondië. Er werd vastgesteld dat graaf Willem 70.000 oude Franse schilden in negen halfjaarlijkse termijnen zou betalen (39200 nobel). Graaf Willem verzocht hiervoor toen, zowel aan de steden als het platteland, een extra belasting, de honderdste penning, ook in twee termijnen per jaar te betalen.³⁴⁶ Die honderdste penning betekende dat een ieder die 100 Franse kronen of meer bezat één honderdste, met een maximum van 10 kronen, moest betalen. Nadat deze regeling getroffen was, beloofde Antoon inderdaad zijn hulp aan Willem, niettegenstaande zijn verdrag met Reinald IV.³⁴⁷ Graaf Willem had echter nog meer geld nodig en dwong daarom de steden tot meer bijdragen. Ook de baljuwen werd bevolen alle geld dat nog uitstond, direct te innen.³⁴⁸ In het volgende jaar, in 1410, toen graaf Willem de nog steeds gevangen zittende Walraven van Brederode wilde loskopen en de nog uitstaande schulden aan Coen en Jan van Herlaar en Bronis Woutersz. van Blokland wilde betalen, moesten opnieuw extra maatregelen worden getroffen. Hoeveel Jan van Arkel als losgeld vroeg is niet bekend, wél dat Middelburg hiervoor alleen al 150 nobel betaalde en de graaf van Kleef ongeveer 290 nobel hiervoor bij

341 AGH 1264 f. 122'.

342 AGH 1264 f. 123', 124'-127'.

343 RAG. HA No. 249 f. 75'-76'.

344 RAG. HA No. 249 passim.

345 RAG. HA No. 248 f. 44'.

346 Van Riemsdijk, *Tresorie*, 217; Devillers, *Cartulaire*, III 376-384 en Prevenier, *Dagvaarten*, 445-447 die de dagvaart hierover met de steden van Holland vermeldt.

347 Chabot, *Een geschil*, 9.

348 Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 295, Van Mieris, IV 123 en AGH 204 f. 72'.

graaf Willem leende.³⁴⁹ De schulden aan Coen van Herlaar werden uiteindelijk in september 1410 betaald.³⁵⁰

Coen van Herlaar had in 1407 een schuldbrief van graaf Willem gekregen ter grootte van 9940 nobel.³⁵¹ Nu werden na talrijke besprekingen 21 edelen die bezit hadden in Westfriesland door graaf Willem gedwongen ieder een schuldbrief van 500 nobel aan Coen van Herlaar te geven, die door graaf Willem onderschreven werd.³⁵² Ook van de steden in Holland werd nog eens 1500 nobel geleend, waarbij weer andere edelen als borg moesten optreden en die in leistung zouden gaan als de leningen van de steden niet binnen een jaar waren terugbetaald.³⁵³ Toch schijnt de zaak hiermee niet te zijn afgedaan, want in augustus 1411 waren de schulden niet afbetaald en werden de Herlaars herhaaldelijk verzocht om geduld te hebben.³⁵⁴ Wat er precies met Coen van Herlaar is gebeurd in die tijd is niet bekend. Maar in juli 1412 werd hij door Hollanders gevangen genomen en op 12 augustus 1412 in de gevangenis te Heusden opgesloten. Op 24 augustus volgde toen een verzoening met graaf Willem, nadat Coen boete gedaan had en 4500 nobel had betaald. Hij kreeg toen zijn goederen en vrijheid terug.³⁵⁵ Of die 4500 nobel van de oude schuldbekentenissen afgetrokken werden en of hij die ooit uitbetaald kreeg, is niet bekend.

Tot aan maart 1412 bleef het rustig in Holland, Gelre en rondom Amersfoort en Gorinchem. Er waren wel talloze bestandsschendingen, die even talloze dagvaarten tot gevolg hadden. Men krijgt de indruk dat er bijna continu werd vergaderd en gearbitreerd, gepaard gaande met een zeer drukke correspondentie tussen Holland en Gelre. De dagvaarten waren meestal te Utrecht, soms ook in Quesnoy, Luik en bij Gorinchem.³⁵⁶ Ook waren Hollanders en Geldersen in leistung te Zaltbommel en Heusden.³⁵⁷ De bemiddelaar Jan van Beieren werden in die tijd de volgende twee grote problemen voorgezet: een juiste bepaling van het visrecht op de Merwede bij Gorinchem (de oude kwestie!) en graaf Willems stelling dat de burcht van Gorinchem de hoofdzetel van het Land van Arkel was geweest en dat daarom, nu hij die burcht in bezit had, het Land van Arkel Hollands gebied moest zijn. Rei-

349 Op 21 februari 1410 was Walraven van Brederode te Haarlem en werd hij ingelicht over de grootte van zijn losgeld dat in Tiel betaald moest worden (AGH 1263 f. 74). Voor Middelburg zie: Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 295. Voor de lening van de graaf van Kleef: AGH 1264 f. 58'.

350 AGH 203 f. 17'.

351 Besprekingen over de schuld aan Coen van Herlaar vonden plaats vanaf 28 juni 1410 tot aan de schuldregeling van 19 september 1410 (AGH 1264 f. 96', 103' en AGH 205 f. 23'-24'). Op 29 oktober was de zaak echter nog niet geheel geregeld (AGH 1264 f. 114').

352 AGH 1264 f. 125' en 127'; Prevenier, *Dagvaarten*, 451-452. Zie voor een lijst van de edelen Bijlage F.

353 AGH 205 f. 27'-27'; Prevenier, *Dagvaarten*, 452. Zie ook Bijlage F.

354 AGH 205 f. 56' en AGH 1265 f. 30' en 40'.

355 AGH 1266 f. 59' en 60' en Van Riemsdijk, *Rechtspraak*, II No. 257, p. 133.

356 De dagvaarten waren te Utrecht van 28 maart tot 4 april (AGH 1265 f. 28'), van 10 tot 17 juni (AGH 1265 f. 29' en 47'); van 11-15 september bij Gorinchem (AGH 1266 f. 83', 84' en 50'); 28 januari bij Gorinchem (AGH 1266 f. 90'); van eind februari tot midden maart te Quesnoy en Luik (AGH 1266 f. 52' en 93') en van 4-11 mei te Utrecht (AGH 1266 f. 55'). Prevenier, *Dagvaarten*, vermeldt deze dagvaarten met Gelre niet.

357 RAG. HA No. 249 f. 81' en 89'.

nald stelde daar tegenover dat het Land van Arkel tot het schependom van Gorinchem behoorde en dus Gelders was.³⁵⁸

Willem van Arkel ondernam in die periode verscheidene strooptochten in Holland. Voortdurend werd gewaarschuwd voor Willem van Arkel met zijn handlangers, onder andere in februari, april, augustus en september 1411 en januari en maart 1412. Dat het niet alleen bij dreigingen bleef, blijkt uit de berichten dat gevangenen waren gemaakt en dat de Arkelsen met baardzen tot aan Rotterdam waren gevaren.³⁵⁹ Over Hollandse strooptochten is niets gevonden; ze moeten er wel geweest zijn, gezien de dadingen met betaling voor schade door de Hollanders veroorzaakt.

Graaf Willem kreeg in 1411 extra steun in zijn strijd tegen Gelre doordat Gerrit van Kleef op 10 juni 1411 bondgenoot werd van zijn broer, graaf Adolf van Kleef en van der Mark, in de strijd tegen Arkel.³⁶⁰ Ook werd het verbond tussen graaf Willem en graaf Adolf van Kleef en van der Mark opnieuw bevestigd op 22 oktober 1411 waarbij Adolf bevestigde dat, zodra Willem dit wenste, hij vijand van Arkel zou worden. Hij zou daarvoor ook tegen Gelre strijden.³⁶¹ Graaf Willem had niet lang plezier van die alliantie; de graaf van Kleef wenste om onbekende redenen vrede met Gelre. Op 1 juni 1412 vond een verzoening plaats tussen hertog Reinald en de graaf van Kleef waarbij deze alle schade geleden in de laatste oorlog kwijtschold. Ook Willem van Arkel werd betrokken bij dit verdrag, dat door de Gelderse steden op 9 juni 1412 werd bezegeld.³⁶² Graaf Willem was hierover zeer ontsticht en schreef aan de graaf van Kleef om hem te herinneren aan de oude overeenkomst met hem en zijn vader gesloten. Een kopie van dit oude verdrag werd meegezonden.³⁶³ Graaf Willem was meer succesvol met de steun van hertog Antoon van Brabant. Het bestaande verdrag voor steun werd hernieuwd op 9 juni 1412, nu uitgebreid met een (gelijke) verdeling van de buit.³⁶⁴ Ook had graaf Willem op 11 juni

358 Van Asch van Wijck, *Nadere oorkonden*, (1855) 115. Over het bezit van het Land van Arkel was al eerder in 1410/11 correspondentie geweest tussen de hertog van Gelre en graaf Willem (AGH 1264 f. 120'-121', 122'-123', 124' en 126').

359 Voor de waarschuwingen zie AGH 1264 f. 125', AGH 1265 f. 41', 52', 85', 85', 86' en Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 296. De tocht naar Rotterdam wordt gemeld in AGH 1266 f. 91' en 91'. Gevangenen waren onder andere Utrechtse kooplieden (Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 179) en Hendrik van Wasse-naar, een zoon van de burggraaf van Leiden, die voor ruim 200 nobel weer werd vrijgelaten (P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad in de middeleeuwen* [1's-Gravenhage 1910] 97).

360 Th. J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* IV (Dusseldorf 1858) No. 65, p. 70. Er is in het Hauptstaatsarchief te Dusseldorf nog een Akte genaamd 'Fehde mit Hern Arkel' van 60 folio's uit 1411, maar deze is jammer genoeg zo beschadigd dat er nauwelijks iets in te lezen valt. De twee folio's die wel te lezen waren, bevatten niets wat interessant was voor deze studie. (Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv, Inv. 'Kleve-Mark' Akte No. 4453).

361 Verbond: Van Mieris, IV 183-184. Op 4 november 1411 werden verscheidene steden in Holland en Zeeland verzocht dit verbond te bezegelen (AGH 1266 f. 51').

362 RAG. HA T 15 'Buren' No. 477; T 12 'Grave' Voorlopig Inv. No. 44 en Nijhoff, *Gedenktwaardigheden*, III No. 333. Bezegeling door de steden zie: Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 219.

363 AGH 1266 f. 102'.

364 Verkooren *Chartes Brabant*, III 243 en Chabot, *Een geschil*, 9.

1411 weer een nieuw bestand gesloten met de Friezen zodat de situatie rustig zou blijven en Willem zijn handen vrij zou hebben voor de Arkelse oorlog.³⁶⁵

Ook militair bereidde men zich voor op de afloop van het bestand op Pasen 1412 (3 april). Al op 11 februari 1411 werd Arent van Leyenburch vervangen als kastelein van de burcht bij Gorinchem door Jan van Drongelen, een zeer bekwaam krijgsman.³⁶⁶ De positie van Arent van Leyenburch hierin is, zoals steeds, onduidelijk. Hij stond in deze periode aan de Hollandse kant; in Arnhem werd hierover op 24 februari een rechtszaak gehouden.³⁶⁷ Misschien vertrouwde men hem in Holland toch niet al te zeer. Hoe het ook zij, Jan van Drongelen kreeg de opdracht de burcht te versterken.

Jan van Vianen werd opnieuw benoemd tot kastelein van de burcht te Leerdam en zijn financiën werden nu beter geregeld.³⁶⁸ Jan van Langerak, ook een beproefd krijgsman, kreeg de leiding in het Land van Altena, Woudrichem en ook het slot Loevestein, dat geheel versterkt was.³⁶⁹ Voorts werd een bolwerk gemaakt aan het riviertje de Giessen, ten westen van Gorinchem,³⁷⁰ en werden de steden in Holland en Zeeland in mei 1411 opgeroepen zich voor te bereiden op een nieuwe strijd en alle benodigdheden daarvoor in gereedheid te brengen.³⁷¹ Begin januari 1412 volgde er een inspectie van alle burchten en bolwerken bij Woudrichem, Loevestein, Gorinchem, Leerdam en Heukelom door vier leden van de grafelijke Raad, waarvan rapport werd uitgebracht aan graaf Willem op 25 januari.³⁷²

Ook financieel werd de nieuwe strijd voorbereid. Graaf Willem verzocht op 25 september 1411 om een extra bede om de oorlog voort te kunnen zetten. De bede in de steden werd in quoten vastgesteld, die voor het land via riemtalgelden. Deze bedden kwamen naast de al ingestelde honderdste penning.³⁷³ De steden werden hiervoor beloond met enige vrijheden; voor Amsterdam, Haarlem, Delft en Middelburg is dit bekend.³⁷⁴ Of alle steden de bede betaald hebben, is onzeker. Middelburg bijvoorbeeld zat financieel geheel aan de grond; er waren grote moeilijkheden over rentebetalingen te Antwerpen en Sluis en er waren rechtszaken nodig om de landslieden te dwingen mee te betalen aan het vereffenen der schulden.³⁷⁵

365 AGH 1265 f. 30', 36' en 49'.

366 AGH 1264 f. 127', AGH 893 f. 22' en Van Mieris, iv 163.

367 RAG. HA No. 625 f. 5'.

368 AGH 1266 f. 51'.

369 AGH 893 f. 20' geeft de benoeming van Jan van Langerak tot baljuw, drossaard en rentmeester van Altena, alle tollén, Woudrichem en slot Loevestein op 9 maart 1411.

370 AGH 1265 f. 40' en 44'. Prevenier, *Dagvaarten*, 460 en 463 noemt dagvaarten hierover met Dordrecht, Schoonhoven en Geertruidenberg op 18-19 mei en 1 juni.

371 AGH 1265 f. 44'; Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 296 en Prevenier, *Dagvaarten*, 458-459 voor een dagvaart van 23 maart-1 april en p. 461-462 voor een dagvaart van 18-19 mei.

372 AGH 1266 f. 52' en 90'.

373 Van Riemsdijk, *Tresorie*, 217; Prevenier, *Dagvaarten*, 455-458.

374 Van Mieris, iv 185-186; Prevenier, *Dagvaarten*, 457.

Van Gelderse zijde is niet veel bekend; alleen dat op 15 maart 1412 de hertog van Gelre het militaire bewind over de stad Gorinchem opdroeg aan Jan en Willem van Arkel. Zij zouden vanuit Gorinchem 'oorlogen op eigen kosten en gewin'. Reinald zou wel kunnen bijdragen aan de kosten en daarvoor dan de buit met de Arkels mogen delen. Ook beloofde Reinald nogmaals zonder de Arkels geen vrede met Holland te sluiten. Na de oorlog zou Gorinchem door de Arkels weer aan de hertog worden teruggegeven. Bij het verdrag werd tevens een financiële regeling getroffen voor de nog altijd uitstaande compensatie voor de overdracht van Gorinchem in 1409. De hertog was kennelijk in gebreke gebleven de verschuldigde 5500 Rijns gulden per jaar te betalen. Dit zou nu betaald worden uit de tol van Lobith.³⁷⁶ Om zich voor te bereiden op de strijd leende hertog Reinald grote bedragen bij de Gelderse steden.³⁷⁷

Begin maart 1412 begonnen de voorbereidingen op de nieuwe strijd pas goed. De steden werden gewaarschuwd klaar te staan en ook om meer soldij te betalen voor extra huurlingen op de burchten en bolwerken.³⁷⁸ Ook de landslieden werden opgeroepen. Omstreeks Pasen (3 april) trokken de schutten en andere gewapenden uit Arnhem naar Gorinchem om daar, dicht bij de stad, een extra blokhuis te bouwen. Ook zorgden de Gelderse steden ervoor dat Gorinchem voorzien werd van meer gewapenden, geschut en proviand.³⁷⁹

Graaf Willem vroeg op 4 april bijstand van Utrecht maar veel animo was daar niet voor. Op 24 mei werd de bisschop verzocht te proberen de stad over te halen alsnog deel te nemen.³⁸⁰ Holland versterkte het bolwerk bij Werkendam en Dordrecht werd verzocht om de dorpen in de Alblasserwaard te beschermen.³⁸¹ Om dit te kunnen doen, besloot men in de Alblasserwaard nog een blokhuis te bouwen, te betalen door Dordrecht, Schoonhoven en Geertruidenberg.³⁸²

Nadat in april de steden voortdurend gemaand waren om betaling van het soldijgeld, aanmaningen die ook nog herhaald werden in mei, juni en juli, werden de ridders op 30 april opgeroepen zich bij Schoonhoven te verzamelen maar er werd niet gestreden.³⁸³ In mei werd de steden opnieuw gevraagd de soldij te verhogen zodat meer huurlingen konden worden ingezet. De baljuwen werd verzocht de enkelvoudige heervaart af te kondigen; men kon zelf komen of anders 5 groten per

375 Unger, *Middelburg*, No. 203, p. 265-267. Ook werden in maart 1412 de steden in West Friesland gemaand omdat ze nog niet betaald hadden (Prevenier, *Dagvaarten*, 458).

376 Van Mieris, IV 195 en Abraham Kemp, *Leven der Heeren van Arkel*, 178-179.

377 GA Zutphen Inv. No. 737, GA Arnhem Inv. No. 1138 en GA Nijmegen Inv. No. 1345.

378 AGH 1266 f. 92', 94', 94' en Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 296; Unger, *Middelburg*, 267-271.

379 Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 208-214 en Wartena, *Stadsrekeningen Zutphen*, 213.

380 AGH 1266 f. 95' en 100'.

381 AGH 1266 f. 54' en 96'.

382 AGH 1266 f. 54' en 97'.

383 Maningen voor soldijgeld: AGH 1266 f. 95'-96', 98', 102' en 104'. Oproep aan de ridders AGH 1266 f. 97'-99'.

dag per persoon betalen.³⁸⁴ De troepen in Leerdam, Heukelom en Vianen werden versterkt met gewapenden uit Schoonhoven, Gouda en Oudewater.³⁸⁵ De Geldersen zonden extra troepen naar Gorinchem en naar het blokhuis dat zij hadden ongeveer 5 km ten oosten van Gorinchem aan de Waal.³⁸⁶

Maar, na alle voorbereidingen van beide partijen, brak de strijd op een andere plaats uit. Nadat er in september 1411 een korte overval van Geldersen, samen met enkele Amersfoortse bannelingen, op de voorstad van Amersfoort, 'de Kamp', was geweest en daarom weer Hollandse troepen te Amersfoort waren gelegerd,³⁸⁷ was het rustig geweest tot aan het einde van het bestand op 3 april. De Geldersen hadden een bolwerk gebouwd bij Hoevelaken, dicht bij Amersfoort, op de grens van de Veluwe. In mei werden daar naar toe extra versterkingen gezonden, onder andere uit de steden Arnhem en Zutphen. Vanuit Zutphen kwamen er ongeveer 100 man.³⁸⁸

Graaf Willem vi beval op 30 mei aan de steden en baljuwen hun gewapenden naar Amersfoort te zenden. Hij ging daar zelf, met zijn vrouw, ook naar toe en verbleef daar van 31 mei tot 24 juni.³⁸⁹ Op 31 mei was zo een groot aantal gewapenden verzameld. Naast de gewapenden van de steden werden er ook 325 huurlingen en 4 busmeesters ingezet.³⁹⁰ De bisschop van Utrecht was hierover zeer verontrust zodat deze op 6 juni gerustgesteld moest worden: de Hollanders wilden Amersfoort niet bezetten, maar de stad alleen als uitvalsbasis voor de Veluwe gebruiken.³⁹¹ De stad werd versterkt aan de poorten en er werd op Hollands kosten een bolwerk dicht bij een der poorten gebouwd.³⁹² De Hollanders, die onder leiding stonden van Hubrecht van Culemborg, Jan van Vianen en Arnold van Leyenburch, ondervonden weinig tegenstand van de Gelderse troepen, die geleid werden door Willem van Arkel als ritmeester³⁹³. De versterking bij Hoevelaken werd verwoest en Nijkerk werd in brand gestoken. Toen Gelderse versterkingen aankwamen, trokken de Hollanders zich weer terug op Amersfoort.³⁹⁴ De Geldersen plunderden toen maar enige Hollandse bezittingen in de omgeving van Barneveld en in de Betuwe, waar het kasteel te Maurik van Hubrecht van Culemborg werd verwoest.³⁹⁵

384 AGH 629 f. 22'-23'; AGH 1266 f. 99' en AGH 205 f. 77'.

385 AGH 1266 f. 100' en 103'.

386 RAG. HA No. 627 f. 10'; Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 214 en Wartena, *Stadsrekeningen Zutphen*, 215.

387 AGH 1266 f. 83', 92'; Smit, *Amersfoort*, 117 en Burman, *Jaarboeken*, I 104.

388 Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 214 en Wartena, *Stadsrekeningen Zutphen*, 214.

389 AGH 1266 f. 56', 57' en AGH 446 f. 4'.

390 AGH 445 en 446.

391 AGH 1266 f. 101' en Smit, *Amersfoort*, 118.

392 AGH 1266 f. 59'.

393 AGH 446 f. 4'; Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 208-209; Jentjens, *Reinald* IV, 62 en Pauli, *Chronicon*, 890, die de tocht foutief op 1411 stelt.

394 Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 208-209 en 214.

395 Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 214; Wartena, *Stadsrekeningen Zutphen*, 216 en Jentjens, *Reinald* IV, 62.

Inmiddels had graaf Willem ook een kleine vloot op de Zuiderzee, die, bemand door Zeeuwen uit Westkappel, Vlissingen en Zierikzee, zich voornamelijk bezig hield met piraterij en zo de handel van de Gelderse Zuiderzeesteden belemmerde.³⁹⁶ Ook de handel van de Stichtse stad Deventer werd hierdoor benadeeld zodat de St. Jansmarkt daar niet gehouden kon worden.³⁹⁷

Terwijl deze activiteiten plaats vonden, waren er al besprekingen gaande om tot een vergelijk te komen. Van 15 tot 19 juni voerden Willem Eggert en Dirk Potter besprekingen met de bisschop van Utrecht, gevolgd door een dagvaart met Gelre van 27 juni tot 7 juli om over een 'zoen', vrede te spreken. Er waren zowel door de hertog van Gelre als door graaf Willem uitgebreide ontwerpverdragen, 'compromisbrieven', opgesteld waarin de voorwaarden voor een vrede werden opgesomd. Er werd overeengekomen dat de bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim en Jan van Beieren hier samen over zouden arbitreran en vóór 10 augustus uitspraak zouden doen door een 'zeggen'.³⁹⁸ Er zou gedurende die tijd een bestand gelden.³⁹⁹ Er vond zowel in Holland en Zeeland als Gelre overleg plaats met de steden.⁴⁰⁰ Op 17 juli begon een nieuwe dagvaart te Wijk bij Duurstede waarbij op 22 juli graaf Willem en hertog Reinald zich aansloten.⁴⁰¹

Overeenstemming over een vrede werd bereikt op 26 juli 1412.⁴⁰² Het vredesverdrag was gebaseerd op de 'compromisbrieven' en kende als partijen graaf Willem vi voor Holland, Zeeland en Henegouwen enerzijds en hertog Reinald iv voor Gelre en het graafschap Zutphen en Willem van Arkel anderzijds. Omdat Jan van Arkel geweigerd had deel te nemen in het vredesverdrag, handelde zijn zoon Willem namens de Arkels. Devillers, die uitging van een anonieme kroniek van Egmont, stelde dat graaf Willem verbood Jan van Arkel in het verdrag te laten deelnemen. Dit omdat 'Le duc Guillaume avait voué une haine implacable à ce vassal félon'.⁴⁰³

396 Van Mieris, iv 198.

397 AGH 1266 f. 100' en 101'.

398 Van de hertog van Gelre is geen volledige 'compromisse' bekend. Er zijn wel stukken aanwezig die hiervoor gediend hebben in RAG. HA 'Buren' Voorlopig Inv. No. 22.23-30. De 'compromisse' van graaf Willem vi is wel bekend en ook te vinden in RAG. HA 'Buren' Voorlopig Inv. No. 22. 23-30. Deze is ook uitgegeven door Van Asch van Wijck, *Nadere oorkonden*, (1855) 140-145.

399 AGH 1266 f. 103' en 104'; Prevenier, *Dagvaarten*, 463 meldt alleen het bestand, niets over de dagvaarten met Gelre.

400 AGH 1266 f. 103'; Prevenier, *Dagvaarten*, 463 en Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 175. De Arnhemse rekening dateert de bespreking in Gelre op 'dominica post Martini' waarbij, gezien het onderwerp: een bespreking over de overgave van Gorinchem en de prijs daarvoor, wel gelezen moet worden 'dominica post ordinationem Martini' d.w.z. 10 juli 1412 i.p.v. 13 november.

401 AGH 1266 f. 105'.

402 AGH 633, akte van uitspraak. Zie ook AGH 237 f. 103'-107', uitgegeven door Van Mieris, iv 206-207 met vele fouten. De oorkonde zoals aanwezig in het archief van Buren, nu RAG. HA 'Buren' Voorlopig Inv. No. 22.23-30, is uitgegeven door Van Asch van Wijck, *Nadere oorkonden*, (1855) 145-150. Prevenier, *Dagvaarten*, 464 vermeldt alleen de vrede op 26 juli.

403 Devillers, *Guerre*, 204 citeert uit de 'Chronique des seigneurs et comtes d'Egmont' door een anonymus en beschreven door Stenzler in de *Compte Rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins* 2e Série, 9 (1857) 13-70, aldaar 52-53.

Ook de heer van Culemborg en Arent van Leyenburch werden betrokken in de vrede met Gelre. Het verdrag behelsde een constructie waarbij Reinald, Willem van Arkel en graaf Willem vóór 10 augustus bij elkaar zouden komen op de 'Quellinge', die gelegen was tussen de burcht en de stad Gorinchem. Daar zou hertog Reinald de stad Gorinchem met alle bijbehorende parochies, heerlijkheden en schependom overdragen aan Willem van Arkel, die daarop de goederen direct, met afstand van alle rechten van de Arkels, zou overdragen aan graaf Willem VI. Graaf Willem zou hiervoor aan hertog Reinald 100.000 Franse kronen (rekengeld) of 47.000 nobel betalen, 14500 nobel direct en de rest in vastgestelde termijnen.⁴⁰⁴

Voorts zou alle schade geleden door roof, brand, doodslag en verwonding wederzijds kwijtgescholden worden en ook zouden alle gevangenen vrijgelaten worden. Graaf Willem beloofde nooit vanuit Gorinchem Gelre aan te vallen en ook dat de Gorcumers die tegen hem geweest waren, zonder lastig gevallen te worden, konden terugkeren met volle poortersrechten. Alle privileges, die zowel door graaf Willem als hertog Reinald aan de Gorcumers verleend waren, bij het in bezit nemen van de stad in 1407 en 1409, werden vervallen verklaard.

In het verdrag werd ook geregeld dat er vrede zou zijn tussen de stad Utrecht en Willem van Arkel en tussen de stad Amersfoort en Gelre. Het verdrag bepaalde verder dat graaf Willem en hertog Reinald een afzonderlijk verbond van wederzijdse bijstand zouden sluiten. Dit gebeurde ook op 26 juli.⁴⁰⁵ Graaf Willem beloofde hertog Reinald hierbij dat hij nooit vijand van de hertog zou worden, uitgezonderd als dat zou zijn op verzoek van Jan van Beieren, de bisschop van Utrecht en de hertog van Brabant. In het laatste geval zou hij proberen de hertog van Brabant te overreden geen oorlog te beginnen. Mocht dat niet lukken dan zou hij Reinald 6000 Franse kronen betalen en de eerste vier weken van de oorlog niet meedoen. Verder waren er regelingen over arbitrage in geval van inbreuken op het verdrag.

Willem van Arkel verklaarde in een derde oorkonde dat hij afstand deed van al zijn rechten op de stad Gorinchem en het Land van Arkel.⁴⁰⁶ Omdat Jan van Arkel geen deel had aan dit vredesverdrag werden de gevangenen die tot Jan van Arkels partij behoorden, niet vrijgelaten en de Gorcumers die hem steunden, mochten niet in de stad terugkeren.

Over een vergoeding aan de Arkels reppen de verdragen niet. Deze zou worden vastgesteld door hertog Reinald. Willem van Arkel ontving alle burchten en steden in het Land van Borne met Susteren en Sittard. Dit als pand voor 55.000 Rijnsgulden (20.500 nobel) waarvan de hertog 5500 Rijnsgulden mocht korten omdat die al sinds 1409 jaarlijks betaald werden. De hertogin, die bovengenoemde goederen

404 Dat dit een zeer hoog bedrag was, blijkt onder andere uit de koopsom die de hertog van Bretagne in 1397 betaalde voor Brest, een toen al grote, sterk verdedigde stad. Hij kocht de stad terug voor 67.500 nobel (M.C.E. Jones, *The creation of Brittany: a late medieval state* [Londen 1988] 251).

405 Van Asch van Wijck, *Nadere oorkonden*, (1855) 150-153.

406 Van Mieris, IV 208.

in lijftocht had, keurde de regeling goed. Zij werd hiervoor gecompenseerd uit andere goederen.⁴⁰⁷ Overigens schijnt de door Reinald getroffen regeling niet zonder moeite ingevoerd te zijn. Willem van Arkel beklagde zich begin 1413 bij Arnhem dat de hertog in gebreke was gebleven. Er waren verscheidene besprekingen met Arnhem hierover in april en mei. De stad, samen met Nijmegen, stelde zich op voor 'onze jonker van Arkel' en besprak de kwestie met de hertog en verzocht hem alsnog te betalen.⁴⁰⁸ In 1416 was het geschil echter nog niet geregeld.⁴⁰⁹

De overdracht op de 'Quellinge' vond plaats op 29 of 30 juli, toen graaf Willem in Gorinchem was.⁴¹⁰ Hij liet zich opnieuw huldigen en gaf de stad nieuwe handvesten, minder genereus dan die van 1407. Verschillende privileges en rechten van toen werden ingetrokken.⁴¹¹ Hij gaf ook bevel om de oude burcht bij Gorinchem af te breken en een nieuwe burcht aan de Merwede in Gorinchem te bouwen. Willem stelde een drossaart-rentmeester aan voor Gorinchem, Leerdam, Schoonrewoerd en het Land van Arkel. Dit werd Arent van Leyenburch.⁴¹²

De oorlog had het laatste jaar veel geld gekost aan graaf Willem. In totaal was er ongeveer 12.000 nobel uitgegeven.⁴¹³ Nu kwamen daar nog bij de kosten van overdracht van Gorinchem waarvoor direct 29.000 Franse kronen betaald moesten worden. De steden in Holland en Zeeland werden dan ook al op 27 juli voor een dagvaart opgeroepen in Den Haag om over een financiële bijdrage te beraadslagen.⁴¹⁴ Middelburg werd zo verzocht 5.000 Franse kronen bij te dragen. De stad schonk 3.000 Franse kronen en gaf 2.000 Franse kronen als lening, die in 1413 werd kwijtgescholden.⁴¹⁵ Ook de edelen werden opgeroepen om te zegelen voor een som geld die aan Reinald betaald moest worden.⁴¹⁶ Dit waren dezelfde edelen die ook al in 1410 voor 500 nobel schuldbrieven aan Coen van Herlaar hadden geschreven (zie Bijlage F). Aan de baljuwen in Holland werd op 12 augustus bericht dat de graaf voor 'enige tijd' 4 groot per dag per riemtal zou heffen als bijdrage in de koopsoom van Gorinchem.⁴¹⁷

Ook de Henegouwse steden ontkwamen niet aan betaling. Graaf Willem had al

407 Deze regeling werd vastgelegd in drie oorkonden, te vinden in Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv te Dusseldorf, Inv. 'Jülich' Akten No. 320 en 323 van 1 november 1412. Ook vermeld in Jentjens, *Reinald* iv, 66 en 139-140. Pauli, *Chronicon* 892, vermeldt dat Jan van Arkel bij deze gelegenheid 5000 Rijnsgulden uit de tol van Lobith ontving. Dit is niet juist. De Arkels ontvingen dit bedrag al veel eerder, namelijk bij de overdracht van hun goederen aan hertog Reinald iv in 1409. Sinds maart 1412 werd dit bedrag betaald uit de opbrengst van de tol te Lobith (Van Mieris iv 195).

408 Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, iii 240-241.

409 Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, iii 280, 299 en 302.

410 AGH 1409 f. 25^v-26^r.

411 Van Mieris, iv 214-219.

412 AGH 893 f. 37^r.

413 Mijn sommatie uit AGH 1266.

414 Prevenier, *Dagvaarten*, No. 791, p. 464.

415 Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 297.

416 AGH 1266 f. 105^r.

417 AGH 1266 f. 106^r.

begin 1412 de steden om een geldelijke bijdrage verzocht om de strijd tegen Gelre te kunnen betalen. Die bijdragen moesten betaald worden in twee termijnen: 22 mei en 1 oktober 1412. Graaf Willem stelde op 28 juni 1412, dat hij op 30 juli 1412 29.000 Franse kronen voor de koop van Gorinchem nodig had en dat hij op 24 juni 1413 ook Antoon van Brabant nog 150.000 Franse kronen moest betalen. Hij gaf de Henegouwse Staten en steden toen ook opening van zaken.⁴¹⁸ De Staten hadden zich al eerder, op 8 februari verbonden om in plaats van de gevraagde 36.000 Franse kronen er 30.000 te betalen. Hiervan zouden de steden een derde betalen. Valenciennes zegde er 9.000 van toe, Bergen 4.000.⁴¹⁹ Op 29 januari 1413 verzocht Willem nogmaals aan Bergen om 14.000 Franse kronen.⁴²⁰

Op 13 of 14 augustus werden te Zaltbommel 15.000 Franse kronen betaald aan de hertog van Gelre.⁴²¹ Er moet kort daarna nog eens 14.000 Franse kronen betaald zijn, want op 10 september 1412 gaf Reinald een reçu voor de ontvangst van 29.000 Franse kronen, zoals was overeengekomen.⁴²² Alle betalingen daarna heb ik niet kunnen achterhalen, wel enige in juni en juli-augustus 1413. Bij die laatste betaling, waarvoor Reinald weer een kwitantie gaf, werd vermeld dat nog 18.000 Franse kronen betaald moesten worden.⁴²³ Een algemeen beeld van deze betalingen is ook lastig te krijgen omdat Reinald de gewoonte had allerlei wissels of promessen te geven op de tesorier van Holland. Zo werden in december 1412 en januari 1413 promessen voor een totaal van 3600 Franse kronen gegeven.⁴²⁴ Ook werden andere betalingen door graaf Willem ten behoeve van de hertog verricht, die dan gekort werden op de nog uitstaande koopsom. Zo betaalde Willem 10.000 Franse kronen voor het lossen van een pandschap van kasteel Batenburg.⁴²⁵

Dit was nog niet alles wat Willem moest betalen. Hij betaalde ook 450 nobel voor 'administratiekosten' voor de vrede en 150 nobel voor kosten gemaakt door de bisschoppen.⁴²⁶ Antoon van Brabant ontving voor zijn steun aan de strijd tegen Gelre 13.000 nobel, die op 1 mei 1414 betaald waren.⁴²⁷

418 Devillers, *Guerre*, 239-240 citeert hier uit 'Premier Registre aux résolutions du conseil de la ville de Mons du 25 juin 1409 au 13 juin 1425' f. 26.

419 Voor Valenciennes: L. Devillers, *Inventaire analytique des archives des états de Hainaut*, 3 delen, I (Mons 1884) p. lxxvii en Devillers, *Guerre*, 244. Voor Bergen: Devillers, *Cartulaire*, III p. 518 en 528; Devillers, *Guerre*, 238 en Piérard, *Les aides*, 223.

420 Devillers, *Guerre*, 239 en Piérard, *Les aides*, 223.

421 AGH 1266 f. 60^r stelt dat Arent van Leyenburch, samen met Klaas Persijnsz. en Ysbrant Heyn op 13 augustus te Zaltbommel betaalden. Maar RAG. HA No. 627 f. 10^r meldt dat de ambtman van de Bommeleren Tielerwaard, Jan van Meerten, op 14 augustus naar Loevestein ging om de Hollanders naar Zaltbommel te geleiden om de eerste termijn van de vrede te betalen.

422 AGH 634 f. 46^r.

423 Voor juni 1413: Van Asch van Wijck, *Nadere oorkonden*, (1855) 154-155. Voor juli-augustus 1413: RAG. HA 'Buren' Voorlopig Inv. 22.34.

424 RAG. HA T 12 'Grave' No. 463.

425 Op 19 mei 1413 zegde Willem dit toe. Op 5 juni 1413 geeft Reinald hiervoor een kwitantie: Van Asch van Wijck, *Nadere oorkonden*, (1855) 154-155 en Chabot, *Een geschil*, 74.

426 AGH 1266 f. 60^r.

427 AGH 635.

Het einde van de oorlog, die zelf al veel gekost had, kwam dus met grote betalingen van de graaf. De steden en het land hadden de grootste moeite die bedragen op te brengen. Was het bezit van Gorinchem en het Land van Arkel dat waard? Zeker niet uit economisch oogpunt. Ook staatkundig, als men dat idee al had, was de betekenis niet zo groot. Een lastige tegenstander van graaf Willem was echter wel verslagen en kon geen rol meer spelen in de Hollandse-Zeeuwse politiek.

Graaf Willem had zo, al had het veel geld gekost, tenminste iets bereikt. Maar waarom sloot hertog Reinald vrede? Voor 100.000 Franse kronen, waarvan hij bijna de helft aan Willem van Arkel moest betalen, had hij het bezit van Gorinchem en het Land van Arkel afgestaan. Wel kon hij de betaling aan Willem van Arkel uitstellen door het Land van Borne in pand te geven. De financiële positie van Reinald was niet zodanig, dat hij de oorlog moest stoppen. Wel hadden de steden van Gelre, vooral die aan de Waal en Zuiderzee, veel te lijden gehad van de gestremde rivier- en zeevaart. De tolleren van de hertog brachten ook veel minder op. Dit gold overigens ook voor de Hollandse graaf en zijn steden. Of de handel op de Waal en Merwede de gehele tijd van de oorlog gestremd was, of alleen in de perioden dat er geen bestand was, is niet duidelijk,⁴²⁸ maar zeker is dat de economische schade zowel voor Holland, Zeeland als Gelre groot was.

Ook staat vast dat in de latere jaren van de Arkelse oorlog de positie van Gorinchem en het Land van Arkel zwak geworden was. Het gebied was geheel omringd door Hollandse bezittingen. De Alblasserwaard, het Land van der Lede met Leerdam, Heukelom, Asperen en Leyenburch waren in Hollandse handen óf gelieerd met Holland. In de burcht bij Gorinchem waren Hollandse troepen gelegerd en met het Hollandse bolwerk bij Dalem, ten oosten van de burcht, en een afgesloten rivier bij Woudrichem, waren Gorinchem, en wat over was van het Land van Arkel, volledig geïsoleerd geraakt.

Voorts waren er weer problemen gerezen met Antoon, de hertog van Brabant. Deze, die immers graaf Willem zijn steun tegen Gelre had toegezegd, probeerde van kasteel Batenburg, dat op de Gelderse zijde van de Maas lag en waarvan hij het pandbezit had gekocht, een vesting tegen Gelre te maken. Dit werd eind 1412 verhinderd door de Geldersen, die het kasteel zonder strijd in bezit namen zodat Reinald het pandbezit kon overnemen.⁴²⁹ Ik geloof echter niet dat deze schermutselingen om Batenburg, die pas na de vrede tussen Holland en Gelre ontstonden en ook niet gesteund werden door de Brabantse steden,⁴³⁰ een echte reden konden zijn voor Reinald om vrede met Holland te sluiten. Het was alleen hinderlijk.

Het zal daarom waarschijnlijk de zwakke strategische positie van Gorinchem en het Land van Arkel zijn geweest die Reinald er toe deden besluiten het geheel aan

428 Misschien zou een studie van de tolrekeningen hierover meer inzicht geven.

429 Kuys, *Landsheerlijkheid Gelre*, 342-343.

430 Chabot, *Een geschil*, 10.

Holland over te dragen. De druk van de steden, die weer vrije handel wensten, zal hierbij wel geholpen hebben.

Zo was na elf jaar oorlogvoeren de vrede weer hersteld en waren Gorinchem en het Land van Arkel overgegaan naar het graafschap Holland. Elf jaar oorlog hadden niet bijzonder veel opgeleverd waarbij bovendien de voornaamste resultaten behaald werden door politieke besluiten, niet door militair geweld. Zo werden in 1407 Gorinchem en Leerdam aan graaf Willem vi opgedragen omdat door politieke tegenstellingen tussen vader en zoon de positie van de Arkels zodanig verzwakt was dat in Gorinchem en Leerdam een 'tegenpartij' de macht kon grijpen, eerst door de zoon tegenover de vader uit te spelen en daarna de één na de ander te verdrijven. Ter bescherming tegen de Arkels werd toen de stad aan graaf Willem opgedragen.

Ook in de strijd tegen Gelre, na september 1407, waren het de politieke beslissingen die belangrijk waren, geen wapenfeiten. De vrede in 1412 en de daarbij behorende overdracht van Gorinchem en het Land van Arkel aan Holland, kwamen tot stand na politiek overleg tussen Holland en Gelre. De hele periode van 1407 tot 1412 kenmerkte zich trouwens door eindeloze besprekingen tussen Holland en Gelre.

Het militaire geweld is in geen enkel geval doorslaggevend geweest. De grote campagnes in 1402, 1405 en 1407/08 leverden aan niemand enige winst van betekenis. Gorinchem en de burcht konden in 1402 een beleg van 12 weken glansrijk doorstaan tegenover een grote overmacht van het Hollandse leger. In 1405 konden Hagstein en Everstein alleen veroverd worden door uithongering. De grote militaire macht van graaf Willem vi kon er toen alleen voor zorgen dat de kastelen gedurende vier maanden van alle aanvoer van proviand waren afgesloten. Er kan geconstateerd worden dat aan het begin van de vijftiende eeuw het vuurgeschut nauwelijks effect had en dat een goed beschermd kasteel of vesting de beschietingen en stormaanvallen van de belegeraars makkelijk kon weerstaan.

Ondanks de geringe effectiviteit van het leger waren de uitgaven ervoor groot. Deze vormden een zware financiële last voor alle partijen, waarbij dan nog de grote economische schade kwam die geleden werd door het verlies van handel, veroorzaakt door het afsluiten van de rivieren voor de scheepvaart. Tegenover grote uitgaven stonden daarom dalende inkomsten. Hierdoor werd vooral de druk van de financiële lasten voor de steden, dorpen en ambachten zeer groot. Omstreeks 1406-1408 werd de weerstand tegen de oorlog dan ook steeds groter. Toch duurde de oorlog, en daarmee de economische blokkade, nog tot 1412.

Die lange duur van de oorlog valt enerzijds te verklaren uit de grote rijkdom van de Arkels, na 1407 nog gesteund door Gelre, waardoor lang weerstand geboden kon worden, maar anderzijds vooral doordat het Hollandse leger niet de macht bezat een beslissing te forceren.

In het volgende hoofdstuk zal daarom getracht worden om door middel van een

analyse van het gebruikte wapentuig, de wijze van oorlogvoering en het verloop van de voornaamste campagnes uit de oorlog, een verklaring te vinden voor die geringe kracht van het Hollandse leger.

VI

De Arkelse oorlog, een krijgskundige analyse

VI.1. Inleiding

In de loop van de veertiende eeuw wijzigde de manier van oorlogvoering zich geleidelijk. Tot het einde der dertiende eeuw waren de ridders te paard nog het hart van het leger, maar langzamerhand werd het voetvolk belangrijker. Het voetvolk werd doeltreffender doordat hun wapens met kruisboog of 'longbow' beter geworden waren.¹ De ridderschap bleek bij gebruik als eenheid van zwaar gepantserde ridders te paard in veldslagen steeds minder effectief. Het was maar zelden dat de overwinnaars konden profiteren van een overwinning door de ruitery behaald. De overwonnenen konden zich terugtrekken op een andere plaats en zich weer hergroeperen.² De ridders gingen daarom steeds meer te voet vechten en traden dan vaak op als aanvoerders van groepen voetvolk.³

Het kostte altijd veel moeite legers in het veld te houden. De legers moesten voor eigen voedsel zorgen, dat meegevoerd of bij de boeren gekocht moest worden. Dit lukte niet altijd en omdat de vraag dan groot was stegen de prijzen, wat weer tot onrust en plunderingen kon leiden. De tucht verslapte daardoor en dit leidde vaak tot desintegratie van het leger.⁴

Om deze reden, en ook al omdat een veldslag maar weinig effectief was, werd de voorkeur gegeven aan een belegering van een stad of burcht. De verdedigers slopen zich dan op in de burcht of stad, na die voldoende geproviandeerd te hebben, en wachtten 'betere tijden' af. Dit kon bijvoorbeeld zijn het einde van het gunstige seizoen; er werd namelijk bijna altijd alleen vanaf de volle lente tot in de herfst gevochten als er voldoende voedsel voor het leger en gras voor de paarden was. Ook

1 P. Contamine, *La guerre au moyen age* (Parijs 1980) 160. J.F. Verbruggen, 'De krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen, ix^e tot begin xiv^e eeuw', *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België Klasse der Letteren*, Verhandeling 20 (Brussel 1954) 196 en als boek: J.F. Verbruggen, *The art of warfare in Western Europe during the Middle ages (from the eighth century to 1340)* (Amsterdam/New York 1976). J. Hewitt, *Ancient armour and weapons in Europe, II The fourteenth century* (Graz 1967) 2. R.C. Smail, 'Art of war', in *Medieval England*, A.L. Poole ed. 1 (Oxford 1958) 141.

2 V. Schmidchen, *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister* (Dusseldorf 1977) 139. Verbruggen, *Krijgskunst*, 196.

3 Smail, *Art of war*, 141.

4 Verbruggen, *Krijgskunst* 514-515.

werd vaak het beleg opgebroken als de verplichte heervaarttijd om was.⁵ Het wapentuig in de veertiende eeuw was nog zo zwak dat een verdedigde burcht of stad het lang kon uithouden. Vaak kon alleen door uithongering tot overgave gedwongen worden.

De meest normale vorm van de middeleeuwse oorlog was dan ook een aantal belegeringen, vergezeld door een veelvoud van schermutselingen en rooftochten. De steden vormden voor belegering een groter obstakel dan de burchten. Dit kwam niet doordat zij beter verdedigd werden, vaak het tegendeel, maar doordat de stad een groter oppervlak met meer 'ruimte' had, meer materiële bronnen en ook meestal een beter moreel bezat: men verdedigde zijn eigen bezit. Het bezit van een stad was voor de aanvallers belangrijker dan dat van een burcht. Een stad was het economisch centrum van het land er omheen; wie de stad bezat, beheerste het land. Een burcht had meestal die macht niet en kon daarom gemakkelijk geïsoleerd worden; men trok er omheen en liet hem 'links liggen'.⁶ Aan het einde van de veertiende eeuw en in de vijftiende eeuw betroffen de meest beslissende oorlogshandelingen daarom vaak de strijd om een stad; soms om een strategisch gelegen burcht.

De ontwikkeling van vuurwapens in de tweede helft van de veertiende eeuw bracht in het begin van de vijftiende eeuw nog niet veel verandering. Die wapens waren nog weinig doeltreffend en de steden en de burchten die goede verdedigingswerken hadden, konden een beleg nog steeds goed weerstaan. Dat zou pas later in de vijftiende eeuw veranderen.⁷ Naast de enkele grote vuurwapens – bussen, en kleinere handvuurwapens – loodbussen, werd het oude wapentuig nog steeds gebruikt. Zo waren nog steeds bij een belegering de spanwapens als bogen en blijdes en ook de stormram en de stormladders de voornaamste wapens.⁸

Dat het paard, behalve als lastdier of voor vervoer van gewapenden, minder belangrijk werd, valt te begrijpen. Alleen bij strooptochten en kleine schermutselingen kon men als ruiter nog voordeel behalen.⁹

De Arkelse oorlog, aan het begin van de vijftiende eeuw, is te beschouwen als een typisch voorbeeld van oorlogvoering door belegeringen. Gedurende de gehele oorlogperiode vonden er geen veldslagen plaats, ofschoon er op bepaalde tijden wel grote legers, soms 5000 man sterk, aanwezig waren. Men vermeed echter, zoals bijvoorbeeld in 1407 en 1412, de grote strijd en trok zich terug op de vestingstad. Wel waren er belegeringen van de stad Gorinchem met de burcht en de strategisch gelegen kastelen Hagestein en Everstein. De rest van de oorlog bestond uit plunderen en roven en perioden van wapenstilstand.

5 Verbruggen, *Krijgskunst*, 502.

6 Contamine, *La guerre*, 207-208.

7 Schmidtchen, *Bombarden*, 140.

8 V. Schmidtchen, *Die Feuerwaffen des deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410* (Lüneburg 1977) 11.

9 Hewitt, *Ancient armour*, 2.

Alvorens nader in te gaan op de Arkelse oorlog lijkt het mij gewenst allereerst enkele meer algemene aspecten te beschouwen, zoals de bewapening van de strijders en het wapentuig dat gebruikt werd bij de belegeringen. Dit overzicht is grotendeels gebaseerd op de bestaande literatuur.

Wat betreft de organisatie van de legers in die tijd zijn er aanwijzingen in de archieven van de graven van Holland en van enkele steden in Holland, Zeeland, Gelre en de stad Utrecht. Er is hiervan een redelijk duidelijk beeld te vormen.

Dit is moeilijker bij het beschrijven van de sterkte van de stad Gorinchem en de Arkelse burchten. De kastelen werden grondig verwoest en van de vestingwerken van Gorinchem is door herhaalde stadsuitbreiding en door de bouw van nieuwe fortificaties rond 1600, en later de Hollandse waterlinie, niets meer over. Toch zijn er in archieven voldoende gegevens gevonden, waaronder enkele kaarten uit de zestiende eeuw, om een beeld te geven van de verdedigingswerken van Gorinchem en het kasteel van Hagestein. Voor het kasteel Everstein is dit niet mogelijk. Van de burcht bij Gorinchem kon ik de plaats bepalen en ook is een indruk te geven van de grootte van de burcht en zijn verdedigingswerken. Hierbij is zowel gebruik gemaakt van archiefbronnen als van de kasteelliteratuur, die mogelijke overeenkomstige kasteelarchitectuur behandelt.

De belegeringstechniek kan het best beschreven worden op basis van gegevens over het beleg van Hagestein in 1405. Van Hollandse zijde is veel bekend uit gedetailleerde grafelijke rekeningen.

VI.2. Wapenrusting en wapentuig

Wapenrusting

Afhankelijk van de taak die men had in de oorlogvoering, bestond er verschil in de wapenrusting, dat wil zeggen de uitrusting in beschermende kleren en wapens van de krijgsman. Maar ook de financiële draagkracht van de strijders en de steden speelde een rol. Zo bestonden er onderlinge verschillen in de uitrusting van de ridders, bij de andere gewapenden of bij het voetvolk. De rijke ridder kon de modernste en meest volledige wapenrusting bezitten, terwijl de armere ridder het vaak moest doen met een verouderde en niet volledige bescherming. De gewapenden die de ridders vergezelden, de 'lans' vormden, waren in het algemeen beter uitgerust dan de gewapenden uit de steden. Afhankelijk van de rijkdom der stad waren de stadsgewapenden beter of minder goed uitgerust en van hen waren op hun beurt de verenigde stadsboogschutters of vendels 'schutten' weer beter beschermd dan de andere stedelingen. De krijgslieden zonder boog waren over het algemeen het minst beschermd, terwijl het grootste deel van de gravers, de landslieden, geheel onbeschermd waren. De wapenrusting van de huurling kon veel verschillen, afhan-

kelijk van het fortuin van de huurling. Om al deze redenen is het niet goed mogelijk een volledig beeld te geven van de precieze wapenrusting die in gebruik was tijdens de Arkelse oorlog. Er kan slechts een algemeen beeld gegeven worden van de drie groepen strijders die onderscheiden kunnen worden: de ridders en knapen, de boogschutters en het overige voetvolk.¹⁰

In de loop van de veertiende eeuw was de wapenrusting van de ridders geleidelijk veranderd. Op het vóór die tijd in gebruik zijnde maliënhemd, dat de ridder geheel omsloot, werd vanaf het begin der veertiende eeuw een linnen of leren jak gedragen waarop, door middel van klinknagels, stalen platen waren bevestigd; voor de borst en rug verticale platen en om de heupen banden-hoepels. In de tweede helft van de eeuw veranderde dit in één plaat voor zowel de borst als de rug. Men droeg toen de 'twee platen', waarbij het jak ook uit twee delen bestond, die op de schouders aan elkaar werden vastgemaakt. Omstreeks 1400 was de ridder zo geheel gekleed in een platen harnas.¹¹ Daaronder droeg hij nog een geheel of soms onvolledig maliënhemd, dat de delen van het lichaam die door de platen niet beschermd konden worden een aanvullende beveiliging gaf, zoals bij de oksels, de binnenkant van de ellebogen, de keel en nek en soms de binnenkant van de knie.¹²

Op het lichaam werd een gewatteerd wambuis (aketon, cotte) gedragen om mogelijke verwondingen door maliënringen tegen te gaan. Daar ging dan het maliënhemd, meestal tot boven de knie reikend en met mouwen, overheen. Dan volgden het jak met de platen voor borst, rug en heupen en andere platen op armen, dijen en onderbenen, met leren riempjes bevestigd.¹³ De ridder droeg daarbij meestal een het hoofd omsluitende open helm met vizier, de beekineel, waaraan een maliënhalsbescherming was bevestigd. Soms ging hierover een ijzeren halsband, de collier. Hij was in het bezit van handschoenen en voetbescherming van ijzeren lamellen gemaakt. De schouders, ellebogen en knieën waren soms extra beschermd. De platen voor de dijen en scheenbenen werden bevestigd over maliënkousen of broek.¹⁴ Over het harnas werd soms een wapenrok, de 'jupon', gedragen, die tot

10 Een zeer gedetailleerde beschrijving van alle mogelijke delen van de wapenrusting en van de handwapens vindt men in het oude, maar nog steeds belangrijke boek: W. Boenheim, *Handbuch der Waffenkunde* (Leipzig 1890), maar nu ook in een nieuwe, niet gewijzigde, uitgave (Graz 1966).

11 C. Blair, *European armour, circa 1066 to circa 1700* (Londen 1958) 40-41 en 53-56; Hewitt, *Ancient armour*, 3 en J. Boudet, *The ancient art of warfare* 1 (Londen-Parijs 1966) 394. Het platen harnas moet niet verward worden met het zogenaamde blanke harnas (white armour) dat pas vanaf omstreeks 1420 gedragen werd. Bij het blanke harnas waren de platen niet meer op een jak geklonken, maar vormden, met elkaar door scharnieren en riempjes verbonden, één geheel, zonder jak.

12 R.B.F. van der Sloot, *Middeleeuws wapentuig*, Fibulareeks 1 (Bussum 1964) afbeelding 21, p. 80. J. Mann, 'Arms and armour' in *Medieval England* A.L. Poole ed. 1 (Oxford 1958) 314-337, aldaar 320-321.

13 H.M. Zijlstra-Zweens, *Of his array telle I no longer tale. Aspects of costume, arms and armour in Western-Europe 1200-1400* (Amsterdam 1988) 89 en 91; Blair, *European armour*, 62-64.

14 Van der Sloot, *Wapentuig*, 33-35; Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 88-89 en C. Blair, 'Arms and armour' in *Age of chivalry. Art in Plantagenet England 1200-1400* J. Alexander en P. Binski eds. Catalogue Royal Academy of Arts (Londen 1987) 169-170 en ook zijn commentaar bij de afbeeldingen van de bronzen grafplaten van ridders op p. 250, 251, 295, 432 en 497.

boven de knie reikte en zijslippen had.¹⁵

Dit lijkt een zeer zware wapenrusting maar volgens Van der Sloot kon men het gewicht ervan, door de juiste keuze van materialen, beperken tot 25-30 kg, zodat de ridder zelf op zijn paard kon komen, knielen of opstaan.¹⁶ In veldslagen was het paard van de ridder ook beschermd met hoofd- en borstplaten en soms wel meer, maar in de Arkelse oorlog zal dit wel niet zijn voorgekomen omdat het daar voornamelijk om belegeringen en strooptochten ging.

De armere ridder zal niet altijd zo volledig zijn uitgerust. De wapenrusting zal wellicht een samenstel van maliënhemd en ijzerplaten geweest zijn. Deze laatste uitrusting werd ook gedragen door de gewapenden die de ridders vergezelden, de 'lansen'. Men droeg dan vaak een pantserhemd, een 'pantsier' over een wambuis, met collier om de hals en soms een maliën broek en dijplaten en scheenbescherming. Op het hoofd werd een maliën kap of een beekineel, zonder vizier, of een ijzeren hoed gedragen. Bij een beleg werd de beekineel wel vervangen door, als men die had, een ketelhoed, die door zijn brede rand een betere bescherming bood tegen pijlen die van boven, van de kasteelmuren, werden afgeschoten.¹⁷

De boogschutters konden in verband met de gewenste beweeglijkheid voor het spannen van de boog geen volledige uitrusting dragen. Zij hadden daarom meestal een open helm en een kort maliënhemd, met halve mouwen, over een wambuis. Om de pols, als bescherming tegen de pees van de boog, droeg men een hoornen band. Zoals hierna nog verder zal worden behandeld, beschermde de boogschutter zich extra door een groot schild, de 'pavesie', voor zich op de grond te zetten.¹⁸

Dat deze gewapenden soms toch over een op een platen harnas gelijkende uitrusting of misschien wel een harnas beschikten, door de ridders of de steden betaald, blijkt uit enige stadsrekeningen waarin vermeld wordt dat de 'harnassen' van de schutten per kar vervoerd werden.¹⁹ Ook is het bekend dat bijvoorbeeld Wieringen in 1397 een aantal 'harnassen' bezat, voldoende voor dubbele heervaart.²⁰

Het overige voetvolk droeg vaak niet meer dan een wambuis met enkele platen op armen en benen en een ijzeren hoed. Het wambuis was niet altijd gevoerd, soms alleen van leer.²¹ Bij de rijkere steden werd vaak gezorgd voor een kort maliën hemd met borstplaat en een maliën kap over hoofd en schouders, de 'halsberg'.²²

De handwapens die het meest gebruikt werden, waren bij de ridder zwaard, lans

15 Blair, *European armour*, 54; Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 89 en zie ook de afbeeldingen in de catalogus van de Royal Academy of Arts 1987 (zie noot 13).

16 Van der Sloot, *Wapentuig*, 35.

17 Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 105 en Verbruggen, *Krijgskunst*, 281.

18 Mann, *Arms and armour*, 327 en Verbruggen, *Krijgskunst*, 281.

19 Zie o.a. R. Wartena, *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46* (Gemeente archief Zutphen 1977) 2 delen, doorlopend genummerd, 180.

20 H.P.H. Jansen en P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Heervaart in Holland', *BMGN* 94 (1979) 1-26, aldaar 10.

21 Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 90; Boudet, *Art of warfare*, 390; Smail *Art of war*, 327.

22 Verbruggen, *Krijgskunst*, 281-282.

en dolk. Was hij te paard dan hingen aan de zadelboog een strijdbijl en een knots.²³ Het zwaard was een tweezijdig geslepen slagzwaard met een lengte van wel twee meter. Het gevest, met knop en pareerstang in kruisvorm, was dan ongeveer 60 cm lang zodat een 1,40 m lange kling van ongeveer 5 cm breedte overbleef.²⁴ Rond 1400 werd ook wel een steekzwaard gebruikt dat korter was en een spitse kling had en waarmee men makkelijker tussen de harnasplaten en maliën kon steken.²⁵ De lans bestond meestal uit een 2,50 m lange essenhouten schacht met een ijzeren punt.²⁶

De boogschutters waren behalve met de lange boog of kruisboog, waar later op wordt teruggekomen, verder uitgerust met een zwaard of een strijdhamer, een steekmes of dolk en een schild, de 'pavesie'.²⁷ Men onderscheidde de kleine pavesie, ongeveer 110 cm hoog en 50 cm breed, en de grote pavesie, die 150 cm hoog en 65 cm breed was en de hele man kon beschermen.

Het overige voetvolk had als wapens eigenlijk alles waarmee men de vijand kon belagen. Dit kon variëren van lange, zware knuppels met een korte stootkling en ijzeren punt, vechtbijlen, pieken, hellebaarden tot andere mogelijke slag- of stootwapens. Een klein vuistschild, de 'bokeler' en een dolk maakten de uitrusting volledig.²⁸ Bij belegeringen waren de wapens van het voetvolk alleen nodig bij stormaanvallen.

Wapentuig

Omstreeks 1400 kan het wapentuig verdeeld worden in spangeschut, vuurgeschut en diverse, niet schietende of werpende, werktuigen als bijvoorbeeld stormram, evenhoge en tuimelaars.²⁹

Spangeschut. Hieronder vallen allereerst de bogen: de lange boog of longbow en de diverse soorten kruisbogen. De korte boog, het oudste type, dat ongeveer 90-100 cm lang was, was omstreeks 1300 in onbruik geraakt en vervangen door de lange boog, 160-180 cm lang. Deze werd veel door de Engelsen gebruikt, ook de Engelse huurlingen die in de Arkelse oorlog vochten, de 'archers'. De lange boog, krachtiger dan de korte boog, was meestal gemaakt van essen-, linden- of taxushout, dat enkelvoudig of in meer lagen samengesteld, gebruikt werd.³⁰ De maximale reikwijdte van de pijlen, waarvan er tien tot twaalf per minuut geschoten konden wor-

23 Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 93-94; Blair, *Arms and armour*, 170.

24 F.H.W. Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche Artillerie van de vroegste tijden tot op heden* 5 delen (Nijmegen 1869), I 110-111.

25 Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 106.

26 Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 112.

27 Mann, *Arms and armour*, 327 en Van der Sloot, *Wapentuig*, 40.

28 Verbruggen, *Krijgskunst*, 281 en Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 94-95.

29 Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 105 en 165.

30 Van der Sloot, *Wapentuig*, 61-64.

den, was ongeveer 550 m.³¹ Er was een grote vaardigheid en kracht voor nodig en om een zekere nauwkeurigheid te bereiken, nam men als schietafstand meestal niet meer dan 200 m.³²

De kruisbogen waren veel langzamer met niet meer dan twee tot drie zware pijlen (bouten) per minuut maar nauwkeuriger over een grotere afstand van ongeveer 300 m. Ze werden daarom vaak bij belegeringen gebruikt. De boog zelf was maar ongeveer 70 cm lang, verbonden door een schacht of zuil. Op de zuil zat een spanmechanisme met een rol of 'noot'. De boogpees werd achter de rol getrokken. De pijl werd in een gleuf tegen de rol gelegd en dan via een aftrekmechanisme afgeschoten. De pijlen waren ongeveer 30-40 cm lang van 2 cm dik esenhout met ijzeren punt en twee 'veren' van hout, die de pijl een draaiende beweging en daarmee een grotere nauwkeurigheid gaven. Het gewicht van een dergelijke pijl was 200-250 gram. Het spannen kon op verschillende manieren gebeuren: door aan de pees te trekken via een spanhaak aan de gordel van de schutter of met mechanische spanners, zoals een liertje of een tandheugel. Dit kon horizontaal, bij een handkruisboog of armborst, of verticaal, bij de voetboog. Er was voor het spannen minder fysieke kracht nodig dan bij de longbow; de kruisboog zelf was echter veel zwaarder, namelijk 25-30 kg.³³

Uit de kruisboog werden ook grotere apparaten ontwikkeld zoals de springaal en de oestel. De springalen waren grote kruisbogen op een voetstuk waarmee men een bundel bouten tegelijk kon afschieten.³⁴ Bij de oestels was de boog gemaakt met twee armen en verend opgehangen in dikke kabels van in elkaar gedraaide hennep en paardehaar, waardoor een zeer grote spanning verkregen werd en grote pijlen konden worden afgeschoten. De kabels werden gespannen in een raamwerk met een windas. De kracht van de oestel was afhankelijk van de kabeldikte: bij een 20 cm dikke kabel en een schiethoek van 45 graden was het schietbereik ongeveer 450 m.³⁵

Grotere aanvalswerktuigen, die bij belegeringen werden gebruikt, waren de blijdes. Hiermee kon men grote stenen of brandende pekkransen werpen. Ze bestonden al heel lang, eerst gebaseerd op een hefboom die gespannen werd door torsie van touwen of riemen, later bewogen door middel van tegenwichten. In dit laatste geval werd de invloed van vocht op de spanning van de touwen of riemen vermeden. De blijde bestond toen uit een soort wip met twee ongelijke armen, gemaakt van speciaal uitgezochte eiken balken, enkelvoudig of samengesteld. De korte arm droeg het tegenwicht, meestal een bak gevuld met steen, zand, lood of ander zwaar

31 Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 126.

32 Boudet, *Art of warfare*, 390 en Verbruggen, *Krijgskunst*, 204.

33 Van der Sloot, *Wapentuig*, 66-71; Boudet, *Art of warfare*, 390; Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 127-132 en Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 96.

34 Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 96 en 100.

35 Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 141 en 154-157.

materiaal. Het tegenwicht kon vast bevestigd zijn of draaiend om de arm. In dit laatste geval kon er verder, maar minder nauwkeurig, geworpen worden. De lange arm, de zwengel, droeg een slinger waarin de steen ging, of een lepel waar de steen of pekkrans opgelegd werd. De lange arm werd voor het 'laden' naar beneden getrokken in een klink met behulp van een windas. Na het laden van de slinger of lepel werd de klink gelost en de steen weggeslingerd.

Om veilig voor de pijlen van de belegerden te kunnen werken moest de blijde op een afstand groter dan 250-300 m opgesteld staan of extra beveiligd worden. De blijdes die op het einde van de veertiende eeuw in gebruik waren, konden tot 600 kg steen over 400-500 m werpen. De meeste blijdes wierpen met een slinger stenen van 50-250 kg over afstanden van 300-350 m.³⁶ Volgens berekeningen van Hill, die ook een demonstratiemodel bouwde, was voor het werpen van 250 kg steen over een afstand van 260 m een blijde nodig met een 16 m lange arm, de zwengel, 3 m korte arm en een slinger van 10 m aan de zwengel. Het tegenwicht bedroeg 10.000 kg.³⁷ Erg effectief waren de blijdes niet, de muren van burcht of stad bleven vaak onbeschadigd; men kon er geen bressen in schieten. Vaak ketsten de stenen af op de muur. Men richtte de blijdes daarom op de poortdeuren of de kantelen en weer gangen van de muren. Ook werd door het werpen van brandende pekkransen getracht brand te stichten.³⁸ Blijdes werden nog gebruikt in de Arkelse oorlog.³⁹

Om bressen in de muren te maken gebruikte men de stormram of er werd geprobeerd de muren te ondergraven (mijnen). Met de stormram, een grote eiken balk met ijzeren kop, vaak overdekt opgehangen in een constructie op rollen of wielen, werd geprobeerd bij de zwakste delen van de muur een bres te maken. Er werden daartoe dammen in de gracht gemaakt of houten bruggen naar voren over de gracht geschoven.⁴⁰ In plaats van rammen werden ook wel 'boren' gebruikt, palen met ijzeren punten en haken waarmee stenen uit de muur konden worden los gemaakt.⁴¹ Het mijnen van de muren werd gedaan door loopgraven tot aan de muur of gracht te maken. De gravers werden beschermd door rijdende afdakjes, de kat of mol. Als men er in geslaagd was tot aan de muur te komen, werd een gat onder de muur gegraven, dat dan gevuld werd met stro en rijshout. Door dit te verbranden, veroorzaakte men voldoende hitte om de stenen te verbrokkelen. Dit had in de latere eeuwen, toen er beter gemetseld werd, weinig effect.⁴² Toch werden er bij het beleg van Everstein in 1405 nog talloze mijnen gegraven.⁴³

36 Van der Sloot, *Wapentuig*, 82-90; Contamine, *La guerre*, 333-334 en Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, 1 142-145.

37 D.R. Hill, 'Trebuchets', *Viator* 4 (1973) 99-114, aldaar 105-111.

38 Contamine, *La guerre*, 334 en Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, 1 145.

39 GA Utrecht, Stad 1 No. 425.

40 Van der Sloot, *Wapentuig*, 76-77.

41 H.W. Koch, *Over hellebaarden, donderbussen en huurlingen* (Amsterdam/Brussel 1980) 78.

42 Koch, *Hellebaarden*, 78; Van der Sloot, *Wapentuig*, 78 en Smail, *Art of war*, 143.

43 J. Heniger, 'Beleg van Hagestein in 1405', *In het Land van Brederode* 7 (1982) 32-44, aldaar 41.

In plaats van te trachten dóór de muur heen te komen, probeerde men ook óver de muur te komen door gebruik van stormladders. Dit mislukte meestal. Ook werden torens op wielen of rollen gebouwd die minstens even hoog waren als de muren: de evenhoge. Die toren kon onderin een stormram bevatten, dan een verdieping waarop boogschutters konden plaats nemen en een valbrug die van de top van de toren op de muur kon worden neergelaten.⁴⁴ Bij het beleg van Everstein in 1405 was er ook een evenhoge gewenst en gaf men daartoe een aannemer uit Utrecht opdracht een 'werktuig te bouwen dat tot aan de buitenste ringmuur van Everstein kan komen, over de gracht en zo hoog zal zijn dat het volk over de muur kan komen'. Het moest beschermd worden met huden en zou in 24 dagen gemaakt worden voor 1000 nobel.⁴⁵

Vuurgeschut. De eerste berichten over vuurgeschut in Nederland zijn bekend voor Deventer in 1348 en voor het hof in Den Haag, dat in 1351 over donderbussen beschikte. In de tweede helft van de veertiende eeuw was in West-Europa het vuurgeschut overal in gebruik. Omstreeks 1400 waren er twee soorten vuurgeschut: het handgeschut en de grote steenbussen.⁴⁶

Het handvuurgeschut was ontwikkeld uit de eerste bussen. Deze zogenaamde loodbussen werden vanaf omstreeks 1360 gemaakt. Soms werden zij gegoten uit brons, maar meestal was de bus als een ijzeren buis over een kern gesmeed, van achteren dicht en voorzien van een houten of ijzeren staart. Die staart diende tot steun op de schouder of op een muur en diende ook om bij het schot de terugstoot op te vangen. Er werd met pijlen of loden kogels geschoten. Omstreeks 1400 was de pijp van deze zogenaamde loodbussen verdeeld in een cilindrische loop en daarachter een nauwere kamer voor het kruit. De loop was meestal vier tot vijf maal zo lang als de kamer en gaf aan de kogels een goede geleiding. De handbussen hadden een kaliber van maximaal 3 cm. De lengte van de handbussen was ongeveer 30-40 cm met een staart van 35-75 cm.⁴⁷ De grotere loodbussen met een kaliber tot 6 cm moesten opgelegd worden en hadden een 1,50 m lange loop met kamer en een 2 m lang staartstuk. Deze, coulevrines of clovers geheten, vormden een semi-handgeschut, dat nog wel gedragen kon worden. De loodbussen waren voorladers waarbij via de loop eerst het kruit in de kamer werd gebracht en daarna de kogel. De loden kogels waren óf bolletjes óf kleine cylinders met een gewicht van maximaal 200 gram. Deze loodbussen konden goed gehanteerd worden en vooral als zij van bovenaf gebruikt werden, hadden ze een groot bereik. Vooral de verdedigers van stad of kasteel gebruikten daarom loodbussen.⁴⁸

⁴⁴ Van der Sloot, *Wapentuig*, 80-81 en Smail, *Art of war*, 142.

⁴⁵ GA Utrecht, Stad I No. 425.

⁴⁶ Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 176.

⁴⁷ Boenheim, *Waffenkunde*, 431 en C. Blair, 'Early firearms' als hoofdstuk I in Pollard's *history of firearms*, C. Blair, ed. (Feltham 1983) 25-32, aldaar 29.

Omstreeks 1400 waren er verschillende typen steenbussen in gebruik. Ontwikkeld uit de oorspronkelijke 'pot' waaruit pijlen, loden kogels en later stenen meer werden geworpen dan geschoten, ontstonden er steenbussen in verschillende grootte, waarmee ronde stenen kogels geschoten werden.

Allereerst waren er de grote steenbussen, de bombarden, die op een houten onderstel, een blok, werden opgelegd en verankerd tegen de terugstoot. Aan het einde der veertiende eeuw had men door ervaring gevonden dat de kracht van de kogel, bijvoorbeeld tegen een muur, afhankelijk was van het produkt: massagewicht van de kogel x de versnelling. Toen geprobeerd werd de snelheid en daarmee de versnelling groter te maken door het gebruik van meer kruit, barstten de bussen. Ook viel op dat de kogels bij grotere snelheid meer afketsten. Daarom werden grotere kogels, dat wil zeggen grotere bussen, toegepast, vooral bij belegeringen. Kogels tot 80 cm diameter werden gebruikt (700 kg), die tot 600 m ver geschoten konden worden.⁴⁹ Al waren niet alle bussen zo groot, ze waren – uit smeedijzer gemaakt – wel alle log en zwaar. Er kon bijna niet mee gemanoeuvrerd worden; ze stonden in een vaste opstelling.⁵⁰

Omstreeks 1400 was bij de grotere steenbussen de lengte van de loop meestal 1-1½ maal de kogeldiameter. Kort daarna kwamen lopen met een lengte van driemaal de kogeldiameter in gebruik. Achter de loop was een kruitkamer, die ongeveer twee tot drie maal de kogeldiameter lang was. Deze bussen werden meestal uit één stuk gemaakt, waarbij de kamerdoorsnede ongeveer 0,4 maal de kogeldiameter was. De kamer werd voor tweederde gevuld met kruit en dan bovenaan afgesloten met een linden- of populierenhouten prop, waarop de kogel werd gelegd. De prop diende om bij het ontbranden van het kruit de gassen zolang tegen te houden tot voldoende druk was opgebouwd om de kogel ver weg te kunnen schieten. Ter bevordering hiervan werd de kogel in de loop met spiën vastgezet en afgestopt met doek, touw, leem en zand. Het laden was dus een heel werk en één tot twee schoten per dag was wel het maximum. Om veilig geladen te kunnen worden, moest de bus goed beschermd zijn en minstens 250 m van de stad of burcht verwijderd staan.⁵¹

De bussen werden meestal uit smeedijzer vervaardigd. Daartoe werden drie tot vijf cm dikke smeedijzeren staven als duigen van een ton aaneensluitend om een kern gelegd, waarna hier omheen heet gestookte ijzeren ringen, ook weer aaneensluitend, werden geschoven. Bij het afkoelen krompen de ringen en trokken alle duigen samen tot praktisch één geheel. De naden tussen de duigen waren vaak niet meer te zien. Om de kamer waren de ringen dikker dan om de loop.⁵² Om

48 Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, 1 176; Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 101; Schmidtchen, *Feuerwaffen*, 20-22 en J.F. Finó, *Forteresses de la France médiévale* (Parijs 1970²) 280.

49 Schmidtchen, *Bombarden*, 32-33 en 63-64.

50 Finó, *Forteresses*, 280 geeft een busgewicht van 15.000 kg voor stenen kogels tot 450 kg.

51 Schmidtchen, *Bombarden*, 17, 43-46 en 65-66.

52 Schmidtchen, *Bombarden*, 18-22.

de kamers extra sterkte te geven, maakte men ze ook wel van aan elkaar gelaste ijzeren schijven. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de nog bestaande grote bus van Gent, waarvan de kamer 1,375 m lang is met een inwendige diameter van 26 cm. De loop van 3,65 m bestaat uit 32 duigen, 5,5 cm breed en 3 cm dik, waarom 41 ringen zijn aangebracht. Stenen tot een diameter van 64 cm konden hiermee geschoten worden.⁵³ Toch waren die bussen niet al te sterk en vooral de kruitkamers konden makkelijk barsten. Er werd daarom, zoals hierna wordt uiteengezet, een zwak kruit gebruikt.⁵⁴

Deze bussen waren moeilijk te vervoeren en waren kostbaar. De kosten per bus konden oplopen tot 700-1000 nobel; ze waren dus niet erg talrijk. Alleen al het feit dat deze bussen bijna alle een naam hadden, duidt hierop.⁵⁵ Bij het beleg van Hagestein en Everstein in 1405 waren er minstens drie grote bussen aanwezig: Griet, Roosje en Luyntje.⁵⁶

Naast deze grote en kostbare bussen was er ook een groot aantal goedkopere, kleinere: de vogelaars. Hiermee konden stenen van 1,5-50 kg (12-33 cm diameter) worden verschoten. Ze hadden een lange loop en wogen 150-5000 kg. De kleinere vogelaars werden soms gegoten van brons of gietijzer, of gesmeed uit één stuk om een kern; de grotere werden meestal gemaakt op de manier van de grote bussen met duigen en ringen. De vogelaars werden op een blok of op een schraag opgelegd en hadden een bereik van ongeveer 450-600 m. De vogelaars hadden aparte, losse kamers, die in de loop met spie ingestoken of geschroefd konden worden. Soms werden de kamers ook wel als een soort cassette in een holte aan het einde der loop gelegd; met klemmen werd dan de kamer aan de loop verbonden. Door met meer kamers per vogelaar te werken, kon men de schietsnelheid opvoeren. Het nadeel ervan was dat de aansluiting van de kamer aan de loop nooit helemaal gasdicht was en dat zo kracht verloren ging. In de vijftiende eeuw is dit type daarom verlaten.⁵⁷ In de Arkelse oorlog werden verscheidene vogelaars gebruikt, zowel door de Arkelsen als de tegenpartij.⁵⁸ Volgens dezelfde opgave werd bij het beleg van Hagestein door Holland ook een 'Snelleken' gebruikt. Dit was een bus qua grootte tussen de bombarden en de vogelaars in, ook voorzien van een losse kamer. Het kamerstuk zelf werd ook wel snelleken genoemd. De loop ervan was meestal konisch.⁵⁹

Het kruit dat men gebruikte was een poedervormig mengsel van salpeter, zwavel en houtskool. Het meer effectieve korrelkruit kwam pas in het midden van de vijf-

53 Finó, *Forteresses*, 282.

54 Van der Sloot, *Wapentuig*, 101.

55 Contamine, *La guerre*, 263 en Schmidtchen, *Feuervaffen*, 161.

56 AGH 1314 f. 25' en AGH 1323 f. 1'.

57 Finó, *Forteresses*, 284-285; Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 177 en 191 en Schmidtchen, *Bombarden*, 25.

58 AGH 1323 f. 1'.

59 Van der Sloot, *Wapentuig*, 103 en Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 182.

tiende eeuw in gebruik. Het mengsel brandde maar langzaam, er zat te weinig lucht in het poeder. Het was vanwege de salpeter sterk hygroscopisch en ontmengde snel, waarbij de zwavel onder en de kool boven kwam. Het kruit werd daarom ter plaatse uit de componenten bereid.⁶⁰ De ideale gewichtsverhouding (stoichiometrisch) tussen salpeter, kool en zwavel is 6,4:1,2:2. Dit mengsel gaf echter een veel te sterke ontbranding voor de relatief zwakke bussen. Het salpetergehalte werd daarom verlaagd. Zo ontstonden er in de praktijk mengsels als 6:1:2 voor sterk kruit, 5:1:2 voor iets minder sterk kruit tot 4:1:2 voor normaal kruit.⁶¹ De hoeveelheid kruit die men gebruiken kon zonder al te veel risico voor het barsten van de bus was ongeveer een tiende van het kogelgewicht, meestal iets minder: 1:9½.⁶²

De stenen kogels werden door steenhouwers gemaakt uit taaie, homogene steensoorten: graniet, trachiet, basalt of zandsteen. Ze werden in voorraad gemaakt; als de voorraad vershoten was, werden er nieuwe gemaakt uit de lokaal aanwezige steen.⁶³ Omdat men nog niet volgens vaste maten werkte, pasten de stenen niet precies in de loop en moesten ze vastgezet en afgestopt worden.⁶⁴ IJzeren kogels werden nog niet gebruikt; die waren, bij de kwaliteit kruit die men gebruikte, te zwaar om met succes te kunnen worden afgeschoten.⁶⁵

Uit bovenstaande blijkt dat het bereiden van het kruit, het laden en afschieten een lastig karwei was. Er waren daarom busmeesters in dienst, die met enkele helpers hiervoor verantwoordelijk waren. Het waren vakmensen, die een hoger loon kregen dan de gewapenden en ook speciale premies konden verdienen voor succesvolle schoten. In het Hollandse leger bij Hagestein waren er twee busmeesters met 12 knechten.⁶⁶

De aanvallers konden natuurlijk niet ongestoord met hun blijdes en bussen werken. De verdedigers van stad of kasteel probeerden voortdurend dit te verhinderen door beschietingen met pijlen of loodbussen en vogelaars van de hoogte der muren, of door het werpen met de eigen blijdes, die ook hoog opgesteld waren. De aanvallers beschermden zich hiertegen door de grote bussen en de blijdes in bolwerken, achter aarden wallen en wilgen horden, op te stellen. Bij het beleg van Hagestein werd verordend dat de wal van het bolwerk zo hoog moest zijn dat de zwenkel van de blijde beschermd was.⁶⁷ Ook werden voor de vogelaars en bussen wel

60 Schmidtchen, *Bombarden*, 114-115.

61 Werner Meijer, 'Eine Abschrift des Feuerwerkbuches. Die Handschrift xv-50 der Studienbibliothek Dillingen a.d. Donau' in *Liber Castellorum* T.J. Hoekstra e.a. red. (Zutphen 1981) 288-301 en Schmidtchen, *Bombarden*, 116.

62 Schmidtchen, *Bombarden*, 15; Meijer, *Feuerwerkbuch*, 293; Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 104 en Finó, *Fortresses*, 282.

63 Schmidtchen, *Bombarden*, 102-103; in Nederland werden volgens Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, 186 kogels van Drakenfelder of Namense steen gebruikt.

64 Schmidtchen, *Feuerwaffen*, 65.

65 Van der Sloot, *Wapentuig*, 102.

66 AGH 1323 f. 5'.

67 GA Utrecht, Stad I No. 425.

tuimelaars opgesteld. Dat waren schotten gemaakt van eikenhout waarvan het deel voor de vuurmond bij het schieten werd weggeklapt of 'weggetuimeld'. Ook werden wel ronde rolkorven van wilgeteen, gevuld met aarde, gebruikt, die voor het afschieten werden weggerold.⁶⁸

Het is moeilijk een schatting te geven van het aantal grote bussen en vogelaars dat er in Holland was. De term 'grote bus' komt wel in de rekeningen voor, maar betekent dan meestal de grootste bus die men bezat, die dan naar onze opvattingen een kleine bus of vogelaar kon zijn. Bij Hagestein waren er volgens de grafelijke rekeningen drie grote bussen in het Hollandse leger. Het is echter bekend dat sommige steden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelre in het bezit waren van één of meer bussen. Of die ook aanwezig waren bij het beleg van Hagestein is onzeker. Bussen uit Dordrecht waren opgesteld te Woudrichem en later in het bolwerk van Werkendam.⁶⁹

Vooral de grote bussen waren zeer kostbaar: 700-1000 nobel per stuk. De vogelaars en de kleinere bussen waren veel goedkoper. Naar gelang de grootte varieerden de prijzen van ongeveer 2 tot 20 nobel. In 1407 kwam de prijs uit op ongeveer 4 groot per kg busgewicht.⁷⁰ Samen met de kosten voor het kruit en de stenen kogel en de prop kostte een schot met een grote bus 110 groot of 1¼ nobel, exclusief de kosten voor mankracht en eventuele extra premies.⁷¹ Vooral het kruit was duur, zeker in tijd van oorlog, waarbij de prijs van het salpeter tot 16 groten per kg kon oplopen. Zwavel kostte ongeveer 1,5 groot per kg; de busstenen kostten kant en klaar 1,5 groot voor de kleinere steen en 3 groot voor de grotere.⁷² Vergeleken met een soldij van 5 groot per dag voor een huurling of andere gewapende waren dit hoge bedragen. In Bijlage G worden enkele vergelijkbare prijzen samengevat. Daarbij dient bedacht te worden dat volgens een analyse van Van Winter, in 1428 één persoon per dag ongeveer 5,6 groot Holl. aan voedsel nodig had. Dit komt voor 1405 op ongeveer 4 groot per dag.⁷³

68 Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 153 en Schmidtchen, *Bombarden*, 65 en 149.

69 AGH 1256 f. 28' en AGH 630 f. 1'.

70 AGH 1700 f. 13' en AGH 2092.

71 Schmidtchen, *Bombarden*, 162.

72 AGH 2092 voor het jaar 1407.

73 J.M. van Winter, 'Nahrung auf dem Lobithen Zollhaus' in *Liber Castellorum* T.J. Hoekstra e.a. red. (Zutphen 1981) 338-348. In genoemde verhandeling worden de kosten voor het voedselpakket vermeld als 9 blenken per dag. Dit is in 1426-1428 gelijk aan 0,2 (Gelderse) Arnoldusgulden, die toen een waarde had van 28 groten Holl. (H.E. van Gelder, 'Het Hollandse muntwezen onder het huis Wittelsbach', *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 46 [1959] 37-81, aldaar Bijlage m, p. 76). Dit maakt de kosten voor het voedselpakket gelijk aan 5,6 groten Holl. per dag. De groot in 1426-1428 was ongeveer 15% lichter dan die in 1405 (J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ca. 1390-1477* [Hilversum 1985] 220, waarbij rekening moet worden gehouden dat de Engelse nobel op Paasdag 1412 11% lichter werd). Ook waren de voedselprijzen in 1405 ongeveer 10% lager dan die in 1428 (afgeleid uit gegevens in de rekeningen van abdij Leeuwenhorst van 1410 en 1427, verkregen van Mw. G. de Moor). Dit betekent dat de prijs van het voedselpakket in 1405 dan ongeveer 4 groot Holl. per dag zal zijn geweest.

VI.3. Organisatie van de legers

In de periode van de Arkelse oorlog bestond er militaire dienst voor ridders en knapen, poorters van de steden, de welgeborenen en de landslieden of huislieden, voornamelijk boeren.⁷⁴ Als ten strijde getrokken werd, kregen de ridders, als leenmannen een persoonlijke oproep van de landsheer. Volgens Jansen kregen ook de welgeborenen een persoonlijke oproep, maar oproepen in 1402 en 1405 laten zien dat dit geschiedde via de baljuw.⁷⁵ De landslieden werden via de baljuwen en schouten uit de ambachten opgeroepen.

Het ridderleger en de stadslegers hadden hun eigen organisatie. De huislieden kenden die niet maar werkten meestal als gravers, zorgden voor het transport van materiaal en werden ook wel gebruikt voor het bedienen van de stormram en het maken van de 'mijnen'. Zij stonden meestal onder leiding van hun baljuwen en schouten.

De legers uit de steden en de huislieden werden opgeroepen door middel van heervaart. In de Arkelse oorlog gebeurde dit in 1402, 1405 en 1407. In de tussenliggende perioden werden voornamelijk huurlingen gebruikt, die tijdens de wapenstilstanden de burchten, steden en bolwerken bewaakten. Het gebruik van huurlingen, die door de steden, het land en soms ook door de ridders betaald moesten worden, nam steeds meer toe. In 1402 en 1405 waren heervaartlegers al aangevuld met huurlingen; na 1407 waren het aan Hollands-Zeeuwse zijde voornamelijk de huurlingen die de troepen vormden. Soms, als de betalingen uitbleven en de huurlingen vertrokken of dreigden te vertrekken, werd de bezetting van de stad of burcht vervangen of aangevuld met contingenten uit de steden. Dit gebeurde te Leerdam in 1408/09⁷⁶ en te Werkendam in 1405.⁷⁷

Aangezien alle groepen die deel uitmaakten van het leger een andere taak en organisatie hadden, worden zij hieronder afzonderlijk besproken. Dit zal beperkt blijven tot het grafelijk leger van Holland en Zeeland en enkele stadslegers van Holland en van Utrecht. Omtrent de organisatie van het bisschoppelijke leger, voornamelijk een ridderleger, en het leger van de hertog van Gelre zijn geen gegevens voorhanden.

VI.3.1. Het ridderleger

Zoals hiervoor reeds beschreven, werden de ridders en knapen persoonlijk opgeroepen voor de strijd. Dit gold voor ridders en knapen in de leeftijd van 20-60 jaar.⁷⁸

⁷⁴ Jansen, *Heervaart*, 1.

⁷⁵ Zie o.a. AGH 623 f. 42'-44' voor 1402 en AGH 629 f. 11' voor 1405.

⁷⁶ AGH 1262 f. 118' en AGH 1263 f. 73' en 75'.

⁷⁷ AGH 630 f. 1'-3'.

⁷⁸ Contamine, *La guerre*, 174 en Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 105.

De ridders waren als leenmannen verplicht tot heerdienst, die voor zes weken door hen gratis geleverd moest worden. Als langere dienst noodzakelijk was, werd vaak door de graaf een daggeld betaald.⁷⁹ De ridders werden soms in twee aparte groepen opgeroepen: de ridders van de herberg, dwz. diegenen die aan het hof verbonden waren, en de groep van de overigen. Zij kwamen niet alleen, maar waren verplicht hun gewapenden en knechten mee te brengen. Zoals hiervoor reeds beschreven in hoofdstuk v en Bijlage c 1 en 3, werd voor elke ridder of knape, naar gelang zijn rijkdom en macht, een vast aantal gewapenden vastgesteld. Dit gebeurde als aantal 'gewapende mannen' of als 'lansen'. Een deel van die gewapenden waren de leenmannen van de ridder, op hun beurt verplicht tot heerdienst, de rest werd gevormd door hen die bij de ridder in dienst waren.⁸⁰

Over de grootte van een lans heerst veel verwarring. Dit wordt waarschijnlijk veroorzaakt doordat de functie van de ridder in de loop der tijd veranderde. Oorspronkelijk strijdend als ruiter werd hij meestal bijgestaan door een knape en één of meer knechten. De ridder en de knape vochten, de knechten zorgden voor de paarden en de wapens. Later, toen er meer te voet werd gevochten, werd de ridder ook vergezeld door boogschutters en kon de grootte van een lans oplopen tot 10 of meer man.⁸¹ De meeste literatuuropgaven rekenen een glave of lans voor drie tot vijf man, inclusief de ridder.⁸² In de Arkelse oorlog was de gemiddelde lanskootte ongeveer drie man exclusief de ridder, waarbij de rijkere ridders, die veel lansen leverden, ook grotere lansen hadden van drie tot vijf man en diegenen die slechts 1 of 2 lansen leverden kleinere lansen hadden van twee tot drie man. Deze gevolgtrekkingen zijn te maken door vergelijking van de aantallen gewapenden per ridder opgeroepen in 1402 en het aantal lansen opgeroepen voor diezelfde ridders in 1405. Dit is mogelijk doordat de 'verhoudingen' tussen de ridders bij beide oproepen dezelfde zijn gebleven.⁸³

Bij het Henegouwse ridderleger dat in 1405 naar Hagestein trok, was een lans drie man plus de ridder⁸⁴ en in Gelre had men drie paarden per lans.⁸⁵ Een lans van huurlingen in Woudrichem in 1408 bestond uit twee gewapenden.⁸⁶

In de berekeningen van de aantallen strijders die aanwezig waren, is in deze studie uitgegaan van twee strijders per lans die de ridder diende. De ridder behoorde in

79 Contamine, *La guerre*, 174-177.

80 Verbruggen, *Krijgskunst*, 146.

81 Contamine, *La guerre*, 160-162 en 243-247; Koch, *Hellebaarden*, 75.

82 Zie o.a. Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 113-114; Hewitt, *Ancient armour*, 16; Boudet, *Art of warfare*, 389 en J.A. Kossman-Putto, 'Staatsinstellingen en recht tussen Eems en Schelde, circa 1100-1400' in *AGN III* (Bussum 1982) 12-59, aldaar 18.

83 Deze vergelijkingen zijn gemaakt uit AGH 623 f. 40' en AGH 629 f. 1'. Zie hiervoor ook Bijlagen C.1 en C.3.

84 L. Devillers, 'La guerre de Hollande de 1401 à 1412', *Compte Rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins* 4ème Série 12 (1885) 192-244, aldaar 215-225.

85 RAG HA No. 622 f. 9'.

86 AGH 1326 f. 4' en 8'.

de oproepen niet zelf tot de lans en is dan ook afzonderlijk als strijder geteld. De mogelijk aanwezige knechten zijn niet als actief strijder opgenomen.

Het ridderleger en dat van de herberg werden opgeroepen om op een speciale plaats te verzamelen, waar de graaf zich dan bij hen voegde en alvorens op te trekken een wapenschouw afnam. In de Arkelse oorlog waren dit in 1402 Bodegraven en Schoonhoven en in 1405 Vianen.

VI.3.2. Heervvaart

Nadat de graven Willem III, IV en V nauwelijks gebruik hadden gemaakt van de heervvaart voor welgeborenen, landslieden en meestal ook de steden, veranderde dit in de laatste jaren van graaf Albrechts bestuur. Vooral voor de Friese en Arkelse oorlogen werd de heervvaart geboden. Ook graaf Willem VI maakte er gebruik van. Hun voorgangers hadden zich meestal verlaten op het ridderleger, soms aangevuld met huurlingen.⁸⁷

De graven hadden voor hun heervvaart-oproepen in Holland geen goedkeuring nodig maar in Zeeland moest door de adel toestemming gegeven worden. Als het een strijd buiten het graafschap betrof, werd de heervvaart meestal twee weken voor de strijd aangekondigd. In noodgevallen kon men hiervan afwijken: door klokslag kon met spoed opgeroepen worden.

Voor de heervvaart van de steden waren quota opgesteld, eerst uitgedrukt in riemtalen, later in aantallen gewapenden die de steden moesten leveren. Deze aantallen konden variëren, afhankelijk van de grootte van het leger dat de graaf wenste.

De huislieden in Holland werden opgeroepen vanuit de ambachten via de baljuwen. De schouten in de ambachten bepaalden wie er mee ging. Voor de ambachten waren riemtalen vastgesteld, gebaseerd op de vroegere gewoonte om in heerkoggen, baardzen, ten strijde te trekken. Het begrip riemtal werd gehandhaafd toen men de huislieden ook als voetvolk ging oproepen. Zo was tegen het einde der veertiende eeuw het riemtal voor West-Friesland vastgesteld op 379 riemen, Kennemerland 478, Rijnland 326, Amstelland 153, Waterland 90, Schieland 77, Delfland 71 en Woerden 33 'riemen'. Omstreeks 1400 werden die aantallen verminderd omdat er, onder andere door emigratie naar de steden, minder huislieden in de ambachten waren.

Men kon het aantal opgeroepen vergroten door een meervoudige heervvaart af te kondigen. Terwijl bij volle heervvaart 1 man per riem werd opgeroepen, was dat bij dubbele heervvaart 1½ man, drievoudige heervvaart 2 man en viervoudige heervvaart 2½ man.⁸⁸

De welgeborenen moesten altijd opkomen. Zij kregen via de baljuw een per-

⁸⁷ Deze inleiding is grotendeels gebaseerd op Jansen, *Heervvaart*, 1-9.

⁸⁸ Jansen, *Heervvaart*, 7.

soonlijke oproep en ontvingen dan de 'levering', een dagvergoeding.⁸⁹

De graaf kon heervaat verplichten voor mannen van 20-60 jaar voor een periode van zes weken.⁹⁰ Dit had het grote bezwaar dat na de verplichte tijd de gewapenden weer naar huis trokken of slechts tegen een dagvergoeding een extra periode gehouden konden worden. Dit was waarschijnlijk één van de redenen waarom na een periode van 12 weken in 1402 het beleg van Gorinchem werd opgeheven. Er waren trouwens nog meer nadelen aan het systeem van heervaat verbonden. Zo werden de steden, bij een voorziene langere periode van strijd, opgeroepen hun troepen in twee of meer delen, ieder voor een periode van zes weken, te leveren. De afwisseling van de troepen verliep echter niet altijd even vlot: soms vertrok men al voordat de aflossing er was en ontstonden er hiaten, soms vergat men de aflossing helemaal en vertrokken de oude troepen en kwamen de nieuwe niet opdagen. Dit gebeurde herhaaldelijk bij het beleg van Hagestein in 1405.

Ook moesten de steden en de ambachten voor hun eigen voedselvoorziening zorgen, die door gebrek aan aanvoer meestal onvoldoende was en kon leiden tot ongeregelheden. Voorts gebeurde het wel dat vele opgeroepen niet opkwamen. Soms was dit met goedkeuring van de schout of baljuw en werd de dienst afgekocht.⁹¹ Zonder toestemming niet opkomen leverde een boete op. De landsheer ging om al deze redenen liever over op het gebruik van huurlingen, die niet alleen vaak betere strijders waren, maar ook net zolang bleven als zij betaald werden. De heervaat oproepen werden daarom vaak omgezet in betalingen, die dan door de ambachten in 'riemtalgelden' werden opgebracht en door de steden in vastgestelde bedragen.⁹² De welgeborenen werden toen geacht hun bijdrage door middel van de honderdste penning te leveren. De riemtalgelden, toen ook wel mantalgelden genoemd, konden verdubbeld of soms verveelvoudigd worden.⁹³

Voor Zeeland gold het systeem van riemtalgelden al veel langer. Het was voor de strijd in Friesland en in de Arkelse oorlog veel praktischer soldij voor huurlingen te betalen dan zelf op te komen.⁹⁴ Alleen bij langdurige en grote belegeringen, zoals het beleg van Hagestein, werden de gewapenden uit de steden en vooral de landslieden wel opgeroepen. Er waren toen gravers nodig; de huurlingen en gewapenden weigerden te graven.⁹⁵

89 Ibidem, 1 en 7.

90 Zijlstra-Zweens, *Aspects of costume*, 105 en Contamine, *La guerre*, 179-180.

91 Er zijn hiervan vele vermeldingen gedurende de Arkelse oorlog. Deze zijn in het voorgaande hoofdstuk vermeld. Voor het verschijnsel afkoop zie onder anderen: Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, 1 119.

92 Jansen, *Heervaat*, 13-16. De graaf had vaak het aantal riemtalen verminderd, noodgedwongen omdat de ambachten verarmd waren, maar ook omdat de ambachten riemtalen konden afkopen.

93 AGH 629 f. 18^r spreekt in 1408 van 12 mannen soldij voor elk mantal. Nadat in 1401 en in 1405 de riemtalen sterk verminderd waren, werd de broodnodige soldij toch verkregen door vermenigvuldiging van de riemtalen.

94 Jansen, *Heervaat*, 5 en 14.

95 Zie hoofdstuk v.4.

VI.3.3. Huurlingen

Zoals hierboven reeds beschreven, hadden de Hollandse graven Willem III, IV en V huurlingen in dienst als aanvulling op het ridderleger. Graaf Albrecht gebruikte voor de Friese en Arkelse oorlogen het middel van de heervvaart voor steden en landslieden. Ter aanvulling hiervan had hij toch graag Engelse boogschutters (archers) in dienst. Zij waren omstreeks 1400 makkelijk te huren doordat er een wapenstilstand in de Honderdjarige oorlog was en ze vormden uitstekende, gedisciplineerde strijders, die veel meer waard waren dan de huislieden of het voetvolk uit de steden.⁹⁶

In de Arkelse oorlog werd door alle partijen gebruik gemaakt van huurlingen. Jan van Arkel had Engelsen in dienst tijdens het beleg van Gorinchem in 1402. Deze vochten onder hun eigen kapiteins zoals John Hoper, Thomas Hereford, Thomas Westerdale en David Camerden.⁹⁷ Als aangenomen wordt dat, zoals hierna beschreven wordt voor 1405 en later, ook in 1402 de huurlingen in groepen van 25 man onder een hoofdman vochten en een kapitein minstens twee hoofdmannen onder zijn bevel had, betekent dit dat er minstens 200 Engelse huurlingen bij Arkel in dienst waren.

De hertog van Gelre maakte in 1409-11 ook gebruik van Engelse huurlingen voor het garnizoen in Gorinchem. Het ging hier om 25 tot 75 man; of al deze huurlingen Engelsen waren, valt niet met zekerheid te zeggen, vijf worden er slechts bij naam genoemd.⁹⁸

Bij het beleg van Hagestein waren er op het blokhuis te Vianen 400 huurlingen, verdeeld in groepen van 24 gewapenden met een hoofdman. Hierboven stond een kapitein, Jan van Vianen en een plaatsvervangend kapitein, Gerrit de Voogd. Tevens waren er, ook als huurling, een busmeester en een priester.⁹⁹ Toen in september 1405 het grote leger van graaf Willem VI in het veld was, waren er ook veel huurlingen die door de tesorier betaald werden. Het aantal varieerde van 1080 man in het begin van het beleg, tot 625 man eind november. Het is niet bekend hoeveel Engelse huurlingen zich hierbij bevonden; uit de betalingen volgt wel dat er zeker enkele Engelse hoofdmannen, waarschijnlijk met hun eigen archers, aanwezig waren.¹⁰⁰ Ook nu waren de huurlingen weer georganiseerd in groepen van 25 man waarvan een hoofdman de leiding had en zelf weer rapporteerde aan een kapitein; er waren ongeveer 300 huurlingen per kapitein. De huurlingen hadden een eigen chirurgijn en priester en enkele busmeesters.

⁹⁶ Jansen, *Heervvaart*, 3, 5 en 14.

⁹⁷ Devillers, *Guerre*, 195 en Dirck Franckenz. Pauw (*Theodoricus Pauli*) *Kronijcke des lants van Arckel ende der stede van Gorcum* H. Bruch ed. (Amsterdam 1931) 61.

⁹⁸ RAG HA No. 249 f. 69^v, 73^v en 153^v-155^v.

⁹⁹ AGH 1260 f. 59^v-60^v.

¹⁰⁰ AGH 1260 f. 62^v-77^v.

Zoals al beschreven, werd er in de bestandsperioden voor de garnizoenen van bolwerken, burchten en steden als Woudrichem en Leerdam door Holland voornamelijk gebruik gemaakt van huurlingen. Onder hen waren Engelse archers, zoals te Woudrichem in 1407-1408, waar minstens 190 archers onder twee kapiteins, John Prendergeest en Joffrait (Geoffrey?) Joslyn en twee hoofdmannen, Robert Gloucester en William Boys dienden.¹⁰¹ De indruk bestaat dat, vooral bij kleine garnizoenen, de groepen huurlingen kleiner dan 25 man waren. Soms waren er niet meer dan 10-15 per groep, of ontbrak ook wel de hoofdman. De kapitein had dan het rechtstreeks bevel. Volgens de tresoriersrekeningen werd door Holland in de periode van 1407-1412, dat wil zeggen in een bestandsperiode, bijna 30.000 nobel soldij betaald. Dit komt overeen met bijna 1250 manjaar van 365 dagen à 6 groten per dag soldij.

VI.3.4. Stadslegers

De steden hadden hun eigen militaire organisatie, waarvan de 'schutten' de kern vormden. Omdat voor het schieten met handboog en kruisboog veel vaardigheid nodig was, oefenden de schutten veelvuldig in groepsverband. Er was in elke stad minstens één schuttersgilde, gevormd uit de weerbare mannen van 20-60 jaar die vermogend genoeg waren om hun wapenuitrusting te kunnen betalen. Vergoeding voor de dienst was er nauwelijks; slechts gratis wijn voor het jaarlijkse feest en soms enkele andere kleine tegemoetkomingen. De schutten waren vaak in uniform, geleverd door de stad. Wanneer er twee schuttersgilden in de stad waren, sprak men meestal van de oude en de jonge schutten. Het onderscheid was soms de mate van geoefendheid, soms het gebruik van de handboog, kruisboog of voetboog. In Gorinchem waren er 28 voetboogschutters.¹⁰²

Buiten deze kern van schutten werden ook de andere poorters opgeroepen voor de strijd. Zij waren soms gewapend met een handboog, vaak alleen met lansen en pieken. De piekeniers kwamen meestal uit het laagste en ruwste deel van de bevolking. De stadstroepen werden ook wel aangevuld met huurlingen. Dit was nodig omdat de rijkeren en ook weduwen die hun gestorven echtgenoot waren opgevolgd als gildelid, vaak hun dienst afkochten en daarvoor een huurling moesten leveren.¹⁰³ De huurlingen stonden onder bevel van een kapitein, een ridder door de stad betaald.¹⁰⁴

101 AGH 1326 f. 4'-13'.

102 J. Gimberg, 'Het krijgswezen eener Geldersche stad in de middeleeuwen (Zutphen)', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 8 (1905) 75-111, aldaar 87 en 90-91. Jansen, *Heervvaart*, 9 en Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, 121-124. M. Carasso-Kok, 'Der stede scut. De schuttersgilden in de Hollandse steden tot het einde der zestiende eeuw' in *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad*, M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm (red.) (Haarlem 1988) 16-35, aldaar 22 en 27.

103 Boudet, *Art of warfare*, 389-390.

104 Koch, *Hellebaarden*, 170.

Het stadsleger werd meestal verdeeld in vendels, naar de stadskwartieren ingedeeld of in bataljes, die geleid werden door burgemeesters, schout en schepenen of de oudermannen van de gildes zoals te Utrecht. De manschappen werden vaak door het stadsbestuur voorzien van een kaproen (muts) in een bepaalde kleur.¹⁰⁵

De grootte van de stadslegers kan opgemaakt worden uit de heervartoproepen in de periode 1398-1412 (zie Bijlage H). Niet altijd werd het maximum aantal oproepen. Voor de grootste steden Dordrecht, Haarlem en Zierikzee varieerden de oproepen van 600 man in 1398 tot 200 man in 1408. Voor de Zeeuwse steden lijkt er een verandering op te treden na 1405. De heervart aantallen worden kleiner. Niet duidelijk is of dit komt door het armer worden van de Zeeuwse steden en het Zeeuwse land waardoor de bijdragen verminderd moesten worden,¹⁰⁶ of doordat de graaf minder Zeeuwen liet oproepen (die vaak toch niet kwamen) in de periode van 1407-1412.

Omdat niet elke stad een zelfde legerorganisatie bezat, volgt hieronder de beschrijving van enige stadslegers waarvan de organisatie bekend is.

Dordrecht. Er is een stadsrekening uit 1408 bewaard gebleven, die de kosten geeft van een tocht die het Dordtse stadsleger gemaakt heeft naar Woudrichem. De rekening zelf is slechts gedateerd als 1408 maar het betreft hier een tocht die in januari 1408 gemaakt is en slechts tien dagen duurde.¹⁰⁷ Van enige organisatie wordt in de rekening niet gerept. Wel kan er uit opgemaakt worden dat 78 boogschutters uitgetrokken met 80 anders gewapenden. Ze werden vergezeld door 3 pijpers, 2 trompetters en hoornblazers, één kok met knecht, 3 bakkers met hun knechten, een botteplier, een kuiper, een barbier (chirurgijn) en enige timmerlui. Het voedsel en de schilden en pieken werden door de stad verschaft. De helft van het gezelschap reisde per schip, de andere helft per wagen. De schepen en de wagens, inclusief de schippers en wagenvoerders, waren gehuurd. De hele tocht kostte de stad ongeveer 45% van de totale uitgaven van dat jaar, namelijk 330 nobel of 15 groot per dag per man. Niemand van het leger werd betaald, alleen de schutten kregen 'peesgeld', elk 36 groot voor de hele tocht. Wie de leiding had(den) wordt niet vermeld.

105 Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, 121; Contamine, *La guerre*, 182 en H. M. Kesteloo, 'De stadsrekeningen van Middelburg van 1365-1449', *Archief. Vroegere en latere mededelingen, voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (Middelburg 1883) v 171-330, aldaar 293.

106 Zeeland had in die tijd grote uitgaven, niet alleen voor de Friese en Arkelse oorlogen, maar ook voor het herstel van doorgebroken dijken en van andere overstromingsschade. Er waren vaak overstromingen in o.a. Walcheren en Zuid Beveland. Zie o.a. Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 281; W. S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landscheerlijken tijd* 2 delen, RGP Grote Serie 54 en 61 ('s-Gravenhage 1923 en 1926), II *Stedelijke geldmiddelen, rekeningen* 236-270 en C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971) passim.

107 De rekening is uitgegeven door P. van den Brandeler, 'Rekening der onkosten gemaakt door die van Dordrecht bij het beleg van Gorinchem in 1407', *Kronijk Historisch Genootschap Derde Serie, Tweede deel* 12 (1856) 177-195. Van den Brandeler geeft hier foutief 1407; uit de rekening blijkt duidelijk dat het gaat om januari 1408.

Leiden. Uit dezelfde tijd als hierboven beschreven, is ook voor Leiden een rekening over tochten naar Woudrichem bewaard.¹⁰⁸ Hieruit valt op te maken dat Leiden in december 1407 en in januari 1408 in totaal drie tochten maakte. De laatste tocht van Leiden valt samen met de tocht hierboven beschreven voor Dordrecht.

De eerste tocht van Leiden werd gemaakt door 26 schutten en 77 gewapenden met, zoals in de Leidse rekeningen geheten, dienstlieden als koks, bogenmaker, trompetter enz., in totaal ongeveer 125 man. De tweede tocht werd gemaakt met hetzelfde aantal en de derde tocht met 88 man gewapenden, 10 schutten en anderen tot een totaal van 123 man.

Het leger trok uit als 'stadsbanier' onder drie kapiteins en enige schepenen en een burgemeester (Gerrit de Griemer). De kapiteins waren Jan Stoop, Willem Stien en Floris Jacobsz. Dirks. Men reisde per schip via Delft, Rotterdam en Dordrecht. Voor de eerste tocht werd voedsel door de stad geleverd, maar bij de volgende tochten ontvingen de gewapenden een daggeld van 8 groot per man en de schutten 10 groot per man. De kapiteins ontvingen 40 groot per man. Men werd toen geacht voor zijn eigen voedsel te zorgen en te betalen.

P.J. Blok¹⁰⁹ vermeldt dat Leiden omstreeks 1400 begon huurlingen in te schakelen. Hij geeft echter niet aan óf er, en zo ja, hoeveel huurlingen aan de tochten naar Woudrichem deelnamen. Wel vermeldt Blok dat er naast 4 hoofdlieden, waaronder twee burgemeesters, de schout en twee schepenen megingen en nog eens negen leden van de vroedschap. Zij stonden aan het hoofd van een leger dat uit ongeveer 80 schutten en 250 gewapenden (wapentuers) uit de burgerij bestond. Deze aantallen komen niet voor in de rekening, die slechts vermeldt gewapenden en schutten met anderen tot een totaal van ongeveer 125 man. Dit aantal lijkt mij ook meer in overeenkomst met de grootte van het Dordtse leger van ongeveer 200 man (zie Bijlage H) en komt ook overeen met de heervaartoproep van 120 man van januari 1408.¹¹⁰ Volgens de rekening duurde de eerste tocht 9 dagen, de tweede 25 dagen en de derde 11 dagen. De totale kosten bedroegen 535 nobel (1609.13.6.pond Hollands van 30 groten in het pond en bij 1 nobel = 90 groten in 1408). De kosten per man per dag waren gemiddeld 9 groot.

Middelburg. Van de middeleeuwse stadsrekeningen van Middelburg zijn slechts de al of niet verkorte uitgaven, gepubliceerd in 1883 en 1926, bewaard gebleven. Hierin wordt slechts een enkele keer melding gemaakt van het uittrekken van het stadsleger. In de rekeningen van 1396 en 1407 wordt vermeld dat het stadsleger be-

108 A. Meerkamp van Embden, 'Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434) Eerste Deel (1390-1424)', *Werken HG* Derde Serie No. 32 (Amsterdam 1913) 173-202. W.J.E. Rammelman Elsevier, 'Krijgstocht van Leiden naar Woudrichem 1407', *Kroniek HG* 6 (1850) 101-104 (mededeling in een vergadering van het Historisch Genootschap van 2 maart 1850)

109 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, 1 *Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1910) 168-170.

110 AGH 629 f. 17'.

stond uit 4 hoofdmannen, 96 gewapenden en een aantal koks, knechten en toortsdragers. In 1407 reisden zij per wagen naar Arnemuiden, van waar zij per schip naar Woudrichem voeren.¹¹¹ De baljuw van Middelburg had daarbij de leiding. In beide tochten ging het om hetzelfde aantal mannen. De heervaart oproep van 1407 was echter voor 150 man.¹¹² Men zond dus een kleiner leger dan gevraagd was. De eerste tocht duurde de volle heervaart van 6 weken, de tocht in 1407 slechts 28 dagen.

De gewapenden bestonden uit 'oude schutten' (handboog) en 'jonge schutten' (voetboog). Ook hier is niet bekend of oud en jong met de leeftijd der schutten of de leeftijd van de schuttersgilden te maken had. De jonge schutten bestonden al in 1366.¹¹³

De kosten die gemaakt werden, zijn slechts in totaal bekend. In 1396 was dit 1596 nobel van 80 groot; in 1407 437 nobel van 80 groot. De kosten van de eerste tocht waren bijzonder hoog omdat men ook allerlei materiaal moest aanschaffen zoals vogelaars, loodbussen, kruit, busstenen, proppen, lood voor kogels en blokken om de bussen op te kunnen leggen.¹¹⁴ Dit was bij de tocht van 1407 niet het geval. Toen waren de gemiddelde kosten per man per dag 11 groot.¹¹⁵ Er waren in 1407 ook huurlingen in dienst onder leiding van de Engelsman John Prendergeest, die van oktober 1407 tot mei 1408 te Woudrichem gelegerd waren. Deze huurlingen ontvingen 6 groot per dag, of inclusief alle kosten, 7½ groot per dag, minder dus dan de kosten per man voor het stadsleger.¹¹⁶

Omdat de rekening van 1402 niet meer aanwezig is en die van 1405 slechts voor een deel als uittreksel is uitgegeven, valt er niet veel meer te achterhalen over de organisatie en kosten van het stadsleger dan hierboven aangegeven. Na 1407 werd het stadsleger niet meer ingeschakeld; alleen huurlingen werden ingezet.

Zutphen. Het stadsleger van Zutphen werd gevormd door oude en jonge schutten met kruisbogen, gewapenden met handbogen, gewapenden met lansen en een groep voetvolk uitgerust met pieken en knotsen. Uit de schuttersgilden werden per toerbeurt 32 man gekozen, die voor één jaar of soms twee jaar in vaste stadsdienst waren en ook een uniform droegen.¹¹⁷ Voor kleine tochten volstond men met die 32 schutten. Bij grotere gelegenheden werden alle schutten opgeroepen, samen met de handboogschutters en indien nodig aangevuld met huurlingen. In de periode van de Arkelse oorlog is het slechts éénmaal, in 1412, voorgekomen dat

111 Voor beide tochten; Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg* 284-289 en 293-294. Voor de tocht van 1407 zie ook Unger, *Geschiedenis Middelburg*, 256.

112 AGH 629 f. 9.

113 Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 238.

114 Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 284-285.

115 Unger, *Geschiedenis Middelburg*, 256.

116 Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 294.

117 Grimberg, *Krijgswezen*, 90-91.

allen werden opgeroepen. Toen bestond het leger uit ongeveer 530 man.¹¹⁸

Door het stadsbestuur werd bepaald wie op moest komen. Afhankelijk van de grootte van het leger traden er twee schepenen op als hoofdmannen, de 'ride' of 'ritmeesters'.¹¹⁹ Men trok uit te paard, met wagens, of per schip. De wagens en schepen werden gehuurd. Het leger werd vergezeld door een hoornblazer, chirurgijn, priester, busmeester en kok. De proviand, inclusief levend vee, werd meestal meegenomen. Er werd overnacht in tenten.¹²⁰

Uit de rekening van 1408 blijkt dat Zutphen voor een bezetting van Gorinchem met 10 gewapenden gedurende 30 dagen, 9 groot Hollands per dag per man betaalde. In 1412, voor een tocht van twaalf dagen naar het bolwerk bij Vuren, dicht bij Gorinchem gelegen, werd 31 groot Gelders of 10 groot Hollands per dag per man betaald. In datzelfde jaar werd voor een tocht naar Gorinchem zelf 8½ groot Hollands per mandag betaald. Bij deze tochten werd ook gebruik gemaakt van huurlingen, die zelf iets minder dan 4 groot Hollands (10 groot Gelders) ontvingen. De hierboven gegeven kosten per mandag zijn inclusief alle bijkomende kosten zoals vervoer en voedsel.¹²¹ De kosten van een mandag voor de tochten naar de Veluwe die Zutphen in 1412 maakte, kunnen jammer genoeg niet berekend worden omdat de tijdsduur van die tochten niet is opgegeven.

Utrecht. Deze beschouwing over het stadsleger van Utrecht berust grotendeels op de publikaties van Burman en van Overvoorde en Joosting.¹²² Het oorspronkelijke stadsleger was ingedeeld geweest in stadswijken, maar toen in de veertiende eeuw de gilden gevormd waren, werd de legersamenstelling gebaseerd op de gildenorganisatie.

In Utrecht bestond het bijzondere voorschrift dat elke poorter lid van een gilde moest zijn, waarvoor een dienstplicht gold voor mannen van 20 tot 60 jaar. Het gilde kwam op onder zijn eigen hoofd, de ouderman. Tot aan 1402 kon de ouderman vrijstelling van opkomst verlenen, bijvoorbeeld aan zieken, weduwen of wezen. Ook zij die geld geleend hadden aan het gilde of aan de stad waren vrijgesteld van dienst. Na 1402 kon alleen het stadsbestuur verlof geven, iets wat minder grif gedaan werd. De vrouwen waren nog wel vrijgesteld maar moesten voor een plaatsvervanger zorgen. De gildeleden zorgden voor hun eigen uitrusting. Bij grote tochten zorgde de stad soms voor het transport. De stad betaalde geen soldij en de eventuele buit mocht niet verdeeld worden, maar kwam aan de stad. Sommige gilden betaalden zelf een daggeld van 6 groot Hollands per man. De gildeleden werden

118 Wartena, *Stadsrekeningen Zutphen*, 215.

119 Grimberg, *Krijgswezen*, 90-91.

120 Ibidem, 94-95.

121 Wartena, *Stadsrekeningen Zutphen*, 188 en 213.

122 K. Burman, *Utrechtsche Jaarboeken van de vijftiende eeuw*, Deel 1 (Utrecht 1750). J.C. Overvoorde en J.G.Ch. Joosting, 'De gilden van Utrecht tot 1528', *Werken ova* No. 19 (1897) 2 delen. Hiervan vooral deel 1 cciv-ccx en 26-32.

ingeschakeld als gewapenden; het graven werd gedaan door gehuurde krachten, die 6 groot Hollands per dag ontvingen, door de stad betaald.

Naast de gilden waren er ook twee groepen schutten, die allen uit de gilden gerecruteerd waren en ook geen soldij ontvingen. Ze waren alleen vrijgesteld van de nachtwacht, de wake en konden soms een deel van de eventuele buit ontvangen. Het totaal aantal schutten bedroeg 400 man, verdeeld over twee vendels: de rode en de witte wimpel.

De gilden en schutten werden bijeen gebracht in drie afdelingen, de bataljes. Elke batalje had twee hoofdmannen die door de stad werden aangesteld. Tevens waren er, als de bataljes in het veld waren, vier overste hoofdmannen, ook wel vermeld als ride- of ritmeesters. Deze werden ook door de stad aangesteld. De bataljes werden aangevuld met voetvolk dat uit de wijken van de voorsteden, de buitengerechten kwam. De samenstelling van de bataljes, waaraan streng de hand werd gehouden, is gegeven in Bijlage 1.

Voor kleine tochten volstond men met één of twee bataljes. Bij grote tochten zoals in 1402 en 1405 trok men uit met alle drie bataljes: de eerste batalje met de schutten van de rode wimpel voorop, dan de tweede batalje met de stadswimpel, waarbij zich de schepenen en oude en nieuwe raad aansloten, en aan het eind de derde batalje met de witte wimpel. Op de terugtocht was de volgorde omgekeerd en ging de witte wimpel voorop. Als alle drie bataljes waren uitgetrokken, werd de stad bewaakt door de kapittels met hun bedienden.¹²³

De stadsrekeningen van Utrecht uit die periode, waarvan er slechts enkele bewaard zijn gebleven, vermelden dus niets over de kosten van het leger: de kosten waren voor rekening van de gilden of de gildeleden. Het is dus niet mogelijk de kosten per mandag te bepalen. De grootte van het leger zal maximaal 1500-1800 man geweest zijn. De stad telde omstreeks 1400 ongeveer 9000 inwoners.¹²⁴

VI.4. Gorinchem en de Arkelse kastelen

VI.4.1. Gorinchem

Gorinchem is nu gelegen op de plaats waar de Linge in de Merwede stroomt. De Linge heeft vroeger echter een andere monding gehad. Oorspronkelijk liep zij door de Betuwe westwaarts tot aan het dorp Spijk (ten noordoosten van Gorinchem), waarna zij met een ruime bocht zuidwaarts boog en ongeveer 1 km ten oosten van Gorinchem in de Merwede mondde. Deze hoofdtak kreeg in de Romeinse tijd een zijtak die vanaf Arkel, waar de Zederik zich bij de Linge voegde, naar ten

¹²³ B. van den Hoven van Genderen, *Het Kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw* (Zutphen 1987) 36.

¹²⁴ *Ibidem*, 43.

westen van Gorinchem, dicht bij Schelluinen liep, en daar in de Merwede uitmondde. De oostelijke tak, genaamd de Halve- of Dove Linge, bleef echter de belangrijkste stroom. Gorinchem is daarom niet ontstaan aan de Linge maar in de delta die zich tussen de oostelijke en westelijke tak bevond, waarschijnlijk als begin van de ontginning in dat gebied.¹²⁵ Deze delta heette van oudsher het Twyscilt, waarbij twy of twi tweesprong beduidde.¹²⁶ Gezien de naam Gorinchem, die volgens de laatste opvattingen van de plaatsnaamkunde uit de drie delen bestaat: persoons- of familienaam Goor of Goro, de verbuiging van die naam met -inga of -ingum, en de aanduiding van huis of hoeve met hem of heim, zal de nederzetting iets vroeger dan of omstreeks 1000 zijn ontstaan.¹²⁷

Toen in de loop van de negende eeuw de hoofdafvoer van het water van de Rijn door de Lek en de Waal werd overgenomen, zorgde de Linge alleen nog voor de afvoer van de Betuwe en de Schoonrewoerdse stroomrug. Toen verzandde de westelijke tak naar Schelluinen.¹²⁸

Op initiatief van graaf Floris v werd in 1277 besloten de Alblasserwaard te voorzien van een ringdijk. Dit werd in 1284 gevolgd door de aanleg van een ringdijk om de Vijfheerenlanden met de Diefdijk als oostelijke dijk vanaf Leerdam naar het noorden. Toen is waarschijnlijk ook de dijk gemaakt langs de Halve- of Dove Linge; een dijk nu nog aanwezig als Lingsedijk.¹²⁹

Omstreeks diezelfde tijd, rond 1300 of kort daarvoor, is men begonnen Gorinchem te voorzien van een stadswal met gracht. De oostelijk gracht liep door tot in een haven buiten de stadswal en kwam in de Merwede uit. Deze oostelijke gracht is enige tijd later, omstreeks 1350, verbonden met de Linge. Waarschijnlijk verzandde in die tijd ook langzamerhand de Halve Linge en kwam toen de voornaamste tak van de Linge langs Gorinchem te lopen. De bodemsamenstelling van deze nieuwe Lingetak laat duidelijk zien dat deze gegraven is en niet als rivier is gevormd. Er is namelijk alleen klei of veen gevonden, net zoals bijna overal in Gorinchem, en niet zoals bij de Halve Linge een klei-afzetting op zand en grint.¹³⁰

Ongeveer in het midden van de veertiende eeuw besloot men de stad te ommuren. Aangezien er geen ruimte was voor een muur direct langs de oostelijke gracht, werd de muur met een nieuwe gracht meer naar het oosten gebouwd en ontstond

125 L. P. Louwe Kooymans, *The Rhine/Meuse delta* (Leiden 1974) 80. W. A. van der Donk, *Gorcumse Oudheden*, vii *De oudste berichten over de Gorcumse haven* (Gorinchem 1955) 1-2. B. Stamkot, *Geschiedenis van de stad Gorinchem* (Amsterdam 1982) 8 en 14.

126 R. Rentenaar, 'De oudste stedelijke toponomie in het graafschap Holland' in *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, E. H. P. Cordfunke e.a. red. Muiderberg symposium 4 (1987) (Zutphen 1988) 65-78, aldaar 72.

127 Stamkot, *Gorinchem*, 7 die zich baseert op D. P. Blok, *De Franken in Nederland* (Haarlem 1979³). De uitgang inga-heim werd na 1000 bijna niet meer gebruikt in plaatsnamen.

128 Louwe Kooymans, *Rhine/Meuse delta*, 120-121.

129 A. J. Busch, 'De Alblasserwaard 700 jaar hoogheemraadschap', *Holland* 9 (1977) 223-240. P. A. Hendrikx, 'De oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277', *Holland* 9 (1977) 212-222. B. van Beuzekom e.a., *De Lingehaven* (Gorinchem 1984) 3.

130 Louwe Kooymans, *Rhine/Meuse delta*, 92-95 en Van der Donk, *Gorcumse haven*, 2-3.

er op opgehoogde grond een ommuurde wijk 'over de haven'.¹³¹ Een deel daarvan had al eerder bestaan als onbeschermd voorstad. De Linge liep van toen af aan dwars door de stad. Zo kreeg Gorinchem de vorm zoals die door Jacob van Deventer is getekend (figuur 2 en 3).¹³² De tekening is van omstreeks 1550, maar geeft de toestand rond 1400 waarschijnlijk goed weer omdat er tot aan omstreeks 1600 geen verdere stadsuitbreidingen meer waren. Alleen de burcht aan de zuidzijde der stad bestond niet in 1400. Die is pas gebouwd na 1412, toen de Arkel-burcht ten oosten van de stad verwoest was. Een reconstructie van hoe de stad en omgeving er in 1400 uitzagen is door mij gemaakt en gegeven in figuur 6. Deze is gebaseerd op de kaart van Jacob van Deventer voor de stad en een landmeetkundige kaart van Pieter Sluyter uit 1553 van het gebied ten oosten van Gorinchem.¹³³

De stad was toen omstreeks 27 ha groot en vrij dicht bebouwd. De bevolking kan op die basis geschat worden op ongeveer 3000-3500 inwoners, waaruit ongeveer 600-750 weerbare mannen konden worden opgeroepen.¹³⁴ Dat Gorinchem omstreeks 1400 een 'ontwikkelde' stad was, blijkt onder andere uit de aanwezigheid van een nonnenklooster, gewijd aan St. Agnes en gesticht in 1401,¹³⁵ een be-

131 J.C. Visser, *Schoonhoven* (Assen 1964) 46, verklaart de noodzaak van ophoging van dit deel van Gorinchem, net als in een stadsdeel van Schoonhoven, uit de afwezigheid van een rivierdijk ten oosten van de haven. Die dijk werd bij Gorinchem pas in 1825 aangelegd.

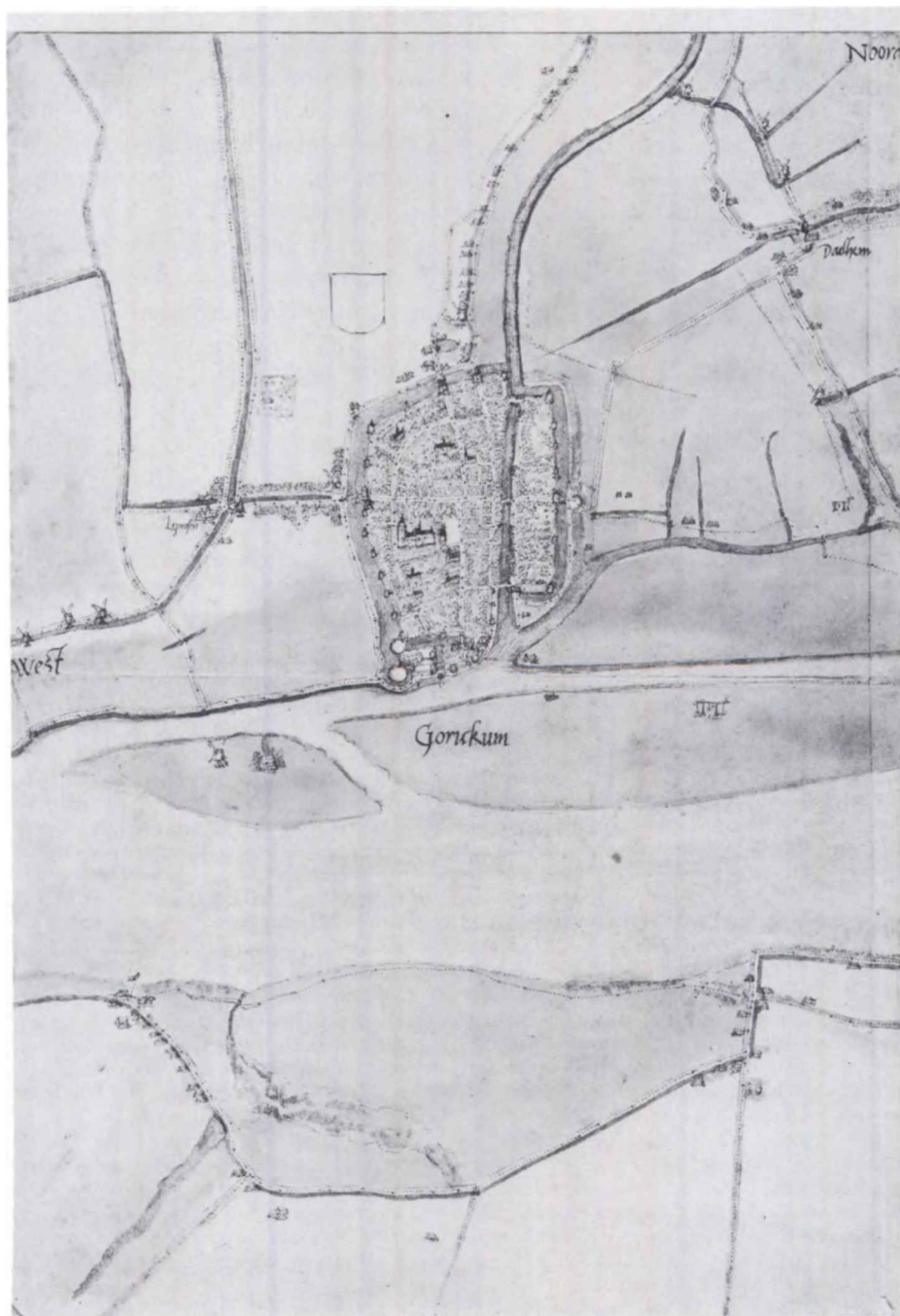
132 Kaart door Jacob van Deventer van Gorinchem en Dalem, getekend 1550. ARA, Collectie Van Deventer No. 1,4. Jacob van Deventer maakte in opdracht van koning Philips II ruim 250 kaarten van de steden in de Nederlandse gewesten. Omdat die kaarten voor militair gebruik waren bedoeld, zijn vooral het stratenplan en de vestingwerken zeer nauwkeurig aangegeven. (B. van 't Hoff, *Jacob van Deventer, Keizer-Koninklijke geograaf* [1's-Gravenhage 1953]).

133 Kaart van Pieter Sluyter, vervaardigd in 1553 van het gebied ten oosten van Gorinchem in opdracht van de Rekenkamer van Holland. ARA, Collectie Hingman No. 2453. Zie figuur 5 en 6.

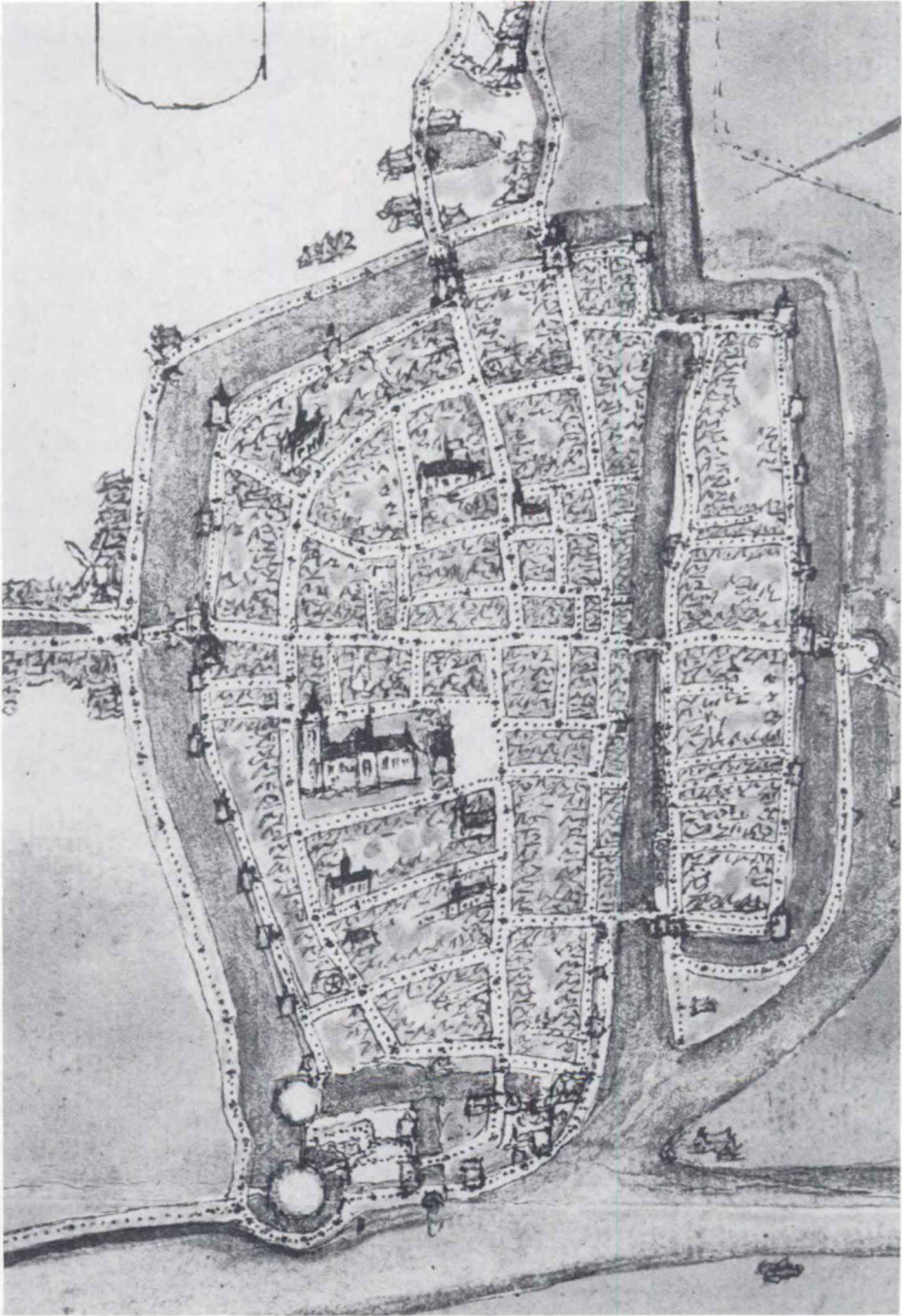
134 Om de bevolkingsgrootte te bepalen, is gebruik gemaakt van J.C. Visser, 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch geografisch tijdschrift* 3 (1985) 10-21, die geen dichtheid van Gorinchem rond 1400 opgeeft, maar wel bijvoorbeeld van Schoonhoven met 110 inwoners per ha. Tevens stelt hij dat steden met een oppervlakte van minder dan 35 ha een relatief grotere dichtheid hadden dan de grotere steden. R.W.M. van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987) 212, stelt de dichtheid van een dichtbevolkte stad op ongeveer 140 inwoners per ha. In mijn schatting heb ik gekozen voor 110-130 inwoners per ha, gelijk aan of iets meer dan de dichtheid van Schoonhoven, lager dan die van Nijmegen (meer dan 200) en hoger dan Delft (ongeveer 75), steden die in 1400 ongeveer even groot als Gorinchem waren. Overigens heeft Visser (p. 17) geheel gelijk als hij stelt dat het eigenlijk niet mogelijk is om aan de hand van gemiddelde dichtheden de omvang van de bevolking te berekenen, uitgaande van de oppervlakte van de stad. Het probleem is echter dat de bevolkingsgrootte van Gorinchem alleen maar gegeven wordt in Pauli, *Chronica des landts van Arkel ende der stede Gorchum* Hs. K⁸ 's-Gravenhage 134 C 39 f. 87^v en Bruch, *Kronijcke*, 53. Daarin wordt vermeld dat in 1388 Gorinchem bijna geheel door brand verwoest werd en 1500 haardsteden vernield werden. Dit zou op ongeveer 6000 inwoners duiden, een getal dat veel te hoog is. Visser, *Schoonhoven*, 98 vermeldt dat Gorinchem in 1562, 1127 huizen binnen en 114 huizen buiten de grachten telde en dat in het 'Waakboek' van 1514, te laag, van 700 haardsteden in de stad gesproken wordt. Gezien het feit dat de stad na 1412 maar een langzame ontwikkeling kende, zal het aantal haardsteden omstreeks 1400 ongeveer 900 bedragen hebben. Het maximum aantal inwoners zal op die basis ca. 3600 geweest zijn. Het aantal weerbare mannen is berekend met de reductiefactor opgegeven door Van Schaik (p. 132) en door W.P. Blockmans e.a. 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500' in *AGN IV* (Haarlem 1980) 42-86, aldaar 43.

135 H.A. van Goch, *Van Arkel's oude veste* (Gorinchem 1898, facsimile-uitgave Gorinchem 1973) 42-43.

Figuur 2. Kaart van Jacob van Deventer (1550). ARA, Collectie Van Deventer No. 1, 4.

Figuur 3. *Detail van figuur 2.*

gijnhof met een tweede parochiekerk, gesticht in 1391¹³⁶ en een gasthuis geleid door een kapelaan en lekebroeders en gesticht omstreeks 1300.¹³⁷ De hoofdparochiekerk, de St. Janskerk bezat vanaf 1378 een kapittel van twaalf kanunniken, waarvan, zoals hiervoor al beschreven, rond 1400 Jan Gerardijn de deken was.¹³⁸ De stad was een streekcentrum en een handelsplaats, Die levendige handel was, zoals hiervoor al beschreven één van de redenen van de gespannen situatie met Dordrecht. De aanwezigheid van een stadskraan aan de haven en de vele korenmolens, evenals de zes jaarmarkten en de weekmarkten (net als nu op maandag) wijzen op die handel.¹³⁹

Het eerste bericht over steenovens bij Gorinchem dateert uit 1394, toen een contract gemaakt werd voor het bakken van 150.000 stenen per jaar, gedurende tien jaar. Daarin wordt verwezen naar produktie in 1392 en 1393.¹⁴⁰ Of de steenovens daarvóór al bestonden, is niet bekend, evenmin of die stenen gebruikt werden voor huizen in de stad, die na de brand in 1388 weer opgebouwd moesten worden, of wel voor het bouwen van de stadsmuur. Zeker is dat Gorinchem in 1400 over een stadsmuur beschikte. Zoals op figuur 6 te zien is, had de stad zeven stadspoorten, waarvan één, de Burchpoort, voorzien was van een buitenpoort met bolwerk, de 'Quellinge'. De Quellinge was de plaats waar de talrijke bestandsbespekingen tussen Holland en Gelre plaats vonden. In 1412 werd hier ook de stad aan graaf Willem VI overgedragen.

Tevens stonden er op en aan de muren 18 waltorens, waarvan die op de hoeken zwaarder waren. Vooral aan de westzijde, naar Holland toe, was er een groot aantal. Aan de oostzijde waren er aanzienlijk minder, maar was de stad beschermd door een dubbele gracht met een singel daartussen en een bolwerk op de Quellinge. Aan de oostzijde van de stad lag ook de burcht, die een extra beveiliging bood.¹⁴¹

De oude stadsgracht, nu de Lingehaven, was op drie plaatsen van een brug voorzien. De noordelijke brug, de Korenbrug wordt reeds in 1381 genoemd, de middelste, de Visbrug in 1393 en de zuidelijke brug, de Peterbrug in 1412. Ze moeten er alle drie waarschijnlijk vóór 1381 geweest zijn, toen de stadsuitbreiding met omringing was voltooid.¹⁴²

In het algemeen geldt dat in de veertiende eeuw de stadsmuren meestal van baksteen gebouwd werden, soms op de top van de muur afgedekt met natuursteen die harder dan baksteen was. Daarvoor werd witte Brabantse natuusteen of Drakenfel-

136 Ibidem 38-40.

137 Ibidem 82-83.

138 Ibidem 22.

139 Stamkot, *Gorinchem*, 27.

140 H. Bruch, 'Middelleeuwsche Rechtsbronnen van Gorinchem', *Werken OVR* Derde Reeks No. 8 (1940) No. 27, p. 44-45.

141 Visser, *Schoonhoven*, 181 vermeldt dat Schoonhoven omstreeks 1400 een stadsmuur met vijf poorten en 19 waltorens bezat.

142 Korenbrug: AGH 1794; Visbrug: Bruch, *Rechtsbronnen*, No. 24, p. 41; Peterbrug: Van der Donk, *Gorcumse haven*, 6.

dersteen (Drachenfels) gebruikt.¹⁴³ De muren waren oorspronkelijk 1-2 m dik en 6-10 m hoog, voor de inwoners hoog genoeg om boven de aanvaller te kunnen staan.¹⁴⁴ Om steen te sparen, bouwde men in later tijd de muren minder dik, maar dan van binnen voorzien van steunberen die met stenen bogen overspannen waren. Zo werd toch de dikte van de muur verkregen en bovendien een ongeveer anderhalve meter brede weergang gevormd. Aan het eind van de veertiende eeuw werd de ruimte tussen de steunberen en onder de bogen vaak opgevuld met aarde. Dat gaf een extra bescherming tegen het vuurgeschut.¹⁴⁵ De weergang op de muur was soms overdekt, meestal nog met hout, en voorzien van kantelen, of schietgaten die met luiken konden worden afgedekt.

De meeste stadspoorten waren aan het einde der veertiende eeuw nog eenvoudig rechthoekig gebouwd. Pas in het begin van de vijftiende eeuw ontstonden in Holland de poorten geflankeerd met twee torens, waartussen een 'zaal' was gebouwd. Soms waren er slechts kleine, halfronde torens op de hoeken van het poortgebouw, de 'Arkels'. De nieuwste poort in Gorinchem, in het noorden van de stad vóór 1400 gebouwd, de Laag Arkelpoort, schijnt volgens de kaart van Jacob van Deventer twee zijtorens gehad te hebben (zie figuur 3).

De doorgang van de poort was 3-4 m breed en 8-11 m diep. Aan de veldzijde was de doorgang afgesloten door twee zware deuren. De doorgang was met een gewelf overdekt met een wachtlokaal er boven. Van daaruit kon men door een sleuf in het gewelf een valhek in de doorgang laten vallen. Soms waren er nog een verdieping en een weergang boven het wachtlokaal.¹⁴⁶ Aangezien de poorten vaak het zwakste punt van de verdediging vormden, werden de meest bedreigde poorten beschermd met een bolwerk of een voorpoort aan de andere zijde van de gracht.¹⁴⁷ In Gorinchem had, zoals reeds beschreven, de oostelijke poort, de Burchpoort, een voorpoort met bolwerk: de Quellinge. Zoals te zien in figuur 3, was de ingang van de Quellinge in het zuiden ervan, zodat de vijand langs de stadsmuur moest trekken om in de voorpoort te komen. Een direkte aanval op de Burchpoort was zo niet mogelijk.

De waltorens staken uit de muur en konden zo een bescherming van de muur geven. Ze zorgden ook voor de zo noodzakelijke stevigheid van de muur. Ze waren rechthoekig of half rond en hadden dikke muren.¹⁴⁸ Van de 18 waltorens die er te

143 H. Janse en Th. van Stralen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen* (Zaltbommel 1974) 17. M. Petry, 'Die Niederrheinische Stadt als Festung im Mittelalter', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 45 (1981) 44-74, aldaar 70-71.

144 Janse, *Stadswallen*, 18; Petry, *Stadt als Festung*, 72; Contamine, *La guerre*, 215.

145 Janse, *Stadswallen* 18; Schmidtchen, *Bombarden*, 122 en Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 134. Visser, *Schoonhoven*, 179-180 toont aan dat aan de binnenzijde van de stadsmuur van Schoonhoven de grond 1,5 m was opgehoogd.

146 Janse, *Stadswallen*, 26-27 en Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 134.

147 Janse, *Stadswallen*, 33-34 en Contamine, *La guerre*, 215.

148 Contamine, *La guerre*, 216 en Janse, *Stadswallen*, 69.

Gorinchem stonden, waren die op de hoeken van de stadsmuur rond en zwaarder dan de overige, die rechthoekig schijnen te zijn geweest. De torens werden vaak verhuurd aan poorters en kregen dan de naam van de huurder. Zo is van enkele van die torens de naam nog bewaard gebleven: aan de westzijde van de stad stonden de Quekelentoren en de Begijnentoren, aan de noordzijde de toren Dumenstein en aan de zuidoostzijde de zwaardere en ronde hoektoren, de Robertstoren.¹⁴⁹ Verder waren er nog de Scutstoren, waarin busstenen en pijlen bewaard werden, en de daarnaast gelegen Gevangentoren.¹⁵⁰

De stadsmuren waren omgeven door de gracht, die vaak 8-10 m diep was en 12-19 m breed en in verbinding stond met stromend water. Soms was er een dubbele gracht met tussen de grachten in een strook land, de singel, vaak beplant met door- en struiken en voorzien van staketsels.¹⁵¹ Zoals blijkt uit figuur 2 en 3 had Gorinchem in het oosten een dubbele gracht met een singel en werden de stadsgrachten gevoed door de Linge. De toegang tot de stadspoorten over de gracht liep in het algemeen via een ophaal- of draaibrug. Die bruggen vielen bij het ophalen of open- en draaien grotendeels in het poortgebouw weg en vooral de ophaalbrug vormde daarbij nog een extra bescherming. Welk type brug er in Gorinchem was, is niet bekend. De burcht beschikte over ophaalbruggen.

Evenmin is iets bekend over de bewapening van de stad. Bij het beleg van Gorinchem wordt er wel over het gebruik van bussen gesproken, maar niet over de grootte en het aantal ervan. In de stadsrekening van Zwolle uit het jaar 1403¹⁵² wordt een inventaris gegeven over de bussen die er te Zwolle waren. Zwolle was toen waarschijnlijk even groot, of iets groter dan Gorinchem. Het had 2500-5000 inwoners.¹⁵³ Het is daarom wellicht interessant het bezit van Zwolle hier te noemen:

- een koperen bus, de ‘pothond’ en een kleinere koperen bus, die beide met ijzeren kogels schoten
- een middelgrote ijzeren bus
- een grote steenbus
- twee kleine steenbussen
- twee kleine vogelaars
- 39 loodbussen

Voor de steenbussen waren er 1500 grote en 600 kleine busstenen. Voor de loodbus-

149 AGH 1794 en W.F. Emck Wz., *Oude namen van huizen en straten in Gorinchem* (Gorinchem 1914) 9. Deze uitgave is niet in de handel geweest maar wel aanwezig als stencil in KB 's-Gravenhage No. 1015 B 53.

150 Deze namen worden genoemd in het jaar 1417 in een rekening, AGH 1795, van het herstel van de Scutstoren. Deze beide torens waren er waarschijnlijk ook in 1402.

151 Janse, *Stadswallen*, 15 en Contamine, *La guerre*, 215. Visser, *Schoonhoven*, 178 vermeldt dat het profiel van stadsmuur en gracht nog het best nagegaan kan worden bij de zuidelijke gracht van Heukelom. Vanaf de buitenkant van de stadsmuur is er een strook grond van 6-8 m breed, dan een gracht van 23-25 m breed, een singel van 8 m (een weg van 4 m en twee bermen van ieder 2 m) en een berm-sloot aan de buitenzijde van de singel.

152 F.C. Berkenvelder, *Maandrekening van Zwolle 1403* (Zwolle 1975)

153 Visser, *Dichtheid bevolking*, 20.

sen gebruikte men pijlen. Bij elke loodbus behoorde één pijlenstoel met 106 pijlen. Er is geen opgave van kruisbogen en lange bogen, maar die zullen er ongetwijfeld ook geweest zijn. Gorinchem heeft wellicht ook wel een dergelijk arsenaal bezeten.

VI.4.2. De Arkelse kastelen

Alleen de kastelen die een rol gespeeld hebben in de Arkelse oorlog zullen hier besproken worden. Er zal ongetwijfeld nog een aantal versterkte huizen of hofsteden zijn geweest in het Land van Arkel, Holland, Zeeland en de Tielerwaard, maar de kastelen waar zich de oorlog concentreerde, waren de burcht bij Gorinchem, die de voornaamste burcht van de Arkels was, de burcht in Leerdam en de kastelen Hagestein en Everstein ten oosten van Vianen, bij en aan de Lek gelegen. Van al deze kastelen is niets meer over. Er valt echter met behulp van archiefbronnen en resultaten van enkele opgravingen wel een aanduiding te geven van de plaats, de grootte en vorm van die kastelen. Ze zullen achtereenvolgens besproken worden.

Kasteel bij Gorinchem. De burcht werd gebouwd nà 1267 toen Gorinchem in het bezit van de Arkels kwam en vóór 1290 toen de burcht aan graaf Floris v werd opgedragen. In 1267 was het oorspronkelijke stamslot van de Arkels, het 'Huis' bij Arkel nog bewoond.¹⁵⁴ Waarschijnlijk werd de nieuwe burcht bij Gorinchem in de jaren tachtig van de dertiende eeuw gebouwd en kort na het gereedkomen ervan, opgedragen aan de Hollandse graaf. In dezelfde tijd werden ook gebouwd: 'Huis' Riviere voor Aleid van Henegouwen, de moeder van Floris v (1285);¹⁵⁵ het ronde waterkasteel van Teylingen door de heer van Teylingen (1276); en door Floris zelf: Muiden (ca. 1280), Middelburg en Medemblik (beide 1287).¹⁵⁶

De juiste plaats van het kasteel bij Gorinchem is nergens vermeld, maar wel te bepalen uit de voorhanden zijnde bronnen. In de archiefbronnen wordt slechts vermeld dat de burcht op korte afstand ten oosten van Gorinchem lag. Dat betekent: in het Wijdschild of Twyscilt, de delta, tussen de Halve- of Dove Linge, die tegenover Woudrichem in de Merwede stroomde en Gorinchem zelf. Van der Donk¹⁵⁷ nam aan dat de burcht verder naar het oosten gestaan moest hebben, ten oosten van de Halve Linge. Daar de grensscheiding tussen Gelre en Holland toen bij de Halve Linge lag,¹⁵⁸ zou in dat geval de Arkelse burcht op Gelders gebied gele-

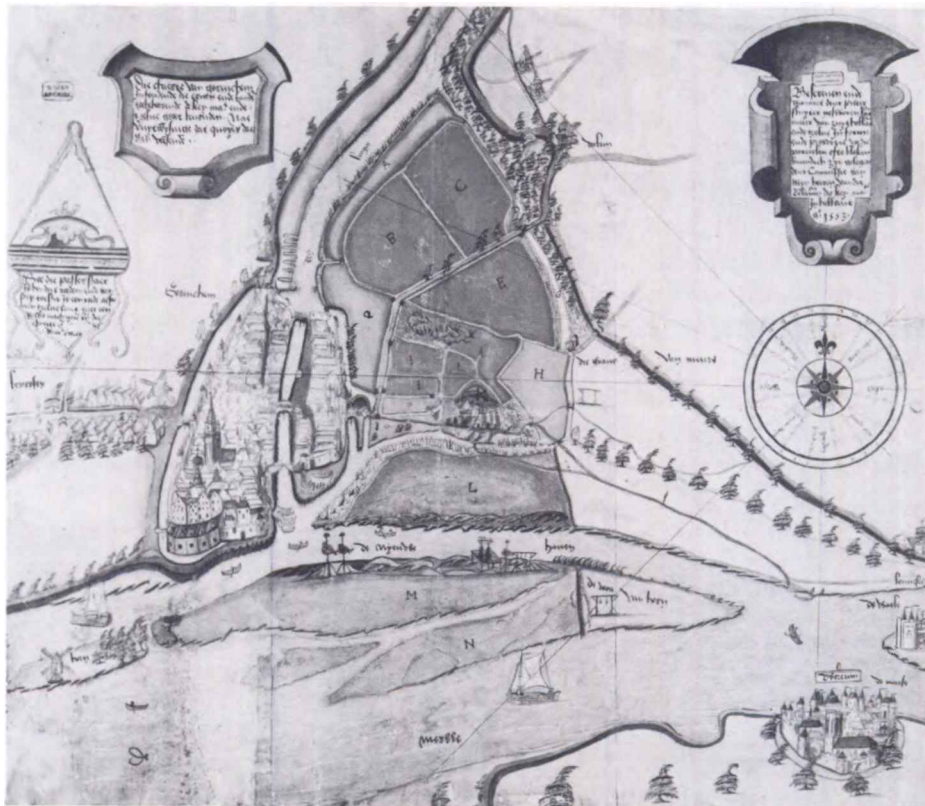
154 Van Goch, *Arkels oude veste*, 61.

155 J.G.N. Renaud, 'Le chateau du xiiie siècle aux Pays-Bas', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23 (1973) 435-458, aldaar 453-454.

156 P.E. van Reyen, *Middeleeuwse kastelen in Nederland* (Haarlem 1979 4e druk, geheel herzien en aangevuld; eerste druk 1965). Voor Teylingen 64, Muiden 84-85, Middelburg 73 en Medemblik 82-83.

157 Van der Donk, *Gorcumse haven*, 2.

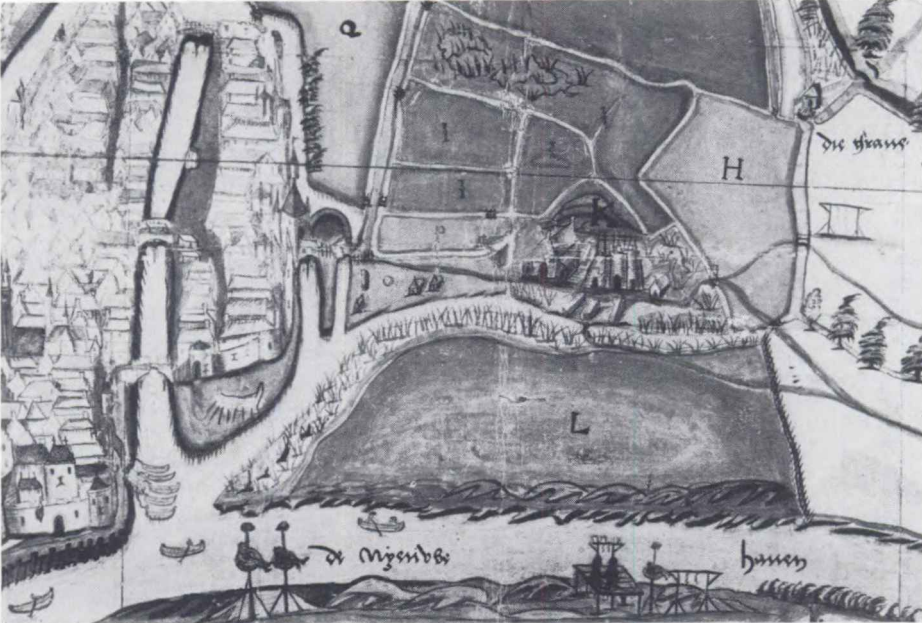
158 De graven van Meurs hadden het bezit van het gebied dat ten oosten aan de Halve Linge grensde. Dit was ook nog zo toen Pieter Sluyter in 1553 de kaart van het gebied ten oosten van Gorinchem tekende (Zie figuur 5).

Figuur 4. Kaart van Pieter Sluyter (1553). ARA, Collectie Hingman No. 2453.

gen hebben. Omdat de burcht werd opgedragen aan de Hollandse graaf lijkt mij dit onwaarschijnlijk. Het gebied tussen de Halve Linge en Gorinchem was een moerassig gebied met enkele hogere gronden. Op één daarvan heeft Arkel wellicht zijn burcht gebouwd. Op de kaart van Pieter Sluyter uit 1553 (figuur 5) is, op ongeveer 600 m ten oosten van de Burchpoort, een afwijkende ronde of rechthoekige waterloop te zien, die ongeveer van oost naar west loopt. Dit valt te meer op daar bijna alle andere waterlopen recht zijn. Op latere kaarten komt die afwijkende waterloop niet meer voor.¹⁵⁹ Volgens de kaart van Sluyter schermt die waterloop in 1553 steenovens naar het noorden af. Die steenovens waren waarschijnlijk op de fundamenteën van de burcht gebouwd. Op deze mogelijke plaats van de burcht werd in 1815 bij de aanleg van nieuwe fortificaties een deel van een fundering, gemaakt van kloostermoppen, gevonden.¹⁶⁰ Ook werden in 1977 in diezelfde omge-

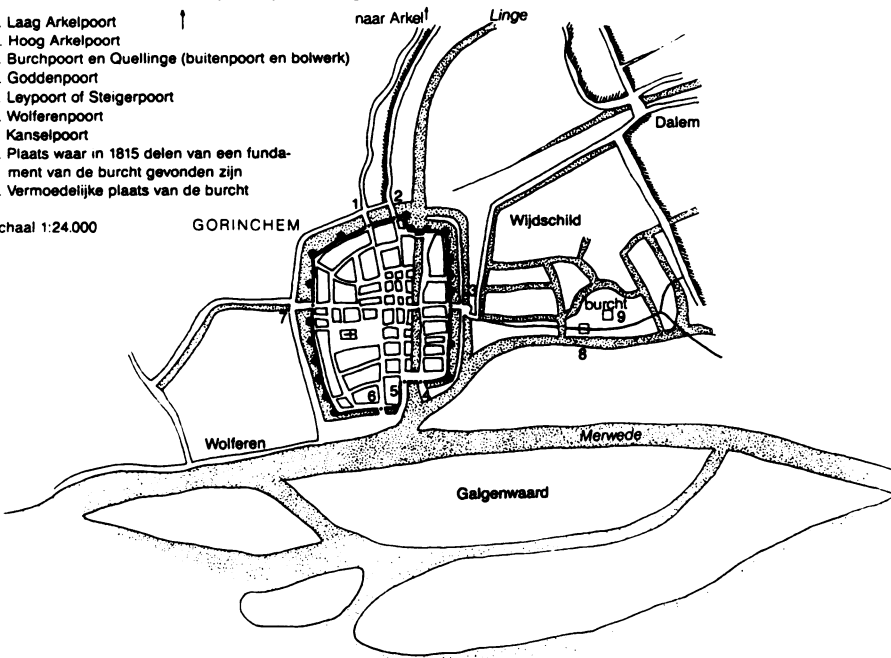
¹⁵⁹ Zie onder andere een anonieme kaart van vóór 1600 van de Vijfheerenlanden (ARA Collectie Hingman No. 2444) en een copie van de kaart van Leempoel van de Tielerwaard van 1699 (ARA Collectie Hingman No. 1861).

¹⁶⁰ GA Gorinchem, kaart No. 5007 en Stamkot, *Gorinchem*, 16.

Figuur 5. Detail van figuur 4.**Figuur 6.** Reconstructie naar Jacob van Deventer (1558) voor de stad en Pieter Sluyter (1553) voor gebied ten oosten van de stad

1. Laag Arkelpoort
2. Hoog Arkelpoort
3. Burchpoort en Quellinge (buitenpoort en bolwerk)
4. Goddenpoort
5. Leypoort of Steigerpoort
6. Wolferenpoort
7. Kanselpoort
8. Plaats waar in 1815 delen van een fundament van de burcht gevonden zijn
9. Vermoedelijke plaats van de burcht

schaal 1:24.000

ving enkele losse moppen gevonden bij graafwerk voor een uitbreiding van Gorinchem.¹⁶¹ Emck bracht de vondsten van 1815 in kaart en deze constructie is door mij in figuur 6 ook overgenomen.¹⁶² Zoals in die figuur te zien is, lag de opgegraven fundering bij een mogelijke ingang van de burcht op de oude weg die van de Burchpoort naar de burcht liep.

Waarschijnlijk is daarom de plaats van de burcht bepaald, op ongeveer 600 m van de oostelijke stadspoort van Gorinchem. De vorm van de burcht is daarmee nog niet bekend. Het is onmogelijk te zeggen of de noordelijke gracht rond of rechthoekig was. De ronde waterburchten raakten in de tweede helft van de dertiende eeuw uit de mode. Onder invloed van graaf Floris v werden toen meer en meer rechthoekige burchten gebouwd. De burcht van Teylingen van 1276 is het laatst bekende voorbeeld van een ronde burcht.¹⁶³ Het zou echter kunnen zijn dat Arkel omstreeks 1285, zich aanpassend aan de lokale, geografische omstandigheden, een ronde of halfronde 'ouderwetse' burcht heeft gebouwd.

De archiefbronnen melden dat de Gorcumse burcht bestond uit een binnenhof met 'Hoge Huis' met zaal en kapel. Er was een voorburcht waarop naast de dienstverblijven onder andere ook voorraadschuren, een rosmolen, hooiberg en waarschijnlijk ook een kerk stonden. Het 'Huis' was gebouwd op gewelven en bevatte drie kamers, die door een stenen trap te bereiken waren.¹⁶⁴ Ook wordt in de burcht een 'grote toren' genoemd, die bij het beleg van 1402 beschadigd werd.¹⁶⁵ Waarschijnlijk wordt met die grote toren het 'Hoge Huis' bedoeld. Voorts waren er twee valbruggen en drie poorten.¹⁶⁶

Tijdens reparaties, uitgevoerd in 1408 omdat er brand was geweest (in 1402 ?), werd ook een nieuw bolwerk gebouwd aan de poort bij de voorburcht en tevens een dam met sluis aangelegd 'om het water in de grachten te kunnen houden'. Voorts werd een wilgetenen wand en wal aan de buitenkant van de grachten om burcht, voorburcht en bolwerk aangelegd.¹⁶⁷ Deze wal van horden werd gebouwd met '300 poten en 300 staken', dus minstens 300 m lang als de constructie dezelfde was als die gebruikt bij het beleg van Hagestein in 1405. Hoe breed en diep de gracht was, is niet bekend. Om het bolwerk bij de voorburchtpoort werd een 33 m lange gracht gegraven die 7,40 m breed en 3,70 m diep was. De hoofdgracht zal waarschijnlijk, naar gebruik in die tijd, 10-15 m breed geweest zijn.

Van Goch,¹⁶⁸ die zich baseerde op de werken van Kemp uit 1656 en Van Zomeren

161 H. Sarfaty, 'Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1977', *Holland* 10 (1978) 308.

162 GA Gorinchem kaart No. 1600, kaart van W.F. Emck en W.P.C. Colthof van 1922.

163 Van Reyen, *Middeleeuwse kastelen*, 64.

164 AGH 2095 en 2096.

165 Pauli, *Chronica*, f. 102^v-103^r.

166 Visser, *Schoonhoven*, 105 veronderstelt nagenoeg eenzelfde indeling voor het kasteel bij Schoonhoven, dat bewoond is geweest door de graven van Blois.

167 Dit alles wordt vermeld in de kasteleinsrekeningen AGH 2095 en 2096.

168 Van Goch, *Arkels oude veste*, 61-62.

uit 1750, beschreef de burcht als een binnenhof met Huis met grote zaal en verscheidene kamers en een kapel. Het geheel was omringd met een muur waarop zeven torens. Dan was er een middenhof, die ook door een muur omgeven was. Binnenhof en middenhof waren omringd door een brede, diepe gracht. Dan volgde de buitenhof, ook weer beschermd door een muur met vele torens. Dit relaas klopt aardig met de vermeldingen van de kastelein Jan van Heemstede in zijn rekeningen AGH 2095 en 2096. Alleen de middenhof wordt door Jan van Heemstede niet genoemd. Dit is alles wat er van de burcht bekend is; de rest is speculatie. Was het een, al ouderwetse, halfronde waterburcht net als Teylingen? Of volgde Arkel de trend van het laatste kwart van de dertiende eeuw en bouwde hij, net als Floris v, een rechthoekig kasteel? De indruk bestaat dat de burcht aan de zuidzijde, naar de rivier, minder beschermd was. In 1408 overstroomde de voorburcht bij hoog water en ontstond er veel schade aan de rosmolen, hooiberg en voorraadschuren.¹⁶⁹ Ook hadden na 1407 de daar gelegerde Hollandse troepen makkelijk verbinding met Woudrichem aan de overzijde van de rivier.

In overeenstemming met de kastelenbouw uit die tijd zal het 'Hoge Huis' wel in de grote toren geweest zijn, die dan aan de zuidzijde van de binnenhof zowel de poort tussen binnenhof en voorburcht als de buitenpoort op de weg naar Gorinchem beheerste. In de toren bevond zich waarschijnlijk boven de begane grond met gewelven en voorraadmolders, op de eerste verdieping de 'zaal'. Daarboven, op de tweede verdieping waren dan de kamers, die volgens de rekeningen betimmerde wanden hadden. Of de kapel in de toren geïntegreerd was, zoals wel gebeurde, of apart stond is niet bekend. Bij een reparatie in 1407 wordt over de 'gang' naar de kapel gesproken.¹⁷⁰

Bij een rijshouten wand van 300 m lang om de gracht heen, moet de burcht ongeveer 70x80 m groot geweest zijn. Dit klopt ruwweg met de afmetingen op Sluyters kaart. Ook komen die afmetingen overeen met die van andere grote kastelen in die tijd gebouwd. Volgens de in 1815 opgegraven fundamente bedroeg de muurdikte bij de fundamente 1,80 m. Of de grote toren met leien of nog met riet gedekt was, is ook slechts te gissen. De twee poorttorens waren nog met riet gedekt. Het was een voor die tijd groot en sterk kasteel. De bouwkosten moeten hoog geweest zijn. Volgens Contamine kostte een dergelijk, bijna even groot kasteel (Rhuddlan in Wales) omstreeks 1290 gebouwd, het equivalent van 70.000 nobel (van 80 groten Hollands).¹⁷¹

169 AGH 2096.

170 Deze opvattingen over het kasteel bij Gorinchem zijn gebaseerd op studies van Renaud, *Le chateau*; Van Reyen, *Middeleeuwse kastelen*; J. Schuif, 'Beyond the castle, moated sites in the Netherlands' in *Liber Castellorum*, T.J. Hoekstra e.a. red. (Zutphen 1981) 144-153; A.J. Taylor, 'Military architecture' in *Medieval England* A.L. Poole ed. (Oxford 1958) 1 98-127; Contamine, *La guerre*, 215-223; Dominique Barthélemy, 'Bouw en inrichting van de privé-ruimte. Elfde tot dertiende eeuw' in *Geschiedenis van het persoonlijk leven II Van het feodale Europa tot de Renaissance* G. Duby ed. (Amsterdam 1988) 345-367 en U. Albrechts, *Von der Burg zum Schloß. Französische Schloßbaukunst im Spätmittelalter* (Worms 1986) 20-25.

171 Contamine, *La guerre*, 223-224.

Of de Arkels vaak op de burcht vertoefden, valt te betwijfelen. Er was ook een hof in Gorinchem aan de Krijtstraat, dicht bij de kerk. Wel werd Albrecht van Beyeren in 1394 tijdens het beleg van Altena op de burcht ontvangen en verbleef Willem vi in de periode van 1407-1408 er een enkele maal.

Kasteel te Leerdam. Het stamslot van de heren van de Lede lag tussen Leerdam en Leerbroek aan de Lede. Het is geheel verdwenen maar volgens Blom is de vorm in het terrein nog te zien.¹⁷² Er waren een binnen- en een buitengracht. Enkele resten van fundamenteën werden ter plaatse gevonden. Omstreeks 1235, tijdens verdere ontginningen werd een nieuw kasteel gebouwd in Leerdam. Van dit kasteel zijn nog de resten van een muur en twee waltorens bewaard gebleven.¹⁷³ Op een ongedateerde kaart van Van Diepenem uit het begin van de zeventiende eeuw,¹⁷⁴ staat het kasteel in het zuidwesten van Leerdam aan de Linge met een muur van ongeveer 70x100 m, voorzien van twee waltorens, één op de zuidwesthoek en de ander op de noordoosthoek. De toegang tot het kasteel was in de noordwesthoek. Het geheel was omgeven door een ongeveer 25 m brede gracht en daarbuiten een aarden wal. De gehele burcht, met gracht en wal, mat 105x150 m.

Het kasteel heeft geen grote rol gespeeld in de Arkelse oorlog. Leerdam diende tot 1405 als bevoorradingspost voor Hagestein en Everstein en na 1407, toen het kasteel en Leerdam zelf in Hollandse handen waren, was Jan van Vianen er kastelein en kapitein van het bezettingsleger.

Kasteel te Hagestein. Ook dit kasteel is geheel verdwenen. Heniger¹⁷⁵ heeft echter uit de gegevens van archieven een plausibele reconstructie van Gasperden met het kasteel kunnen maken. Beide werden in 1405 na de overgave geheel verwoest en pas in de zestiende eeuw is er op hetzelfde terrein een nieuw kasteel gebouwd. Het nieuwe 'Huis' werd toen juist naast de fundamenteën van het oude 'Huis' gezet. Het kasteel Hagestein en het stadje Gasperden waren tot één verdedigingswerk geïntegreerd. Gasperden mat ongeveer 255 m bij 405 m met een oppervlakte van 10,35 ha. De stad was voorzien van een dubbele gracht met singel ertussen aan de noord-, oost- en een deel van de westzijde. Het andere deel van de westzijde en de zuidzijde kenden maar een enkele gracht. Gezien de korte bestaansduur van de stad (vanaf ongeveer 1382 tot december 1405) zal er wel geen volledige stenen ringmuur geweest zijn, maar een aarden wal met palissaden. Op de noordoost hoek stond wel een grote ronde waltoren.

In de noordwest hoek van de stad stond het kasteel in het water van de daar verbrede binnengracht. Er was een buitenhof omgeven door een kleinere gracht. De

172 F.L. Blom, 'Leerdam. Heerlijkheid, stad en graafschap', *Oud Gorcum Varia* 1966 43-49, aldaar 43.

173 Janse, *Middeleeuwse stadswallen*, 121.

174 Kaart van Van Diepenem, ongedateerd. ARA Collectie Hingman No. 3345.

175 Heniger, *Hagestein*, 35.

afmetingen van het kasteel met buitenhof waren ongeveer 145 m bij 150 m.

Het kasteel lag dicht bij de Lek, ongeveer 2 km ten oosten van Vianen. Het kasteel Everstein lag ongeveer 2,5 km verder naar het oosten en kon bereikt worden via de Lekdijk of polderwegen. De verbinding met Leerdam liep door de polder via de Diefdijk en Schoonrewoerd. De verbinding met het kasteel Herlaar, ook in Arkels bezit te Ameide, was zeer kwetsbaar omdat die liep via Lexmond en Meerkerk. Het Land van Vianen lag hier als een wig tussen de Arkelse gebieden.

Kasteel Everstein. Van Everstein is nog minder bekend. Het stond in of aan de Lek en bezat dubbele grachten, bolwerken en een grote toren. Er was waarschijnlijk een dubbele ringmuur. Dit volgt uit een opdracht aan Jan Hombout te Utrecht om een constructie te maken om over de grachten tot aan de 'overste' ringmuur te komen. Hier betekent 'overste' waarschijnlijk hoogste of buitenste.¹⁷⁶

VI.5. Het beleg van Hagestein en Everstein in 1405

Er zijn twee perioden te onderscheiden in dit beleg. In de eerste periode, die liep van 18 maart 1405 tot ongeveer 3 juni, werd door graaf Willem vi getracht een ring van bolwerken om de kastelen aan te leggen om deze zo te isoleren van het Arkels gebied. Toen dit gebeurd was, na zes weken heervaat, trok Willem de troepen terug en liet hij slechts een bezetting van de bolwerken achter. Toen in juli bleek dat Arkel de belegeringsring makkelijk kon doorbreken en de kastelen kon bevoorraden, besloot Willem tot een tweede beleg, dat duurde vanaf 8 augustus tot aan de overgave van de kastelen en Gasperden, kort voor Kerstmis 1405.

De eerste periode begon op bescheiden schaal met de bouw van een blokhuis bij Vianen. Volgens de rekening hierover,¹⁷⁷ begon men met de bouw op 18 maart. Het blokhuis werd opgeleverd op 27 mei. Het lag even ten oosten van Vianen op de weg naar Hagestein en bestond uit een houten gebouw dat werd omgeven met een aarden wal, voorzien van een wand van horden gemaakt van gevlochten wilgetenen, een zogenaamde 'tuin'. Het blokhuis had twee schietgaten met eikehout versterkt en op het terrein waren nog twee additionele geschutsopstellingen, beschermd door tuimelaars gemaakt van korven van gevlochten wilgetenen en gevuld met aarde. Op het terrein was ook een wachttoren, een 'koer' opgesteld. Ruim 100 man werkten aan de bouw voor een totale kostprijs van 685 nobel. Het moet een vrij groot blokhuis geweest zijn, want toen het klaar was, werd er het grootste gedeelte van 400 huurlingen in gelegerd¹⁷⁸

Het bezettingsleger stond onder bevel van een kapitein, Jan van Vianen, en een

176 GA Utrecht Stad i No. 425.

177 AGH 1316, rekening van Jan van den Dorp.

178 AGH 1260 f. 59^v-60^r.

plaatsvervangend kapitein, Gerrit de Voogd. Ook waren er een busmeester, Klaas van der Laan en een priester.

In maart 1405 riep graaf Willem tot heervvaart op en verzocht om op 22 april te verzamelen bij Vianen. De Hollandse steden moesten 1250 man leveren, Zeeland 565 man, terwijl het ridderleger ongeveer 400 man bedroeg; in totaal dus ongeveer 2200 man.¹⁷⁹ Er werden, voor zover bekend, geen Henegouwers opgeroepen. De helft van het aantal opgeroepen moest gewapend zijn, de andere helft gravers. Een leger van de stad Utrecht, waarvan de grootte onbekend is, arriveerde op 3 mei.¹⁸⁰

Toen deze troepen gearriveerd waren (of allen die opgeroepen waren ook gekomen zijn, is niet bekend), begon men met de bouw van drie blokhuizen en andere, niet nader gespecificeerde versterkingen. Ter aanvulling van het bolwerk Vreedborch, dat in 1402 gebouwd was op de noordoever van de Lek tegenover Everstein,¹⁸¹ werden nu twee bolwerken of blokhuizen (de rekeningen spreken zowel van bolwerk als blokhuis) gebouwd dicht bij Hagestein en één aan de zuidoever van de Lek tegenover Vreedborch, dat wil zeggen bovenstrooms van Everstein.¹⁸² In figuur 7 is een schematisch overzicht gegeven van de meest waarschijnlijke plaats van de blokhuizen. Aangezien na het beëindigen van het beleg alle blokhuizen weer afgebroken zijn, is de juiste plaats ervan alleen te bepalen uit enkele geografische aanwijzingen in de rekeningen. Het kan in figuur 7 dus slechts gaan om een benadering. Of er in de periode ook gevochten is, wordt niet vermeld. De tresoriersrekening van Holland en Zeeland ontbreekt over deze periode, evenals andere mogelijke rekeningen.¹⁸³

Nadat graaf Willem op 27 mei naar Den Haag was teruggekeerd,¹⁸⁴ werd het beleg opgebroken op 3 juni, vlak voor Pinkster en na precies zes weken heervvaart.¹⁸⁵ Op de in totaal vijf blokhuizen bleef een bezetting achter van 400 huurlingen.

Gedurende de belegperiode hadden de kastelen nauwelijks of geen bevoorrading kunnen krijgen en vooral voedsel en mout (voor het brouwen van bier) en wijn waren schaars geworden.¹⁸⁶ Toen de belegeraars waren afgetrokken, organiseerde Arkel daarom in juli een grootscheepse bevoorrading van de kastelen en Gasperden. Alles werd in Leerdam bijeengebracht en van daaruit slaagde Arkel er in de voorraden naar de kastelen te voeren.¹⁸⁷

De stad Utrecht had gemerkt dat Arkel die voorbereidingen trof en meldde dit

179 Voor de oproepen zie Bijlage C, 3-4 en H, 1 uit AGH 629 f. 1'-2'.

180 L. Schmedding, *De regeering van Frederik van Blankenheim. Bisschop van Utrecht* (Leiden 1899) 40.

181 GA Utrecht Stad I No. 587 f. 32'-34'.

182 Burman, *Jaarboeken*, I 55 en Kuypers, *Nederlandsche artillerie*, I 259.

183 AGH 1259 eindigt 30 maart 1405; AGH 1260 begint 3 juli 1405.

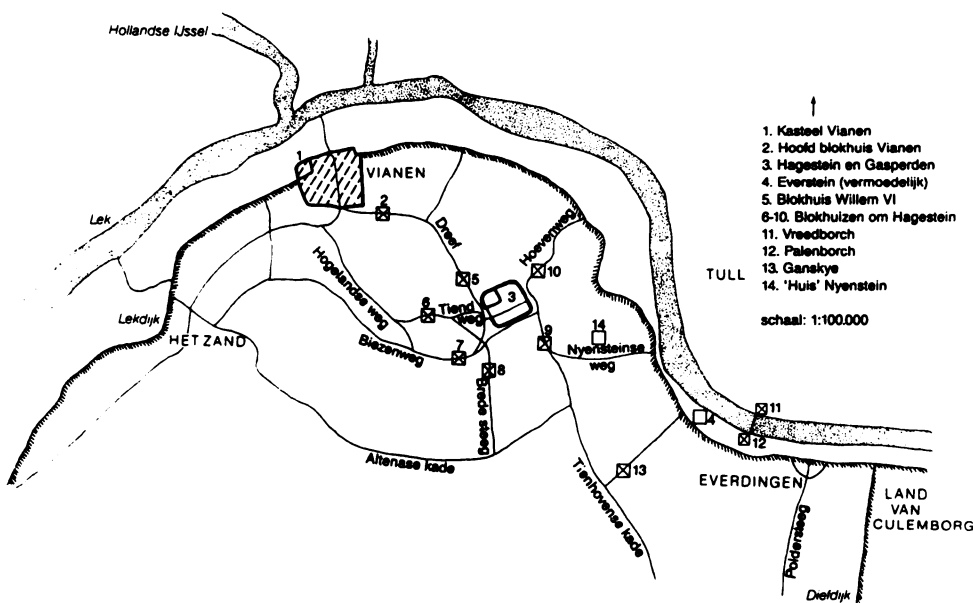
184 AGH 1402, Rekening van de kost van Hertog Willem door Hugu die Blote lopende van 17 december 1404 tot 10 januari 1406.

185 Theodoricus Pauli, *Chronicon Hollandiae*, Utrecht UB hs. 1650 f. 866.

186 AGH 629 f. 3'-4'.

187 Heniger, *Hagestein*, 39-40.

Figuur 7. Situatie bij beleg van Hagestein 1405.

aan de burggraaf van Leiden, Philips van Wassenaar en de tesorier, Philips van Dorp, die voor graaf Willem VI het bestuur over Holland en Zeeland waarnamen omdat de graaf zelf zijn inhuldigingstocht in Henegouwen maakte.¹⁸⁸ Er werd toen op 15 juli besloten te trachten de aanvoer te verhinderen en er werd tot heervvaart opgeroepen voor begin augustus.¹⁸⁹ Ofschoon dit te laat was om de aanvoer vanuit Leerdam te verhinderen, werd de heervvaart toch doorgezet. Er werden in totaal ongeveer 5.000 man opgeroepen uit de ridderschap en steden en ambachten. Een groot aantal kwam echter niet opdagen en reeds op 8 augustus werd aan de baljuwen geschreven dat hun mensen niet verschenen waren. Op 5 september werden door de graaf nieuwe, verlaagde quota voor de steden vastgesteld, waarvan een kwart huurlingen mochten zijn.¹⁹⁰ Men moest dan nu wel direct komen en geen mensen thuis laten of wegzenden uit het veld, dan na toestemming van de graaf. Zo werden de aantallen verlaagd tot 2160 voor de Hollandse en Zeeuwse steden en dorpen. Deze verlaging schijnt ook niet het gewenste effect gehad te hebben, want in oktober, november en zelfs nog in december werd vele malen geklaagd

188 AGH 629 f. 3'.

189 AGH 629 f. 5'-6'.

190 AGH 629 f. 9'.

over de Zeeuwse steden, Hollandse landslieden en ook het Zeeuwse ridderleger.¹⁹¹ Zo moesten de heren van Haamstede, Renesse, Moermond, Heenvliet, Reimerswaal en Borssele op 22 oktober opnieuw opgeroepen worden, omdat zij zonder Willems goedkeuring naar huis waren gegaan.¹⁹² De welgeborenen en landslieden uit Rijnland en Schieland kregen verlof hun dienst af te kopen. Er werden drie dadingen gehouden, waarbij de mensen telkens voor zes weken hun dienst konden afkopen. Dit gold voor een periode van 1 augustus tot 6 december. De betaling was niet altijd gelijk maar bedroeg het lage bedrag van ongeveer 1,7 groot per dag per man. De eerste dading was voor 275 man, de tweede voor 400 en de derde voor 350 man. Men betaalde in totaal 615 nobel.¹⁹³

Om toch op de gewenste sterkte te komen, werd het leger aangevuld met talrijke huurlingen. Er waren begin september 1080 huurlingen-gewapenden, die ieder 8 groten per dag ontvingen. Het aantal werd vanaf eind september verlaagd tot 800 man; in december liep hun aantal terug van 700 tot 450 man.¹⁹⁴

Het Utrechtse leger bestond uit dat van de stad Utrecht en het leger van de bisschop, die, nadat hij in augustus een verbond gesloten had met graaf Willem vi, beloofd had Everstein te belegeren.¹⁹⁵ De grootte van het stadsleger was ongeveer 1000 man, drie niet volledige bataljes. De grootte van het bisschopsleger is onbekend; alleen de namen van de ridders die hem vergezelden worden vermeld (zie Bijlage c,6).

Uit het bovenstaande volgt dat het onmogelijk is de juiste grootte van het belegeringsleger vast te stellen. Er werd voortdurend gewisseld; men vertrok voordat het aflossingsleger er was, of men kwam niet opdagen. Aan de voorzichtige kant blijvend, schat ik de totale grootte op een 4000 man, waarbij dan nog gevoegd moeten worden de talloze vlechters van wilgehorden, de wagenvoerders enz.

Het Hollandse, Zeeuwse en Henegouwse leger concentreerde zich op Hagestein en Gasperden; het Utrechtse leger op Everstein. Het leger van graaf Willem werd geleid vanuit het blokhuis bij Vianen. De belegeringstactiek bestond eruit de kastelen te isoleren, de ingesloten en dan te hongeren en dan te bestormen. Daar in de eerste periode gebleken was dat dit niet op korte termijn zou lukken, werd het leger georganiseerd voor een langdurig verblijf. Graaf Willem zelf verbleef eerst op de burch van Vianen, als gast van heer Hendrik ii van Vianen, maar betrok in oktober een eigen 'Huis', gelegen tussen Vianen en Hagestein. Dat huis, voorzien van een 'zaal' en versterkt met een aarden wal met wilgehorden 'tuin', werd gehuurd van Willem van Imtvelt. De totale kosten voor dit huis, dat nu een blokhuis was

191 AGH 629 f. 9^v-11^r.

192 AGH 629 f. 9^r.

193 AGH 1313 f. 1^v-4^r. In 1407/1408 was er opnieuw een dading van welgeborenen en huislieden, die weggebleven waren na een oproep om te gaan naar Woudrichem en Gorinchem. De boete was toen ca. twee groot per dag per man. (AGH 1325 f. 4^r).

194 AGH 1260 f. 62^v-77^r.

195 Burman, *Jaarboeken*, i 55 en Van Mieris iv 27.

geworden, bedroegen ongeveer 45 nobel.¹⁹⁶ Naast de blokhuizen die al aanwezig waren bij Hagestein en Gasperden, werden nog twee blokhuizen en een 'toren' gebouwd, namelijk Jan van Dorps werk, Jan Hugensz. werk en de Jacob Simonsz. toren.¹⁹⁷ Omdat het het doel van de aanvallers was de mogelijke aanvoerlijnen vanuit Arkels gebied naar Hagestein af te snijden, lagen de blokhuizen waarschijnlijk op de toegangswegen. De voornaamste daarvan liepen via de Lek of vanuit Leerdam. Deze aanname is gebruikt bij het construeren van figuur 7. Bij of op de blokhuizen en de toren werden de grote steenbussen geplaatst. Roosje stond bij de toren en de andere, Grote Griet, Luyntje en Snelleken bij de blokhuizen van Jan van Dorp.¹⁹⁸ Ook was er een grote bus van de stad Delft, waarschijnlijk in het Delftse kamp.¹⁹⁹ De 20-30 aanwezige vogelaars waren verspreid over het leger.

De bolwerken, die zelf alle beschermd waren met een aarden wal en een 'tuin', werden met elkaar verbonden door een gracht en een aarden wal voorzien van een 'tuin' van wilgehorden. In augustus begon men met deze constructie, wat voor die tijd een gigantisch karwei was. De gracht en wal waarachter het leger lag, waren 2500 m lang. De afgegraven grond was vaak zo slap, dat men alleen een wal kon maken door de grond in tenen manden te storten en die manden als wal op te stapelen. Het was bovendien een gevaarlijk werk vanwege beschietingen vanuit de burcht en Gasperden. Er werd daarom ook 's nachts gewerkt. Er werd gegraven in ploegen van ongeveer 35 man, nacht en dag tot aan 15 december toe. De gravers kregen 6-8 groot per dag per man met daarboven een 'gevaarpremie'.²⁰⁰

Het maken van de wilgehorden 'tuin' vroeg veel werk. Begin augustus werd er verkend waar wilgen te koop waren, werden hordenmakers gehuurd en werd het vervoer van de wilgen en horden geregeld.²⁰¹ Er werden 5900 wilgen gekocht, 100 elzen en een grote hoeveelheid rijshout. Dit alles werd per schip naar Vianen getransporteerd. Ook werd er in het Land van Arkel door 30 man een grote hoeveelheid rijshout gesneden, wat gebeurde onder bescherming van gewapende huurlingen. Op het Zand, even buiten Vianen, werden de horden gevlochten door de speciaal gehuurde hordenmakers. Er werden grote horden gevlochten die aan de rand van de gracht bij kasteel Hagestein en Gasperden geplaatst werden en kleinere die de rest van de 'tuin' vormden. Er werden 10603 kleine horden gevlochten en 360 grote horden van één roede (3,76 m) lang in een periode die tot 5 december duurde. Er werden ook 2621 horden gekocht. Hoeveel hordenmakers er waren, valt niet te achterhalen. Er werd per horde ongeveer 2 groot betaald. De gekochte horden, inclusief transport, kostten 4,25 groot per stuk. De kant en klare horden werden

196 AGH 1260 f. 82'.

197 AGH 1314 f. 145'; AGH 1315 f. 9', 11' en AGH 1323 f. 6'.

198 AGH 1323.

199 AGH 1323 f. 3'.

200 AGH 1315 f. 5'-40'.

201 AGH 1314 f. 4'-7'.

dan per wagen van het Zand naar het legerkamp gebracht. Dit gebeurde voornamelijk 's nachts met 10-15 wagens, die onder andere uit Delft en Gouda kwamen. De 'tuin' maakte men dan door wilgen in de grond te zetten en de horden daaraan vast te maken. Het werk werd wel 'tuinen' genoemd.

Van rijshout werden ook de manden gemaakt, die één groot per stuk kostten en dienden om grond te dragen (kruiwagens werden nog niet gebruikt) en de wal te verstevigen. Ook werden tuimelaars en staande korven gevlochten. Op de 'tuin' werden twee wachttorens (koeren) geplaatst, gemaakt van een lange paal met daarop een uitkijkpost. De gracht werd met de Lek verbonden door middel van een sluizensysteem. De Lek zelf werd bovenstrooms van Everstein door 8 grote masten afgesloten. Op de masten werden horden gelegd zodat een brug ontstond waarover wagens konden rijden.

Tijdens de gehele belegeringsperiode waren er 30 timmerlieden met elk een knecht in de weer voor het maken van onder andere de blokhuisen, tuimelaars, de toren en de blokken voor de grote steenbussen.²⁰²

In dit grote legerkamp waren de contingenten van de steden elk afzonderlijk gelegerd achter de gracht en wal. Zo lagen bijvoorbeeld de gewapenden uit Haarlem bij de sluis aan de Lek,²⁰³ en lagen de troepen van Delft en Alkmaar naast elkaar.²⁰⁴ De huurlingen lagen grotendeels in de bolwerken of dicht daarbij.²⁰⁵ Er waren in het leger twee of drie busmeesters met 12 knechten, die verantwoordelijk waren voor het laden en schieten van de grote steenbussen.²⁰⁶ Hoe de leiding verdeeld was over dit leger wordt nergens vermeld. Onder graaf Willem waren er drie tot vier kapiteins die de leiding hadden in de bolwerken. Of zij alleen het bevel over de huurlingen hadden, of ook over de stedelijke contingenten, die elk hun eigen leiding hadden van burgemeesters, schout en schepenen, valt niet vast te stellen.

In de archiefbronnen wordt voor het leger van graaf Willem, behalve over lichte en zware pijlen voor hand- en kruisbogen, niet gesproken over andere aanvalswapens zoals blijdes, oestels enz. Ze waren er waarschijnlijk wel. In ieder geval waren er blijdes in het Utrechtse leger: de bolwerken moesten een aarden wal hebben die zo hoog was dat de zwengel (lange arm) van de blijde bij het laden beschermd zou zijn.²⁰⁷

Van het beleg door het Utrechtse leger zijn geen rekeningen overgeleverd. Uit een restant van een rekening uit 1406 blijkt alleen dat bij Everstein twee blokhuisen waren gebouwd: Ganskije en Palenborch.²⁰⁸ Het was tussen Palenborch en het

202 Het bovenstaande is mijn samenvatting van de zeer gedetailleerde rekeningen van het beleg van Hagstein: AGH 1314-1317.

203 AGH 1315 f. 11'.

204 AGH 1260 f. 81'.

205 AGH 1260 f. 83' en 84'.

206 AGH 1323 f. 5'.

207 GA Utrecht Stad I No. 425.

208 GA Utrecht Stad I No. 591.

bolwerk Vreedborch aan de noordzijde van de Lek, dat de Lek was afgesloten. De bisschop was gedurende het hele beleg bij Everstein gelegerd.

De kastelen waren goed verdedigd. Hagestein stond onder bevel van een bastaard-neef van Jan v van Arkel, Jan van Arkel, heer van Zoelen en Jan van Wolferen, die burgemeester van Gasperden was en een bastaard-'oom' van Jan v van Arkel. Everstein werd verdedigd door Hendrik van Nijenstein en Jan van Ravestein, beiden bastaard-broers van Jan v van Arkel.²⁰⁹ Hagestein en Gasperden beschikten over twee tot drie grote bussen en een aantal vogelaars.²¹⁰ Ook Everstein was voorzien van bussen.²¹¹ De belegerden zagen daarom niet lijdzaam toe bij de bouw van de belegeringswerken. Vanuit het kasteel en Gasperden werden verscheidene malen bressen in de 'tuin' geschoten. Vooral het deel van de 'tuin' dat tussen Delft en Alkmaar lag, was een zwak punt, dat herhaaldelijk verwoest werd. Waarschijnlijk trachtten de Arkels de bus van Delft onschadelijk te maken. Delft was verantwoordelijk voor de reparatie.²¹² Ook moesten de wallen om de bolwerken van Holland in november met drie meter verhoogd worden om betere bescherming te geven. In december werden er vier gaten in de wallen geschoten, dicht bij de bolwerken.²¹³ Ook het feit dat er 's nachts gegraven moest worden en dat de transporten 's nachts plaats vonden, wijst op grote activiteit van de belegerden.

Vanuit het Hollandse kamp werd veelvuldig met bussen geschoten. Ook met bogen, zoals de dood van Jan van Arkel, heer van Zoelen door een pijlschot aantoonst.²¹⁴ Een opgave van het dagverbruik aan kruit door de grote bussen in het Hollandse leger toont, zoals Bijlage K laat zien, dat er regelmatig geschoten werd. Er was een verhoogde activiteit rond 22-23 augustus, eind september, midden en eind oktober en begin november.²¹⁵ In totaal werden 86 tonnen met kruit verschoten of $86 \times 180 \text{ kg} = 15480 \text{ kg}$.²¹⁶ Dit betekent dat ongeveer 147.000 kg steen zijn verschoten. Bij een gemiddeld kogelgewicht voor een grote bus van 250-400 kg werden er met de vier bussen 365-590 schoten afgevuurd, ofwel 90-150 schoten per bus. In een periode van ongeveer 110 dagen dus gemiddeld ongeveer één schot per dag per bus. Dit was volgens Schmidtchen in die tijd ook de 'normale' frequentie van een grote bus.²¹⁷

209 Bruch, *Kronijcke*, 65.

210 Dit blijkt uit AGH 1323 f. 1', waar deze bussen als buit genoemd worden.

211 GA Utrecht Stad I No. 425.

212 AGH 1260 f. 81' geeft een oproep aan Delft van 12 september om het gat te dichten. Volgens AGH 1317 f. 14'-15' moest er in november opnieuw aan de wal en de horden gewerkt worden.

213 AGH 1260 f. 83' en 84'.

214 Bruch, *Kronijcke*, 65. Dit wordt bevestigd in een akte van transport van zijn goederen, na zijn overlijden, in 1409 opgemaakt. Zie hiervoor I.A. Nijhoff, *Gedenkwaaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven bronnen opgehelderd en bevestigd*, in *Willem en Reinold IV. Hertogen van Gelre uit het huis van Gulik* (Arnhem 1839) No. 303-304.

215 AGH 1323 f. 2'-4'.

216 Het gewicht van een ton kruit was volgens Schmidtchen, *Feuerwaffen*, 27, 180 kg. Dit was in het Rijnland een algemeen aanvaarde maat voor zowel kruit als zout, was, peper enz. Bij gebrek aan een gewichtsopgave voor Nederland is van deze Rijnlandse maat uitgegaan.

217 Schmidtchen, *Bombarden*, 44.

Naast het gebruik van de grote bussen en de vogelaars werd er ook veel met pijlen geschoten. Er werden 37.500 lichte pijlen en 11.650 zware pijlen of bouten verschooten.²¹⁸

Er werd niet alleen geschoten. Er werden ook stormaanvallen op Gasperden uitgevoerd, waarbij men gebruik maakte van schuiten die men in de gracht van Gasperden voer om zo de stadswal te kunnen beklimmen.²¹⁹ Deze aanvallen werden alle afgeslagen. De auteur van de *Kronijcke*, die nauwelijks iets schrijft over het beleg (hij was meer geïnteresseerd in de geschiedenis van Gorinchem), spreekt over bestormingen en beschietingen met bussen en blijdes.²²⁰

Over het verloop van het beleg van Everstein is in de archieven nauwelijks iets te vinden. De stad Utrecht bestelde aan het begin van het beleg een 'evenhoge', een toren op rollen, om over de grachten en bolwerken van Everstein heen tot aan de buitenste ringmuur te komen.²²¹ Het is niet zeker of die 'evenhoge' ook inderdaad gemaakt is; in 1405 nam Willem VI de kosten door de stad Utrecht gemaakt voor het bolwerk over, maar niet die voor de 'evenhoge' omdat die niet gemaakt zou zijn.²²² In de Vermeerderde Beke²²³ wordt in het kort vermeld dat, ondanks de beschietingen vanuit Everstein met grote bussen, de Utrechters in een verloop van tijd en met vele verliezen erin slaagden een gang te graven aan die zijde van het kasteel waar het 'hoge land' was, tot aan de voorste verdediging van het kasteel. Daar aan de buitenste gracht was een bolwerk dat door de Utrechters veroverd werd. De gangen konden in dit landschap niet diep zijn, geen echte mijnen dus. Ze werden daarom, tijdens het graven, overdekt met houten stellages waarop horden waren bevestigd. Ze waren echter nog steeds erg kwetsbaar en van de vijf gangen die men probeerde te graven, bereikte er maar één het bolwerk. Vanuit dit bolwerk, dat door de Utrechters versterkt werd, kon men het kasteel veelvuldig beschieten en men slaagde er in stukken uit de grote toren te schieten. Of dit met bussen geschiedde of met de blijde van de stad Utrecht vermeldt het verhaal niet.

Het einde van het beleg kwam door de hongersnood die op de kastelen ging heersen. Na vier maanden beleg waren de voorraden op. Ook deed de strenge vorst, die vroeg ingevallen was, de grachten van de kastelen en Gasperden bevriezen. De aanvallers kwamen hierdoor in het voordeel. Het beleg eindigde met de overgave van de bezetting: eerst voor Everstein op 11 of 12 december, waarbij de bezetting vrije aftocht kreeg; daarna op 23 december Hagestein en Gasperden, waarbij van vrije aftocht niet gesproken werd.

218 AGH 1314 f. 143'-143' en AGH 1321.

219 AGH 1260 f. 100'.

220 Bruch, *Kronijcke*, 65.

221 GA Utrecht Stad I No. 425.

222 GA Utrecht Stad I No. 436. Het is ook mogelijk dat Willem VI aan het einde van het beleg de evenhoge heeft meegenomen (zie p. 116).

223 Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* H. Bruch ed., RGP Grote Serie No. 180 ('s-Gravenhage 1982) 274-275.

Zoals al beschreven, werden beide kastelen en Gasperden volledig verwoest. Dit gebeurde direct na de overgave toen het aanvalsleger naar huis was gegaan, nog vóór het einde van het jaar. Men gebruikte voor Hagestein en Gasperden 190 gravers, die hiervoor 8 groot per dag ontvingen en met behulp van 120 helpers, die 2 groot per dag kregen, erin slaagden het karwei in twee dagen te klaren.²²⁴ Ook alle geschut was voor het einde van het jaar afgevoerd. De laatste huurlingen, die het sloopwerk beschermden, konden op 5 januari 1406 vertrekken.²²⁵

²²⁴ AGH 1317 f. 16'-18'. Er wordt gesproken van gravers à 8 groot per dag en 'Lantijners' à 2 groot per dag. Met 'Lantijners' kan bedoeld zijn mensen van laag allooi of misschien mensen uit het zuiden.

²²⁵ AGH 1317 f. 19' en AGH 1323 f. 1'.

VII

De financiële aspecten van de Arkelse oorlog voor de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen

VII.1. Inleiding

Zoals de titel aangeeft, worden slechts de financiële aspecten – kosten en de financiering daarvan – van de graafschappen van Holland, Zeeland en Henegouwen besproken. Dit zal vanwege de schaarse gegevens voor Henegouwen slechts summier zijn. Het is niet mogelijk de kosten te bepalen voor Utrecht en Gelre. In de stad Utrecht werd het grootste deel van de kosten gedragen door de poorters, die allen gildelid waren. Soms kreeg de poorter een vergoeding van 6 groot per dag uit de gildekassen betaald, maar hiervan zijn geen rekeningen.¹ Ook de stad zelf zorgde voor een bijdrage door sommige wapens te leveren en voor de gravers te betalen, die 6 groot per dag ontvingen.² Ook hiervan ontbreken de rekeningen, evenals die van de bisschop van Utrecht voor zijn uitgaven voor het ridderleger dat in 1405 naar Everstein optrok. Het is slechts bekend dat de bisschop, om na 1405 zijn financiering weer op orde te stellen, voor ongeveer 11.000 nobel aan goederen, tolleren, renten en ambten moest verpanden.³ Ook vergoedde hij een deel van de kosten die de stad Utrecht in 1405 gemaakt had, namelijk ongeveer 3400 nobel.⁴

In Gelre werden de kosten voor het leger gedragen door de ridderschap en de steden. De kosten door Arnhem gemaakt in 1407, 1408 en 1412 zijn bekend, maar van de andere steden zijn geen volledige rekeningen voorhanden. De overste rentmeesterrekeningen van Gelre geven alleen enkele kleine uitgaven die de hertog zelf deed voor de oorlog; bij elkaar niet voldoende om ook maar te trachten de kosten voor Gelre te schatten.

Voor de Arkels is slechts vast te stellen dat hun hele vermogen verbruikt werd. Zoals in hoofdstuk III werd aangetoond bedroeg dit, bij de toen geldende grondprijzen, minstens 130.000 nobel aan grond waarbij dan nog de waarde van de kastelen

1 J.C. Overvoorde en J.G. Ch. Joosting, 'De gilden van Utrecht tot 1528', *Werken over 1e Reeks* 19 (1897) deel I ccviii.

2 K. Burman, *Utrechtsche Jaarboeken van de vijftiende eeuw*, I (Utrecht 1750) 30.

3 S. Muller Fz. *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* Drie delen; II (Utrecht 1918) Regest 1784, p. 16.

4 GA Utrecht Stad I No. 426.

en de versterkte huizen geteld moet worden. Toen Jan v van Arkel de bezittingen in Holland die hem nog restten, namelijk Gorinchem en het Land van Arkel, overdroeg aan de hertog van Gelre, ontving hij slechts een jaargeld van 2255 nobel.⁵ Tijdens Jan van Arkels gevangenschap van 1415 tot 1426 moest hij door de hertog van Gelre financieel gesteund worden. Zijn losgeld kon hij alleen betalen door wat nog restte van het Land van Mechelen te verkopen en talrijke leningen te sluiten.⁶

Daarentegen zijn er wel talrijke gegevens over de oorlogsuitgaven van de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen en van enkele steden. Er zijn soms hiaten in de tresoriersrekeningen en ook ontbreken vele stadsrekeningen maar door vergelijkingen, extrapolaties en uiteraard ruwe schattingen, meen ik dat het mogelijk is een benadering te geven van de oorlogskosten. Zoals hieronder aangetoond zal worden, waren die kosten zeer hoog en hadden daarom een grote invloed op de financiën van de graaf en vooral de steden. Een deel van de kosten werd gegenereerd uit de graafschappen uit renten, belastingen, bedes enz. De steden konden, waar mogelijk, nog extra accijnzen, tolgelden en belasting heffen, maar dit was niet voldoende om alle kosten te kunnen betalen. Er werden daarom voor zeer grote sommen aan lijf- en erfrenten verkocht, vaak in het 'buitenland': in Brabant en Vlaanderen. De rentelast daarvan drukte nog jaren op de stedelijke financiën.

Hieronder zal allereerst aandacht worden besteed aan de kosten, daarna aan de financiering ervan.

VII.2. Kosten

Om deze te kunnen bepalen, moeten we allereerst de legerkosten kennen. Dit is slechts voor bepaalde delen van het leger het geval, namelijk voor de huurlingen die door Holland en Zeeland in dienst werden gehouden. Voor de stadslegers geldt dit maar voor enkele incidentele gevallen. Het ridderleger deed heerdienst en werd niet betaald. De 'lansen', of gewapenden die de ridders vergezelden, zullen ofwel hun heerdienst aan de ridder gedaan hebben, zonder kosten, of betaald zijn door de ridders. De bronnen zeggen hier niets over. Ook is het niet altijd mogelijk uit te maken wie het voedsel betaalde, dat vooral gedurende lange belegeringen een belangrijke post vormde. Volgens de algemene opvattingen moesten de stadslegers voor hun eigen kost zorgen. Er trokken dan ook altijd koks en bakkers mee met het leger. Het voedsel werd meegenomen op karren of, in het geval van vee, lopend. Ook werd ter plaatse gekocht, zoals te Hagestein, waar veel voedsel via Amersfoort werd aangevoerd. In het geval dat de stad niet voor voedsel zorgde, kreeg de gewa-

5 Van Mieris iv, 124-126.

6 C. Piot, *Inventaires divers*, II *Inventaires des archives de la cour féodale du pays de Malines (Inventaires des archives de la Belgique* (Brussel 1879), Pièces justificatives III, p. xv-xvii.

pende een daggeld waarvoor hij geacht werd zelf zijn voedsel te kopen.⁷

De huurlingen moesten ook voor hun eigen voedsel zorgen en daarvoor uit hun daggeld betalen. Er is hierover heel weinig bekend. Terwijl er van het beleg van Hagestein uitgebreide rekeningen bewaard zijn gebleven, melden de grafelijke rekeningen niets over de voedselvoorziening voor huurlingen. Wel wordt aangegeven dat in de tweede periode van het beleg van Hagestein, toen de totale kosten voor de graaf van Holland ruim 18.000 nobel bedroegen, iets meer dan de helft aan proviand werd besteed. Daarvan was weer meer dan de helft voor wijn. Dit was voornamelijk voor de periode van september tot aan december 1405, toen het leger ongeveer 4000 man telde.⁸ Indien het hele leger door de graaf gevoed zou zijn, zou 2,4 groot per man per dag aan voedsel besteed zijn. Zoals hiervoor in hoofdstuk VI.2. al vermeld, was volgens de berekeningen van Van Winter in 1428 voor het dagelijks voedsel voor een 'modaal' mens ongeveer 5,6 groot Hollands nodig. In 1405 was dit lager, maar toch minstens 4 groot per dag.⁹ Dit betekent dat bij Hagestein niet iedereen door de graaf gevoed werd. Waarschijnlijk was het voedsel bestemd voor het heerdienst verrichtende ridderleger van ongeveer 1100 man (Bijlage c). In dat geval werd er per dag voor ongeveer 15 groot per man geconsumeerd, waarvan ongeveer 8 groot voornamelijk aan wijn.

Van bovenstaande aannames uitgaande, kan men dan stellen dat het ridderleger betaald werd in voedsel (was in 'voeding van de graaf').¹⁰ Zoals reeds gezegd, betaalde de huurling voor zijn voedsel uit zijn soldij. Die varieerde in grootte, afhankelijk van de functie van de huurling. De kapitein ontving aanzienlijk meer dan de hoofdmannen en die weer meer dan de gewapenden. Van die beloningen in de jaren 1405-1412 is een gedetailleerd overzicht gegeven in Bijlage L. Uit de gegevens van die Bijlage valt op te merken dat de beloning van de huurlingen, afhankelijk van hun status en de grootte van het gevaar, sterk varieerde. In tijden van strijd ontving een kapitein meestal tussen de 20 en 50 groot Hollands per dag. De hoofdmannen van de gewapenden kregen dan ongeveer 8-12 groot per dag, niet veel meer dan de gewapenden, die 5-8 groot per dag ontvingen. De huurlingen in Frankrijk ontvingen in die tijd ongeveer een zelfde soldij.¹¹ De veel lagere opgaven in 1409 voor kapitein, hoofdman en gewapende van respectievelijk 10, 7,5, en 5 groot Hollands per dag, zijn een typisch voorbeeld van soldij gedurende een bestandsperiode.

7 Zie bijvoorbeeld A. Meerkamp van Embden, 'Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434). Eerste deel (1390-1424)', *Werken HG Derde Serie* No. 32 (1913) 189-203.

8 Zie hiervoor hoofdstuk VI.5.2.

9 J.M. van Winter, 'Nahrung auf dem Lobithen Zollhaus' in *Liber Castellorum*, T.J. Hoekstra e.a. red. (Zutphen 1981) 338-348, aldaar 341. Zie voor de berekening hoofdstuk VI.2., noot 73.

10 In AGH 629 f. 11'-12' wordt de ridderschap op 4 september 1407 opgeroepen om in 'voedinge' van de graaf te komen.

11 M. Rey, *Les finances royales sous Charles vi. Les causes du déficit 1388-1413* (Parijs 1965) 406 en M.C.E. Jones, *The creation of Brittany: a late medieval state* (Londen 1988) 254, geven beiden voor soldij van huurlingen in het Franse en Bretonse leger omstreeks 1400: gewapende 7-8 groot per dag, boogschutter 9-10 groot, hoofdman 12-16 groot en een kapitein 30-40 groot per dag (door mij omgerekend uit ponden tournoois).

Er zijn maar weinig gegevens, en dan nog slechts van enkele steden, over de voedselvoorziening van de stadslegers. In het vorige hoofdstuk vi zijn voor die gevallen de totale 'all-in' kosten per mandag bepaald, dat wil zeggen de totale kosten voor onder andere transport, voeding en sommige wapens van het leger, berekend per man. Voor Dordrecht bedroegen de kosten 15 groot, voor Leiden 9 groot, voor Middelburg 11 groot en voor Zutphen $8\frac{1}{2}$ -10 groot Hollands.¹² Voor slechts vier steden konden de mandagkosten bepaald worden, maar gezien de geografische spreiding van die steden lijkt het verantwoord de kosten voor een man van het stadsleger op ongeveer 9-10 groot per dag te stellen.¹³ De hoge kosten van Dordrecht worden waarschijnlijk verklaard door de korte duur van de tocht, waardoor de transportkosten relatief zwaar wogen. Bij de hierna volgende berekeningen van de kosten voor de stadslegers is echter uitgegaan van iets lagere kosten per mandag namelijk 9 of 9,5 groot. Bij langdurige belegeringen of bewakingsdiensten werd, vanwege de relatief lagere transportkosten, met 9 groot per mandag gerekend, bij kortere tochten werd 9,5 groot per mandag aangenomen. Deze lagere mandagkosten werden gebruikt om de kosten beslist niet hoger te schatten dan zij in de werkelijkheid waren. Bekend is dat Middelburg bij de vervanging van de voedselverschaffing voor het stadsleger door een daggeld, 12 groot per man betaalde¹⁴ en Leiden in een zelfde geval 10 groot voor een schut en 8 groot voor een gewapende.¹⁵ Deze bedragen geven steun aan de aanname van 9-9,5 groot per dag. Één enkele maal is echter 8-8,4 groot per mandag gevonden.¹⁶ Dit zou, samen met het feit dat huurlingen dienst wilden doen voor 5-7 groot per dag, erop kunnen wijzen dat de aanname van 9-9,5 groot nog te hoog is. Om het effect van mogelijk lagere mandagkosten te bepalen, heb ik daarom voor de periodes dat de stadslegers werden ingezet, namelijk van 1401 tot 1406 en in 1412, de uitgaven ook berekend voor 7,5 en 8 groot per mandag. Zoals hierna nog aangetoond zal worden, zijn in dat geval de stadsuitgaven, over de gehele periode genomen, 10.000-14.500 nobel of ongeveer 10-15% lager.

Naast de uitgaven voor manschappen waren er andere directe oorlogsuitgaven als bijvoorbeeld voor de aanschaf van wapentuig, oorlogsmateriaal zoals onder andere bussteen, pijlen en kruit en voor het onderhoud van de burchten en stads-

12 De mandagkosten worden hier in groten Hollands uitgedrukt, niet in nobel, omdat in de periode van 1400 tot 1412 de beloningen voor de huurlingen en gewapenden en de kosten voor de steden, ondanks de inflatie, nagenoeg gelijk bleven. Berekeningen met de mandagkosten in nobel zouden hier ten onrechte een verhoging van de kosten in 1405-1406 geven.

13 Toen Middelburg zijn stadsleger een daggeld gaf in plaats van voedsel te verschaffen, kregen de gewapenden 12 groot per dag (W.S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landscheerlijken tijd*, Deel II, *AGP Grote Serie* 61 [’s-Gravenhage 1926] 256). Leiden betaalde in zo’n geval een daggeld van 10 groot voor een schut en 8 groot voor een gewapende (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, I 195-203).

14 H.M. Kesteloo, 'De stadsrekeningen van Middelburg van 1365-1449', *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1883) 171-330, aldaar 284 en Unger, *Middelburg*, 256.

15 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 197 en 202.

16 Dit werd berekend uit *AGH* 630 voor 1405.

versterkingen en de bouw van bolwerken en andere verdedigingswerken.

Onder indirecte, bijkomende kosten kwamen uitgaven voor als: compensatie voor verwondingen opgelopen in de oorlog, compensatie voor gedode paarden en losgeld voor krijgsgevangenen.¹⁷ Ook vallen hieronder de kosten van de veelvuldig gehouden dagvaarten en dadingen en de gelden die de graaf betaalde bij de overdracht van Gorinchem in 1407 en de koopsom voor Gorinchem in 1412. Dat deze uitgaven groot konden zijn, valt op te maken uit het losgeld voor een weliswaar belangrijke, maar niet de enige gevangene: in 1402 was het losgeld voor Floris van Borsselen 5824 nobel.

In dit hoofdstuk zal slechts een samenvatting van alle uitgaven gegeven worden. De berekeningen die hiervoor de basis vormden, zijn gedetailleerd gegeven in Bijlage m. In de hierna volgende tabel zijn de uitgaven samengevat, die door de tesorier van Holland en Zeeland en de steden van Holland, Zeeland en Henegouwen werden betaald. De tesorier betaalde voor de directe kosten, zoals de 'voeding' van het ridderleger, de soldij van het huurleger, de bouw- en reparatiekosten van de versterkingen, de kosten voor de aanschaf van oorlogsmaterieel en de indirecte, bijkomende kosten. De steden betaalden voor de heervvaart.

Zoals de tabel laat zien, vielen de grootste uitgaven in de jaren van de militaire campagnes, 1402, 1405 en 1407/08; ongeveer 50.000 nobel per campagne. In de andere jaren bedroegen de uitgaven aanzienlijk minder; er werd slechts betaald voor de garnizoenen in de versterkingen, voor de bouw en het onderhoud van die versterkingen en voor de voortdurende dagvaarten en dadingen. In 1412 waren de uitgaven hoog omdat toen ongeveer 47.000 nobel betaald moest worden voor de koop van Gorinchem.

Volgens de berekeningen waren de totale uitgaven ten laste van de tesorier 76.590 nobel voor directe en 93.620 voor indirecte kosten. Hierbij moet opgemerkt worden dat de 30.000 nobel, betaald als losgeld voor de gevangenen, door Arkel in 1402 gemaakt, niet ten laste kwamen van de tesoriersrekening. Het losgeld werd door de gevangenen zelf betaald, vaak met steun van de graaf, die dan opbrengsten van rentmeesterschappen aan cijnzen, rentes, enz. beschikbaar stelde. De grootte van die steun, die buiten de tesoriersrekening viel, was niet te achterhalen omdat de rentmeestersrekening ontbreekt.

17 Tijdens het beleg van Hagestein werd voor een afgeschoten hand 4 kronen betaald; voor een verloren oog of verwond been 2 kronen. Iemand die zwaar gewond was, ontving 14 kronen waarbij de kroon=0,5 nobel. (AGH 1323 f. 6') Het losgeld was afhankelijk van de status van de gevangene. De stad Utrecht had een 'tarief': in 1403 was het losgeld voor een ridder 150 nobel. In 1405 was dit 50 nobel. Het losgeld voor een welgeborene was toen 12 nobel en van een huisman 6 nobel (Burman, *Jaarboeken*, 1 41). Dit was veel lager dan dat wat de gevangen ridders aan Arkel moesten betalen. Floris van Borsselen betaalde in 1404 5824 nobel (AGH 201 f. 60' en 61') en Hendrik van Wassenaar betaalde in 1412 213 nobel (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 1 227). Het losgeld voor Walraven van Brederode is onbekend maar was aanzienlijk. Alleen al de graaf van Kleef en de stad Middelburg, de enige van wie bijdragen bekend zijn, betaalden 450 nobel (AGH 1264 f. 58' en Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 295).

Uitgaven voor de Arkelse oorlog in nobel

	door de tesorier betaald voor			door de steden	totaal
	leger, huurlin- gen, ridderleger	bouw en materialen	indirect	betaald voor heervaart	
1401	–	–	800	1.300	2.100
1402	9.800	300	ca.30.000	41.475	51.575*
1403	–	–	–	2.000	2.000
1404	–	–	–	1.900	1.900
1405	24.495	3.635	–	24.210	52.340
1406	–	100	50	1.740	1.890
1407	10.150	1.205	10.540	9.600	31.495
1408	9.400	2.150	950	7.600	20.100
1409	1.890	615	2.135	–	4.640
1410	540	935	1.100	–	2.575
1411/12	8.495	2.880	48.045	5.350	64.770
Totaal	64.770	11.820	93.620	95.175	235.385*

* exclusief het losgeld.

Jammer genoeg kunnen de berekeningen niet in hun totaal getoetst worden aan de sommaties van de tesoriers. Vóór 1407 gaat dat al helemaal niet omdat teveel tesoriersrekeningen ontbreken. Maar ook vanaf 1407 is het onmogelijk omdat verscheidene betalingen gedaan werden door rentmeesters of schouten en niet in de tesoriersrekeningen voorkomen. Ook had de tesorier de gewoonte vele betalingen naar volgende jaren te verschuiven. Doordat de tesoriersrekening over het financiële jaar 1412/1413 ontbreekt, is correctie hiervoor niet mogelijk. Alleen bij de behandeling van deelposten was controle mogelijk en is die, zoals beschreven in Bijlage M, ook uitgevoerd.

Wat betreft de steden zijn in de tabel alleen de geschatte kosten voor de heervaart opgegeven, niet de lasten als extra bedes en opgelegde belastingen en de renten die betaald moesten worden op de verkochte lijf- of erfrentebrieven. Dit komt hierna nog apart ter sprake.

De oorlogsuitgaven van de graaf waren 170.000 nobel of gemiddeld 15.500 nobel per jaar. Zoals hierna uiteengezet zal worden, waren in de periode van 1401-1404 de ontvangsten van de tesorier 15.000-16.000 nobel per jaar. Later, in 1407, toen de stedelijke bijdragen aan soldij, oorlogsbedes en extra belastingen via de tesorier liepen, waren de ontvangsten 23.000-30.000 nobel per jaar. De 'normale' inkomsten van de tesorier, dat wil zeggen de totale inkomsten verminderd met 'bijzondere' inkomsten als soldijgeld, bedes en extra belastingen, bleven nagenoeg constant op 17.000-18.000 nobel per jaar. Zijn normale uitgaven liepen gewoon door en ble-

ven praktisch constant over de jaren. Het blijkt, er wordt hierna nog verder op ingegaan, dat de graaf de extra oorlogslasten doorschoof naar de steden, ambachten en zijn vazallen. Men kan dus niet stellen dat de oorlogslasten voor de graaf zwaar drukten. Dit was wel het geval voor de steden en het land.

De uitgaven van de steden voor hun stadslegers waren, afhankelijk van de mandagkosten, 80.000-95.000 nobel, waarschijnlijk eerder 95.000 dan 80.000 nobel. Dit was gemiddeld 8600 nobel per jaar. Daarbij kwamen dan de reeds genoemde extra lasten van de belastingen, bedes en rentebetalingen. Voorts werden er ook nog huurlingen betaald voor de bezetting van Staveren.¹⁸

Dit deel van het hoofdstuk, dat handelde over de kosten van de Arkelse oorlog, wordt afgesloten met de constatering dat de gemaakte berekeningen en ook de uitkomsten daarvan zeer speculatief zijn. Er zijn talrijke aannames gemaakt die, ofschoon mijns inziens zorgvuldig afgewogen, altijd onzeker blijven. Zo werden de bijdragen van de steden steeds geschat. Slechts de aantallen opgeroepen zijn bekend, niet hoeveel er inderdaad kwamen. Ook de gemiddelde mandagkosten werden geschat evenals de kosten van de 'voeding' van het ridderleger. Zowel de aantallen ridders als de kosten daarvan moesten, vooral in de periode van 1402 tot midden 1405, geschat worden. De hiaten in de tesoriersrekeningen maakten dit noodzakelijk.

Vanaf midden 1405 zijn de berekeningen veel nauwkeuriger. Dan zijn de tesoriersrekeningen en de detailrekeningen in grotere regelmaat voorhanden. Zoals al uiteengezet en aangetoond in Bijlage M, werden door middel van vergelijkingen, de resultaten van de uitgevoerde berekeningen met gegevens uit de detailrekeningen en de tesoriersrekeningen zoveel mogelijk gecontroleerd.

Door de graafschappen is over een periode van 11 jaar ongeveer 265.000 nobel uitgegeven voor de oorlog; lasten, zoals hierna wordt aangetoond, grotendeels door de steden en ambachten betaald.

VII.3. Invloed van de oorlogsuitgaven op de grafelijke en de stedelijke financiën

Grafelijke financiën

Ten tijde van de Arkelse oorlog waren de publieke financiën en die van de graaf nog niet gescheiden en het beheer van de financiën was daarom geheel gericht op het dekken van de behoeften van de graaf. De uitgaven voor de graaf zelf, het landsbestuur en de administratie waren onvermijdelijke kosten. Het beheer van de fi-

18 Leiden betaalde hiervoor in 1403/04 400 nobel en in 1408/09 340 nobel (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 163-166 en 210).

nanciën werd uitgevoerd door de tesorier in Holland en Zeeland en de receveur général in Henegouwen en hun kleine staf.¹⁹ Zuivere privé-inkomsten werden zo samen met de publiekrechtelijke inkomsten in het beheer opgenomen. Deze laatste werden voornamelijk via de rentmeesters, baljuwen en schouten geïnd. Aangezien dezen ook hun eigen uitgaven hadden en ook betalingen deden op verzoek van de graaf, waren hun afdrachten aan de tesorier slechts de saldi van hun rekeningen. Een volledig beeld van de grafelijke financiën is daarom niet uit de tesoriersrekeningen te krijgen. Dit beeld is voor de periode van de Arkelse oorlog ook niet volledig te maken omdat vele rentmeesters-, baljuws- en schoutsrekeningen ontbreken.²⁰ Er is slechts één voorbeeld bekend, uit 1445, van de totale inkomsten uit Holland en Zeeland en het deel, het saldo, dat aan de hertog van Bourgondië toekwam. Hieruit blijkt dat in dat jaar slechts 46% van de inkomsten naar de kas van de hertog vloeide.²¹

De inkomsten van de tesorier kunnen in twee groepen verdeeld worden: de normale en bijzondere inkomsten. Onder de normale inkomsten vielen onder andere de opbrengsten uit de grafelijke goederen, uit de 'wildernis' (dat zijn de duinen, bossen, heidevelden en moerassen), uit de stromen, rivieren en kanalen, uit de muntslag, en uit het grafelijk aandeel van de opgelegde boetes, heffingen en belastingen zoals tienden, schot, morgengeld en accijnzen. Zo zijn er inkomsten uit de houtvesterij, visserijen, vogelrijen, tollen en de sleischat. Ook de 'feodale' bedde, dat is de bedde die de graaf mocht vragen bij bijvoorbeeld een huwelijk van hemzelf, broers, zusters of zoons, ridderslag, inhuldiging enz., valt onder de normale inkomsten. Zo was er in 1405 een bedde bij de inhuldiging van graaf Willem VI en een bedde bij het huwelijk van Jacoba.²²

Tot de bijzondere inkomsten zijn te rekenen de bijzondere belastingen als bijvoorbeeld de honderdste penning, het morgengeld in Holland, opgelegde soldijbetalingen, leningen bij de Lombarden en de verkoop van lijf- en erfrenten. Omdat er geen 'staat' was die kon lenen en de graaf zelf weinig krediet had, verliep het afsluiten van de leningen en de verkoop van lijf- en erfrenten meestal via de steden die dan garant stonden. Omdat mogelijke schuldeisers, via gijzeling van kooplie-

19 Deze inleiding is gebaseerd op Th. H. F. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwse en Beiersche Huis* ('s-Gravenhage 1908); P. J. Blok, 'De financiën van het graafschap Holland', *avgo* Derde Reeks 3 (1886) 36-130; J. A. van Houtte en R. van Uytven, 'Financiën' in *AGN IV* (Bussum 1980) 112-127, aldaar 121-123.

20 Alleen de rentmeestersrekeningen van Noord-Holland (*AGH* 1477-1487), Kennemerland en West-Friesland (*AGH* 1572-1584) zijn volledig over 1400-1412 aanwezig. De andere ontbreken geheel of zijn slechts voor een enkel jaar aanwezig. Dit laatste geldt ook voor de baljuws- en schoutsrekeningen.

21 Van Houtte, 'Financiën', 122.

22 J. A. M. Y. Bos-Rops, 'Van incidentele gunst tot jaarlijkse belasting: de bedde in het vijftiende-eeuwse Holland' in *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar Belastingmuseum 'Prof. Dr. Van der Poel'*; J. Th. de Smidt e.a. red., (Zutphen/Deventer 1987) 21-32, aldaar 21 en C. Piérard, 'Les aides levées par les comtes de Hainaut et leur incidence sur les finances urbaines. Un exemple: Mons avant 1433', *Anciens Pays et Assemblées d'états* 70 (1977) 183-247, aldaar 223.

den, de steden makkelijker konden dwingen tot betaling dan dat bij de graaf het geval was, kon zo de rente lager zijn en was de bereidwilligheid tot lenen groter. Voor de graaf had dit bovendien het voordeel dat de steden de renten betaalden. Hij moest daar dan wel een zekerheid tegenover stellen uit bijvoorbeeld de inkomsten van rentmeesterschappen. Ook konden de steden vaak speciale rechten of vrijheden afdwingen.

Als het geldgebrek groot was, verkocht de graaf ook wel goederen. Zo werden bijvoorbeeld ten tijde van de Friese oorlogen in 1397 de goederen van Blois, die na de dood van de graaf van Blois aan graaf Albrecht gekomen waren, volledig verkocht. De normale inkomsten hadden door zo'n verkoop van goederen of door verkoop of 'vergeving' van bijvoorbeeld tienden en visrechten en het verpachten van bepaalde inkomsten als tolgelden, de neiging voortdurend lager te worden. Dit kon alleen gecompenseerd worden door verhoging van de bijzondere inkomsten en/of door de tolgelden en accijnzen te verhogen.

Voor de Arkelse oorlog waren de uitgaven voor de tesorier bijzonder hoog, gemiddeld 15.500 nobel per jaar. Hoe loste de tesorier dit op? In de hierna volgende tabel worden de inkomsten van de tesorier van Holland en Zeeland gesteld tegenover de oorlogsuitgaven van de tesorier, zoals die vermeld zijn in de tabel van hoofdstuk VII.2. De inkomsten zijn gegeven als 'totaal' en verdeeld over 'bijzondere' en 'normale' inkomsten. De 'normale' inkomsten zijn afgeleid uit de totale en bijzondere inkomsten. De berekeningen die hieraan ten grondslag liggen, zijn gedetailleerd weergegeven in Bijlage N.

Over de tabel, waarin het overzicht over de jaren 1401-1412 is samengevat, kunnen verscheidene opmerkingen gemaakt worden. Allereerst is het van belang vast te stellen dat er hiaten in de tesoriersrekeningen zijn en dat de rekeningen ook niet precies jaarinkomsten geven. De opgaven van het totale inkomen over een jaar moesten daarom berekend worden en het was in sommige gevallen ook nodig de inkomsten, zoals vermeld in de rekeningen, arbitrair te verdelen over één of twee jaar. De vermeldingen in de tabel zijn daarom slechts illustratief voor de verdeling van 'normale' en bijzondere inkomsten. De oorlogsuitgaven van ruim 92.000 nobel zijn exclusief de koopsom van Gorinchem en de uitgaven die niet te achterhalen waren, zoals bijvoorbeeld die voor losgeld. De bijzondere inkomsten over de gehele periode bedroegen ruim 118.000 nobel. Hieruit zal een deel van het losgeld betaald zijn, evenals een deel van de schuld aan hertog Antoon van Brabant, waarvoor vanaf 1410 8.700 nobel per jaar betaald moest worden.²³

23 L. Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut. De l'avènement de Guillaume III à la mort de Jacqueline de Bavière*, 5 delen, deel III (Brussel 1886) 381.

Inkomsten en oorlogsuitgaven van de tesorier van Holland en Zeeland 1401-1412

	Inkomsten			oorlogsuitgaven
	totaal	'normaal'	bijzonder	
1402	n.a.	n.a.	17.500	10.100 + losgeld
1403	16.000	13.700	2.470	—
1404	15.000	15.000	—	—
1405	n.a.	n.a.	26.000	28.130
1406	n.a.	n.a.	14.000	150
1407	n.a.	n.a.	13.450	21.895
1408	30.000	17.000	12.900	12.500
1409	30.000	20.000 ^a	11.000	4.640
1410	22.700	18.000	4.640	2.575
1411/2	44.000 ^b	27.180 ^b	16.820	12.360 ^c
			118.780	92.350

a Aanname

b Deze inkomsten zijn voor anderhalf jaar. Op jaarbasis wordt dit respectievelijk 29.480 en 18.100 nobel.

c Exclusief de koopsom van Gorinchem, die na augustus 1412 betaald werd.

Waar in de tabel n.a. staat vermeld bij het totaal van het inkomen, betekent dit dat de tesoriersrekeningen over die periode of geheel ontbreken of slechts in fragmenten zijn overgeleverd. In die gevallen was het onmogelijk het totaal van de inkomsten en de uitgaven te berekenen.

De tabel laat ook duidelijk zien dat alle oorlogsuitgaven door de graaf, geheel volgens de financiële gewoonten van die tijd, doorgeschoven werden naar de steden en ambachten, en in de latere jaren ook de ridderschap, van de drie graafschappen. De tesorier gebruikte hiervoor verscheidene methoden.

De leningen van de graaf bij de Lombarden, in 1407, werden door de steden gegarandeerd, 'gezegeld'. Ook sloot de graaf in 1402, 1405 en 1407 leningen bij de steden, die het benodigde geld verkregen door verkoop van lijf- of erfrenten. De steden betaalden dan de renten hiervoor, die meestal, niet altijd, door de graaf zeker gesteld werden uit inkomsten van zijn goederen, renten, tolgelden enz.

Verder verzocht de graaf in 1403, 1405 en 1411 om beden. De steden waren hiervoor aangewezen op verhoging van accijnzen, extra belastingen, leningen en verkoop van lijf- en erfrentes, waarvan de rentebetaling door hen opgebracht moest worden.

Ook verzocht de graaf om extra belastingen. In 1401 werd de bieraccijns verhoogd; in 1405 werd voor Holland het morgengeld ingesteld (in Zeeland bestond dit al langer als 10 groot per gemet) en in 1409 volgde de honderdste penning. Deze belastingen brachten echter voor de tesorier maar een klein deel van de oorlogsuitgaven op. Een groot deel van het geld kwam niet bij de tesorier terecht, maar

werd direct aan grafelijke schuldeisers toegewezen.²⁴ Het ontvangen morgengeld bedroeg in 1407 3.100 nobel.²⁵ De honderdste penning bracht in 1409/1410 1.650 nobel op.²⁶ Toen in 1412 de koopsom van Gorinchem betaald moest worden opgebracht, werden de steden van Holland en Zeeland op een dagvaart verzocht een extra bijdrage te betalen, die gerelateerd werd aan de mantalen.²⁷ Ook de ambachten droegen bij via het riemtalgeld.²⁸ Of de betaling opgevat moet worden als een bede of als een belasting, die voor meer jaren gold, is niet duidelijk.

Er traden in de periode van 1401-1412 enkele opmerkelijke veranderingen op in de wijze van ontvangst van bijdragen voor de oorlogsuitgaven²⁹:

Het morgengeld werd in 1405 als een voor meer jaren geldende belasting verzocht. In plaats van elk jaar opnieuw om de belasting te moeten verzoeken, was de graaf nu zeker van een meer regelmatig inkomen en wisten de steden wat hen voor enkele jaren te wachten stond. In 1407-1408 wordt deze belasting nog vermeld door de tesorier, daarna niet meer.

In 1408 werd het systeem van heervvaart door steden en ambachten verlaten om, met een korte uitzondering in 1412, geheel op huurlegers te steunen. De graaf zette toen mantalen als verdeelsleutel voor soldijbetaling door de steden en ambachten. De betaling liep via de tesorier. Ook werd nu voor het eerst een financiële bijdrage van de ridderschap gevraagd in de vorm van mantalgeld voor soldijbetaling. De ridderschap kon daarbij eveneens tot heerdienst opgeroepen worden.

In 1409 werd de honderdste penning ingesteld, ook een vermogensbelasting, die voornamelijk bedoeld was om de schuld aan Antoon van Brabant te kunnen betalen. En in 1410 werd de ridderschap niet langer vrijgesteld van de betalingen van morgengeld en honderdste penning. Ook werd de adel gedwongen schuldbrieven van de graaf over te nemen.

Zoals hierboven al geconcludeerd, bleven de 'normale' ontvangsten en daarmee ook de 'normale' uitgaven van de graaf door de jaren heen gehandhaafd op ongeveer 15.000-18.000 nobel. De oorlogsuitgaven, inclusief het losgeld, van ongeveer 265.000 nobel kwamen bijna geheel ten laste van de steden en ambachten. Over de oorlogsuitgaven van de ridderschap is niet veel bekend. Slechts af en toe zijn hiervóór vermeldingen gedaan over bijdragen van de ridderschap aan soldij en extra belastingen. Ook werden de edelen gedwongen persoonlijk schuldbrieven van de graaf over te nemen. De indruk bestaat dat de ridders financieel beslist niet beter geworden zijn van de oorlog. De ridders ontvingen geen daggeld voor hun heerdienst en ook werd er in de oorlog nauwelijks enige buit veroverd. Er zijn in de

24 Bos-Rops, *De bede*, 23.

25 AGH 1261 f. 28'.

26 AGH 1264 f. 28'.

27 Prevenier, *Dagvaarten*, 464 en Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 297.

28 AGH 1266 f. 106'.

29 Bos-Rops, *De bede*, 223-24 besteedt speciaal aandacht aan de veranderingen in de bede en de vermogensbelastingen als morgengeld en honderdste penning.

archieven evenmin aanwijzingen dat de graaf de edelen beloonde door middel van schenkingen van geld, rechten of land. De ridders waren in de campagnes van 1402, 1405 en 1407/08 daarentegen verplicht met hun manschappen lang van huis te zijn, ook in de oogsttijd. Dit zal wellicht hun inkomen verlaagd hebben, terwijl aan extra bedden en belastingen meer moest worden opgebracht. Het niet deelnemen aan de strijd, het zich onttrekken aan de heerdienst, was ook een kostbare aangelegenheid. Heer Willem van Abcoude en Duurstede, de voogd van Putte en Strijen, kocht in 1405 zijn heerdienst af voor de tweede periode van het beleg van Hagestein voor 1200 nobel.³⁰ Deze bovengenoemde financiële aspecten zijn echter niet te kwantificeren, net zomin als die voor de ambachten. Hieronder volgt daarom alleen een analyse van de wijze waarop de steden hun oorlogsuitgaven probeerden te financieren.

Stedelijke financiën

Een goede indruk van het beheer van de stadsfinanciën wordt verkregen uit de publikatie van Marsilje over het financiële beleid van Leiden en die over het beleid van Bergen van Piérard.³¹ De steden werkten niet met begrotingen voor inkomsten en uitgaven, maar probeerden toch wel de uitgaven zoveel mogelijk aan de inkomsten aan te passen. Er waren vele vaste bronnen van inkomsten zoals inkomsten uit eigen goederen zoals bijvoorbeeld waag, kraan, marktstallen, opslagloodsen, hout uit eigen bos enz.; poortgeld te betalen door nieuwe poorters; pondgeld te betalen bij overgang van goederen die in de stad gehouden werden, naar een ander gebied zoals bijvoorbeeld bij een erfenis of verkoop; accijnzen op wijn, bier, koren, vlees, vis enz.; molengeld; verpachting van de stadsgrachten; tolgelden en marktgelden.

Als er echter bijzondere lasten waren, zoals bijvoorbeeld de oorlogsuitgaven of bedden en leningen van de graaf, waren deze inkomsten niet voldoende. Dan moesten er bijzondere inkomsten komen in de vorm van extra belastingen, leningen, of verkoop van lijf- of erfrenten. In Leiden kende men zo een extra belasting, het 'ommesetgeld' of schot, gedwongen leningen van poorters en verkoop van lijfrenten. In Bergen bestonden de normale inkomsten voor het grootste deel uit de accijnzen op wijn en bier, waarvan een vast deel aan de graaf werd afgestaan. De bijzondere inkomsten werden verkregen door leningen bij de Lombarden of eigen poorters en door verkoop van lijf- en erfrenten.

Door de schaarste aan stadsrekeningen uit die tijd is het eigenlijk niet goed mogelijk om aan te geven hoe zwaar de lasten van de oorlogsuitgaven wel drukten. Alleen van enkele gevallen is iets meer bekend. Voor Leiden waren de jaarinkomsten,

30 J.L. van der Gouw, *Rekening van de domeinen van Putten 1379-1429*, 2 delen, *NGP Grote Serie* 170 en 171 ('s-Gravenhage 1980) II 451.

31 Een groot deel van deze verhandeling is gebaseerd op J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ca. 1390-1477* (Hilversum 1985) en Piérard, *Les aides*.

exclusief de bijzondere inkomsten verkregen door leningen, verkoop van lijf- of erfrenten en speciale heffingen, in 1413 ongeveer 2200 nobel.³² Op dezelfde basis waren de jaarinkomsten van Arnhem in 1407 622 nobel, in 1410 640 nobel en in 1411 en 1412 beide keren 840 nobel.³³ In Nijmegen waren de ontvangsten in 1414 840 nobel.³⁴ Op deze basis waren de lasten voor Leiden van de drie tochten die in 1407/08 naar Woudrichem gemaakt werden ongeveer 25% van de 'normale' jaarinkomsten.³⁵ Daarbij kwamen dan nog de lasten van een tocht die Leiden in juli 1408 naar Zierikzee maakte, die 140 nobel of 6,5% van de inkomsten kostte.³⁶

In Arnhem waren de uitgaven voor de oorlog in 1407 (slechts drie maanden) 27% van de ontvangsten en in 1412 voor een periode van 3-4 maanden ongeveer 15%.³⁷

Uit Henegouwen zijn er gegevens van Bergen.³⁸ Bergen betaalde zijn oorlogsuitgaven voornamelijk als aandeel in de bedden van de graaf.³⁹ Er waren bijdragen aan bedden van 2.000 nobel elk in 1402, 1406 en 1412, en 500 nobel in 1413. Dit betekende voor de stad in 1402 en 1412 ongeveer 27,5% van de jaaruitgaven. In 1406 was de druk ongeveer 40% van de jaaruitgaven. Ath in Henegouwen betaalde in 1412/13 53% van het inkomen aan de bede.⁴⁰ De uitgaven voor die bedden werden geheel betaald door de verkopen van lijf- en erfrenten.⁴¹

Een andere, veel meer speculatieve, wijze om de lastendruk te benaderen kan men toepassen door aan te nemen dat de relatieve financiële draagkracht van de steden in Holland en Zeeland gegeven wordt door de in 1408 vastgestelde mantalen voor geldelijke bijdragen (Bijlage H). Dit zou betekenen dat de Hollandse en Zeeuwse steden samen ongeveer 14 maal de 'normale' jaarinkomsten van Leiden gehad zouden hebben. Dit komt dan neer op 30.800 nobel per jaar. De directe uitgaven van de steden voor de Arkelse oorlog zouden dan ongeveer 25%-28% van de

32 Marsilje, *Financiële beleid Leiden*, 252. De Leidse rekeningen over de oorlogsperiode zijn slechts als onvolledige uittreksels bekend. Alleen de rekeningen van 1399/1400 en 1412/1413 zijn volledig bewaard gebleven. Het jaar 1399/1400 was financieel een bijzonder jaar omdat men toen de leningen aangegaan voor de Friese oorlog afbetaalde. Alleen de rekening van 1412/1413 is enigszins representatief, ofschoon ook toen ongeveer 50% van de inkomsten verkregen werd door verkoop van rentebrieven en extra belasting. Hiervoor werd gecorrigeerd om tot het 'normale' inkomen van 2200 nobel te komen. Dit inkomen kan hoger zijn dan dat in normale vredesjaren, het is immers mogelijk dat voor een bijdrage aan de bede van 1412 de 'normale' belastingen in 1413 hoger waren.

33 W. Jappe Alberts en J.P. Vredenburg, *De stadsrekeningen van Arnhem*, III 1402-1420 (Groningen 1971) 92, 154, 168 en 205.

34 H.D.J. van Schevichaven en J.C. Kleyntjens, *Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1543*, I 1382-1427 (Nijmegen 1910) 38-78.

35 Dit geldt als aangenomen wordt dat in 1407/08 de normale inkomsten van Leiden, net als in 1413, ongeveer 2200 nobel bedroegen. (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 75, 89, 173 en 225; Marsilje, *Financiële beleid Leiden*, 252).

36 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 203.

37 Alberts, *Stadsrekeningen Arnhem*, III 92 en 205.

38 Piérard, *Les aides*, 221-223.

39 Er waren kleine uitgaven in 1402 en 1405 voor gewapenden die in de oorlog waren.

40 Van Houtte, *Financiën*, 123.

41 Dit is berekend uit de tabellen die door Piérard, *Les aides*, gegeven worden voor de uitgaven (p. 221-223) en de verkoop van renten (p. 232-233 en 236).

jaarlijkse inkomsten in vreedstijd bedragen hebben.

De zware lasten van de Arkelse oorlog (en daarvoor de Friese oorlog) moesten in hun geheel uit de bijzondere inkomsten komen. In Leiden werd na 1400 tot aan 1412/1413 geen ommesetgeld meer geheven omdat dit daarvóór al zo drukkend was geweest dat men het niet verstandig vond hiermee door te gaan. Zowel Leiden als Bergen zochten daarom hun heil in de verkoop van lijf- en erfrenten. De rentelasten drukten dan ook zwaar op de stad. De rekening van Leiden uit 1412/1413, het jaar dat weer ommesetgeld werd geïnd, laat zien dat de inkomsten bestonden uit accijnzen 42,5%, stadsgoederen 7%, ommesetgeld 9% en verkoop van lijfrenten 40%. Van de uitgaven, die dat jaar gelijk aan de inkomsten waren, ging 41% naar de bede van de graaf en 20,5% naar rentebetaling van lijfrentes. De inkomsten bestonden dus voor ongeveer 50% uit buitengewone inkomsten. De uitgaven waren voor ruim 60% voor oorlogsuitgaven (bede en rentelasten).⁴² De stad teerde dus duidelijk in.

Volgens Piérard waren de bijdragen aan beden en de gedwongen leningen, voor Bergen catastrofaal groot. Vaak waren de uitgaven voor de buitengewone lasten 50% van de totale uitgaven, soms liep dit op tot 80%.⁴³ De schuld van de steden werd steeds groter. De schepenen van Bergen wisten in het begin van de vijftiende eeuw niet hoe zich te verweren tegen de vorderingen en hoe de schulden terug te betalen.⁴⁴

In de periode van 1401 tot 1412 waren er voor Bergen, behalve enkele schenkingen aan de graaf, vijf beden voor in totaal ongeveer 8.500 nobel, die alle door lijfrenten-verkoop gedekt moesten worden.⁴⁵ De stad betaalde in die periode naast de 50% voor beden en leningen nog eens 30-35% van de totale uitgaven aan renten.⁴⁶

Analyses als voor Leiden en Bergen zijn voor de periode 1401-1412 niet beschikbaar voor andere steden in de drie graafschappen. De situatie zal daar echter niet veel beter geweest zijn: Alkmaar, Dordrecht, Gouda, Hoorn, Zierikzee en Middelburg zijn steden waarvan bekend is dat zij klaagden, weigerden bij te dragen of achterstallig waren bij betalingen. De voorbeelden hiervoor beschreven, wijzen daarop.⁴⁷ Van Middelburg en Bergen is ook bekend dat de ene lening met een andere afgelost werd en dat voor rentebetalingen weer nieuwe leningen gesloten moesten

42 Marsilje, *Financiële beleid Leiden*, 252-281.

43 Piérard, *Les aides*, 199-201.

44 Piérard, *Les aides*, 206.

45 Piérard, *Les aides*, 222-223.

46 Piérard, *Les aides*, 236.

47 Dordrecht: P. van den Brandeler, *Suppletoire Inventaris van het archief van Dordrecht* (Dordrecht 1878) No. 1 p. 5 en Th. H. F. van Riemsdijk, 'De rechtspraak van den Graaf van Holland', *Werken over* Deel II, Derde Reeks No. 4 (1934) 252-259. Gouda: AGH 1774 f. 8'. Zierikzee: AGH 1262 f. 114'. Middelburg: Unger, *Middelburg*, 260. Alkmaar: W. A. Fasel, 'De onlusten te Alkmaar tot aan het jaar 1500', *Nederlands Archiefblad* 84 (1980) 312-329, aldaar 317.

worden. Het ene gat werd met het andere gestopt.⁴⁸

Zoals hierboven al beschreven, werd door de steden, vooral in 1402, 1405 en 1407 aan de graaf veel geld geleend. Dit geld werd voor een groot deel opgebracht door verkoop van lijf- of erfrenten, waarvoor de graaf de rente garandeerde uit de opbrengsten van zijn goederen of uit bepaalde belastingen. In totaal werd in die drie jaren, meestal met 10% rente, 48.700 nobel geleend. Het valt hierbij op dat in 1402 en 1405 dezelfde inkomsten uit grafelijke goederen de rentebetalingen moesten garanderen.⁴⁹ Waren in 1405 de leningen van 1402 afgelost, of waren de inkomsten uit de opgegeven goederen groot genoeg om rentebetalingen van beide leningen te garanderen? Noch in de tresoriersrekeningen, waarvan er één ontbreekt, noch in de wel aanwezige rentmeestersrekeningen van Noord-Holland en Kennemerland is iets te vinden dat wijst op terugbetaling van de leningen aan de steden of op rentebetaling. Ook is er in die rekeningen niets te vinden over compensatie door middel van belastingverlaging. Dit was in die tijd voor de landsheer een gebruikelijke methode voor rentebetaling of aflossing van een lening.⁵⁰ Omdat in de rekeningen vaak alleen saldi vermeld worden, is het echter mogelijk dat een belastingverlaging verborgen blijft. In 1407 werd de rentebetaling niet gegarandeerd maar ontvingen de steden vrijheid van tol te Woudrichem en Heusden.⁵¹ Voor hoe lang die vrijheid gegeven werd is niet bekend, maar in de eerste jaren zal het recht niet veel betekend hebben omdat vanwege de oorlog de riviervaart en daarmee de handel langs Heusden en Woudrichem vaak belemmerd was.

Het is daarom onduidelijk of de leningen al of niet gedurende de oorlogsperiode werden afgelost en of de graaf voor enige lastenverlichting van de steden zorgde door de rente te betalen uit inkomsten uit zijn goederen of door middel van belastingverlaging. Het zou daarom kunnen zijn dat de rentelasten van de steden in Holland en Zeeland, 10% van 48.700 nobel of 4.870 nobel per jaar, minder waren. In dat geval hebben de steden niet, zoals Leiden in 1412/1413, gedurende de gehele oorlogsperiode 20% van hun jaaruitgaven aan rentebetaling besteed. Wél is het zeker dat er geen compensatie plaatsvond voor beden en dat de leningen, hiervoor door de steden aangegaan, volledig tot last van de steden kwamen. Dit is hierboven voor Bergen en Ath al aangetoond. Wordt voor een mogelijke compensatie van de renten voor de leningen gecorrigeerd, dan worden de rentelasten van de steden gemiddeld ongeveer 40% minder. Dat betekent dat de rentelasten van de steden in dat geval, in plaats van 20%, ongeveer 12% van hun jaaruitgaven vormden.

De druk op de steden was dus bijzonder zwaar. Zoals reeds beschreven, was er

48 Unger, *Middelburg*, 260 en Piérard, *Les aides*, 223.

49 Vergelijk hiervoor AGH 201 f. 11'-13' voor 1402 met Van Mieris, iv 29, 30 en 37 en Prevenier, *Dagvaarten*, 418 voor 1405.

50 Zie hiervoor onder anderen K.B. McFarlane, 'Loans to the Lancastrian kings, the problem of inducement' in K.B. McFarlane, *England in the fifteenth century. Collected essays* (Londen 1981) 57-78, aldaar 63-64.

51 Prevenier, *Dagvaarten*, 418.

dan ook voortdurend weerstand tegen de gedwongen betalingen. Dit leidde dan tot langdurige onderhandelingen tussen de graaf en de steden over de grootte en de voorwaarden van de beden en leningen. Het werd daarom steeds moeilijker voor de graaf om de oorlogsuitgaven te betalen. Er moest steeds meer druk uitgeoefend worden op de steden en er moest ook ten opzichte van de steden steeds meer tegenover gesteld worden in de vorm van tolvrijheden en andere rechten.

De totale oorlogslasten zijn hiervóór vastgesteld op ongeveer 265.000 nobel. Als deze uitgaven gelijkmatig over de elf jaar betaald waren, bedroegen de lasten 24.100 nobel per jaar. Bij een dagloon van een vakman als bijvoorbeeld een timmerman of metselaar van 7 groten per dag of ongeveer 23 nobel per jaar, is de gemiddelde jaaruitgave equivalent met ongeveer 1050 manjaar. Dat die gemiddelde uitgaven niet hoger waren, kwam voornamelijk door de wijze van oorlogvoeren. Er waren immers over het algemeen maar korte campagnes, waarbij veel troepen waren ingeschakeld, afgewisseld met langdurige bestanden. Deze bestanden werden wel regelmatig geschonden, maar dat gebeurde dan door weinig kostende strooptochten. De totale uitgaven voor 1402, 1405 en 1411/12 waren veel hoger dan het gemiddelde, namelijk het equivalent van 3500, 2300 en 2800 manjaren. Zoals hiervoor beschreven, moeten de oorlogsuitgaven van de steden nog verhoogd worden met de rentelasten van de aangegane leningen. Die bedroegen ongeveer 12%-20% van de uitgaven van de steden, of 31.800-53.000 nobel. Daardoor beliepen de oorlogsuitgaven van de drie graafschappen in totaal ongeveer 300.000 nobel. Dit komt overeen met een gemiddelde jaaruitgave van bijna 28.000 nobel, equivalent met ongeveer 1200 manjaar.

Voor de twee graafschappen Holland en Zeeland bedroegen de uitgaven in totaal, inclusief de rentelasten van alle voor de oorlog aangegane leningen, ongeveer 270.000 nobel. Hierbij komen dan nog de schade geleden door de strooptochten, het productieverlies dat geleden werd als de stadslegers en de boeren onder de wapenen waren, maar vooral ook de verliezen in de handel. Dat de bekende lasten zeer hoog waren, blijkt ook uit het feit dat deze bijna negen maal het geschatte 'normale' jaarinkomen van de Hollandse en Zeeuwse steden bij elkaar genomen, bedroeg. Om deze uitgaven te kunnen betalen moest men dus gemiddeld elk jaar een bedrag, bijna gelijk aan het 'normale' inkomen, opbrengen. Vele steden in Holland en Zeeland hadden daarom grote moeilijkheden met hun financiering. Men wist nauwelijks de renten te betalen en de leningen af te lossen.

Na het sluiten van de vrede probeerde Willem Eggert, sinds augustus 1411 de trossier van Holland en Zeeland, de grafelijke financiën beter onder controle te krijgen. Om de schulden van de graaf af te kunnen betalen en de koopsom van Gorinchem op te brengen, werd opnieuw een meerjarige bede verzocht en volgde er meer controle op het financiële beleid van de rentmeesters en andere lagere ambtenaren. Hierdoor, en ook door een betere planning van de uitgaven, konden de schulden, sommige nog uit de tijd van graaf Albrecht, afbetaald worden. De lasten van de ste-

den werden in de periode dat Willem Eggert tesorier was, namelijk tot 1416, daardoor aanzienlijk verlicht.⁵² De dood van graaf Willem vi en de strijd om zijn opvolging veranderde dit echter weer.

52 J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Willem Eggert (ca. 1360-1417). Een Amsterdamse koopman in grafelijke dienst', *Hollandse studiën* no. 12 (Dordrecht 1982) 37-72, aldaar 51.

VIII

Slotbeschouwing

In de politieke geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden in het begin van de vijftiende eeuw vormt de Arkelse oorlog een in zekere zin vreemde periode. Het was namelijk een langdurige oorlog van de graaf van Holland als leenheer tegen één van zijn leenmannen, Jan heer van Arkel. In de veertiende eeuw en daarvoor waren er ook wel dergelijke conflicten geweest, maar op kleinere schaal en van veel kortere duur. Een voorbeeld hiervan is de strijd in 1394-1396 van de bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim, tegen de heer van Coevorden, die het gezag van de bisschop niet wilde erkennen.¹ De langdurige strijd van de hertog van Gelre om Cuyk en Grave, waaraan een einde kwam toen Johanna van Cuyk het gebied in 1400 aan de hertog overdroeg, was meer een strijd tussen Gelre en Brabant over de beheersing van de grensrivier de Maas, waarvan Cuyk het slachtoffer werd.² Er waren ook wel meer gevallen van edelen die bij de landsheer in ongenade vielen, waarbij hun goederen verbeurd werden verklaard en zichzelf uit de graafschappen verbannen werden. Dit gold bijvoorbeeld voor de Hoekse edelen in 1393, Pouwels van Haastrecht in 1396 en Brunstijn van Herwijnen in 1397, maar óf er volgde al spoedig een verzoening, óf de verbannen edelen bleven in het gebied waarheen zij waren uitgeweken en bouwden daar weer een nieuw bestaan op. Tot openlijke strijd op grote schaal kwam het niet. De Arkelse vete was daarom een uitzondering en een conflict dat heel duidelijk zijn stempel drukte op het bestuur van graaf Willem VI in Holland, Zeeland en Henegouwen. De graaf besteedde zeven jaar van zijn twaalf jaren durende regeringsperiode aan die oorlog. Hij kon tot 1412 nauwelijks enige aandacht schenken aan een 'buitenlandse' politiek. Ondanks een verbond van wederzijdse bijstand met zijn zwager hertog Jan van Bourgondië bood Willem bijvoorbeeld geen enkele steun aan diens strijd in Frankrijk.³

Toen de Arkelse oorlog op 21 augustus 1401 begon, hadden Holland en Zeeland juist vier jaren oorlog in Friesland achter de rug. De steden waren die weinig succes-

1 Zie hiervoor L. Schmedding, *De regering van Frederik van Blankenheim. Bisschop van Utrecht* (Leiden 1899) 73-77.

2 Zie hiervoor J. A. E. Kuys, 'Landsheerlijkheid van Gelre en Zutphen tot 1423' in *AGN II* (Haarlem 1982) 324-345, aldaar 341-343.

3 R. Vaughan, *John the Fearless. The growth of the Burgundian power* (Londen 1966) 32 en AGH 203 f. 79.

volle en geldverslindende strijd moe en hadden geen animo meer om graaf Albrecht te steunen. De graafschappen zouden daarom met rust gebaat zijn, maar juist toen werd Jan van Arkel door Willem van Oostervant, de latere graaf Willem VI, tot een oorlogsverklaring gedwongen. De Arkels waren in ongeveer 150 jaar tijd en in zeven generaties van eenvoudige landheren met enig allodiaal bezit geworden tot waarschijnlijk het rijkste adellijke geslacht in Holland. Omstreeks 1400 bezaten de Arkels ongeveer 11.000 ha vruchtbare grond waarvan bijna 8.000 ha in allodiaal bezit. Dit is zonder het Land van Mechelen, dat Jan van Arkel bij zijn huwelijk met Johanna van Gulik van zijn schoonmoeder Maria van Gelre als leen van Brabant had ontvangen. Dit land had hij verpand en met de opbrengst daarvan financierde hij andere zaken. Met het genoemde grondbezit en de talloze ambachten, renten, tienden enz. en de inkomsten uit talrijke ambten, kan Jan van Arkels jaarlijks inkomen geschat worden op 15.000 nobel, ongeveer evenveel als de inkomsten beheerd door de tesorier van Holland en Zeeland in een jaar van vrede. Een groot deel van Arkels inkomen was echter afhankelijk van de grafelijke gunst: de meeste leengoederen lagen in Holland en Zeeland, evenals de ambachten en de ambten. Toen Arkels leengoederen in 1401 verbeurd werden verklaard en hem daarbij ook al zijn ambachten en ambten ontnegd werden, bleven er alleen de veel geringere inkomsten uit het allodiaal bezit over. Dit bezit bestond voornamelijk uit land met twee steden Gorinchem en Leerdam, waarvan alleen de eerste enige economische betekenis had. Na de verbeurdverklaring en zijn verbanning uit de graafschappen bleef Arkel niet veel anders over dan de graaf te ontzeggen en de strijd te beginnen om zo te proberen de goederen weer in zijn bezit te krijgen.

De achtergrond van het conflict tussen Arkel en voornamelijk Willem van Oostervant lag in de invloed die Arkel bezat in de graafschappen Holland en Zeeland. Door zijn rijkdom, en daardoor ook macht, was Arkel na de Hoeks-Kabeljauwse partijstrijd van 1392 lange tijd de eerste man onder graaf Albrecht geweest, terwijl juist toen Willem van Oostervant, waarschijnlijk ook door Arkels toedoen, bij zijn vader in ongenade was gevallen. In 1394 verzoende Willem zich met zijn vader en kon hij geleidelijk zijn positie weer versterken, onder andere door zijn optreden in de Friese oorlog. Willem van Oostervant vond toen in 1400 de tijd gekomen de vijand, die hij dachtte en haatte, aan te pakken. Arkel moest uit de invloedssfeer rond graaf Albrecht verwijderd worden. In het najaar van 1400 werd Arkel niet langer meer geraadpleegd als lid van de Raad van Albrecht. Ook werd zijn voorname ambt van schout te Delft, dat hij acht jaar had bekleed, niet meer verlengd. Dat ambt nam Willem van Oostervant zelf over. In het voorjaar van 1401 volgde er een aanklacht tegen Arkel, waarvan de inhoud niet bekend is, maar die gevolgd werd door een proces voor, naar mag worden aangenomen, de grafelijke Raad in Zeeland onder leiding van Willem van Oostervant en daarna in juni door eenzelfde proces in Holland onder leiding van graaf Albrecht. In beide processen werd Arkel veroordeeld. Daarna was de oorlog een feit.

De Hoeks-Kabeljauwse partijstrijd speelde in de oorlog geen rol, want Arkel werd door geen enkele Hollandse of Zeeuwse edelman gesteund. Alleen zijn eigen leenmannen, familie en Gelderse edelen die niet erg veel met Holland ophadden, steunden hem in de strijd. Arkel had zich tot 1401 weinig met Gelre bemoeid. Hij had er slechts weinig grondbezit, niet meer dan 5% van zijn totale bezit, en hij liet zich ook niet in met de Gelderse politiek. Jan van Arkels vrouw, de zuster van hertog Willem van Gulik en Gelre, was in 1394 gestorven en niets wijst erop dat Arkel nauwe relaties met zijn zwager onderhield. Jan van Arkels zoon Willem was in 1401 ook nog geen pretendent voor de opvolging van de hertog in Gelre. Hertog Reinald IV, die in 1402 onverwacht zijn broer zou opvolgen, was in 1401 nog ongehuwd en men kon nog niet verwachten dat hij, evenals zijn broer, kinderloos zou sterven.

Hertog Willem steunde zijn zwager niet in diens strijd tegen Albrecht, want de hertog was te veel bezet door zijn buitenlandse politiek. Hij had in 1400 een alliantie gesloten met de hertog van Orléans en in het najaar van 1401 steunde hij deze met troepen op diens tocht naar Parijs. Bovendien had de hertog in 1395 een niet-aanvalsverdrag gesloten met zijn schoonvader, graaf Albrecht. Toen hertog Willem in februari 1402 plotseling overleed, moest zijn broer Reinald het bestuur overnemen en die had in 1402 nog geen tijd om Arkel te steunen. Pas in 1407, toen de Arkels dreigden ten onder te gaan, bood hij zijn zwager officieel hulp door Holland de oorlog te verklaren.

Graaf Albrecht en Willem van Oostervant ontvingen in hun strijd tegen Arkel steun van de graven van Kleef en, tot 1406, ook van de stad Utrecht. Dat de Hollandse en Zeeuwse steden de graaf niet wilden steunen in de Friese oorlog maar wel in de Arkelse oorlog is opmerkelijk. De steden ondervonden in hun handel over de rivieren de Lek en Merwede wel hinder van Arkel, die tolgeld eiste en soms schepen opbracht, maar lange tijd hadden zij juist in Gorinchem verladen en Arkel daarvoor betaald om zo, met veel profijt, de stapeldwang te Dordrecht te ontduiken. Het valt daarom te overwegen of het feit dat Albrecht in het voorjaar van 1401 de stapeldwang te Dordrecht verzachtte, waardoor het toen niet meer nodig was om bij Gorinchem te verladen, de steden voldoende aanleiding gaf om Albrecht in de Arkelse oorlog te steunen. Niet alleen Dordrecht, dat altijd tegen Gorinchem en Arkel geweest was, maar alle andere steden steunden de graaf immers financieel en met manschappen.

Net als de zich op veel grotere schaal afspelende Honderdjarige oorlog was de Arkelse een typisch voorbeeld van een middeleeuwse oorlog met korte militaire campagnes, afgewisseld door lange bestandsperioden waarin herhaaldelijk kleine schermutselingen of rooftochten plaatsvonden. Er waren in die bestandsperioden dan ook voortdurend onderhandelingen en arbitrages. De Arkelse oorlog kende slechts drie perioden van strijd op grote schaal: in de jaren 1402, 1405 en 1407/08. Het Hollandse leger kon echter tegenover Arkel geen succes afdwingen. Alle be-

langrijke beslissingen in de oorlog volgden uit politiek overleg. Omstreeks 1400 was een aanvalslager, ondanks een grote overmacht aan manschappen, nog niet sterk genoeg om een goed verdedigde burcht of stad te kunnen veroveren. De overgave van een kasteel, zoals Hagestein in 1405, was alleen mogelijk door het kasteel te isoleren en uit te hongeren. De wapens misten nog voldoende kracht en nauwkeurigheid om belangrijke schade aan te richten.

Het ridderleger, te paard, bewapend met slag- of steekzwaard, lans en dolk was niet van enige betekenis bij een belegering. De boogschutters met de snelle lange boog of de langzamere, maar nauwkeurige, kruisboog waren het meest doelmatig. Het voetvolk, bewapend met bijlen, pieken, lansen enz., speelde alleen een rol als gravers van verschansingen en bij stormaanvallen op de muren. De blijdes, die als spangeschut nog steeds gebruikt werden, hadden een bereik van ongeveer 250 m, dat wil zeggen dat ze opgesteld moesten worden binnen bereik van de verdedigende boogschutters; ze waren bovendien niet erg nauwkeurig. Het in de veertiende eeuw ontwikkelde vuurgeschut was nog weinig effectief. Men kende de kleine handvuurwapens of loodbussen, die men op de schouder legde en waarmee loden kogels tot 6 cm over niet al te grote afstand konden worden afgeschoten. De kleine steenbussen voor stenen kogels tot ca. 50 kg, de vogelaars, hadden een bereik van 450-600 m maar weinig kracht, zodat de kogels vaak op de muren afketsten. De grote steenbussen of bombarden, waarvan er in het Hollandse leger maar zeer weinig waren, konden met meer kracht kogels van 400 kg over een afstand van 600 m schieten. Door de zeer ingewikkelde wijze van laden kon men echter slechts één tot twee schoten per dag afvuren.

Bij de militaire campagnes voor het beleg van Gorinchem in 1402 en voor het beleg van de kastelen Hagestein en Everstein in 1405, waren er respectievelijk 6.000 en 5.000 man van het Hollandse leger in het veld. Dat waren voor die tijd grote aantallen, zoals onder andere blijkt uit de grootte van de Engelse legers in de Honderdjarige oorlog, die zelden groter waren dan 10.000 man.⁴ Dat de Hollandse legers, ondanks hun grote overmacht, weinig succes boekten, valt enerzijds te verklaren uit de reeds genoemde geringe effectiviteit van de aanvalswapens, maar anderzijds ook door de sterke verdedigingswerken van de burchten en steden. Gorinchem, met haar ongeveer 2.000 m lange stadsmuur en brede gracht, zeven stadspoorten en achttien waltorens, extra bolwerken en een verdedigde singel, kon elke aanval doorstaan. Ook de burchten met woontoren op het binnenhof en zeer dikke muren om binnenhof en voorburcht waren goed bestand tegen elke aanval. Zoals reeds opgemerkt was het ridderleger van weinig betekenis bij een beleg. De heervvaart voor stadslegers was voor zes weken verplicht. Bij langere perioden zonden de steden een gedeelte van hun troepen, dat dan na zes weken werd afgelost

4 K. B. McFarlane, 'War, the economy and social change' in K. B. McFarlane, *England in the fifteenth century. Collected Essays* (Londen 1981) 139-149, aldaar 140; J. Barnie, *War in medieval society. Social values and the Hundred Years war, 1377-99* (Londen 1974) 9.

door een ander deel. Dat wisselen ging vaak met hiaten en niet iedereen kwam opdagen. De ridders trokken soms ook voor korte perioden naar huis om dan, na een aanmaning, al of niet terug te komen. De boeren lieten in de oogsttijd vaak verstek gaan. Het was dus een komen en gaan van manschappen. Elk stadsleger had zijn eigen leiding; of er enige coördinatie tussen de stadslegers was, is onduidelijk; alleen huurlingen waren goed georganiseerd en bovendien bleven zij net zo lang als ze betaald werden. Ze vochten in groepen van 25 man onder een hoofdman en ongeveer twaalf hoofdmannen stonden daarbij onder bevel van één kapitein. Het was om die redenen dat graaf Willem vi in de gehele oorlog gebruik maakte van huurlingen als aanvulling op de stadslegers en vanaf 1408 voor alle garnizoenen en militaire acties alleen nog maar huurlingen inzette.

Vooraf gedurende de militaire campagnes waren de uitgaven voor de legers zeer hoog. De ridders, die voor heerdienst persoonlijk werden opgeroepen met hun 'lansen' bestaande uit twee gewapenden en een knecht per lans, ontvingen in de Arkelse oorlog, ook al duurde de campagne lang zoals in 1405, geen daggeld. Het ridderleger werd wel op kosten van de graaf gevoed. In Hagestein kostte dat per man en per dag 15 groten Hollands, inclusief 8 groten voor wijn. De stadslegers werden door de steden betaald; meestal zorgden de steden zelf voor het voedsel. De kosten voor vervoer, voedsel en sommige wapens bedroegen in totaal ongeveer 9-10 groten Hollands per mandag. Soms, als geen voedsel werd verstrekt, ontvingen de gewapenden 8-10 groten Hollands per mandag.⁵ De gewapende huurlingen, die voor eigen voedsel moesten zorgen, ontvingen 5-7 groten Hollands soldij, een hoofdman 8-12 groten en een kapitein, afhankelijk van zijn status, 10-54 groten per dag. Deze bedragen liggen geheel in lijn met vergelijkbare gegevens voor het Franse en Engelse leger.⁶

De uitgaven voor de Arkelse oorlog bedroegen voor de drie graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen in totaal 265.000 nobel of gemiddeld 24.000 nobel per jaar. Ter vergelijking kunnen de gemiddelde uitgaven van Engeland in de Honderdjarige oorlog dienen, die 210.000 nobel per jaar beliepen, ongeveer negen maal meer.⁷ Zowel in de graafschappen als in Engeland waren de oorlogsuitgaven veel hoger dan het 'normale' inkomen van de graaf of koning in vreedstijd. Die extra uitgaven werden in de Arkelse oorlog voornamelijk betaald door de steden, in de

5 M. Rey, *Les Finances royales sous Charles vi. Les causes du déficit 1388-1413* (Parijs 1965) 406, vermeldt dat omstreeks 1400 een gewapende in het Franse leger ongeveer 220 pond Tournoois per jaar, of 18 groten Hollands per dag kostte. Dit was inclusief alle vervoer, voedsel, wapentuig en bouwkosten van versterkingen en burchten.

6 Rey, *Finances royales*, 403 geeft de soldij voor het Franse leger omstreeks 1400. Door mij omgerekend in groten Hollands bedraagt de soldij per dag voor een gewapende 7-8 groot, een hoofdman 12-16 groot en een kapitein 30-40 groten. M. Powicke, *Military obligation in medieval England. A study in liberty and duty* (Oxford 1962) 210-211 en H.J. Hewitt, *The organization of war under Edward iii, 1338-1362* (Manchester/New York 1966) 36, geven ongeveer dezelfde bedragen voor gewapenden en hoofdmannen in het Engelse leger omstreeks 1350-1380.

7 McFarlane, *War*, 142.

vorm van directe en indirecte belastingen (beden en accijnzen) en leningen aan de graaf. In Engeland, dat relatief minder geürbaniseerd was dan Holland, kregen de boeren en landeigenaren relatief het grootste deel van de lasten toegeschoven in de vorm van directe en indirecte belastingen. Daarbij zorgde de belasting op de wol-export er echter voor dat ook de Vlamingen, Italianen en zelfs Fransen aan de Engelse oorlogsuitgaven minstens voor een kwart mee betaalden.⁸ Ter aanvulling leende de koning voornamelijk van Italiaanse bankiers, Engelse adel, kerk en kooplieden.⁹ Om aan het geld te komen voor de leningen aan de graaf sloten de steden in Holland, Zeeland en Henegouwen wel leningen bij rijke kooplieden en Lombarden, maar vooral verkochten zij lijf- en erfrentebrieven. De graaf garandeerde hierbij soms de rentebetaling, die meestal 10% bedroeg. De leningen van de Engelse koningen werden, na goedkeuring van het parlement, meestal aangegaan met de opbrengst van belastingen als garantie of met een hoge (woeker)rente van 25-30%, die meestal in een 'overeenkomst' (chevisance) verborgen was.¹⁰ Ook de Franse vorsten leenden voor de oorlog, voornamelijk bij de hogere koninklijke ambtenaren, die dan zelf, veelal door uitpersing van de bevolking, voor het te lenen geld moesten zorgen. Pas na 1400, toen de nood hoog was en de schatkist leeg, werd er ook geleend bij Italiaanse bankiers.¹¹

Zowel in Engeland, Frankrijk als in Holland, Zeeland en Henegouwen hanteerden de landsheren dus dezelfde methode om de oorlogsuitgaven te kunnen betalen: de benodigde gelden werden verkregen uit directe en indirecte belastingen en aanvullende leningen. In Engeland lag daarbij de druk voornamelijk op de boeren en landeigenaren, in Frankrijk op steden en boeren en in Holland, Zeeland en Henegouwen voornamelijk op de steden.

Zo op het eerste gezicht lijkt het dat in Engeland en Frankrijk een andere techniek werd toegepast om geld te lenen. De Engelse en Franse koningen leenden direct van grote kapitaalkrachtige bankiers en kooplieden. Graaf Albrecht en graaf Willem vi leenden nauwelijks direct bij bankiers, wisselaars of Lombarden, maar verzochten de steden om extra bijdragen. De graven móesten wel terugvallen op de steden omdat er in Holland en Zeeland nauwelijks rijke Italiaanse of Hanzebankiers en kooplieden te vinden waren. Bovendien konden de graven aan de geldschietters slechts weinig interessante waarborgen geven. De steden waren dus de aangewezen bronnen, die hiervoor dan zelf weer moesten lenen en dit voornamelijk deden door verkoop van rentebrieven, vooral in Vlaanderen en Brabant. Wellicht

8 E.B. Fryde, 'The financial policies of the royal governments and popular resistance to them in France and England, ca.1270-ca.1420' als hoofdstuk 1 in E.B. Fryde, *Studies in medieval trade and finance* (Londen 1983), de pagina's genummerd 824-860, aldaar 840-841. Zie ook McFarlane, *War*, 144.

9 K.B. McFarlane, 'The loans to the Lancastrian kings: the problem of inducement' in K.B. McFarlane, *England in the fifteenth century. Collected Essays* (Londen 1981) 57-78, aldaar 58 en Fryde, *Financial policies*, 839-841.

10 Fryde, *Financial policies*, 839 en McFarlane, *Loans*, 72-77.

11 Fryde, *Financial policies*, 828-830 en 858.

hebben de steden in Engeland en Frankrijk ook wel moeten lenen voor hun bijdragen aan de koningen. Voor een stad als Toulouse is bijvoorbeeld bekend dat zij in 1404/05 van de totale stadsuitgaven van 4600 nobel, 90% voor oorlogsuitgaven aan de koning betaalde.¹² De stad zal in dat geval ook wel hebben moeten lenen.

Vanwege de Arkelse oorlog waren de financiële lasten voor de steden zeer hoog. Om gemiddeld 24.000 nobel per jaar voor de oorlogsuitgaven op te kunnen brengen, moesten de steden hun 'normale' inkomsten uit stadsgoederen, accijnzen, tol- en marktgelden, enz., tot ongeveer het dubbele ervan, aanvullen met extra belastingen, leningen en verkoop van rentebrieven. De oorlogsuitgaven bedroegen voor de steden 50-60% van hun totale inkomen of ongeveer 100-120% van hun 'normale' inkomen in vreedstijd. Dit was echter nog niet alles want er moesten ook renten betaald en leningen afgelost worden. Dit bracht de oorlogsuitgaven op 60-80% van het totale stadsinkomen of op 120-160% van het 'normale' inkomen in vreedstijd.¹³ Dat de steden sterk inteerden, is duidelijk. Het ene gat stopte men vaak met het andere door een oude lening met een nieuwe af te lossen. Doordat er geen continuïteit is in de stadsrekeningen van het begin der vijftiende eeuw, is het niet na te gaan of het hoge uitgavenpeil van de steden na de oorlog werd gehandhaafd. Andere gebeurtenissen, zoals bijvoorbeeld in Holland en Zeeland de strijd om de opvolging van graaf Willem vi, veroorzaakten voor de steden vanaf 1417 weer extra uitgaven, die een vergelijking met de periode van de Arkelse oorlog onmogelijk maken.

In 1402 en 1405 zegde de graaf wel toe voor de aangeane leningen de rente te vergoeden uit de inkomsten van zijn domeinen in Kennemerland, West-Friesland en Noord-Holland. Van enige afbetaling van de leningen of rentebetaling aan de steden valt gedurende de oorlogstijd echter geen spoor te ontdekken: noch in de tesoriersrekeningen, noch in de rentmeestersrekeningen van Noord-Holland en Kennemerland-Friesland is er iets over te vinden¹⁴. Het kan zijn dat de aflossingen en rentebetalingen verricht zijn in de vorm van belastingverlaging, iets wat in de saldirekeningen niet is terug te vinden. Opvallend is namelijk dat in 1402 en 1405 dezelfde grafelijke goederen vermeld worden als garantie voor de rentebetaling. Het is daarom mogelijk dat in 1405 de leningen van 1402 reeds waren afgelost. In dat geval wogen de lasten van de steden minder zwaar dan hierboven aangegeven. Daar staat tegenover dat uit de tesoriersrekeningen van 1413/14 en 1414/15 (die

12 Ph. Contamine, 'Les fortifications urbaines en France à la fin du Moyen Age: aspects financiers et économiques', *Revue Historique* 260 (1978) 23-47, aldaar 35.

13 Zoals hierboven vermeld, blijkt dat waarschijnlijk ook voor enige steden in Frankrijk te gelden, zoals het voorbeeld van Toulouse laat zien (zie noot 12).

14 AGH 1479-1487, de rentmeestersrekeningen van Noord-Holland met een hiaat van 31 december 1407 tot 10 maart 1409; AGH 1573-1584, rentmeestersrekeningen van Kennemerland-Friesland met een hiaat van 24 december 1409 tot 24 december 1410. De grootte van de ontvangsten en uitgaven verschilt niet veel van jaar tot jaar, met uitzondering van die enkele jaren waarin de graaf om een extra bede verzocht (1405, 1407 en 1412).

van 1412/13 ontbreekt) blijkt dat toen pas vele oude schulden door de tesorier werden afgelost.¹⁵

Bij de hierboven beschreven uitgaven van de steden kwamen nog andere, niet nader te kwantificeren, financiële lasten. Zo was er bijvoorbeeld gedurende de militaire campagnes een verlies aan handel. In 1403 kwam graaf Albrecht al overeen met de tollenaars van Woudrichem en Schoonhoven dat, vanwege de inkomstenverliezen, de tol niet langer op pacht maar op rekening gehouden zou worden.¹⁶ Na 1407 werd de situatie nog slechter doordat de rivier herhaaldelijk voor de scheepvaart werd afgesloten, was het niet door Holland, dan wel door Gelre. Ook was er sprake van schade aan de landbouw en, omdat mankracht voor het leger werd opgeroepen, verlies aan productie, ook in de nijverheid.

Er waren voor de steden ook positieve factoren. Als de graaf om beden of leningen verzocht, werd er onderhandeld, niet alleen over de grootte en rente maar ook over een vorm van beloning. Herhaaldelijk wordt vermeld dat de steden, bij het schenken van de rente of de uitstaande lening, enige vrijheden verkrijgen. Een voorbeeld van zo'n schenking is de lening, aangegaan in 1407, waarbij aan de steden van Holland en Zeeland tolvrijdom in Woudrichem en Heusden werd geschonken.¹⁷ Men krijgt echter de indruk dat de graaf zich niet altijd aan zijn woord hield, of als hij dat wel deed, slechts voor korte tijd. Sommige vrijheden werden wel meermalen geschonken. Met de vrede van 1412 waren de handelsbelemmeringen op de Lek en Merwede opgeheven en kon de handel weer opbloeien. Toch beliep de opbrengst van de tol bij Woudrichem in 1413/14 nog niet meer dan 540 nobel. Pas in 1414/15 bereikte de tolopbrengst weer zijn oude niveau van ongeveer 1200 nobel per jaar.

Over de gevolgen van de oorlog voor de ridderschap valt maar weinig te zeggen. Er zijn geen bronnen met gegevens over de financiën van de edelen die meestreden in de oorlog. Slechts enkele terloopse mededelingen in de tesoriersrekeningen maken duidelijk dat de ridderschap slechts door voeding voor zijn diensten betaald werd. Dit is in tegenstelling tot de Engelse en Franse ridderschap in de Honderdjarige oorlog. In die legers werd de adel rijkelijk betaald. Voor het Franse leger zijn de soldijlijsten van omstreeks 1400 bekend. Daaruit blijkt dat een baanderheer, naast de voeding, ongeveer driekwart nobel per dag ontving, een ridder (geen kapi-

15 Uit de tesoriersrekening AGH 1267 over 1413/14 volgt dat ongeveer 15.000 nobel van bijzondere inkomsten (bede, 50e penning voor de welgeborenen, een bijdrage van de ridderschap, extra inkomsten door verkoop van goederen en vrijheden) gebruikt werd voor het aflossen van oude schulden. In de volgende tesoriersrekening AGH 1268 over 1414/15 wordt nauwelijks meer voor oude schulden betaald. De uitgaven en inkomsten zijn dan ook weer terug op het oude niveau: 'normale' inkomsten van ca. 17.500 nobel en bijzondere inkomsten 4100 nobel per jaar. Bij bovenstaande dient opgemerkt te worden dat op Pasen 1412 de Engelse nobel 10,4% lichter werd. De opgaven in de tesoriersrekening zijn, om te kunnen vergelijken, hiervoor gecorrigeerd.

16 AGH 201 f. 40^v.

17 W. Prevenier en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*, deel I 1276-1433. *Tweede stuk. Teksten* NGP Grote Serie 202 ('s-Gravenhage 1987) 418.

tein) eenderde nobel en een kapitein een halve nobel.¹⁸ Vooral in de eerste fase van de Honderdjarige oorlog ontving de Engelse ridderschap bovendien een groot deel van de buit die in die 'war of raids' gemaakt werd.¹⁹ De ridderschap uit de drie graafschappen – de Henegouwse ridders streden mee tot 1406 – kon niet in buit delen want die was er nauwelijks. Ook speelden de ridders, militair gezien, geen enkele rol van betekenis, wat hun status niet ten goede kwam. De steden, die het geld voor de oorlog verschaften, wisten hun positie bij de graaf, ten opzichte van de ridderschap, te versterken. Zo kon de graaf de ridderschap in 1408 dwingen mét de steden soldij voor de huurlingen te betalen en in 1410 ook mee te betalen aan het morgengeld en de honderdste penning. Het lijkt erop dat de ridderschap niets bij de oorlog gewonnen heeft, maar er waarschijnlijk op achteruit is gegaan. Dit is in tegenstelling tot de Engelse ridderschap, die zeer verrijkt uit de oorlog kwam en ook tot de Franse adel die, ondanks een oorlog met grote verwoestingen op eigen grondgebied, zich in die tumultueuze tijd door allerlei, vaak frauduleuze, handelingen ten koste van de koninklijke schatkist wist te verrijken.²⁰

Aan het einde van de oorlog had graaf Willem bereikt waar hij op uit was geweest: Arkel was uitgeschakeld. Daarvoor was echter wel elf jaar oorlog gevoerd. De indruk bestaat dat die oorlog niet persé zolang had behoeven te duren. Jan van Arkel was immers in 1406 al grotendeels uitgeschakeld. Willem van Arkel wilde toen vrede. Toen in 1409 de Arkels hun bezit aan de hertog van Gelre hadden opgedragen, ondernam die ook talloze vredespogingen. Het lijkt er daarom op dat de grote haat die Willem ten opzichte van Jan van Arkel koesterde en waarschijnlijk ook zijn 'eer' hem ertoe bewogen de strijd te winnen en die daarom tot het bittere, lees kostbare, einde voort te zetten. Omdat het Hollandse leger echter niet in staat was om beslissingen af te dwingen, kon dat einde alleen bereikt worden door aanhoudende druk, een slijtageslag waarbij de weerstand van de partijen op de proef werd gesteld, en door politiek overleg. De oorlogsuitgaven werden echter voornamelijk naar de steden doorgeschoven en graaf Willem zelf kende geen financiële druk. Zoals hierboven beschreven, wist de tesorier Willem Eggert na de oorlog, door middel van bijzondere inkomsten als meerjarige bede, verkoop van vele grafelijke goederen, vrijheden en handvesten, het grootste deel van Willems schulden af te lossen.

De rol van de hertog van Gelre, Reinald iv, is onduidelijk gebleven. Na tot 1406 alleen maar pogingen tot bemiddeling tussen Arkel en Holland gedaan te hebben, verklaarde hij in 1407, toen de Arkels dreigden ten onder te gaan, na goedkeuring

18 Rey, *Finances royales*, 403. De Engelse ridderschap, vooral zij die de leiding hadden in het leger en/of troepen leverden op contract ('indenture') werden hiervoor ruimschoots beloond met land of opbrengsten uit land en belastingen (Powicke, *Military obligation*, 171-172).

19 McFarlane, *War*, 141; Barnie, *War in medieval society*, 34-37.

20 McFarlane, *War*, 148; Rey, *Finances royales*, 'Troisième partie. Les causes d'un déficit', p.570-607 en Fryde, *Financial policies*, 858.

van ridderschap en steden, Holland de oorlog. In de periode van 1408 tot 1412 vond er nauwelijks enige strijd plaats en toen de oorlog dreigde echt te beginnen, sloot hij vrede en deed hij afstand van de Arkelse bezittingen die hem in 1409 waren opgedragen. Was dit onder invloed van de Gelderse steden, die hun scheepvaart, en daarmee hun handel, op de Waal en de Zuiderzee belemmerd zagen? Of zag de hertog geen heil in een oorlog die nog slechts ging om het zeer kleine bezit van Gorinchem met het omliggende land, dat bovendien geheel door Holland omsingeld was?

In de inleiding tot deze studie zijn verscheidene vragen gesteld, waarvan de meeste beantwoord konden worden. Een enkele vraag, en ook gedurende de studie opgekomen nieuwe vragen, konden echter niet alle volledig en eenduidig beantwoord worden: er ontbraken teveel gegevens. Een vraag die bijvoorbeeld blijft intrigeren is, waarom Arkel door middel van een oorlog uitgeschakeld moest worden. Waren er geen andere, minder onbesuisde, middelen om dat te bereiken of hadden graaf Albrecht en Willem van Oostervant geen oorlog met Arkel verwacht en aangenomen dat Arkel zich op zijn allodiaal bezit, dat met slechts twee relatief kleine steden economisch niet erg sterk stond, nagenoeg zonder enig verweer, zou terugtrekken? Werden zij, en de steden die Albrecht steunden, daarom verrast door Arkels ontzegbrief? Het lijkt toch duidelijk dat Arkel, veel sterker dan een Pouwels van Haastrecht of Brunstijn van Herwijnen, zich zou verzetten. Ook kan men zich afvragen waarom na de eerste schermutselingen, de vete in het voorjaar van 1402 niet op de toen gebruikelijke wijze door een zoen kon worden opgeheven, maar een beleg op grote schaal georganiseerd moest worden. Was het om glorie te behalen na de weinig succesvolle Friese oorlog, of waren toch de gekwetste 'eer' over de verbanning in 1393 van de 'ouderwets feodale' Henegouwse ridder, die Willem van Oostervant was, en de daardoor gekoesterde haat voor de bewerker van die verbanning, de geduchte Jan van Arkel, de voornaamste drijfveren voor de oorlog? Een oorlog die zijn stempel zo zou drukken op de graafschappen en geen ruimte meer liet aan graaf Willem voor enige buitenlandse politiek en voor steun aan zijn zwager hertog Jan van Bourgondië. Een oorlog die ook de handel aanzienlijk hinderde en de steden daarbij onder zware oorlogslasten gebukt liet gaan. Had Devillers dan toch gelijk met zijn citaat uit een anonieme kroniek: 'Le duc Guillaume avait voué une haine implacable à ce vassal félon'?²¹

21 L. Devillers, 'La guerre de Hollande de 1401 à 1412', *Compte Rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins* 4e Série 12 (1885) 192-244, aldaar 204.

Summary

The Arkel war, 1401-1412

Political, military and economical aspects

In the early fifteenth century the major event in the political history of the county of Holland was the Arkelse oorlog (Arkel war), fought between 1401 and 1412 by Albrecht of Bavaria, count of Holland (and Zeeland and Hainault), and his son William of Ostrevant (the future Count William vi), against John v, lord of Arkel. During this period Holland was supported by the counts of Cleve, whilst the town of Utrecht backed Holland during the first four years of the war. The bishop of Utrecht entered the war on Holland's side during the latter half of 1405. John of Arkel was more or less on his own until the autumn of 1407 when his brother-in-law Reinald iv, duke of Guelders, declared war on Holland in support of Arkel. When, in 1409, the Arkels receded into the background the war was fought mainly between Holland and Guelders.

John of Arkel came from a noble family with much of its property as allodium in the 'Land van Arkel' and the 'Land van der Lede' with the towns of Gorinchem and Leerdam, an area bordering on Holland, Guelders and the bishopric of Utrecht. In seven generations spanning 150 years the lords of Arkel had become very wealthy by, among other things, financing the development of land in the 12th and 13th century and providing military and financial support to the counts and dukes of Holland, Guelders and Brabant. They also increased their wealth by marrying into rich families. John v of Arkel married Johanna of Gulik (Juliers), the sister of the dukes of Guelders, William i and Reinald iv. By doing so, John v obtained the 'Land van Mechelen' (Malines) in Brabant, an area of 35,000 ha (87,500 acres), as dowry.

Around the year 1400 the Arkels ruled over at least 11,000 ha (27,500 acres) of fertile land, 7,800 ha (19,500 acres) as allodium and the remainder as fiefs, mainly in Holland. These figures do not include the relatively small property of Pierrepont in the county of Bar in the northeast of France, the land in Zeeland which was still waiting to be developed, and the 'Land van Mechelen' which Arkel had mortgaged. At the land prices then current, the value of the estate amounted to some 132,500 nobles. The yield of this estate, together with the income from at least twelve manors, numerous rents, tithes and toll-duties and several important offices held by Arkel, would have provided him with an annual income roughly equal to the receipts of the treasurer of Holland and Zeeland in 1400, i.e. 15,000

nobles. In view of their wealth and the size of their income it is no wonder the Arkels had much political influence in the county of Holland and were able to live in great splendour. Their 'court' for instance included a treasurer, several stewards, clerks, a herald and pipers.

Politically they had been among the leading members of the Kabeljauwen (Cod party) since 1351 and had assisted in bringing William v of Bavaria to the seat of the counties of Holland and Zeeland. Otto, lord of Arkel, the father of John v of Arkel, had stood in great favour with Albrecht of Bavaria, then ruwaard (proxy) for William v. In 1385, when he was only 23 years old, John of Arkel had already become a member of Albrecht's Council. When in 1392/93, following the murders of William Cuser and Aleid of Poelgeest, the hostilities between the Kabeljauwen and the Hoeken (Hook party) flared up again, the Kabeljauwen won and were able to dominate Albrecht's government. William of Ostrevant, who had been sympathetic to the cause of the Hoeken, incurred the displeasure of his father, and John of Arkel became deputy-leader of the Council, and the first man under Albrecht and treasurer of Holland and Zeeland. Because of his position however, Arkel made many enemies, not only the Hoeken but also other nobles who considered Arkel too dominating. Albrecht's son William considered Arkel a competitor for Albrecht's favours and consequently a mighty enemy.

When in 1394 William was reconciled with his father, one of his first acts was intended to undermine Arkel's position. In that year he signed a treaty with the count of Cleve for mutual support against Arkel. Then he started to work on the removal from power of two of Arkel's main supporters. In 1396 Pouwels of Haastrecht lost his position, followed in 1397 by Brunstijn of Herwijnen. To this end it was arranged that they first lost their offices and were then charged with real or fictitious financial malversations. This was followed by proceedings against them resulting in their losing their fiefs and being exiled from the counties. When in 1400 William of Ostrevant considered himself strong enough to move, he dealt with John of Arkel in the same way. First Arkel lost his important offices and was ousted from Albrecht's Council. Then in early 1401 there followed a charge of unknown content but apparently sufficiently severe to enable proceedings to be brought against Arkel. The result was a sentence of loss of fiefs and exile from the counties. These proceedings were first instituted in Zeeland and led by William and then in June 1401 in Holland, led by Albrecht. However, Arkel was a man of great wealth and power and he decided not to flee to Guelders or Brabant, as Pouwels of Haastrecht and Brunstijn of Herwijnen had done, but to stay and fight the sentence. On August 21st 1401 he declared war on Albrecht and William.

This war was not a revival of hostilities between the Kabeljauwen and the Hoeken, as not one member of the Kabeljauwen supported Arkel. Also, the war had not started because, as has been suggested, Arkel tended increasingly towards Guelders. Arkel did not have any hand in the politics of Guelders, his property in Guelders

amounting to only 5% of his total estate, and in 1401 it was highly unlikely that John of Arkel's son William would be a candidate for the succession of Reinald iv as duke of Guelders. At that time William i was duke of Guelders and his brother still had to succeed him. Also, Holland had no territorial claims on the allodium of Arkel. No, the most important reason for the fight against Arkel was William of Ostrevant's wish to rid himself of his competitor and enemy before he would succeed his old father as count of Holland.

The towns in Holland and Zeeland were prepared to support the count in his fight against Arkel. For a long time the towns had used the principal town of the 'Land van Arkel', Gorinchem on the river Merwede, as a transit port for goods going up and down the river to and from Germany and Brabant, in order to avoid paying the heavy staple duties at Dordrecht. However, in March 1401, Albrecht had considerably reduced these duties, thus removing the need for the towns to use the port of Gorinchem. By charging toll-duties, Arkel now formed nothing but a hindrance to their trade. The same was true for the town of Utrecht, whose trade was similarly hindered by Arkel operating from his castles on the river Lek, Hagestein and Everstein.

The Arkel war forms a typical example of medieval warfare with its short military campaigns alternating with long periods of truce. As violations of the truce were numerous, negotiations and arbitrations were almost continuously taking place. The eleven years of war saw only three periods of fighting on a major scale.

In 1402 the castle and town of Gorinchem were besieged. The army of the count of Holland consisted of some 6,000 men who surrounded the town and castle. The defenders numbered 2,000 at most. However, the artillery on both sides was limited in effect and the main events of the siege were the sorties of the defenders directed against the bulwarks of the enemy, during which they managed to capture a number of knights of Holland, Zeeland and Hainault. The siege ended after twelve weeks without success for Holland. The period that followed was an uneasy one for both sides. This came to an end when in October 1403 a truce was negotiated for a period of one month with extensions every month until May 1404, when a truce for four years was negotiated following mediation by John of Bavaria, the second son of Albrecht and bishop-elect of Liège. In December 1404 however, Count Albrecht died and the truce was violated. The new Count William vi implied that this was John of Arkel's fault, but facts indicate that it was William's doing. Indeed on Christmas Day 1404 he already requested an extra tax, to run for several years, with the purpose as he explained, of financing his fight against Arkel. In January 1405 he also renewed the treaty with the town of Utrecht against Arkel.

Small bodies of men at arms from Holland started to burn and plunder and at the end of February Arkel retaliated by attacking Woudrichem, one of the main towns to levy toll on the river Merwede, across the river from Gorinchem. Following the attack, Count William started to make full scale preparations for another

fight: laying siege to Arkel's castles on the south bank of the river Lek, Hagestein and Everstein. In March, Holland commenced the construction of a blockhouse between the town of Vianen and Hagestein. The count also called out 'heervart' for April (a feudal levy based on the obligation for towns and peasantry to serve in the count's army for six weeks without pay) and, together with his ally the town of Utrecht, laid siege to the castles. After six weeks, when another three blockhouses had been built, the army returned home, leaving some 400 mercenaries in the blockhouses to maintain the blockade on the castles. However, Arkel succeeded in providing his castles with large amounts of supplies, thus forcing Count William to lay another siege. In August 1405 the count called out a large army, but as it was harvest time many failed to show up. Only after repeated requests did he manage to bring together some 5,000 men by September. This number included the army of some 1,000 men from the town of Utrecht and the vassals the bishop of Utrecht brought with him, and 800 mercenaries. Additional blockhouses were built, all of them connected by means of a wide ditch and an earthen wall topped with wattle fences. Behind this so called 'tuin' (fence) the militia from the towns and the mercenaries were encamped. In spite of the facts that William's army heavily outnumbered the besieged and that the count had brought with him a substantial artillery of four or five large 'steenbussen' (bombards) and at least thirty smaller pieces called 'vogelaars' (veuglares), no direct military result could be obtained. It was only because of starvation and the cold winter weather that the castles were forced to surrender at the end of December in 1405.

There now followed a period of truce, extended over and over again for short periods until April 1407 when Count William was unexpectedly able to take possession of the 'Land van Arkel' and the 'Land van der Lede' including Gorinchem and Leerdam. After five years of war which had constituted a heavy financial burden and had hindered trade, many citizens of Gorinchem had become discontented with the Arkels and wanted peace with Holland. In addition John of Arkel and his only son William could not agree on the strategy to follow. The father wanted to continue the war, whilst the son wanted to negotiate for peace. In 1406 the discontented people joined forces with William of Arkel and were able to expel his father. However, since peace negotiations with the count of Holland remained without result, William of Arkel was also expelled in February 1407, and the citizens of both Gorinchem and Leerdam commended themselves to the care of Count William. The count offered the towns generous charters and donated 12,000 nobles to those citizens who had brought about the transfer of the towns.

In September 1407 however, Gorinchem and the 'Land van Arkel' were again lost when William of Arkel surprised the town with a small body of armed men from Guelders. Count William then assembled his troops to recapture Gorinchem but was halted when Reinald IV, duke of Guelders, declared war on him. Troops of both sides were sent to Gorinchem but did not clash; after they had supplied

Gorinchem with new provisions, the duke of Guelders and his army retreated. The situation now became unclear. Count William sent mercenaries to the fortresses and castles around Gorinchem and both the count and the duke called up their armies of knights and town militia. No fighting took place however, and an uneasy truce was once again established. During this period, which lasted until April 1409, both sides built fortresses and bulwarks east of Gorinchem and blocked the river Merwede for all shipping.

In April 1409 John of Arkel decided to renounce his rights on the 'Land van Arkel' and Gorinchem and dedicated his allodium to the duke of Guelders. It is most likely that he was forced to do so, being completely surrounded by his enemy and at the end of his financial resources. Count William could not accept this transfer, but his brother John of Bavaria was able to mediate another truce to last until Easter 1412 (April 3rd). In spite of several minor violations the truce held until spring 1412. Then troops were again assembled, first near Gorinchem, then near the town of Amersfoort. There had already been skirmishes between Guelders and Amersfoort since 1408. In that town, which came under the jurisdiction of the bishopric of Utrecht, two factions existed, one supported by Holland, the other by Guelders. When in 1408 the faction favoured by Holland came to power, Guelders tried repeatedly to overthrow them. Now in 1412 skirmishes again started around Amersfoort and in the nearby Veluwe area. Troops of Holland plundered villages in the Veluwe area and Guelders replied by plundering the property of nobles supporting Holland.

In the meantime negotiations for peace had started. This time the mediators, John of Bavaria and the bishop of Utrecht, Frederik of Blankenheim, were successful and a peace treaty was signed on July 26, 1412. One of the conditions of the treaty was the sale of the 'Land van Arkel' including Gorinchem to the count of Holland for 100,000 French crowns. The Arkels again renounced all their rights. William of Arkel signed the treaty, but his father was not allowed, or did not want, to have part in it.

From a military point of view the war had been unsuccessful. Military campaigns had resulted only in the surrender, and even then because of starvation, of the castles Hagestein and Everstein; the main results were achieved by diplomacy. The army of the count of Holland, in spite of heavily outnumbering Arkel's troops, had not been able to force any decision. About 1400 the besieged were still in a stronger position than the besiegers.

Arms at that time consisted of personal weapons like sword, lance, spear, pike, and bow, and siege appliances such as missile-throwing equipment and firearms. The chivalry, mounted on their chargers and armed with a two-handed sword with double-edged blade or with a so-called hand-and-a-half sword with a sharply tapering blade used for thrusting, lance and dagger, did not play any role during a siege. At most they could, dismounted, command the bodies of men at arms. Of those

the archers with longbow and crossbow were the most effective. The other men with their axes, clubs, pikes and such were used as diggers, sappers, and for attacks on the walls of the town or castle by battering or mining.

The trebuchet was still in use as the missile-throwing weapon. It could throw stones of 50 to 250 kg over a distance of some 250 m. However, the trebuchet was not very accurate and was therefore mainly pointed at 'soft' targets like gate doors and the tops of battlements.

In the course of the fourteenth century firearms were developed and around 1400 three types were available in Holland. In the first place the hand-firearm, the 'loodbus', which was fitted with a wooden or iron tailpiece and was supported on the shoulder or on a wall. Lead ball shot of calibres up to 6 cm could be fired. The next type was the 'vogelaar' or veuglaire, a cannon shooting stone balls of up to some 50 kg in weight. The cannon consisted of a barrel and exchangeable gunpowder chambers and was usually supported on a wooden trestle or block. Its range was about 450 to 600 m. The largest type of cannon was the 'grote bus' or bombard, which could project stone balls of 250-400 kg over distances of some 600 m. The bombard had a fixed gunpowder chamber, and loading the bombard with gunpowder, sealing the chamber and inserting the cannonball was a very complicated and time-consuming business. These weapons managed only one or two shots per day. Since the cannon were mostly made of steel hoops forged together, and therefore not very strong, they could easily burst. Consequently only a relatively weak gunpowder mixture could be used.

Until 1408 the army of the count of Holland was composed of a considerable body of knights combined with the militia of the towns, if necessary complemented with mercenaries and peasants for digging. The knight-vassals were called out on a personal basis and had to bring with them a certain number of 'lances'. About 1400 in Holland a 'lance' usually consisted of two mounted men at arms and a valet. The number of 'lances' to be brought depended on the wealth of the knight in question. The militia of the towns was called out by 'heervaart'. Every town had to supply a certain number of men between 20 and 60 years of age for a period of six weeks. When the men were required over longer periods, the town quota were split and called out in succession. The relieve had to take place every six weeks and often the 'old' troops had left before the fresh troops arrived, if they arrived at all. Moreover the training of these troops left a lot to be desired. Thus the use of the 'heervaart' to call out the town militia had many disadvantages. It was as a result of this, that from 1408 onwards the count used mercenaries for the garrisons of his castles and fortresses. They were well-trained and, provided they were paid, stayed as long as one wished. These mercenaries, some of them English archers, were organized in groups of 25 men under command of a 'hoofdman', a sergeant. Usually the town militia was called out in bodies formed from the town quarters and the companies of bow-men (schutten). The latter, better trained, formed the nucleus of the militia.

The municipality was in command. Only a few towns, like Dordrecht, Delft, Haarlem and Utrecht, were in the possession of bombards. Most of the towns had only vogelaars and loodbussen. These firearms were limited in effect; the bombards could only fire one or two shots per day and, because of gas leaks from the connection between the gunpowder chamber and the barrel, the cannonballs of the vogelaars did not have sufficient velocity and often glanced off the walls.

The larger towns and castles had strong fortifications. This was also true for Gorinchem, a medium-sized town with an area of 27 ha and some 3500 inhabitants. The town had a thick curtain wall of masonry and a wide moat. There were seven gates and eighteen flanking semi-circular and rectangular wall towers. The majority of these towers stood at the west side of the town. At the east side however, the smaller number of towers was compensated for by twin moats with a rampart in between and a barbican at the east gate, the Burchpoort.

The castle, which was situated some 600 m east of the Burchpoort, was built shortly before 1290. It is estimated that the castle with its inner and outer ward occupied a rectangular area measuring 70 by 80 m. The Great Tower with the Hall, three timbered chambers, storerooms and a chapel, stood in the inner ward or courtyard. In the outer ward were located timber-framed buildings for the domestic staff, stores, stables and also a horse-mill. There were three gates with drawbridges. The other Arkel castles, Hagestein and Everstein, were similarly laid out. The heavy defenses of the castles and Gorinchem were sufficient to repel the enemy.

It is evident that the Arkel war constituted a heavy financial burden for all parties involved. As no data were available for Arkel, Utrecht and Guelders, the expenditure involved in the war and the manner of its finance could only be estimated for Holland, Zeeland and Hainault. Expenses included the keep of the army and garrisons, the construction and repair of fortresses and castles and the purchase of arms. In addition there were payments for ransom, reparations, rewards for nobles who changed sides, the purchase of Gorinchem and the expenses made during the numerous meetings and arbitrations.

During the Arkel war the chivalry did not get paid during a call-out, not even when they had to remain for extended periods. They did however receive hospitality in the count's mess. During the siege of Hagestein in 1405 the sum paid for this per day and per man amounted to some 15 groten Hollands (0.15 noble), including 8 groten for wine. The towns took care of their own militia. Accounts from a few towns in Holland and Zeeland over the years 1407/08 and 1412 show that the 'all-in' man-day costs, i.e. all costs paid for by the town, amounted to 9-10 groten per militiaman. The mercenaries had to pay for their own food and arms and received a pay of 5-7 groten per day.

In the years 1402, 1405 and 1407/08, the war expenditure amounted to some 50,000 nobles per campaign. In the years 1401, 1403 and 1404 the expenditure was almost nil, and from 1409 to 1412 most of the 7,000 nobles spent went towards repairs to

castles and the construction of bulwarks. From the accounts available it can be calculated that the treasurer of Holland and Zeeland paid 76,500 nobles for the armies and building costs and 63,600 nobles for other expenses. This is by no means the total amount. Some treasury accounts have been lost and the same goes for the accounts of the stewards, who also paid for some of the expenses. These additional expenses had to be estimated. The results show a total expenditure, paid for by the count, of some 170,000 nobles, or an annual average of 15,500 nobles. This is roughly equal to the total expenditure of the treasurer of Holland and Zeeland during one year of peace. The war was financed by a number of means such as grants from the towns, additional taxes, excise duties and loans. The count borrowed mostly from the towns, which in return received permission to sell life or hereditary annuities. In order to allow these additional monies to be received quickly and regularly, the treasurer modified his collecting system several times. Thus in 1405 he changed a year-to-year tax into a tax fixed for several years and in 1408 it was decided that no longer should the towns pay the mercenaries directly but, in order to establish proper control, through the treasury. In 1408 the chivalry, until then exempt from any direct financial contribution, were requested to contribute to the pay of the mercenaries, and in 1410 they were forced to contribute to the specially introduced taxes on wealth. In addition the nobles were forced to take over personally several outstanding debts of the count.

The towns however were saddled with what was by far the major part of the war expenses, paid by the treasurer. These expenses had to be added to the expenditure for their own militia, which amounted to some 95,000 nobles. The total expenditure of the towns thus came to about 265,000 nobles. Especially in those years of military campaigns the burden was heavy and the towns were unable to pay these additional expenses from their normal resources. They required a doubling of their income, which was achieved by loans and the sale of annuities. Thus in 1402 the towns of the three counties borrowed 17,500 nobles, in 1405/06 they borrowed 32,000 nobles and in 1407 Holland and Zeeland borrowed another 13,450 nobles. In 1412 the towns had to extend grants to the count for the purchase of Gorinchem and consequently had to borrow 48,500 nobles. I have calculated that some 25-30% of the towns' total income went towards the militia. Together with the count's loans, grants, increased taxes and so forth, the outlay for the war amounted to 50-60% of the towns' total income. Since about half of this total income was made up of loans and the income from annuities, interest had to be paid. Including these charges, the overall war expenditure of the towns amounted to 60-80% of their total income, or 120-160% of their income excluding the loans. Needless to say that the wealth of the towns declined considerably during this period.

For the towns of Holland and Zeeland only, the total burden amounted to 270,000 nobles, including the charges. This is about nine times the estimated normal annual income of all the towns in the two counties together. Since the additional ex-

penditure could only be paid for by some kind of loan, the interest and loan repayments increased continuously and presented an almost insurmountable problem. Sometimes, when the count provided a guarantee for the interest payable, a slight relief was obtained.

Little is known about the consequences of the war for the chivalry. Most likely the nobles did not gain anything. They had played no military role of significance and there had been no spoils to take home. On the contrary, they had to pay for the mercenaries and the taxes on wealth. The towns also, as the moneylenders, had been able to improve their position with the count of Holland, at the expense of the chivalry.

For Count William VI the war had brought what he had wanted in the first place: Arkel had been eliminated. However, it had taken eleven years of war to achieve this. If we look at the facts, the long and costly war appears to have been unnecessary. Indeed, John of Arkel was already more or less eliminated in 1407 and his son William had tried to negotiate for peace. After the Arkels transferred their estate to the duke of Guelders in 1409, the duke himself had also tried to establish peace and had repeatedly requested for negotiations to start. It looks as if the war could have been ended in 1407, or 1409 at the latest. In all probability, the hatred Count William had fostered against Arkel and his 'chivalric honour' had compelled him to fight the war to the bitter, and costly, end. Since this end could not be reached by military force, it had to be achieved by diplomacy and the purchase of the 'Land van Arkel' and Gorinchem at a very high price.

Bijlagen

A. Verwerking van financiële gegevens uit de archivalia

Om een indruk te krijgen van kosten en kapitaal-vernietiging, veroorzaakt door de Arkelse oorlog, is het essentieel een inzicht te hebben in de voor die tijd geldende financiële administratie en het muntwezen van het graafschap Holland en Zeeland, het bisdom Utrecht, het hertogdom Gelre en van de steden in die gewesten. Van de heren van Arkel is geen administratie aanwezig, wat ook geldt voor Gorinchem in die periode. Wel is bekend dat er in Gorinchem in die tijd geen eigen munt was.¹ De periode die beschouwd wordt, en dan vooral de laatste decennia van de 14e eeuw, kende algemene muntontwaarding en vele verscheidene munten in circulatie. De gouden munten waren vooral bedoeld voor de grotere transacties en voor de internationale handel. Voor het lokale en regionale verkeer gebruikte men voornamelijk de zilveren munten.

A.1. De gouden munten

Nadat vanaf 1395 tot 1399, onder aandrang van de Hollandse steden, in Holland en Zeeland een verdrag van vaste muntwaarden had gegolden, waarbij de aanmunting was stop gezet, ontstond er, net zoals in de voorgaande perioden, een sterke muntverzwakking. Dit werd onder andere veroorzaakt door de geldbehoefte voor de Friese oorlog. Er volgde toen op 17 mei 1401 een revaluatie van 33 procent.² Maar onder andere ten gevolge van de Arkelse oorlog ging de muntverzwakking in Holland door en waren in 1404 de waarden alweer 10 procent gedaald. Toen Willem vi graaf van Holland werd, probeerde hij aan deze situatie een einde te maken door in 1405 de muntwaarden weer op het peil van 1393 te brengen. Hij introduceerde hierbij een nieuwe gouden munt, de engel. Van deze munt werden er maar weinig geslagen en het waren de Wilhelmusgulden, met de zelfde intrinsieke waarde als de Albertusgulden van 1378, die het meest in omloop waren.

In 1406 sloot Willem vi een nieuw muntverdrag met de steden, waarbij tevens een muntrevaluatie van 50 procent, tot de waarde van 1393, werd ingevoerd. Dit verdrag was voor vijf jaar geldig en zorgde inderdaad voor een stabilisatie tot 1411. Daarna werd de Munt weer heropend en een nieuw gouden schild, het Wilhelmusschild geïntroduceerd. De muntontwaarding begon toen weer, te meer daar ook in Frankrijk in 1411 een devaluatie van de kroon plaats vond en in Engeland in 1412 de nobel iets verlaagd werd.³

1 H.E. van Gelder, 'De muntslag te Gorinchem', *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 67 (1980) 225.

2 H.E. van Gelder, 'Het Hollandse muntwezen onder het huis Wittelsbach', II, *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 46 (1959) 38, 41-42.; J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ± 1390-1477* (Hilversum 1985) 170.

3 Van Gelder, *Wittelsbach II*, 42, 49-51 en Marsilje, *Leiden*, 174.

In Gelre was gedurende deze tijd de muntontwaarding nog sterker. Zo was de gouden gulden regelmatig gedaald van 23 karaat tot 12 karaat in 1402.⁴ Men sprak dan ook over de Gelderse gulden als de 'rode' of 'quade gulden'. Hertog Reinald begon in 1402 met een nieuwe gulden, gelijk aan de Rijnlandse of Rijnse gulden, maar veel succes had dat niet en op 23 mei 1402 volgde er alweer een nieuwe muntordonnantie. Er kwamen toen nieuwe guldens van een waarde die weer langzamerhand gelijk werd aan de rode gulden.⁵ Deze Reinaldusguldens werden ook wel Arnhemse-Rijnse of nieuwe Arnhemse-Rijnse guldens genoemd.⁶

Wat betreft het bisdom Utrecht werd in het Oversticht voornamelijk de Arnhemse gulden gebruikt, terwijl in het Nedersticht de Hollandse gouden munten domineerden.⁷

Naast deze bovengenoemde inheemse gouden munten werden ook gouden munten uit andere gebieden gebruikt. Deze waren meer waardevast en hadden de voorkeur, speciaal voor transacties op langere termijn. Dit waren bijvoorbeeld de Rijnlandse gulden, de Engelse nobel en de Franse kroon.

A.2. De zilveren munten

Ondanks de in omloop zijnde gouden munten waren het toch de zilveren munten die in het lokale en regionale financiële verkeer werden gebruikt, hoe de bedragen in de rekeningen dan ook werden vermeld.⁸

In Holland waren, naast de penning, de groot en dubbele groot of plak het voornaamste betaalmiddel. Deze munten ondergingen een sterkere muntverzwakking dan de gouden munten. Het zilvergehalte ervan daalde steeds tot er weer een revaluatie volgde en het proces weer van voren af aan begon. Alleen ten tijde van de muntverdragen bleef de groot stabiel.

In 1405 werden er door Willem vi ook halve- en kwartgroten geïntroduceerd. De Hollandse kwartgroot heette 'tuinken', afgeleid van de Henegouwse dubbele groot, de tuin. In 1408 werd door Willem vi geboden in plaats van de groot het Vlaamse botgen = 8d. te gebruiken. Dit gebeurde waarschijnlijk omdat de Hollandse Munt stilstond en er een tekort aan munten was ontstaan.⁹ Na de beëindiging van het muntverdrag in 1411 werd de leeuw ingevoerd, die een waarde had van anderhalve groot. In 1412 was echter die waarde al gedaald tot 1½ groot.¹⁰

Alhoewel in Holland de waarde van de groot op 6 of 8 rekenpenning was gesteld, varieerde deze waarde in de praktijk, zoals tabel A.1. laat zien. Deze groot had nog steeds een intrinsieke waarde, al varieerde die steeds, maar de penning had zijn intrinsieke waarde verloren en werd gedefinieerd als het zoveelste deel van de groot.¹¹

In Gelre was de oorspronkelijke groot zo sterk in waarde gedaald dat daar de plak van twee groot het meest gebruikt werd. Reinald iv introduceerde in 1402 een nieuwe zwaardere dubbele groot, maar al snel gevolgd door een lichtere munt, die voor vier groot gold. Deze munt werd in Nijmegen 'meeuw', in Arnhem 'blenk' en in Zutphen 'coppert' genoemd. Evenals bij de gouden munten had een voortdurende muntverzwakking plaats.¹²

4 H.E. van Gelder, 'Oost-Nederlands geld omstreeks 1400', *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 67 (1980) 48.

5 R. Wartena, *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46* (Zutphen 1977) 138-211.

6 H.E. van Gelder, 'Coins and accounts in the eastern Netherlands' in *Coinage in the low countries (880-1500)*, 3rd. *Oxford symposium on coinage and monetary history*, N.J. Mayhew ed. (Oxford 1979) 203-215, aldaar 208-210.

7 Gelder, *Coins*, 212 en 214.

8 Marsilje, *Financiële beleid Leiden*, 148.

9 Marsilje, *Financiële beleid Leiden*, 176.

10 Van Gelder, *Wittelsbach* II, 51.

11 G.M. de Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer 1394-1400* (Groningen 1986), xlvii-xlviii.

In het Oversticht werden vanaf 1398 dubbele plakken gebruikt, in Deventer 'brede plakken' en in Holland Deventerse, Hasseltse of Rheense 'ganzen' genoemd.¹³ In het Nedersticht gebruikte men de Hollandse groot, die men wit noemde.¹⁴ Net zoals in Holland werd de wit steeds minder waard.

Bij de zilveren munten is er dus een grote verscheidenheid, niet zozeer in de naam als wel in de waarde. Men gebruikte zware en lichte groten, oude en nieuwe, goed en licht-slecht geld. Hierbij komt dan nog dat in vele rekeningen de groot en wit als basis werden gebruikt waarbij dan een vaste verhouding werd aangehouden tussen een goede en lichte groot van 3:2 of 4:3, terwijl in de praktijk die verhouding varieerde.

A.3. Reken-, rekening- en basismunt

Er bestond een grote verscheidenheid van rekenmunt. Het gebeurde vaak dat er in één rekening meerdere rekenmunten naast elkaar en naast klinkende munten werden gebruikt. Typische rekenmunten waren, naast de pond=240 en de mark=144 of 160, onder andere de rekennobel=80 groten, het oude Franse schild=18 groten goed geld, de Vlaamse botdrager=16 penningen, de Gelderse gulden=32 groot, de Arnhemse gulden=24 plak en de Utrechtse wit=30 penningen.¹⁵ Daarbij konden de circulerende klinkende munten van diezelfde naam heel andere waarden hebben, zoals bijvoorbeeld de Engelse klinkende nobel, die op een gegeven tijdstip zelfs 130 groot waard was. Men sprak dan wel, maar niet altijd, van de gouden nobel als klinkende munt en de zilveren nobel of nobel licht payment als de rekenmunt.

De rekeningmunt was verbonden aan een basismunt. Dit was in Holland de groot, waarbij het rekeningpond gelijk was aan 30 groot of 40 groot. De tesorier van de graaf van Holland werkte met het pond=240 groten, ook wel het pond Vlaams genoemd.¹⁶ Het probleem met het interpreteren van de rekeningen is dus steeds de relatie tussen rekeningmunt, basismunt en circulerende munt. Dit werd niet altijd opgegeven. Men moet dan trachten na te gaan welke basismunt gebruikt werd.¹⁷

In Gelre gebruikte men de rekeninggulden, die na 1399 op 24 plakken was vastgesteld, maar ook in latere jaren geleidelijk opliep.¹⁸ In Zutphen gebruikte men het rekeningpond, dat gelijk was gesteld aan ½ oude schild. Dit schild (=0,53 nobel) had een vaste goudwaarde. De waarde van het rekeningpond nam daarom toe in Gelderse groten.¹⁹ In Deventer, het Oversticht heeft men van 1393 tot 1414 naast een rekeningpond van 27 groot (=licht pond) het zware pond gebruikt, gelijk aan eenderde oude schild. Dit zware pond varieerde met de koers van het oude schild.²⁰ In het Nedersticht gebruikte men als basismunt de wit, waarbij het rekeningpond 8 wit

12 Van Gelder, *Oost-Nederlands geld*, 50; Wartena, *Zutphen*, 178 en G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Wel en wee van Gelres geld. Munten en muntkoersen in de 14de en 15de eeuw', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 71 (1980) 19-49, aldaar 26.

13 Van Gelder, *Coins*, 212.

14 Van Gelder, *Oost-Nederlands geld*, 57.

15 Zie voor deze opgaven onder andere: Marsilje, *Financiële beleid Leiden*, 149, De Meyer, *Deventer 1*, xlv, De Meyer, *Gelres geld*, 30; D.E.H. de Boer, *Graaf en grafiek* (Leiden 1978) 175 en Van Gelder, *Coins*, 204.

16 Van Gelder, *Coins*, 204 en P. Spufford, *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden 1970) 17-18.

17 De Boer, *Grafiek*, 188 en Van Gelder, *Oost-Nederlands geld*, 143.

18 Van Gelder, *Coins*, 204 en 212. De overste rentmeester rekeningen van Gelre laten zien dat de gulden in 1412, 28 plakken was. Zie ook De Meyer, *Gelres geld*, 44-45.

19 Wartena, *Zutphen*, xv-xvi.

20 De Meyer, *Deventer 1*, xlv-xlv en De Meyer, *Gelres geld*, 31.

bevatte. Daarnaast werd er soms een rekeninggulden van 30 witten gebruikt.²¹

Uit bovenstaande blijkt niet alleen dat men terwille van de administratie de basismunt aanpaste, maar ook dat die basismunt in de loop der tijd varieerde in waarde.

A.4. Koersen

Meestal werden ter gelegenheid van muntverdragen, muntordonnanties en introducties van nieuwe munten de koersen vastgesteld. Bij een nieuwe groot werden dan bijvoorbeeld alle waarden in de nieuwe groot vastgesteld. Deze officiële koersen werden opgelegd aan het gehele gebied, maar in de praktijk kwam koerswijziging regelmatig voor. Dit gebeurde omdat er, ofwel een heimelijke muntverzwakking plaats vond, ofwel door slijtage en 'snijden' van de munten. Ook konden er psychologische factoren zijn die een over- of onderwaardering van de munten gaven. Bovendien moet men volgens Van der Wee, die dit alles uitvoerig behandelt,²² ermee rekening houden dat tijdens een devaluatie of revaluatie de nieuwe muntwaardering in koopkracht niet gelijk-tijdig verandert, maar najlt.

Om tot een schatting te komen van de kosten die in de Arkelse oorlog door alle partijen gemaakt werden, moeten alle bedragen die in de rekeningen voorkomen tot een enkele muntwaarde herleid worden. Voor dit doel heb ik, zoveel als mogelijk was, de bedragen omgerekend tot één munt. Ook in de middeleeuwen werd veel omgerekend van de ene munt in de andere. Hierbij was in Holland en Gelre de groot de standaardmunt, waarmee alle bedragen werden omgerekend.²³ Het is daarom, dat in de meeste gepubliceerde koerstabellen de groot als standaardmunt werd genomen. Omdat die groten echter voortdurend in waarde varieerden en ook omdat er verschillen in waarde waren voor de groten in Holland, Zeeland en Gelre is niet voor de groot gekozen, maar voor een gouden munt. Daarvoor is de Engelse nobel genomen, omdat die voor de periode 1399-1412 zowel in omloop was, als ook een nagenoeg vaste waarde had. Pas op Paasdag in 1412 volgde een daling van ongeveer 10% in het goudgehalte. De koerstabellen zijn daarom opgesteld met de nobel als referentiemunt.

De tabellen (A II-A v) zijn verkregen door gebruik te maken van gepubliceerde waardeverhoudingen, koersen vermeld in muntordonnanties en in rekeningen en door om te rekenen via andere munten. De rekeningen die gebruikt werden, waren voor Holland voornamelijk de tresoriers- en rentmeesterrekeningen over de hele periode; voor Gelre de overste rentmeesterrekeningen en de stadsrekeningen van Zutphen en Arnhem; en voor het Nedersticht de rekeningen van de bouwgeschiedenis van de Dom.

A.5. Methoden van omrekenen

Bij de omrekeningen zijn, afhankelijk van de bron, verschillende methoden gebruikt. Om de wijzen van omrekenen te illustreren, volgen hieronder enkele voorbeelden.

—In de tresoriersrekeningen van Holland en Zeeland worden in de regel, zowel bij de inkomsten als de uitgaven, de koersen van enkele gouden munten vermeld. Meestal zijn dat de Engelse of Vlaamse nobel, de Franse kroon en het oude (Franse) schild. De opgaven aan het begin van de rekeningen zijn vaak voor de 'reken'nobel van 80 groten en de 'reken'kroon van 40 groten. In

21 N.B. Tenhaeff, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht. Tweede deel, eerste stuk (rekeningen 1395-1480)* ('s-Gravenhage 1946) AGP Grote Serie No. 88, lxvi.

22 H. van der Wee, 'The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)', 3 delen, deel 1 *Recueil de travaux d'histoire et de philologie* 4e série, fascicule 28 (Leuven 1963) 116-122.

23 De Meyer, *Deventer* 1, lii.

verscheidene posten van de rekeningen worden echter de reële koersen van de 'gouden' nobel en 'gouden' kroon vermeld. Zo noemt bijvoorbeeld de tesoriersrekening van 1403/04 bij de uitgaven dat de Engelse nobel gekocht werd voor 94, 96 en 88 groten.²⁴ In de rekening heeft de gouden nobel een waarde van 94 groten. Daar de tesoriersrekeningen het rekeningpond gebruiken dat gelijk is aan 240 groten Holl., zijn alle posten eenvoudig in nobel uit te drukken. In de tesoriersrekening van 1405 worden de soldijbetalingen aan de huurlingen uitgedrukt in de Utrechtse rekengulden en witten, waarbij opgegeven wordt dat 30 witten de gulden vullen en de gulden overeenkomt met 27 groten Holl. Bij een opgegeven koers van de nobel van 120 groten Holl. is de betaalde soldij eenvoudig in nobel uit te drukken.²⁵

– Ook in de rentmeesters- en baljuwrekeningen van Holland worden meestal de koersen van de nobel, kroon of het oude schild vermeld. In de meeste rekeningen wordt het rekeningpond van 30 groten Holl. gebruikt.²⁶ Sommige rekeningen echter sommeren in rekeningponden van 40 'lichte' of 'oude' groten, die dan voor de afrekening met de tesorier in 'zwarte' of 'nieuwe' groten, gelijk aan $\frac{3}{4}$ lichte groten, worden omgerekend.²⁷ Ook in deze gevallen zijn de opgegeven inkomsten of uitgaven, via de koers van de gouden munt, snel in nobel om te rekenen.

Ook als in rekeningen verschillende rekeningmunten gebruikt worden, zoals bijvoorbeeld in de rentmeestersrekening van Kennemerland en Vriesland het 'adelijen schild', wordt altijd de waarde van de rekeningmunt opgegeven.²⁸ Daarbij dient wel goed opgelet te worden omdat, zoals bijvoorbeeld in bovengenoemde rekening het 'adelijen schild' gelijk is aan één pond groten Holl. bij de uitgaven, maar gelijk aan een half pond groten bij de inkomsten. Overigens wordt in zulke gevallen, meestal aan het einde van de rekening, alles weer omgerekend tot één rekeningmunt.

– In de detailrekeningen van het beleg van Hagestein in 1405²⁹ werden meestal rekeningponden van 30 groten Holl. gebruikt, waarbij soms de koers van de nobel wordt opgegeven en dan in overeenstemming is met de koers vermeld in de tesoriersrekening van dat jaar.

– In de Gelderse overste-rentmeestersrekeningen werd de rekeninggulden gebruikt, waarbij dan de rekenwaarde van die gulden in Gelderse groten werd vermeld. Ook bevatten de rekeningen de koersen van de nobel, Rijnlandse gulden of het oude (Franse) schild. De berekeningen verlopen daarom identiek aan die voor de Hollandse tesoriersrekeningen.

– De stadsrekeningen, die ik gebruikt heb voor deze studie, noemen de waarde van de rekeningmunt en ook enkele koersen van gouden munten. Zo wordt het rekeningpond, gelijk aan 8 witten, gebruikt in de stadsrekeningen van Utrecht van 1402/03.³⁰ De koers van het oude schild is dan 72 witten. Omdat bekend is dat het oude schild gelijk is aan 0,56 nobel, vallen de opgegeven bedragen snel te herleiden tot nobel.

De Leidse stadsrekeningen van 1399/1400, 1406/07, 1407/08 en 1412/13 zijn uitgedrukt in ponden van 30 groten Holl.³¹ en geven ook de koersen van de nobel en/of van het Franse schild. Omrekening is daardoor eenvoudig. In Arnhem en Zutphen gebruikte men het rekeningpond en vermeldde dan meestal de waarde van de (Gelderse) gulden, Rijnlandse gulden en het Franse schild.³² In Middelburg rekende men met het pond van 240 groten Holl. Meestal werd de koers

24 AGH 1257 f. 17^r en 19^r.

25 AGH 1260 f. 59^r en 67^r.

26 Bijvoorbeeld AGH 630, 1579, 1580 en 1700.

27 Bijvoorbeeld AGH 1481 en 1482.

28 AGH 1574.

29 AGH 1312-1323.

30 GA Utrecht Stad I No. 587.

31 A. Meerkamp van Embden, 'Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434). Eerste deel (1390-1424)', *Werken HG Derde Serie* No. 32 (1913) 95, 167, 169, 215; Marsilje, *Financiële beleid*, 169, 173, 175, 179.

32 W.J. Alberts en J.P. Vredenberg, *De stadsrekeningen van Arnhem*, deel III, 1402-1420 (Groningen 1971) passim; Wartena, *Zutphen*, p. xiv en de rekeningen p. 112-211.

van de nobel opgegeven.³³

Voor Bergen, tenslotte, vermeldt Piérard³⁴ dat de rekeningmunt het pond Tournoois was en dat meestal de koersen van de Franse kroon vermeld werden, doordat men de lijf- en erfrenten in Franse kronen verkocht. Een enkele maal werd de koers van de Franse frank vermeld. Met de koers van de kroon of frank ten opzichte van de nobel zijn de bedragen te herleiden.

Ik ben mij bewust, dat vooral bij het omrekenen er onnauwkeurigheden kunnen insluipen. Zoals hiervoor reeds uiteengezet zijn de koersen niet altijd even betrouwbaar en door omrekenen worden de afwijkingen alleen maar vergroot. Door onderlinge vergelijkingen uit zoveel mogelijk berekeningen, hoop ik dat de grootste afwijkingen zijn voorkomen. De methode is niet te vermijden als men tot één munt wil komen.

Tabel A.1. Koersen van enkele zilveren munten in de Leidse rekeningen uitgedrukt in penningen

jaar	lichte groot	botgen	botdrager	leeuw
1395	5½			
1401	6*			
1403	9½			
1406	5	8	16	
1407	5½	8	16 (24)	
1408	5½		16	
1409	5½		16	
1411	5½	8½	17	12-10½
1413	5½	8	16	10½
1414	5½	8	16½	10½

* = Bergse groot

Naar: Marsilje, *Financiële beleid*, 214-217.

33 K. Heeringa, *De rekeningen en andere stukken in 1607 uit de Hollandsche Rekenkamer naar de Zeewuſche overgebracht. Het Henegouwuſch-Beiersche tijdvak 1319-1432* ('s-Gravenhage 1913) 26-27; W.S. Unger, *Bronnen tot de geſchiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd*, 2 delen, RGP Grote Serie 54 ('s-Gravenhage 1923) en RGP Grote Serie 61 ('s-Gravenhage 1926), I p. xx en II p. 226, 245 en 252.

34 C. Piérard, 'Les aides levées par les comtes de Hainaut et leur incidence sur les finances urbaines. Un exemple: Mons avant 1433', *Anciens Pays et Asſemblées d'états* 70 (1977) 183-247, aldaar 196, 223 en 233.

Tabel A.ii. Waarde van enkele gouden munten in Engelse nobel uitgedrukt

	Volgens koersen	Volgens goudgehalte
Oude Franse schild	0,56	0,58
Franse kroon	0,50	0,51
Oude Franse frank	0,45	0,49
Nieuwe Franse frank	0,41	
Oude Henegouwse kroon	0,44	
Nieuwe Henegouwse kroon	0,41	
Dubbele Henegouwse kroon	0,60	
Brabantse pieter	0,50	0,52
Vlaamse, Gentse nobel	0,98	
Gents schild	0,55	
Mechels schild	0,50	
Rijnlandse gulden	0,41	0,44
Dordtse Wilhelmusgld.	0,34	
Oud Hollands schild	0,50	0,52
Bergs schild	0,41	0,41
Albertus gulden	0,29	
Wilhelinus (vi)-schild	0,44(na 1411)	0,42

De opgegeven verhoudingen ten opzichte van de Engelse nobel zijn verkregen, over de periode 1393-1412 uit directe opgaven in de archiefbronnen en ook door over diezelfde periode alle opgaven in de literatuur en de archiefbronnen voor koersen van de Hollandse groot, Utrechtse wit, Deventer plak tot de gouden munten om te rekenen. Het oude Franse schild werd zo berekend uit de opgegeven koers ten opzichte van de Hollandse en Gelderse groot en de koers van de nobel ten opzichte van diezelfde groten. De Franse kroon uit de koersen ten opzichte van de Hollandse groot, Utrechtse wit en Deventer plak, en de koers van de nobel in die muntsoorten. De Franse frank uit de koersen voor Hollandse groot en Utrechtse wit. De Henegouwse kroon uit de koersen voor de Hollandse groot, de Brabantse Pieter uit de koersen voor Hollandse groot en de Utrechtse wit en de Rijnlandse gulden uit de koersen voor Hollandse groot, Utrechtse wit en Deventer plak. De Dordtse Wilhelmusgulden via de Hollandse en Gelderse groot en de wit. Het oude Hollandse- of Wilhelmusschild, Bergs schild en Albertusgulden via de Hollandse groot. Het bleek daarbij dat de verhouding van de gouden munten tot de nobel, in honderdste eenheden nagenoeg constant bleef over die periode en dezelfde was voor alle berekeningen. Bovendien klopte die verhouding met directe koersopgaven die gevonden werden.

In de tabel wordt daarom volstaan met één verhoudingsgetal voor elke munt.

De waarden, vermeld in de tweede kolom zijn slechts berekend ter controle van de gevonden koersen. In nagenoeg alle gevallen werd een goede overeenstemming gevonden. Voor berekeningen, nodig in onze studie, zijn de waarden uit de eerste kolom gebruikt.

De Gelderse gulden en het nieuwe Hollandse schild variëren in waarde en worden daarom in een afzonderlijke tabel (A.iii) opgegeven.

Gebruikte archiefbronnen

Tresoriersrekeningen van Holland en Zeeland, AGH 1247-1266.

Memorialen Holland, AGH 200-202

Rekeningen, AGH 445-446, 630, 1314-1316, 1324, 1400-1401, 1697, 1700, 1772.

Overste rentmeestersrekeningen van Gelre, RAG Hert. Arch. No. 235-251.

Gebruikte literatuur

- P.O. van der Chys, *De munten der voormalige Graafschappen Holland en Zeeland, alsmede de Heerlijkheden Vianen, Asperen en Heukelom, van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend.* Verhandelingen uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap 26^e stuk deel vi (Haarlem 1858) passim, muntordonnanties.
- De Boer, *Grafiek*, 184
- Van Gelder, *Wittelsbach* II, 76-79.
- Van Gelder, *Oost-Nederlands geld*, 59-65.
- Marsilje, *Financiële beleid*, 214, 216.
- De Meyer, *Deventer* I, LVIII.
- De Meyer, *Gelres geld*, 44-45.
- P.Spufford, *Handbook of medieval exchange* (Woodbridge 1986) Royal Historical Society, Guides and Handbooks No. 13, 255-256.
- Tenhaeff, *Bouwgeschiedenis Dom*, 570.
- Wartena, *Zutphen*, 77-211.

Tabel A.III. Waarde van het nieuwe Hollandse schild en de Gelderse gulden in Engelse nobel

	Nieuwe schild ¹	Gelderse gulden	
		Omgerekend via Holl.grt. ²	Deventer pl. ³
			vermeld ⁴
1393		0,31	0,33
1394		0,28	0,28
1395		0,27	
1396			0,24
1397		0,26	0,23
1399	0,49		0,23-0,24
1400			0,23
1401	0,49	0,22	0,23-0,25
1402			0,24
1403	0,45		0,24
1404	0,44-0,47		0,23
1405	0,42-0,44		0,22-0,24
1406	0,44	0,24	0,22
1407	0,44		0,22
1408	0,44		0,22
1410		0,24	0,21
1411	0,44	0,21	0,22-0,24
1412	0,44-0,46		0,21

1 Alle waarden zijn berekend uit opgegeven koersen t.o.v. de Holl. groot uit Van Gelder, *Wittelsbach* II, 76 en Marsilje, *Financiële beleid*, 214, 216. De waarden in de Hollandse tresoriersrekeningen stemmen hiermee overeen.

2 Van Gelder, *Wittelsbach* II, 76.

3 De Meyer, *Deventer* I, LVIII. Tenhaeff, *Bouwgeschiedenis Dom*, 570, geeft ook enige koersen van de wit ten opzichte van de nobel en de Gelderse gulden, die bij omrekening een nagenoeg constante waarde van de Gelderse gulden in nobel geven van 0,31 over de periode 1396-1407. Aangezien we weten dat de Gelderse gulden in die jaren voortdurend verminderde in goudgehalte kan dit niet juist zijn en zijn de waarden niet vermeld.

4 Zoals in de Hollandse tresoriersrekeningen AGH 1262-1264, de Memorialen AGH 200 en 202, en rekeningen

AGH 446, 630 1314-1315, 1400, 1987 en 2092. Uitgebreid zijn ook de opgaven in de overste rentmeestersrekeningen van Gelre, RAG HA No. 235-251. Wartena in *Zutphen*, 77-211 vermeldt deze waarden ook. Hiernaast vermeldt hij ook nog een 'Gelderse' gulden, die een constante waarde had van 0,33 nobel. Dit was waarschijnlijk een niet meer in omloop zijnde munt. De Meyer en Van den Elzen, *Gelres geld*, 44-45 noemen tot 1400 een gulden met waarden zoals in de tabel vermeld. Vanaf 1400 geven zij een waarde voor een Gelderse gulden, waarschijnlijk overgenomen van Wartena, en die dan ook een vaste waarde heeft van 0,33 nobel.

Tabel A.IV. Waarde van de Engelse nobel in Hollandse en Gelderse groot

	Hollandse groot		Gelderse groot	
	zoals vermeld ¹	omgerekend ²	zoals vermeld ³	omgerekend ⁴
1392	76	76-78		
1393	76	76		100
1394	80	80		103
1395	80	80		109
1396	80	80	130	110
1397	82	80-82	130	126
1398	86-88	86-88	135	
1399	90	80	141	126
1400	80-105		150	137
1401 ⁵	120-90	89-91	163	147-162
1402	90		170	163
1403	88-93		174	168
1404	90-105	90	183	174-178
1405	108-120	80-120	193	179
1406	120-80	80	215-224	202-210
1407	80		234-241	210
1408	90	80	245	226
1409	90	80	245	232
1410	90	80	257	242
1411	90	90	252-262	242-250
1412	80-90	80-91	267	263

1 De vermeldingen zijn uit rekeningen zoals bewerkt door Marsilje, *Financiële beleid*, 214, 216, Van Gelder, *Wittelsbach* II, 78-79 en Heeringa, *Rekeningen*, 26-27. Ook is gebruik gemaakt van de trossiers- en rentmeestersrekeningen van Holland en Zeeland AGH 1253-1263, 1772-1774 en 1987.

2 De Hollandse groot is uit koerstabellen van oude Franse schild (De Boer, *Grafiek*, 184), Franse frank (Van Gelder, *Wittelsbach* II, 78) en de Franse kroon (Van Gelder, *Wittelsbach* II, 78 en Marsilje, *Financiële beleid*, 214, 216) in Hollandse groot omgerekend naar de nobel via tabel A.II.

3 RAG HA No. 235-251, de overste rentmeestersrekeningen van Gelre en Wartena, *Zutphen*, 77-211. De koersen verlopen gedurende het jaar. De koersen opgegeven, zijn die van maart-april in het betreffende jaar, wanneer de nieuwe rekeningen begonnen werden. De koersen die De Meyer en Van den Elzen, *Gelres geld*, 44-45 opgeven, zijn nagenoeg gelijk aan die in de tabel. Alleen voor de jaren 1406, 1407 en 1411 geven zij een iets lagere koers.

4 J. Gimberg, 'Het kapitaal en het beheer der geldmiddelen van Zutphen in de middeleeuwen', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 32 (1922) 141-176, aldaar 173-176 voor omrekeningen uit het oude schild. Van Gelder, *Oost-Nederlands geld*, 59-65 voor omrekeningen uit de Rijnlandse gulden.

5 Marsilje, *Financiële beleid*, 214-216 vermeldt een revaluatie van 120 naar 80 groot per nobel in mei 1401.

Tabel A.v. Waarde van de Engelse nobel in Deventer plak, en Utrechtse wit

	Deventer plak		Utrechtse wit	
	als vermeld ¹	omgerekend ²	als vermeld ³	omgerekend ⁴
1393				
1394		56		
1395		76		120-121
1396		62	124	120-121
1397	64-66	63		
1399				
1400	98	99	120	120-121
1401			120	120
1402	100	102-105	124	128-129
1403		106	129	131
1404		106	129	133-135
1405		105-106	133	137
1406			135	133-137
1407			135	133-134
1408		107		
1409				
1410		107		137
1411		110-112		138-143
1412		116	145	

1 De Meyer, *Deventer 1*, LVIII.2 Ibidem, via Franse kroon en Rijnlandse (Rijnse) gulden. Van Gelder, *Oost-Nederlands geld*, 59-65 voor Rijnlandse gulden.3 Tenhaeff, *Bouwgeschiedenis Dom*, 570.4 Ibidem, voor Franse frank. Van Gelder, *Oost-Nederlands geld*, 59-65 voor Rijnlandse gulden. AGH 1261 (tres.) geeft voor 1407-1408: 133½. AGH 1260 en AGH 1315 geven voor 1405: 133.

**B. Zegelaars van het verbond der Kabeljauwen (1391)
en lijst van aangeklaagde en verbannen Hoeken (1393)**

Zegelaars van het verbond der Kabeljauwen van 17 oktober 1391¹

Ridders:	Otto heer van Arkel Jan van Arkel, heer van Hagestein en het Land van Mechelen Zweder van Gaasbeek, heer van Putte en Strijen Willem van Abcoude en Duurstede Arent van Egmond en Ysselstein Hugeman van Strijen, heer van Zevenbergen Gerrit van Floyoen Daniel van der Merwede en Stein Bartelmees van Raaphorst Gijsbrecht van Nieuwroden Willem van Egmond Splinter van Loenersloot Klaas van Borsselen Brunstijn van Herwijnen Pouwels van Haastrecht Willem van Wildam
Knapen:	Willem van Naaldwijk Gerrit van Egmond Floris van Borsselen Frankenz. Willem van Cronenburch Jan van Renesse Klaas Kervink van Reimerswaal Jan van de Maalstede Olivier, Lodewijk, Floris en Wolfert van de Maalstede Gerard en Jan Rasen, kinderen van de Maalstede Coen Cuser Gerrit van der Woerd, heer van Liesvelt Floris van den Abeel Jan van Stapel Klaas van Reimerswaal Willem Cuser Raas van Butland Lieviijn van Simonskerk

Lijst van verbannen en aangeklaagde Hoeken, 1393²

1. Zij die bij de daad aanwezig waren:	Huge die Blote Jan Huge Blotenz. Dirk die Blote Jan Lappe Jan Jansz. die men Henne noemt
--	--

1 Naar Van Mieris III 582.

2 Naar AGH 198 f. 69 en Devillers *Cartulaire*, II 555-557.

- jonge Herman Harisoen
 Willegen, Willem Scrinkels zwager
 Gerrit de bode
 Pijn Willem Pijnsz.
 Wijntje knecht van Oudelants
2. Zij, die raad
 en steun gege-
 ven hebben:
- De Heren van Asperen (Polanen)
 burchtgraaf van Montfoort
 burchtgraaf van Leiden
 Dirk van Wassenaar
 Philips van Polanen
 Dirk van der Lek
 Otto van Asperen
 Jan van Heemstede
- verder
- Jan van Asperen
 Guy van Asperen
 Foytken Foytkenz.
 Dirk van Duivenvoorde
 De bastaard van Wassenaar
 Klaas de Gruter, Dirk Calenz
 Wouter Aartsz.
 Huge Nagel
 Willem Ternink, zijn broer
 Pillegrim Wyersz.
 Philips van Cralingen
 Adam van der Duin
 Jacob, zijn broer
 Albrecht, de goudsmid van Haarlem
3. Zij, die aan-
 geklaagd waren,
 maar op 15 juli
 1393 nog niet
 veroordeeld:
- Dirk van Hodenpijl
 Cesier Huge*
 Nercman*
 Engel, de schout van den Haag
 Pieter van Waye*
 Dirk van Zijl
 Jan van Zijl
 Philips van Dorp
 Bartelmees Cousterz.*
 Simon Hooi
 Willem van der Woude
 Wouter Alblas
 Dirk de Jonge
 Jacob Leeuwen
 Jan Hugez.
 Klaas Jansz.
 Jan Regenbergh
 Gerard d'Albouc*

* Niet alle namen waren duidelijk uit het Frans te vertalen. Waar ik twijfelde, is de naam overgenomen, zoals in de lijst geschreven stond. Deze zijn * gemerkt.

4. Deze personen moesten, Pieter van der Zanden, secretaris en kapelaan
 op bevel van Helmich
 graaf Albrecht, Jan van Zijl
 door zijn zoon Walraven van de Bos
 Willem uit Jan Hugen
 diens hofhouding ontslagen De vrouwe van Heemstede en heel haar familie, die bij de vrouwe van
 worden. Oostervant verbleef
 Herman Coppert
 Philips, bastaard van der Lek
 Hannekin, zoon van Roulin*
 Jan Hendrikz.
 Jan van Beest
 Mattijs van de keuken en Lauken* de klerk

C. Ridders en knapen

Ridders en knapen van Holland opgeroepen op 31 mei 1402 tegen Arkel (AGH 623 f 40-40)*

Burggraaf van Montfoort	met 50 gewapenden
Burggraaf van Leiden	met 50 gewapenden
Hendrik van Vianen	met 50 gewapenden
Walraven van Brederode	met 50 gewapenden
Egmond	met 50 gewapenden
Van der Lek	met 50 gewapenden
Zevenbergen	met 50 gewapenden
Heer van Asperen (Polanen)	met 25 gewapenden
Daniel van der Merwede	met 25 gewapenden
Jan van Heemstede	met 10 gewapenden
Jan van Cronenburch	met 8 gewapenden

Allen hieronder volgende met 4 gewapenden

Bartelmees van Raaphorst	Jan bastaard van Blois
Willem van Egmond	Gerrit van Egmond
Arent van Duivenvoorde	zoon van Jan van Heemstede
Adriaan van Raaphorst	Philips van der Spange
Arent van Dussen	Dirk van der Lek
Dirk van Hodenpijl of zoon	Wouter van Matenese
Bartout van Assendelft	Jan van Drongelen
Herbaren van Brakel	Jan van Rozendaal
Jan van Nijenrode	Jan van Rijsoord
Roelof van Haastrecht	Jan van Dalem
Willem van Cralingen	Gerrit van Cralingen
Hendrik van Cronenburch	Gerrit van Heemskerk en broer
Gerrit van Heemskerk van Liesvelt	Dirk van Zwieten
Melis van Mijnden	Arent van Ghiessen
Dirk van Wassenaar	Boudijn Cuyst
Van Zevender	Hendrik van Naaldwijk
Reinier Dener	

Ridders en knapen die Arkel bijstonden tijdens beleg van Gorinchem in 1402¹

Graaf van Virnenburch
 Jan graaf van Dalen
 Robert van Steenvoorden
 Jan van Arkel van Zoelen en Avezaath
 Hendrik van Reyda
 Van Homoet
 Frederik van Berg
 Van Kriekenbeek
 Hendrik broer van de graaf van Catzenellenbogen
 Lucas van Boetselaar
 Engelbert van Oersbeek
 Zeger van Groesbeek
 Van Ranst en zijn zonen
 Willem van IJzendoorn
 Arent van Zoelen met broer
 Arent van Schonauwen
 Arent van Zelhem met zijn broers
 Dirk van Lienden
 Hendrik van Wijk
 Adam Millink
 Otto van Vuren
 Hendrik van Nijenstein, bastaard van Arkel
 Hendrik van Varik

*Oproep voor heervvaart op Hagestein en Everstein, 21 april 1405**1. Steden van Holland (AGH 629 f. 1')*

Haarlem	250 man	Schiedam	30 man
Delft	200 man	Medemblik	20 man
Leiden	150 man	Hoorn	60 man
Gouda	120 man	Enkhuizen	20 man
Amsterdam	120 man	Broek	20 man
Alkmaar	70 man	Monnikendam	30 man
Oudewater	70 man	Edam	10 man
Rotterdam	70 man	's-Gravenzande	10 man
Totaal	1250 man		

2. Steden van Zeeland (AGH 629 f. 1')

Middelburg	200 man	Tholen	30 man
Zierikzee	250 man	Goes	25 man
Reimerswaal	60 man		
Totaal	565 man		

1 Naar Pauli, *Chronicon*, 834-844 en 'Johannes a Leydis Chronicon Hollandiae comitum et episcoporum ultraiensiensium' in *Rerum Belgicarum Annales, chronici et historici de bellis, urbibus situ et moribus gentis*, Fr. Sweertius ed. (Frankfort 1620) I 1-373, aldaar 322.

3. Ridders en knapen van de herberg (AGH 629 f. 1')

Philips van Wassenaar	15 lansen	Gillis van Cralingen	2 lansen
Burggraaf van Montfoort	10 lansen	Hendrik van Naaldwijk	2 lansen
Egmond	10 lansen	Dirk van Wassenaar	2 lansen
Abcoude	10 lansen	Heemstede en zoon	6 lansen
Jan bastaard van Blois	2 lansen	Huge van Heenvliet en zoon	6 lansen
Herbaren van Ysselstein	2 lansen	Dirk van der Lek	2 lansen
Jan van Ysselstein	2 lansen	Bartout van Assendelft	3 lansen
Jan van Hodenpijl	1 lansen	Arent van Duivenvoorde	2 lansen
Philips van der Spange	2 lansen		

Een lans kan 3-4 man zijn waarvan er 2-3 vuchten (zie hoofdstuk vi).

4. Ridders en knapen van Holland

Hendrik van Vianen
 Willem van Wassenaar
 Jan van Vianen, heer van Noordeloos
 Gerrit van Zevenbergen
 Jan van Dalem
 Evert en Gijsbrecht van Duivenvoorde
 Floris van Alkemade
 Frans van Sevender
 Gerrit van Poelgeest
 Wouter van Amstel van Mijnden
 Jan bastaard van Holland
 Gerrit van Heemskerk
 Hendrik van Cronenburch
 Wouter van Matenese
 Jan van Drongelen
 Jan van der Woude
 Daniel van der Poel
 Otto van der Merwede
 Dirk van Beets
 Jacob van Rijsoord
 Philips van Culemborg
 Gijsbrecht van Diepenburch
 Bartelmees van Raaphorst
 Gerrit van Vliet
 Dirk van Brakel
 Dirk van Zwieten
 Philips van Dorp
 Momber van het kind van het Land van Putte en Strijen
 Samen met 100 lansen.

Zeeland (AGH 629 f3')

Jan van Renesse
 Haamstede
 Broers van Borsselen
 Klaas Kervink van Reimerswaal
 Heenvliet
 Geervliet
 Maalstede
 Jan van Abbenbroek

Oproep voor heervvaart op Hagestein op 8 augustus 1405

1. Steden van Holland (AGH 629 f. 4')

Haarlem	500 man	Hoorn	200 man
Delft	350 man	Enkhuizen	100 man
Leiden	300 man	Broek	60 man

Gouda	250 man	Monnikendam	75 man
Amsterdam	250 man	Edam	35 man
Oudewater	100 man	's-Gravenzande	20 man
Rotterdam	150 man	Vlaardingen	12 man
Schiedam	60 man	's-Gravenhage	50 man
Medemblik	75 man	Alkmaar	200 man
Totaal	2787 man		

2. Steden van Zeeland (AGH 629 f. 4')

Middelburg	400 man	Goes	60 man
Zierikzee	500 man	Tholen	60 man
Reimerswaal	100 man		
Totaal	1120 man		

3. Herziene oproep van 5 september 1405 (AGH 629 f. 9')

Haarlem	350 man	Broek	65 man
Delft	250 man	Monnikendam	50 man
Leiden	200 man	Edam	25 man
Gouda	150 man	Vlaardingen	10 man
Alkmaar	140 man	Middelburg	150 man
Oudewater	75 man	Zierikzee	200 man
Rotterdam	80 man	Reimerswaal	60 man
Schiedam	60 man	Tholen	50 man
Hoorn	100 man	Goes	50 man

Totaal voor Holland 1455 man en voor Zeeland 480 man.

Ridders en knapen in het leger van de bisschop van Utrecht, augustus 1405 (Burman, Jaarboeken, I 56)

Gaasbeek	Jan van Renesse van Baarn
Zweder van Montfoort	Jan van Baaks
Dirk van Zuilen	Jan van Renesse heer van Wulven
Willem Taets	Jan van Drakenburch
Dirk Taets van Oudaan Willemsz.	Willem de Ridder van Groenestein
Cornelis en Ernst Taets Willemsz.	Jacob van Clarenburch
Willem van der Geer	Berend Proeys (schout van Utrecht)
Breukelen	Jan van Landscroon
Herman van Lokhorst (domdeken)	Wouter Grawart
Jan van Lokhorst	Steven van Zuilen van Nievelt
Otto van Nijenrode	Dirk van Sterkenburch

Opgeroepen en aanwezig te Hagestein vanuit Henegouwen, augustus 1405 (Devillers, Guerre, 215, Annexe v)

Heren de Ligne	33 lansen
Heren de la Hamaide	32 lansen
Heren du Quesnoy	30 lansen
Heren de Vertaing	10 lansen
Fierabras de Vertaing	8 lansen

Moncheaux	6 lansen
Hoste d'Ecaussines	4 lansen
Guillaume Lalaing	7 lansen
Englebert d'Enghien	6 lansen
Honcourt	7 lansen
Tristan de la Motte	3 lansen
Cantain	3 lansen
Philippe de Lens	9 lansen
Jacques de Floyon	2 lansen
Lardenois de Donshienne	1 lans
Jean de Fantignies	1 lans
Henri de Wagnies	2 lansen
Lancelot de Sommaing	2 lansen
Évrard de la Haie	5 lansen
Jean de Glisseuille	1 lans
Jean de la Haie	1 lans
Broiant de Fais, Thivekin de Roghignies, Gilles de Goegnies + valets	
Nicolas de la bouteillerie + 2 compagnons de l'hotel de monseigneur	
Guillaume l'armoyeur	
Hanin le héraut de monseigneur	
Les hérauts de Valenciennes et de mons. de Ligne	
Jean Cauffechire du Quesnoy	
Matthieu Piersiaul, sergent des corvées	
Pierre d'Ernemude, fourrier + valet (Arnemuiden?)	
24 boogschutters uit Bergen, Valenciennes, Ath en Quesnoy + 24 knechten	
12 timmerlieden	

D. De 'aanzienlijken' en het stadsbestuur van Gorinchem

1. Aanzienlijken, Willem van Arkels 'goede vrienden' (Van Mieris iv 34-35)

Jan Gerardijs, deken van het kapittel te Gorinchem
 Coen, Jan, Arent en Gerard van Herlaar
 *Bronis de Wit Bronisz.
 Jan van der Donk, kleinzoon van een bastaard van Jan iv van Arkel
 *Arent van Gorl
 *Dirk Schulp
 *Dirk Reinaartsz.
 Gozewijn Eghensz.
 Gerrit van Beesd
 Frederik Evertsz. en zijn zonen
 Jacob van Oosterwijk, heer Florisz.
 Frederik Godenz.
 Dirk van der Werken
 Hesselt Klaasz.

* Deze personen zijn ook lid geweest van het stadsbestuur. Hierbij is aangenomen dat Gorl=Gorcel.

*Roelof Marcelisz.

Roelof van Dalem en zijn zoon

2. Schepenen en burgemeesters van Gorinchem¹

1398

*Wouter Wol

*Bronis de Wit

Gerard Mattijsz.

Gijsbrecht de Cock

Hendrik van Calcheren

Jan Kans Dirksz.

Arent van Gorcel (Gorl)

Gerard van Agtersloot

1399

Jan de Gruiter

Pieter van Gent

Floris Spronk

Ysbrand van der Eycke

Laurens Woutersz.

Arend de Raad

Floris van Beesd

1400

*Floris Spronk

*Hendrik van Calcheren

Hendrik de Blote

Hessel van der Sluis Klaasz.

Klaas Schouten Jansz.

Dirk Franken Petersz.

Floris Holle

Jan van Blankenvoort

Gozewijn Gerritsz.

1401

Pieter de Beye

Pieter de Haan

Dirk Schoutensz.

Arent Vos Jansz.

Gozewijn Dirksz.

1402 Geen opgave

1403

Floris van Beesd

Jacob Roelofsz.

1404

Hendrik de Blote

Dirk Millink

Jacob Roelofsz.

Roelof Marcelisz.

Michiel Jansz.

Jan van Veldwijk

Klaas de Ridder

1405

*Pieter de Haan

Hendrik de Blote, thesaurier

1406

*Sander Pietersz.

*Dirk Reiniersz.

Rutger van der Haar

Govert Muil

Jacob Roelofsz.

Boudewijn de Ledige, thesaurier

Dirk Millink

Jan van Blankenvoort, thesaurier

1 C. van Zomeren, *Beschrijvinge der stadt Gorinchem en landen van Arkel. Benevens de aloude en Adellijke geslagten der doorlugtige Heeren van Arkel* (Gorinchem 1755) 504-505.

* Deze waren burgemeester.

1407

Dirk Schulp
Gozewijn Gerritsz.
Jan Heeren
Robrecht Robrechtsz.
Arend van Gorcel
Klaas de Ridder

1408

Jan van Blankenvoort
Gozewijn Gerritsz.
Pieter de Haan
Floris Tielmansz.
Alard van de Haar Hermansz.
Floris Holle

'Vrienden, van Jan van Arkel, mei 1406 (Van Mieris iv 35)

Jan van Blankenvoort Sandersz.

*Jan van Blankenvoort

Knobbout Jansz.

Jan van der Werve

*Floris van Beesd

*Floris Holle

*Jan en Hubrecht van Veldwijk

Klaas Knobbout

*Pieter de Haan

Knobbout Waddinxz.

Dirk Frankenz.+

Gerrit die Hoge

Engel Wouter Welle

Otto van der Poorte

Evert van der Oy

Jan van Gellicum

Jan van Ravestein

Arent Veer

Jan en Floris de Molenaar

Roelof en *Jacob Roelofsz.

Willem Bartoutz.

Jan van de Wetering

Gillis van Malsen

Floris van der Lede

Frederik die Hoge

Wouter van der Kerk

Jan van Buren

Hendrik van Kalkar

Tielman en Floris Oom

Arent de Leidekker

Pieter de Lijndraaier

Jan de bastaard (van Arkel?)

Robrecht t' Opsanen

Jan van Puflick

Bondgenoten van Jan van Arkel, uitgesloten van het bestand op 7 december 1406 (AGH 203 f. 15')

Alle bovenstaande personen en de hieronder volgende:

Wouter Welle

Zeger Dirksz.

*Floris Tielmansz.

Kareltje Jacobsz.

Engel Hijmansz.

Engelbrecht die Vrieze

Knobbout Jansz.

Jan Spronk

Jan Simonsz.

Hans van Keulen

Coppijn van Lie

Jan van Houthuizen

*Hendrik van Calcheren

Knobbout van Asse

Staat van Pulle

Klaas Zegersz.

Lomke Mondaan

Jan Klauwaart

Willem Gijsbrechtsz.

Willem Smoutriem

Wouter van Holland

Heer Robrecht, priester

Piet van Baarle

Hendrik Voorbergen

* Deze personen zijn lid geweest van het stadsbestuur.

+ Is dit de grootvader of vader van Pauli? Ook genoemd in A. Verkooren, *Inventaire des Chartes et Cartulaires des Duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre Meuse*, IIIe Partie, Tome III *Chartes originales et cartulaires 1404-1415*, (Brussel 1976) 702: Willem Ranst, Hendrik van Ranst de zoon, Dirk de bastaard van Leyenburch en Jan Puls.

Egen van Bommel

Govertje van Lawick

N.B. Het is mogelijk dat in deze lijsten enkele personen tweemaal voorkomen vanwege het soms verwarrend gebruik van de patroniemen.

E. Medezegelaars van de handvesten voor Gorinchem en Leerdam door graaf Willem vi op 7 april 1407 geschonken¹

Jan, hertog van Touraine (schoonzoon Willem vi)

Jan van Beieren, elect van Luik

Engelbrecht, jonkgraaf van Nassau, heer van der Lek en Breda

Jan van Hamaide

Ancel van Trazegnies

Louis van Quesnoy

Eustace van Vertaing

Philips van Wassenaar, burggraaf van Leiden

Arend van Egmond en Ysselstein

Floris van Haamstede

Huge van Heenvliet

Arend van Roermond

Jan van Cronenburch

Adriaan van Kruiningen

Hendrik van Naaldwijk

Walraven van Brederode

Philips van Dorp

Helmich van Doornik

Steden: Valenciennes, Mons, Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Gouda, Amsterdam, Middelburg, Zierikzee en Reimerswaal.

F. Edelen met een schuldbrief aan Coen van Herlaar, lening van de steden van Holand in 1410

1. Edelen die ieder een schuldbrief voor 500 nobel aan Coen van Herlaar schreven in 1410
(AGH 205 f. 23^v-24^v)

Herbaren van Ysselstein

Gerrit van Bennebroek

Dirk Willem Pietersz.

Jan van Drongelen

Costijn Gillisz.

Wolfert van der Duin

Klaas van Ruiven

Jan van der Woude

Philips van der Spangen

Dirk Saay Gozewijnsz. van der Leede

Arent van Duivenvoorde

Willem van de Boekhorst

¹ Naar W. Prevenier en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544, 1 1276-1433 Tweede stuk Teksten*, *NGP Grote Serie 202* [’s-Gravenhage 1987] No. 705, p 416-417.

Gijsbrecht van der Poel
 Adriaan van Raaphorst
 Dirk van Zandhorst
 Floris van Adrichem
 Daniel van Kralingen

Jan van de Boekhorst
 Jan van der Laan
 Jacob van Rijsoord
 Jan van Puttenstein

2. *Lening van de steden van Holland met de borgen in 1410* (AGH 205 f. 27^v-27^r)

Haarlem	700 Fr. kronen	borgen: Willem van Gent Bartout van Assendelft
Delft	600 Fr. kronen	Jan Heerman, Dirk Potter
Leiden	500 Fr. kronen	Willem Eggert, Laurens Damaasz.
Amsterdam	500 Fr. kronen	Philips van Dorp
Rotterdam	200 Fr. kronen	Zevenbergen, Philips die Blote
Gouda	300 Fr. kronen	renten als borg gesteld
Schiedam	100 Fr. kronen	Philips die Blote
Oudewater	100 Fr. kronen	Jan van der Dorp
Schiedam	100 Fr. kronen	Zevenbergen

G. Kostprijzen van diverse materialen en werktuigen in de strijd gebruikt

Jaar van prijsopgave	Materiaal	prijs groten Holl.	bron
1360	kruisboog	36	1
1360	bouten per 100	30	1
1405	bouten per 100	27	2,3
1409	bouten per 100	32	3
1407	pijlen per 100	12-14	2,4,5
1405	salpeter, kg	16	6
1407	salpeter, kg	16	4
1407	zwavel, 150 kg	260	4
1407	bussteen, klein, 100	144	4
1407	bussteen, groot, 100	288	4
1401	proppen, 100	19	4
1407	toortsen, 100	20	4
1405	horde, rijshout	1,1	7
1409	schot, grote bus	110	8
1405	tarwe, mud	42	9
	rogge, mud	26	9
	schaap	40-50	10
	os	560-730	10
	rund	325	10
	wijn, aam =137 l	425	9
	bier, vat	20-40	9

Bronnen: 1. F. Buitenrust Hettema en A. Telting, *Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de xiv eeuw* ('s-Gravenhage 1906) 65. 2. AGH 1262. 3. AGH 1314. 4. AGH 2092. 5. AGH 1333. 6. AGH 1260. 7. AGH 1314. 8. Schmidtchen, *Bombarden*, 162. 9. AGH 1318. 10. AGH 1312.

H. Heervaatoproepen voor de steden van Holland en Zeeland

	1398 ¹	1402 ²	1405 ³	⁴	⁵	1408 ⁶	1408 ⁷	1412 ⁸
Dordrecht	600	400						
Haarlem	600	400	250	500	350	200	90	400
Delft	500	300	200	350	250	160	75	200
Leiden	400	250	150	300	200	120	60	300
Gouda	400	200	120	250	150	100	45	–
Amsterdam	350	200	120	250	?	200	52	300
Hoorn	300	100	60	200	100	100	46	200
Alkmaar	300	150	70	200	140	100	20	100
Oudewater	150	80	70	100	75	40	18	
Rotterdam	200	125	70	150	80	80	25	
Schiedam	100	50	30	60	60	50	16	
Medemblik	100	60	20	75	–	30	25	
Enkhuizen	150	70	20	100	–	30	25	
Broek	–	52	20	60	65	30	25	
Monnikendam	100	60	30	75	50	50	20	
Edam	–	45	10	35	25	25	15	
's-Gravenzande	20	20	10	20	–	25	10	
Vlaardingen	20	10	–	12	10	10	6	
's-Gravenhage	–	–	–	50	–	–	–	
Schoonhoven	250	130	–	–	–	–	24	
andere		178					43	100
Holland	5085	2880	1250	2787	1555	1350	640	1600
Middelburg	–	300	200	400	150	–	40	
Zierikzee	–	400	250	500	200	–	50	
Reimerswaal	–	40	60	100	60	–	8	
Tholen	–	40	30	60	50	–	8	
Goes	–	32	25	60	50	–	10	
andere		112					10	
Zeeland	–	924	565	1120	510	–	126	

1 AGH 350.

2 AGH 623 f. 39^v-40^r.3 AGH 629 f. 1^v, mei 1405.4 AGH 629 f. 4^v, juli 1405.5 AGH 629 f. 9^v, september 1405.6 AGH 629 f. 17^v, januari 1408.7 AGH 629 f. 18^v, mantaal maal 12 voor soldij.8 AGH 629 f. 25^v, 1412.

I. Samenstelling van het stadsleger van Utrecht¹

Eerste batalje

- + Gilden van louwers (looiers), wolwevers, steenhouwers en oude wantsnijders
 - + Buitengerechten uit de Tolsteeg, Lijnpad en Abstede met hun schouten
 - + Gilden van molenaars, linnenwevers en bakkers
 - + Pijpers en schutten van de rode wimpel
 - + De schepenen en de oudermannen die bij de aangegeven gilden behoorden
- Hoofdmannen: Frederik van Drakenborch en Johan van Lantscroon

Tweede batalje

- + Stadsbanier met schepenen, oude en nieuwe raad met de stadsknapen (gerechtsdienaren) en zes flinke mannen uit elke wake (nachtwachter)
 - + Gilden van wantsnijders, snijders (lakenverkopers), vleeshouwers en vissers
 - + Buitengerecht uit de Weerde en allen woonachtig buiten de Weerdepoort
 - + Gilde van de korenkopers
 - + alle schepenen en oudermannen die bij bovenstaande gilden behoorden
- Hoofdmannen: Godschalk van Winsen en Ysbrand van der A

Derde batalje

- + Gilden van marskramers, boterhandelaren, smeden, zadelmakers, bijlhouwers, riemensnijders, grauwwerkers (bontwerkers) en de oude en nieuwe cordewaniers (schoenmakers)
 - + Schutten van de witte wimpel
 - + Schepenen en oudermannen die bij de bovenstaande gilden behoorden
- Hoofdmannen: Alfer van der A en Gerrit van Damassche

Overste hoofdmannen: Gijsbrecht over de Vecht, Wouter Grawart, Gerrit Vrenken en Willem van Alenderp.²

J. Gevangenen gemaakt door de Arkels tijdens het beleg in 1402³

1. Uitval naar het westen Floris van Borsselen, heer van Sintmaartensdijk, dodelijk gewond
 Floris van Abeel*
- Klaas Kervink van Reimerswaal
 Boudewijn van Borsselen*
- Floris van Borsselen*
- Willem van Rijn

1 Burman, *Jaarboeken*, 140 en Overvoorde, *Gilden van Utrecht*, 130 die citeert uit het Buurspraakboek van 1401 f. 323'.

2 Dit waren burgemeesters en schepenen van schildboortige families.

3 Bruch, *Kronijcke*, 60-61.

* Van deze personen wordt de gevangennamen bevestigd door een regeling van graaf Albrecht voor betaling van het losgeld (AGH 201 f. 21').

- Philips van Everinge
 Jan, bastaard van Borselen
 Klaas van Zwieten*
2. Uitval naar het oosten Walraven van Brederode*
 Gillis Schenk
 Steven van Berenbroek
 Jacob Schicker
 Peter Potter
 Hugo Post
3. Uitval naar het zuiden Daniel de Vigilien
 Dankkaart van Diepen
 Adriaan van Salmen
 Jan Mos

K. Distributie van kruit voor de grote bussen gebruikt bij het beleg van Hagestein (AGH 1323 f. 2^v-4^v). 1 ton kruit komt overeen met 180 kg.

augustus	16	1 ton	oktober	6	1 ton
	17	1		7	1
	19	2		9	2
	22	3		13	3
	23	3		15	2
	25	1		18	3
	28	2		19	2
	31	1		21	1
september	7	2		22	3
	11	1		24	2
	19	1		25	5
	22	1		28	2
	23	1	november	7	1
	24	1		9	5
	26	1		11	3
	27	1		12	2
	28	3		14	1
	29	1		26	2
	30	2		30	1
oktober	1	4	december	3	1
	4	5	diversen		5

Het kruit werd slechts aan drie personen, de busmeesters afgeleverd: Hein Joye, Hoverdijne en Klaas van der Laan.

Er waren ook kruit leveringen aan Delft op 1-4 oktober en aan Leiden op 18 oktober. Deze zijn in bovenstaande afleveringen opgenomen.

L. Daggelden voor huurlingen in het leger in de periode van 1405-1412
(Gegevens vermeld in de tresoriersrekeningen AGH 1260-1266)

1405	kapitein (Jan van Vianen)	116 groten Hollands
	andere kapiteins	54 groten Hollands
	plaatsvervanger kapitein	40 groten Hollands
	busmeester	11 groten Hollands
	priester	8 groten Hollands
	hoofdman	11-12 groten Hollands
	gewapende	6-8 groten Hollands
1407/08	kapitein	45 groten Hollands
	hoofdman	7,5 groten Hollands
	gewapende	5 groten Hollands
1409	kapitein	10 groten Hollands
	hoofdman	7,5 groten Hollands
	gewapende	5 groten Hollands
1410/11	gewapende	4 groten Hollands
1412	kapitein	18-40 groten Hollands
	hoofdman	8-10 groten Hollands
	busmeester	11 groten Hollands
	gewapende	5-6 groten Hollands

Volgens de rekeningen in het RAG HA 246-249 betaalde men in Gelre voor een gewapende ongeveer 4 groten Hollands per dag.

In Henegouwen werd per lans betaald, die uit 4-5 man bestond. Zij ontvingen per lans ongeveer 30 groten Hollands per dag (Devillers, *Guerre*, 215).

M. Rey, *Les finances royales sous Charles vi. Les causes du déficit 1388-1413* (Parijs 1965) 403, vermeldt de soldij voor het Franse leger in ponden Tournoois, omstreeks 1400. Door mij omgerekend (1 pond tourn. gelijk aan 31 groten Holl. in 1400) bedraagt de soldij per dag voor een kapitein 30-40 groten Holl., voor een hoofdman 12-16 groten en voor een gewapende 7-8 groten. P. Contamine, 'La guerre de Cent Ans en France: une approche économique', *Bulletin of the Institute of Historical Research* 47 (1974) 125-149, aldaar 134, stelt dat in Frankrijk in 1370 een gewapende ruiter 7-9 groten Holl. per dag aan soldij ontving. Ter vergelijking voert hij aan dat een vakman-metselaar en timmerman in die tijd 4-5 groten Holl. per dag verdiende (in de berekeningen hiervan is voor 1370 1 pond Tourn. gesteld op 24 groten Holl.).

M. De oorlogsuitgaven van de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen

Zoals in hoofdstuk VII werd beschreven, zijn er vele posten van oorlogsuitgaven te vermelden. Er waren directe kosten voor manschappen, aanschaf van wapentuig, oorlogsmateriaal als onder andere busstenen, pijlen en kruit, en voor het onderhoud van de burchten en stadsversterkingen en de bouw van bolwerken en andere verdedigingswerken. Daarnaast waren er indirecte of bijkomende kosten zoals bijvoorbeeld de uitgaven voor losgeld van gevangenen, beloningen voor hen die naar de Hollandse zijde overliepen en zich aansloten bij graaf Willem VI, de koopsom voor Gorinchem en de kosten van de veelvuldig gehouden dagvaarten en dadingen. Omdat er zoveel en zo verschillende posten te vermelden zijn, is gekozen voor een chronologische behandeling ervan.

Oorlogsuitgaven in 1401

In 1401 waren er slechts enkele strooptochten; de kosten hiervan zijn niet bekend. Daarnaast waren er uitgaven voor de steden die vanaf eind augustus een garnizoen leverden voor Woudrichem en een bolwerk bij Sleeuwijk/Werkendam. Er waren gewapenden uit zowel Hollandse als Zeeuwse steden.¹ Een oproep in 1402² refereert aan 100 gewapenden uit de Hollandse steden die in 1401 een garnizoen vormden. Bij een verdeling zoals die gewoon was, zullen er dan ongeveer 30-35 Zeeuwen zijn geweest. Omdat niet iedereen er de volle tijd was, schat ik dat er ongeveer 100 man in die periode door de steden betaald werden. Bij een gemiddelde van 9,5 groot aan mandagkosten bedroegen de uitgaven van de steden in het totaal 1300 nobel.³

In 1401 betaalde graaf Albrecht aan de stad Utrecht 800 nobel om de stad in zijn kamp te krijgen. De 800 nobel golden als compensatie voor de schade door Utrecht geleden gedurende de Friese oorlog.⁴

Resumerend voor 1401 beliepen de manschapskosten voor de steden 1300 nobel en de indirecte kosten voor de graaf 800 nobel.

Oorlogsuitgaven in 1402

In dit jaar waren er uitgaven voor de garnizoenen van Woudrichem en Sleeuwijk/Werkendam en voor het beleg van Gorinchem dat 12 weken duurde. In het begin van het jaar werden de garnizoenen uitgebreid met gewapenden uit Zeeland, Dordrecht en Geertruidenberg.⁵ Ook uit Putten kwamen 35 gewapenden.⁶ Toen het beleg van Gorinchem begon, werden de garnizoenen nog eens uitgebreid met 135 gewapenden uit de Hollandse steden.⁷ Na het beleg, toen er een bestand was, werd het garnizoen verkleind tot hoogstens 50 man. De kosten voor de steden kunnen slechts geschat worden. Omdat de garnizoenen voor vrij lange tijd werden gehandhaafd, zijn de mandagkosten op 9 groot gesteld. Op basis van deze aanname betaalden de steden voor de 180 dagen tot juli 1900 nobel; de 78 dagen van juli tot 16 september 1900 nobel en voor de rest van het jaar 550 nobel; in totaal 4350 nobel.

Tijdens het beleg van Gorinchem waren er ongeveer 3800 gewapenden uit de Hollandse en Zeeuwse steden, 650-750 man ridderleger uit Holland, Zeeland en Henegouwen, 280 landslieden uit Holland en kleine contingents uit de Henegouwse steden. Voor die 84 dagen waren de kosten voor de Hollandse en Zeeuwse steden 31.950 nobel.⁸ De landslieden kostten aanzienlijk minder dan de gewapenden, ongeveer 4-5 groot per mandag, zodat de kosten hiervan 1175 nobel waren. De ridderschap was in 'voeding' van de graaf. Dat betekent dat in het geval van 15 groot per mandag de kosten van de graaf 9800 nobel beliepen.

Van de uitgaven van de Henegouwse steden is alleen bekend dat Bergen hiervoor 2000 nobel leende.⁹ Omdat Bergen, exclusief Valenciennes, altijd de grootste bijdrage moest leveren, schat ik de totale bijdrage van de Henegouwse steden op minstens 4000 nobel.¹⁰

1 Oproepen in AGH 1255 f. 81', 102' en AGH 1256 f. 22' en 27'.

2 AGH 623 f. 37'.

3 De berekening is 100×122 (dagen) $\times 9,5$ groot en de nobel gelijk aan 90 groot.

4 GA Utrecht Stad I No. 516 (Van Mieris III 746).

5 AGH 1256 f. 32'.

6 AGH 1256 f. 29'.

7 AGH 623 f. 42'.

8 De berekening voor Holland is 2880 (man) $\times 84$ (dagen) $\times 9$ groot en de nobel = 90 groot. Die voor Zeeland is $924 \times 84 \times 9$ groot.

9 L. Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut. De l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*, III (Brussel 1886) dcccxxii en dcccxxiii.

Andere kosten van het beleg zijn niet te achterhalen. Er werden vier bolwerken gebouwd. Zij zullen gezien de korte tijdsduur van gebruik wel eenvoudig zijn geweest. Er van uit gaande dat een groot en sterk bolwerk zoals bij Hagestein in 1405 en ten oosten van Gorinchem in 1411 gebouwd, ongeveer 300 nobel kostte,¹¹ zullen de vier bolwerken bij Gorinchem wel niet meer dan 200-400 nobel gekost hebben.

Als post indirecte kosten was er het losgeld dat betaald moest worden. Van adellijke gevangenen uit de Arkelse partij wordt niets vermeld; er zal dus niet veel uitwisseling van gevangenen hebben plaatsgevonden. Voor Floris van Borsselen werd 5824 nobel betaald.¹² Voor de edelen van vergelijkbare status, zoals zijn broer Boudewijn, Klaas Kervink van Reimerswaal, Klaas van Zwieten, Floris van Abeel, Walraven van Brederode en Daniel de Vigilien zal wel een ongeveer even groot bedrag betaald zijn. Dat betekent dat dan ongeveer 30.000 nobel aan losgeld betaald moest worden. Het is bekend dat de losgelden hoog waren: voor Walraven van Brederode zou het tot 1409 duren, voordat het bedrag bijeen was.

Samenvattend waren de uitgaven in afgeronde bedragen in 1402:

Direct:	manschappen van steden en ambachten	41.475 nobel
	ridderleger	9.800 nobel
	bouwactiviteiten	300 nobel
		totaal Direct
		51.550 nobel
Indirect:	losgelden	ca. 30.000 nobel

Oorlogsuitgaven in 1403

De enige uitgaven van dit jaar waren die voor het garnizoen te Woudrichem en Sleeuwijk/Werkendam. De steden betaalden hiervoor de uitgaven en in de grafelijke rekeningen worden de kosten dus niet vermeld. De bezetting was waarschijnlijk niet groter dan die aan het einde van 1402, namelijk 50 man. Op die basis bedroegen de kosten ongeveer 2000 nobel als directe kosten. Er waren geen indirecte kosten, ofschoon er wel enige activiteit was van dagvaarten om tot een bestand te komen. De dagvaarten waren alle in Den Haag en kosten werden daarom niet speciaal opgevoerd.¹³

Oorlogsuitgaven in 1404

Voor dit jaar geldt hetzelfde als voor 1403. Alleen is er nu een post uit de tesoriersrekening van 1405 die refereert aan de betaling van een achterstallige post uit 1404 over de kosten van de bezetting bij Gorinchem. Wellicht is hiermee de bezetting van Sleeuwijk/Werkendam en Woudrichem bedoeld. De kosten zijn ongeveer 1900 nobel, wat goed overeenkomt met de door mij berekende kosten voor 1403.

Terwijl er een verhoogde activiteit was van dagvaarten om tot een langdurig bestand tussen Holland en Arkel te komen, werden geen kosten hiervan opgevoerd omdat de dagvaarten alle in Den Haag waren.¹⁴ Er waren dus in 1404, net als in 1403, alleen directe kosten, nu 1900 nobel.

10 Deze aanname steunt op Ch. Piérard, 'Les aides levées par les comtes de Hainaut et leur incidence sur les finances urbaines. Un exemple: Mons avant 1433', *Anciens Pays et Assemblées d'états* 70 (1977) 183-247, aldaar 204.

11 Voor de kosten van een bolwerk bij Hagestein in 1405 zie GA Utrecht Stad I No. 424.

12 AGH 201 f. 60', 61'. Dit losgeld werd betaald uit een bede in Zeeland van 1404.

13 W. Prevenier en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544* Deel 1, 1276-1433 *Tweede stuk. Teksten*. RGP Grote Serie 202 ('s-Gravenhage 1987) 388-392.

14 Prevenier, *Dagvaarten*, 394-395.

Oorlogsuitgaven in 1405

In het jaar 1405 was het voornaamste oorlogsfeit het beleg van Hagestein en Everstein. Daarnaast waren er uitgaven voor de garnizoenen te Woudrichem en Sleeuwijk/Werkendam. Van de twee perioden waarin het beleg te verdelen valt, is er van de eerste slechts één detailrekening bewaard gebleven. Van de tweede periode is er een groot aantal gedetailleerde rekeningen. Bovendien is er over die periode de tesoriersrekening waarin de uitgaven van de detailrekeningen verwerkt zijn zodat er zelfs controle mogelijk is. De uitgaven in 1405 behandel ik in drie delen: allereerst de uitgaven voor de garnizoenen, dan de eerste belegperiode, gevolgd door de tweede.

Uitgaven voor de garnizoenen. Er waren grote garnizoenen bij Woudrichem en bij Sleeuwijk/Werkendam en een kleine bezetting van 16 man op een bolwerk bij Langerak, gelegen tegenover Schoonhoven op de zuidoever van de Lek. De tesoriersrekening ontbreekt, maar uit de rekening van de baljuw van Zuid-Holland, Philips bastaard van der Lek,¹⁵ kan afgeleid worden dat er in de periode tot eind april een garnizoen van niet meer dan 50 gewapenden bij Woudrichem en Sleeuwijk/Werkendam was. Daarna werden de garnizoenen uitgebreid tot 58 man in Woudrichem en 150 man in Sleeuwijk/Werkendam. Onder de 150 man waren 75 Engelse huurlingen. De rest waren gewapenden uit Dordrecht, het Land van Heusden en het Land van Altena. Tot eind april waren de kosten, door de steden betaald, ongeveer 435 nobel. Daarna waren de uitgaven voor Woudrichem 1235 nobel, voor Sleeuwijk/Werkendam 2800 nobel en voor Langerak 145 nobel.¹⁶ Die uitgaven werden betaald uit het morgengeld van Zuid-Holland en kleine bijdragen van Dordrecht en Geertruidenberg.

Uitgaven Hagestein, eerste periode. Over deze periode is er alleen een rekening van Jan van den Dorp over de bouw van het grote blokhuis bij Vianen.¹⁷ De bouw begon op 18 maart en eindigde op 27 mei en kostte 685 nobel, de nobel voor 120 groten Hollands gerekend. Na de bouw werden er 400 huurlingen in of bij het blokhuis gelegerd, inclusief 16 man die bij de Lek gelegen waren. Dit valt af te leiden uit de nabetalingen gedaan in september 1405 en vermeld in de tesoriersrekening.¹⁸ Tot 1 september waren de kosten voor dit garnizoen 2800 nobel.

De stedelijke troepen lagen bij Hagestein voor zes weken, vanaf 22 april. De Hollandse en Zeeuwse steden zonden 1800 man van wie de helft gravers.¹⁹ De dagkosten voor een gewapende op 9,5 groot en die voor een graver op 4,5 groot stellende, waren de uitgaven 4650 nobel. De Henegouwse steden zonden, voorzover is na te gaan, geen troepen. Het ridderleger van Holland, Zeeland en Henegouwen was ongeveer 400 man groot en werd door de graaf gevoed. Voor een 'voeding' van 15 groot per dag waren de uitgaven 2100 nobel.

Andere kosten waren er voor de bouw van twee bolwerken bij Hagestein. Die zullen ieder ongeveer 300 nobel gekost hebben.²⁰ De totale directe kosten voor de eerste periode bedroegen zo 10.800 nobel.

Uitgaven bij Hagestein, tweede periode. De detailrekeningen voor deze periode geven de uitgaven voor onder andere voedsel, kruit, graafwerk, timmerwerk, het maken van de 'tuin', transport-

15 AGH 630.

16 De berekeningen zijn gebaseerd op AGH 630 voor 21 juni tot 8 augustus. Voor de rest van het jaar op mandagkosten van 9 groot. De mandagkosten uit AGH 630 berekend, variëren van 8,0 tot 8,4 groot, waarschijnlijk lager omdat er veel huurlingen à 5-6 groot aanwezig waren.

17 AGH 1316.

18 AGH 1260 f. 59-60.

19 AGH 629 f. 1'-2'.

20 GA Utrecht Stad I No. 425 geeft als aanneemsom voor een bolwerk 300 nobel.

kosten en andere bouwkosten.²¹ De tresoriersrekening AGH 1260 geeft onder andere de soldij van de huurlingen en de totaal uitgaven van de detailrekeningen. Verscheidene posten, bijvoorbeeld voor het maken van de 'tuin', worden in verschillende rekeningen vermeld. Deze zijn hier geordend en samengevat, waarbij dan ook de einduitkomsten vermeld in AGH 1260 als controle dienden tegen mogelijke dubbeltellingen.

De soldij voor de huurlingen, vanaf 1 september tot 23 december, de dag dat zij ontslagen werden, bedroeg 6100 nobel.²² De kosten voor de steden moeten weer berekend worden. Hierbij is het lastig vast te stellen hoeveel gewapenden van de steden er waren. Velen kwamen immers niet of werden gewisseld met hiaten. Uit de dadingen en de boetes, die de niet opgekomen welgeborenen en landslieden moesten betalen, volgt dat ongeveer 70% van de opgeroepen 350 gravers niet gekomen was.²³ Ook de steden, vooral de Zeeuwse, lieten wel verstek gaan.²⁴ Dordrecht moest zelfs op 12 december 1405 nog gemaand worden om met 250 gewapenden en 100 andere 'goede lieden' naar Hagestein te komen.²⁵ Gezien ook de ongeveer 800 huurlingen die er de meeste tijd waren, heb ik gemeend de aantallen uit de Hollandse steden te moeten verminderen met 22% tot 1200 man en die uit de Zeeuwse steden met 40% tot 150 man.

Ook de ridders lieten wel verstek gaan,²⁶ zodat daar ook het aantal verminderd is met 22% tot 350. Op deze basis waren de uitgaven voor de steden van Holland en Zeeland 12.000 nobel. De kosten van het ridderleger kwamen voor rekening van de graaf en zijn onder andere vermeld in de rekeningen voor proviand.

De Henegouwers kwamen naar Hagestein met 26 ridders en 173 'lansen', 24 boogschutters en 50 anderen. Dit leger, uitgezonderd de ridders, werd betaald door de steden en het Land van Henegouwen. De kosten voor een lans waren 1 pond tourn. per dag, zodat door Henegouwen ongeveer 6650 nobel betaald werd.²⁷ De kosten voor de boogschutters en de anderen zijn af te leiden uit een rekening van Bergen en bedroegen 475 nobel.²⁸

De andere directe kosten, bijeen gebracht uit de rekeningen AGH 1312 tot 1322 en de tresoriersrekening AGH 1260 waren:

–Voor het 'Huis' van Willem VI tussen Vianen en Hagestein. Voor de huur, verbouw en versterking werd 45 nobel betaald.²⁹

–Er werd 2750 m gracht gegraven voor 558 nobel. Het sluizensysteem bij de Lek kostte 283 nobel, terwijl de kosten voor het afsluiten van de Lek met masten 27 nobel bedroegen.³⁰

–Het maken, aanvoeren en plaatsen van de 'tuin' kostte 224 nobel.³¹ Hiervoor werden 2621 horden gekocht, 10603 kleine horden en 360 grote horden, elk 3,7 m lang, gemaakt.

–Het loon van de 30 meester timmerlieden, elk met een knecht, bedroeg 325 nobel.³² De tim-

21 Te vinden in AGH 1312-1322.

22 AGH 1260 f. 62'-78'.

23 AGH 1313 van de baljuw van Rijnland.

24 AGH 1260 f. 119' en 120'.

25 AGH 629 los folio.

26 AGH 629 f. 9' en 10'. Het betrof hier zowel Hollandse als Zeeuwse edelen, die soms hun dienst afkochten of wel gewoon weg bleven.

27 Devillers, 'La guerre de Hollande de 1401 à 1412', *Compte Rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins* 4e Série 12 (Brussel 1885) 192-244, aldaar 215 citeert de rekening van Robert Crohin, receveur du comté de Hainaut, van 1 september 1404 tot 1 september 1405. De Franse kroon (= 0,5 nobel) gelijk aan 31 s 6 d tourn. Het pond tourn. komt dan op 31,7 groot Hollands.

28 Devillers, *Guerre*, 234 citeert uit 'Comptes du massard de Mons (Archives communales de Mons) 3e compte de Gobert Joye, fils de Gobert, massard de la Toussaint 1405 à la Toussaint 1406' (Allerheiligendag).

29 AGH 1260 f. 82'.

30 AGH 1315 f. 5'-9' en AGH 1316 f. 3' en volgende.

31 AGH 1314 f. 4'-7' en AGH 1317 f. 1'-15'.

32 AGH 1315 f. 1'-2' en AGH 1314 f. 25'-26'.

merlieden werkten tot ongeveer 1 december onder andere aan het maken van de blokhuizen, toren, wachttorens, tuimelaars en de blokken voor de bussen.

–Herstel aan de tuin en het ophogen van de bolwerkwallen kostte 35 nobel.³³

–De kosten voor het kruit voor de grote bussen waren 230 nobel.³⁴ Er werden 86 tonnen of 15.480 kg kruit verschoten.

–De kosten voor proviand voor de graaf, zijn herberg en het ridderleger bedroegen 9333 nobel. Hieronder vielen 1446 nobel voor vlees (voornamelijk ossen en schapen),³⁵ 1326 nobel voor rogge, tarwe, boter en spek,³⁶ 926 nobel voor vis, voornamelijk haring,³⁷ en 5635 nobel voor voornamelijk wijn en een kleine hoeveelheid bier.³⁸

–De kosten voor bussteen, lichte en zware pijlen, kruit en steen voor de vogelaars, vervoer van materiaal en harnassen, het loon van de Henegouwse tentenmakers, het loon van de chirurgijn, aanschaffingskosten voor buswagens, gereedschap en diverse materialen, de reparatie aan bussen en blijde(s) en turf voor verwarming vat ik hier samen onder 'diversen', groot 625 nobel.

Behalve de kosten voor de manschappen waren de totale directe kosten zo 11.685 nobel. Deze uitgaven worden bevestigd in het Groot Fouerein van AGH 1260.

Samengevat kostte het beleg van Hagestein, voor beide perioden (directe kosten):

Manschappen	Steden van Holland, Zeeland en Henegouwen	21.835 nobel
	Gravers uit ambachten en dorpen	1.940
	Huurlingen door de tesorier betaald	8.900
	Ridderleger, voeding 1e periode	2.100
	Totaal manschappen	34.775
Bouw- en graafkosten		2.780
Kruit		230
Proviand voor graaf, herberg en ridderleger		9.333
Diversen		625
Totaal afgerond		47.750

Met de kosten voor de garnizoenen bij Woudrichem, Sleeuwijk/Werkendam en Langerak van 4.600 nobel waren de directe uitgaven in 1405 afgerond 52.300 nobel. Er waren geen indirecte kosten omdat de dagvaarten in Den Haag en in Dordrecht waren.³⁹

Oorlogsuitgaven in 1406

Vanaf dit jaar werden de stadslegers of de gewapenden uit de steden alleen nog gebruikt in noodgevallen, wanneer heel snel troepen in grote aantallen nodig waren. Dit was bijvoorbeeld het geval in oktober 1407 toen hertog Reinald van Gelre graaf Willem de oorlog verklaarde. In alle andere gevallen werden huurlingen ingezet, van wie de soldij door de steden en ambachten werd opgebracht en meestal via de tesorier betaald werd.⁴⁰ Zo werden de bolwerken en de riviervaart beschermd door huurlingen. De tesoriersrekening over 1406 ontbreekt. Het is echter bekend dat er bij Woudrichem en Sleeuwijk/Werkendam huurlingen in garnizoen waren⁴¹ en dat er op

33 AGH 1260 f. 83^v-84^r.

34 AGH 1323.

35 AGH 1312 en 1318.

36 AGH 1318.

37 AGH 1319.

38 AGH 1320.

39 Prevenier, *Dagvaarten*, 405-406.

11 augustus 40 gewapenden naar toe gezonden werden, ter aanvulling of ter aflossing.⁴² Leiden betaalde in die periode voor 12 man à 5 groten per dag.⁴³ De grootte van het garnizoen is onbekend. Voorzichtig schat ik het op minstens 50 man, net als in de periodes dat er geen directe dreiging was: 1403 en 1404. De uitgaven waren dan voor het gehele jaar 1014 nobel. In Holland waren er op de Merwede en bij Rotterdam twee baardzen met elk 25 man om de rivieren te bewaken. Bekend is dat een schipper voor 107 dagen betaald werd.⁴⁴ De schippers ontvingen 1 Wilhelmus gulden per dag (0,34 nobel) en de gewapenden 6 groot per dag.⁴⁵ De totale kosten waren ongeveer 400 nobel.

In Zeeland werden drie baardzen met elk 20 man gebruikt voor de bewaking van de Zeeuwse stromen. Dit gebeurde gedurende 82 dagen vanaf 16 september tot aan het nieuwe bestand met Arkel op 7 december.⁴⁶ De kosten hiervan waren 325 nobel.

De totale kosten voor manschappen in 1406 waren zo ongeveer 1740 nobel. Daarbij kwamen de kosten voor de gekochte Hollandse baardzen die ongeveer 100 nobel bedroegen.⁴⁷

Bij gebrek aan de tresoriersrekening vallen de indirecte kosten gemaakt voor de dagvaarten en dadingen slechts te schatten. Volgens de Gelderse overste rentmeesterrekeningen waren er dagvaarten in Utrecht, Loevestein en Den Haag.⁴⁸ De in de rekeningen genoemde leden van de Raad van Holland ontmoetten daarbij leden van de Raad van Gelre die voor Arkel optraden. De kosten daarvan in dit jaar kunnen alleen geschat worden uit de tresoriersrekening van 1408/1409, waaruit valt af te leiden dat bij normale dagvaarten de kosten ongeveer 120 groten per lid van de Raad waren. Bij dagvaarten die tot een bestand leidden en waarbij dit 'gevierd' moest worden, waren de kosten ongeveer 225 groot per man.⁴⁹ Dit zelfde kostenpatroon aannemende voor 1406 waren de kosten voor drie dagvaarten te Utrecht en Loevestein, die elk 2 dagen duurden, 13 nobel en voor de dagvaart in Utrecht in december toen in 5 dagen een bestand bereikt en gevierd werd, ongeveer 37 nobel. Van de twee dagvaarten die in Den Haag gehouden werden, zijn geen kosten berekend. Dit brengt de totale kosten van dagvaarten op 50 nobel. Er zijn geen andere indirecte kosten bekend.

De totale uitgaven over 1406 waren zo: direct 1840 nobel, indirect 50 nobel.

Oorlogsuitgaven in 1407

De uitgaven van dit jaar worden gekenmerkt door de bestandsperiode tot 6 april, dan de periode tot 16 september waarin Gorinchem, Leerdam en het Land van Arkel in het bezit waren van graaf Willem VI en daarna de periode, toen de stad Gorinchem en het Land van Arkel weer in Arkels

40 Zie bijvoorbeeld AGH 629 f. 18', 18', 19', 21' en 23' en AGH 203 f. 90'-90', waarin de bijdragen van de ambachten en de steden werden vastgesteld en waarbij opdracht gegeven werd de verschuldigde gelden aan de tresorier te betalen. Deze regeling gold vanaf 1408. In 1406-1407 werd de soldij betaald of door de steden direct, of uit de door de steden en ambachten opgebrachte belasting die december 1404 was ingesteld (Th. H. F. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beiersche Huis* [1's-Gravenhage 1908] 217).

41 AGH 202 f. 96'.

42 AGH 202 f. 93'.

43 A. Meerkamp van Embden, 'Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434). Eerste deel (1390-1424)', *Werken HG Derde Serie No. 32* (1913) 167-168.

44 AGH 202 f. 61' geeft de oproep. In AGH 1261 f. 84' volgde de in 1407 gedane betaling.

45 Dit valt af te leiden uit AGH 202 f. 97'.

46 AGH 202 f. 98'. Voor het bestand zie Van Mieris IV 40-41.

47 Dit werd volgens AGH 1261 f. 84' in 1407 uitbetaald.

48 RAG HA No. 241 f. 11', 11' en 15'; RAG HA No. 242 f. 32' en 34'. Prevenier, *Dagvaarten*, vermeldt deze dagvaarten niet.

49 AGH 1262 f. 69', 72', 74', 75' en 77'.

bezit waren overgegaan, maar de burcht bij Gorinchem en de stad Leerdam in Hollands bezit bleven.

In *Woudrichem* (over Sleeuwijk/Werkendam wordt in de tesoriersrekening niet meer gesproken) was er tot aan 16 september een garnizoen van ongeveer 50 man. Dit kostte 850 nobel, door de steden direct betaald. Daarna werden er vanaf begin oktober 400 man huurlingen gelegerd, waaronder 120 Engelsen. De kosten hiervan in 1407 kwamen op 2340 nobel.⁵⁰ Tevens werd er 100 nobel voor een aantal landslieden en voor 11 man rivierbewaking bij Woudrichem betaald.⁵¹ De uitgaven voor de manschappen in Woudrichem waren zo 850 nobel, direct door de steden betaald en 2440 nobel via de tesorier betaald.

In *Gorinchem* was er vanaf 6 april een garnizoen in de stad en een op de burcht. Het stadsgarnizoen was 50 man onder bevel van een kapitein en diens plaatsvervanger.⁵² Het garnizoen van de burcht was 65 man tot 1 juni en 40 man tot 26 september, ook onder bevel van een kapitein en plaatsvervanger. De huurlingen ontvingen 5 groot per dag.⁵³ Na de inname van Gorinchem door Arkel werd op 7 oktober het garnizoen van de burcht versterkt tot 140 man die nu 6 groot per dag ontvingen.⁵⁴ De totale kosten voor de garnizoenen waren 3650 nobel.⁵⁵

In *Leerdam* waren er vanaf 6 april 40 gewapenden in de stad en de burcht. Zij stonden onder bevel van een kapitein en zijn plaatsvervanger. De uitgaven hiervoor in 1407 waren 870 nobel.⁵⁶ In *Heukelom* en rond Leerdam waren er vanaf 6 april ook nog eens twee kapiteins en 93 huurlingen, waaronder Engelsen, die in 1407 1824 nobel kostten.⁵⁷ Met nog 60 nobel andere kosten voor huurlingen waren de kosten voor de Leerdamse en Heukelomse garnizoenen 2755 nobel.

Op 22 september volgde er heervaart naar Woudrichem voor de steden en landslieden en werden ook ongeveer 400 man van de ridderschap opgeroepen.⁵⁸ Waarschijnlijk zonden de meeste steden slechts iets meer dan tweederde van het opgeroepen aantal.⁵⁹ De heervaart duurde 28 dagen tot 18 oktober. De uitgaven voor de steden voor 2000 gewapenden waren ongeveer 6650 nobel. De 300 landslieden zullen ongeveer 475 nobel gekost hebben en de 'voeding' van het ridderleger 1300 nobel. Deze heervaart werd in december gevolgd door een korte tocht van 9 dagen naar Woudrichem. Er waren ongeveer 2000 man uit de steden.⁶⁰ De uitgaven hiervoor waren ongeveer 2100 nobel.

De totale uitgaven voor manschappen waren zo 9600 nobel direct ten laste van de steden, 475 nobel voor de ambachten en 8850 nobel door de tesorier betaald. Het ridderleger kostte 1300 nobel.

De burchten in Gorinchem en Leerdam werden, toen zij in het bezit van graaf Willem waren gekomen, hersteld van geleden schade. Voor de burcht te Gorinchem werd ongeveer 140 nobel uitgegeven;⁶¹ voor die in Leerdam 110 nobel.⁶² Ook werd Woudrichem versterkt met een bol-

50 AGH 1326, rekening van de soldij te Woudrichem betaald vanaf 16 oktober 1407 tot 1 mei 1408.

51 AGH 1261 f. 78'-79'.

52 AGH 1261 f. 77'.

53 AGH 1261 f. 77' en 77'. Volgens Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 167 betaalde Leiden voor 12 huurlingen.

54 AGH 1261 f. 78' en 78'.

55 AGH 1261 f. 79'.

56 AGH 1261 f. 77'.

57 AGH 1261 f. 79'.

58 AGH 629 f. 12'-14' en AGH 1261 f. 153'.

59 Zie bijvoorbeeld voor Middelburg: H. M. Kesteloo, 'De stadsrekeningen van Middelburg van 1365-1449', *Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1883) 171-330, aldaar 294 en W. S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd*, Deel II, RGP Grote Serie 61 ('s-Gravenhage 1926) 256.

60 Zie AGH 629 f. 16', 16' en Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 169-170.

61 AGH 1261 f. 78'.

werk bij de hoofdboort, voorzien van wallen en een nieuwe gracht. Er werd vanaf 15 oktober tot aan mei 1408 aan gewerkt. In 1407 waren de kosten hiervan 200 nobel.⁶³ Het kasteel Loevestein, dat in 1397 door Willem vi, toen graaf van Oostervant, tijdens een beleg beschadigd was, werd nu ook hersteld voor 170 nobel.⁶⁴ De versterkte burchten werden voorzien van meer geschut. Er werden 34 kleine bussen en vogelaars gekocht voor 110 nobel.⁶⁵ Om betere bewaking te bereiken van de rivier bij Woudrichem, die afgesloten was door masten, werden baardzen en kleinere schepen gekocht voor 245 nobel.⁶⁶ Met de uitgave van 230 nobel voor schut waren de totale, andere directe kosten 1200 nobel.

In 1407 waren er belangrijke indirecte uitgaven, vooral bij de overdracht van Gorinchem aan Willem vi in april. Vele beloningen en zogenaamde compensatie voor geleden schade werden niet direct in baar geld uitbetaald. Het grootste deel ervan bestond uit schuldbrieven. Omdat gebleken is dat de meeste van die schuldbrieven vóór 1412 betaald waren, worden ze hier als uitgaven voor 1407 opgenomen. De enige onzekerheid bestaat over de schuldbrieven aan Coen van Herlaar. Het is mogelijk dat bij een veroordeling van Coen van Herlaar in 1412 de boete van 4500 nobel een 'korting' op de schuld was.⁶⁷ Zoals in hoofdstuk V.5 vermeld, werd aan de stad Gorinchem en het Land van Arkel 1600 nobel betaald als schadevergoeding en ontvingen de lieden die de overdracht van Gorinchem hadden bevorderd, schenkingen tot een totaal van bijna 13.400 nobel. Van die schenkingen werd 1390 nobel direct betaald,⁶⁸ de rest in schuldbrieven.⁶⁹ In 1412 was minstens 8900 nobel hiervan betaald.

Naast deze betalingen werd er ter gelegenheid van de huldiging 30 nobel aan schenkingen gedaan.⁷⁰ De heer van Vianen kreeg 200 nobel als beloning⁷¹ en de heer van Heukelom, die overliep naar de Hollandse partij, ontving 450 nobel ineens en nog een jaargeld van 800 nobel.⁷²

Voorts waren er kosten voor de bewaking van de gevangenen van Hagestein, waarvoor de bewa-
kers in 1407 140 nobel ontvingen.⁷³ Aan vier dagvaarten te Utrecht, die voornamelijk gingen over een vrede tussen Gorinchem en de stad Utrecht, werd ongeveer 50 nobel betaald.⁷⁴

De uitgaven, gedaan in 1407, kunnen samengevat worden als:

Directe kosten:	Manschappen van steden en ambachten	9.600 nobel
	Huurlingen door tesorier betaald	8.850
	Ridderleger	1.300
	Bouw en herstelkosten burchten enz.	620
	Aanschaf bussen, schut enz.	585
Totaal directe kosten		20.955

62 AGH 1261 f. 77'.

63 AGH 1324.

64 AGH 2092. Voor het beleg van Loevestein in 1397, zie H. Hardenberg, 'De stichting van het slot Loevestein', *Bijdragen Mededelingen Gelre* 37 (1934) 187-212.

65 AGH 1261 f. 87', 94', 97' en 100'.

66 AGH 1261 f. 91' en 102'.

67 AGH 1266 f. 59' en 60'. In hoofdstuk V.6. is hier aandacht aan besteed.

68 Voor de betalingen aan Gorinchem, Land van Arkel en de andere schenkingen zie AGH 1261 f. 81'.

69 AGH 203 f. 16', 17', 24'. Zie ook hoofdstuk V.5.

70 AGH 1261 f. 83', 83' en 87'.

71 AGH 1261 f. 91'.

72 AGH 1261 f. 91' en 98' en AGH 237 f. 56' en 57'.

73 AGH 1261 f. 104'.

74 AGH 1261 f. 82' en 84'. Prevenier, *Dagvaarten*, vermeldt deze dagvaarten niet.

Indirecte kosten:	Overdracht van Gorinchem en Land van Arkel	8.900 nobel
	Beloning heren van Vianen en Heukelom	1.450
	Gevangenen bewaking	140
	Dagvaarten	50
Totaal indirecte kosten		10.540

Oorlogsuitgaven in 1408

Tot juni werden de grote garnizoenen in Woudrichem, burcht van Gorinchem, Leerdam en Heukelom gehandhaafd. Daarna, toen er een bestand met Gelre was gesloten, werden de garnizoenen verkleind. In *Woudrichem* waren er tot mei 400 huurlingen, daarna tot 25 juli 100 man, 60 man tot 22 september en 70 man tot het einde van het jaar. Er werd hiervoor, inclusief de rivierbewaking, 4900 nobel betaald.⁷⁵ In *Gorinchem* bleef tot 15 mei het garnizoen voor de burcht 140 man, waarvan de kosten 1460 nobel waren. Daarna waren er niet meer dan 10 man bij de kastelein die voor zichzelf en de huurlingen 200 nobel ontving.⁷⁶ In *Leerdam* werd het garnizoen van 40 man op 6 juni teruggebracht tot 20 man.⁷⁷ Het huurlingenleger van 93 man dat bij Leerdam en Heukelom lag, werd op 19 juni ontslagen. In Heukelom bleven toen niet meer dan 4 man achter.⁷⁸ De uitgaven voor huurlingen waren 2.085 nobel voor Leerdam en 170 nobel voor Heukelom.

In januari en februari 1408 werd nog twee maal voor de steden heervaart geboden naar Woudrichem. De tocht in januari duurde 25 dagen, die in februari 11 dagen.⁷⁹ Uit de Hollandse steden werden voor beide tochten 1350 man opgeroepen.⁸⁰ Gewapenden uit de Zeeuwse steden waren ook aanwezig, hun juiste aantal is niet bekend. Bij de gebruikelijke verhouding tussen de aantallen opgeroepen van Holland en Zeeland moet de Zeeuwse bijdrage ongeveer 650 man geweest zijn. Bij deze troepen was een ridderleger van 100 man die in de 'voeding' van de graaf waren.⁸¹ De totale uitgaven voor deze tochten waren 7.600 nobel direct voor de steden en 600 nobel door de tesorier betaald.

De totale uitgaven voor manschappen waren zo, direct ten laste van de steden 7.600 nobel en voor huurlingen en ridderleger door de tesorier betaald 9.400 nobel.

Andere uitgaven waren er voor herstel, versterking en uitbreiding van de burchten. De burcht te Gorinchem werd voor 265 nobel hersteld en uitgebreid met een bolwerk.⁸² De versterking van de burcht te Leerdam kostte 200 nobel⁸³ en het bolwerk bij Woudrichem 1650 nobel,⁸⁴ terwijl nog 35 nobel werd uitgegeven aan allerlei materialen zoals kalk.

Indirecte kosten waren er voor het jaargeld van de heer van Heukelom à 800 nobel en voor de te Utrecht gehouden dagvaarten tussen Holland en Gelre. De kosten daarvan bedroegen 150 nobel.⁸⁵

75 AGH 1261 f. 79; AGH 1262 f. 64'-65' en 70' en AGH 1326.

76 AGH 1261 f. 78' en AGH 203 f. 63'.

77 AGH 1262 f. 65'.

78 AGH 1262 f. 67'.

79 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 169-170.

80 AGH 629 f. 16' - 17'.

81 AGH 629 f. 17'.

82 AGH 1262 f. 63' en AGH 2095.

83 AGH 1261 f. 77' en AGH 1262 f. 70'.

84 AGH 1262 f. 70', 78' en AGH 1324.

85 AGH 1262 f. 69', 69', 71'-71'. Prevenier, *Dagvaarten*, 438 vermeldt één dagvaart te Utrecht, die 20 juni begon en een maand duurde (= AGH 1262 f. 69').

De uitgaven voor 1408 waren zo:

Directe kosten:	Manschappen steden	7.600 nobel
	Huurlingen en ridderleger	9.400
	Bouw en herstel burchten enz.	2.150
Totaal directe kosten		19.150
Indirecte kosten:		950

Oorlogsuitgaven in 1409

In dit jaar waren er slechts kleine uitgaven voor huurlingen, maar de bouwactiviteiten op de burcht bij Gorinchem, bij Woudrichem en Loevestein gingen normaal door. Op de burcht van Gorinchem was gedurende het grootste deel van het jaar de bezetting één kastelein met 8 gewapenden. Alleen in juli en augustus werd de bezetting verhoogd tot 20 man. De uitgaven waren 360 nobel.⁸⁶ In Leerdam was er een bezetting van één kapitein met 20 gewapenden tot aan 1 oktober, met een tijdelijke verhoging tot 100 man van 5 mei tot 1 juli. De kosten bedroegen 500 nobel.⁸⁷ In Woudrichem en Loevestein waren tot 3 juli 70 man gelegerd voor een uitgave van 880 nobel.⁸⁸ In Heukelom waren er tot juli 5 man voor 130 nobel.

In verband met een dreiging van strijd tussen Amersfoort en Gelre werden door Willem VI omstreeks 4 november zes ridders met 50 huurlingen naar Amersfoort gezonden, die echter weer direct konden terugkeren omdat er een bestand was gesloten. De kosten van die tocht waren 20 nobel. De totale kosten aan manschappen in 1409 waren zo 1890 nobel.

De herstelkosten aan de burcht bij Gorinchem waren 180 nobel⁸⁹ en die voor Leerdam, als vervolg op de kosten van 1408, nog eens 165 nobel.⁹⁰ Op kasteel Loevestein werd op 13 december met grote bouw- en herstelactiviteiten begonnen, waarvan de kosten in 1410 betaald werden. Andere kosten waren voor schut en kruit, 270 nobel.⁹¹ Voorts was er een uitgave van 700 nobel voor proviand die in mei 1409 in Amsterdam gekocht was voor de burchten en de stad Leerdam, maar niet verbruikt was.⁹² Men was bevreesd geweest voor hernieuwde strijd met Gelre die echter niet was door gegaan. De proviand werd opgeslagen en zal daarom later wel weer verkocht zijn. De uitgaven hiervoor zijn daarom niet opgevoerd.

Als indirecte kosten waren er de kosten voor de talloze dagvaarten met Gelre die voornamelijk te Utrecht gehouden werden. De uitgaven hiervoor waren 510 nobel.⁹³ De heer van Culemborg, die zich bij graaf Willem had aangesloten, kreeg hiervoor 445 nobel, terwijl de heer van Heukelom 70 nobel en zijn jaargeld van 800 nobel ontving.⁹⁴ Ook betaalde de tesorier 325 nobel voor het losgeld van Walraven van Brederode.⁹⁵

86 AGH 1262 f. 63' en AGH 2096 f. 3'.

87 AGH 1262 f. 65', 67' en AGH 1263 f. 35'.

88 AGH 1262 f. 64'.

89 AGH 1262 f. 63' en AGH 1263 f. 35'.

90 AGH 1262 f. 70'.

91 AGH 1262 f. 75', 76', 82'.

92 AGH 1263 f. 40' en 41'.

93 AGH 1262 f. 72', 73', 74', 74', 75', 77', 79' en 80' en AGH 1263 f. 38'. Prevenier, *Dagvaarten*, 438-440 en 443-445.

94 AGH 1262 f. 83'.

95 AGH 1263 f. 39'.

De uitgaven in 1409 waren zo:

Directe kosten:	Huurlingen	1890 nobel
	Bouw en herstel burchten enz.	345
	Schut en kruut	270
Totaal directe kosten		2505
Indirecte kosten:	Dagvaarten	510
	Losgeld	325
	Beloningen	1300
Totaal indirecte kosten		2135

Oorlogsuitgaven in 1410

Ook in 1410 waren de oorlogsuitgaven laag. Op de burcht te Gorinchem was er een garnizoen van een kastelein met 8 man dat 340 nobel kostte.⁹⁶ In Leerdam was er voor een gedeelte van de tijd een garnizoen van een kastelein met 24 man waarvoor 190 nobel betaald werd.⁹⁷ In totaal werd er dus slechts 530 nobel voor huurlingen betaald. Een kleine, korte tocht naar Amersfoort kostte 12 nobel.⁹⁸ De burcht van Leerdam werd versterkt voor 445 nobel⁹⁹ en de uitbreiding van Loevestein kostte 310 nobel.¹⁰⁰ Ook worden er uitgaven vermeld voor onderhoud aan het kasteel Heukelom en het kasteel Leyenburch.¹⁰¹ De uitgaven hiervoor waren ongeveer 180 nobel.

Aan indirecte kosten waren er de uitgaven voor de dagvaarten te Utrecht en een dading bij Gorinchem van totaal 340 nobel.¹⁰² Op de dading werd Holland veroordeeld tot een schadevergoeding aan Gelre van 330 nobel.¹⁰³ Holland moest hiervoor in leistung te Zaltbommel. De leistung kostte 50 nobel.¹⁰⁴ Er werd weer 280 nobel voor losgeld voor Walraven van Brederode betaald,¹⁰⁵ maar de heer van Heukelom ontving nu slechts 100 nobel.¹⁰⁶ Het totaal van de uitgaven in 1410 was zo:

Directe kosten:	Huurlingen	540 nobel
	Bouw en herstel burchten enz.	935
Totaal directe kosten		1475
Indirecte kosten:	Dagvaarten	340
	Schade betaling en leistung	380
	Losgeld	280
	Beloningen	100
Totaal indirecte kosten		1100 nobel

96 AGH 1264 f. 48'.

97 AGH 1264 f. 49'.

98 AGH 1264 f. 48'.

99 AGH 1264 f. 49'.

100 AGH 1264 f. 60'.

101 AGH 1264 f. 48'-49' en 53'.

102 AGH 1264 f. 51', 55', 57' en 59'. Prevenier, *Dagvaarten*, noemt deze dagvaarten niet.

103 AGH 1264 f. 55'.

104 AGH 1264 f. 61'.

105 AGH 1264 f. 38'.

106 AGH 1264 f. 61'.

Oorlogsuitgaven in 1411 en 1412

Omdat de financiële rapportage over 1411 en 1412 dooreen loopt in één tresoriersrekening die niet altijd even duidelijk de periode of datum van uitgave aangeeft, worden de uitgaven van de gehele periode, dat wil zeggen tot augustus 1412, samengenomen.

De uitgaven voor de huurlingen waren in 1411 laag maar namen sterk toe naarmate het bestand tussen Holland en Gelre op 4 april zou aflopen. Na 4 april was er strijd bij Amersfoort en op de Veluwe waarvoor heervvaart van de steden in Holland en Zeeland werd geboden.

De uitgaven van de huurlingen op de burcht bij Gorinchem waren tot 1 april 1412, 520 nobel,¹⁰⁷ daarna 405 nobel.¹⁰⁸ Voor Leerdam waren de uitgaven 1840 nobel,¹⁰⁹ Heukelom 1800 nobel,¹¹⁰ Woudrichem 750 nobel¹¹¹ en Amersfoort 690 nobel.¹¹² Er werden in 1412 ook huurlingen gelegerd op kasteel Leyenburch voor 850 nobel.¹¹³ Op een nieuw bolwerk 'Scadenburch', dat in 1412, waarschijnlijk ten oosten van de burcht bij Gorinchem was gebouwd, om zo de aanvoer over land van Gelre naar Gorinchem beter af te sluiten, lag een garnizoen dat 555 nobel kostte.¹¹⁴ Naast deze uitgaven kregen de kasteleins van Leerdam en Heukelom ongeveer 300 nobel.¹¹⁵ Ook meester Gerrit de chirurgijn die de garnizoenen van Woudrichem, Loevestein, de burcht bij Gorinchem en Scadenburch moest verzorgen, ontving 7 nobel.¹¹⁶

Voor de heervvaart naar Amersfoort werden ongeveer 1900 gewapenden uit de steden van Holland en Zeeland opgeroepen.¹¹⁷ Er werden hiervoor 300 huurlingen à 6 groot per dag als alternatief gezonden (al opgenomen onder de kosten van huurlingen voor Amersfoort), maar daarnaast leverden de steden ongeveer 1300 man voor 30 dagen. De uitgaven hiervoor waren 5350 nobel. Het ridderleger was in 'voeding' van de graaf. De kosten daarvan waren 795 nobel.¹¹⁸ In totaal werd er dus 7700 nobel voor huurlingen betaald en betaalden de steden 5350 nobel voor de heervvaart.

De bolwerken en burchten werden in 1411, voor het bestand zou zijn afgelopen, alle weer versterkt en voorzien van extra bussen en vogelaars met kruit en stenen. Ook werden ze geproviandeerd. De bouwkosten waren 310 nobel voor de burcht bij Gorinchem,¹¹⁹ 365 nobel voor Leerdam,¹²⁰ 100 nobel voor kasteel Leyenburch en 80 nobel voor kasteel Heukelom,¹²¹ en 575 nobel voor het nieuwe bolwerk Scadenburch.¹²² Ook het bolwerk bij Werkendam werd weer in gebruik genomen na een reparatie van 10 nobel.¹²³ Tijdens de activiteiten bij Amersfoort werd een nieuw bolwerk bij een van de stadspoorten gebouwd voor 75 nobel.¹²⁴

107 AGH 1265 f. 32'.

108 AGH 1266 f. 44'-44'.

109 AGH 1266 f. 43'.

110 AGH 1266 f. 43'.

111 AGH 1266 f. 43'-44'.

112 AGH 1266 f. 45'-45'.

113 AGH 1266 f. 43'.

114 AGH 1266 f. 43'-45'.

115 AGH 1266 f. 51' en 53'.

116 AGH 1266 f. 45'.

117 AGH 629 f. 25'-25' voor Holland met 1600 gewapenden. Van de Zeeuwse steden zijn de aantallen niet bekend, maar gezien de 'verhouding' tussen Holland en Zeeland en het feit dat Middelburg 85 man zond, schat ik het aantal van Zeeland op ongeveer 300 man (Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 296).

118 AGH 1266 f. 57', 58' en 59'.

119 AGH 1266 f. 41' en 42'.

120 AGH 1266 f. 41'-42' en 30'.

121 AGH 1266 f. 41'.

122 AGH 1329 detailrekening, verwerkt in AGH 1266 f. 42'.

123 AGH 1266 f. 54'.

124 AGH 1266 f. 59'.

Er werden vier steenbussen en 15 vogelaars gekocht voor 180 nobel met 65 nobel bussteen, 190 nobel schut en 725 nobel salpeter en kruit.¹²⁵ Er vond transport van materieel, troepen en proviand plaats voor 200 nobel.¹²⁶ Er werd ook voor 1425 nobel aan voedsel aangeschaft dat aan het einde van de oorlog niet verbruikt was.¹²⁷ Deze post is niet opgenomen omdat het voedsel wel verkocht zal zijn.

De indirecte uitgaven waren hoog. Er waren talloze dagvaarten in 1411 en bijna continu vanaf maart tot juli 1412 toen de vrede gesloten werd. De kosten daarvan bedroegen 375 nobel.¹²⁸ Daarbij kwamen de kosten van 435 nobel gemaakt voor het vervaardigen van de zoenbrieven,¹²⁹ een vergoeding van 150 nobel voor Jan van Beieren¹³⁰ en de koopsom voor Gorinchem van 100.000 (reken)kronen of 47.060 nobel. Die koopsom werd binnen een jaar grotendeels betaald. De uitgaven hiervoor zijn onder dit hoofd 1411/1412 opgenomen. De andere indirecte uitgaven van 19 nobel voor het weer afbreken van Scadenburch, nadat de vrede gesloten was, valt hierbij in het niet.

Samengevat waren de uitgaven in 1411/1412:

Directe kosten:	Manschappen van de steden	5.350 nobel
	Huurlingen	7.700
	Bouw en herstel burchten enz.	1.520
	Bussen, vogelaars, stenen, kruit, schut	1.160
	Ridderleger bij Amersfoort	795
	Transport materieel, troepen enz.	200
Totaal directe kosten		16.725
Indirecte kosten:	Dagvaarten	375
	Kosten zoenbrieven enz.	585
	Koopsom Gorinchem	47.060
	Diversen, o.a. beloning	25
Totaal indirecte kosten		48.045

N. De ontvangsten van de tesorier van Holland en Zeeland, 1402-1412

De kosten van de oorlog in 1402, het jaar van het beleg van Gorinchem, bedroegen 10.100 nobel direct, en nog een bedrag aan losgeld. Graaf Albrecht leende hiervoor van de voornaamste steden in Holland 8250 nobel, namelijk 3000 van Haarlem, 1500 van Leiden, Delft en Amsterdam en 750 van Rotterdam.¹ Het is mogelijk dat er van meer steden geleend werd; voor Gouda en Schiedam zijn er aanwijzingen, maar geen numerieke gegevens. De steden kregen van de graaf verlof

125 AGH 1266 f. 53'-54', 56'-56', 57'-57' en 58'.

126 AGH 1266 f. 52', 53' en 54'.

127 AGH 1266 f. 59'.

128 AGH 1266 f. 50', 52', 52', 55', 57'-58'. Prevenier, *Dagvaarten*, 463-464 noemt alleen de laatste dagvaart, eind juli 1412, toen de vrede gesloten werd.

129 AGH 1266 f. 60'.

130 AGH 1266 f. 60'.

1 Haarlem: GA Haarlem, Inventaris Enschedé No. 64. Leiden: Van Mieris III 761. Delft, Amsterdam en Rotterdam: AGH 201 f. 11'-14' en W. Prevenier en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*, deel I, 1276-1433 *Tweede stuk. Teksten*, RGP Grote Serie 202 ('s-Gravenhage 1987) 386.

om lijfrenten à 10% te verkopen. De rentebetaling hiervan werd door de graaf zeker gesteld met inkomsten uit zijn goederen in Kennemerland, Amstelland, Zeevang en rond Leiden en uit de gruit en het molengeld.²

Van de Zeeuwse steden leende de graaf 5.000 nobel, waarvan 3000 nobel bij Zierikzee, 1000 nobel bij Middelburg en 250 nobel bij Goes en Reimerswaal. Ook deze steden verkochten lijfrenten, waarvan de renten werden zeker gesteld uit de inkomsten van Zeeuwse goederen.³

In Henegouwen werd 2000 nobel van Bergen geleend, waarvoor ook lijfrenten werden verkocht. Omdat Bergen meestal 30% (soms 50%) van de bijdragen van de steden van Henegouwen opbracht (exclusief Valenciennes), was de bijdrage van Henegouwen waarschijnlijk minstens 4000 nobel.⁴ In 1402 werd dus in totaal minstens 17.500 nobel door de graaf van de steden geleend.

In 1403 waren er geen speciale uitgaven voor de Arkelse oorlog. De inkomsten van dat jaar bedroegen ongeveer 16.000 nobel, een bedrag dat 'normaal' was en geen bijzondere inkomsten aangeeft. Toch was er een speciale bede die in Holland en Zeeland op 25 juli gevraagd werd.⁵ Voor de tesorier was de opbrengst ervan niet erg groot, ongeveer 2470 nobel of 15% van zijn totale inkomsten.⁶ Een groot deel van de geïnde bedragen werd namelijk direct gebruikt voor het afbetalen van allerlei schulden van de graaf. Aangezien dit werd gedaan door de rentmeesters en de schouten, ontving de tesorier slechts het saldo. Middelburg werd in maart om een grote som geld verzocht. De stad ging daar niet op in omdat er het jaar daarvoor al zoveel geleend was. Als tegemoetkoming schonk de stad aan de graaf en Willem van Oostervant 670 nobel en later dat jaar aan de gravin nog eens 100 nobel.⁷

In 1404 probeerde de graaf de strijd tegen de Friezen weer op te vatten. Hij verzocht de steden om geld dat door verkoop van lijfrenten verkregen kon worden. Het lijkt erop dat de steden opnieuw weigerden. Middelburg, dat al grote problemen had omdat zijn burgers vanwege schulden van de graaf in gijzeling waren te Brugge, weigerde ook maar iets bij te dragen.⁸ Vanwege die schulden hielden de Vlamingen op 17 september zelfs een strooptocht door Zeeland.⁹ Van Leiden is bekend dat de stad dat jaar 400 nobel soldij voor Staveren betaalde.¹⁰ Verder is er geen enkele aanwijzing voor verkoop van lijfrenten door de steden. De inkomsten van de tesorier dat jaar waren 'normaal' 14.500-15.000 nobel; er waren geen speciale uitgaven voor de oorlog.

In 1405 liepen de uitgaven voor de oorlog op tot 28.130 nobel. Er was dus veel geld nodig. Graaf Willem vi deed in maart een beroep op de steden om geld. De steden hadden echter weinig animo en op een dagvaart hierover in Den Haag verklaarde men 'naar vermogen' te zullen bijdragen.¹¹ Er gebeurde echter niet veel tot augustus, toen nader overleg volgde, dat uiteindelijk in november

2 AGH 201 f. 11^v-13^v.

3 AGH 201 f. 17^v; Van Mieris III 769 en D. van Alphen, *Vaderlandsche Cronijk of Jaarboek van Holland; Zeeland; en Friesland: Van de vroegste tijden af tot op den dood van Hertog Albrecht van Beyeren* (Leiden/Amsterdam 1784) 560.

4 C. Piérard, 'Les aides levées par les comtes de Hainaut et leur incidence sur les finances urbaines. Un exemple: Mons avant 1433', *Anciens Pays et Assemblées d'états* 70 (1977) 183-247, aldaar 200 en 222.

5 Th. H. F. van Riemsdijk, *De tesorie en kanselarij van de Graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwse en Beiersche Huis* ('s-Gravenhage 1908) 179.

6 AGH 1257 f. 9^v-11^v.

7 W. S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd*, deel II, RGP Grote Serie 61 ('s-Gravenhage 1926) 243-245 en H. M. Kesteloo, 'De stadsrekeningen van Middelburg van 1365-1449', *Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1883) 171-330, aldaar 281 en 290-291.

8 Unger, *Middelburg*, 249.

9 Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 291.

10 A. Meerkamp van Embden, 'Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434). Eerste deel (1390-1424)', *Werken HG Derde Serie* No. 32 (1913) 163-166.

11 Unger, *Middelburg*, 251-252; Prevenier, *Dagvaarten*, 406.

van dat jaar leidde tot actie. Toen verkochten de steden in Holland en Zeeland, ten behoeve van de graaf, ongeveer 22.000 nobel aan lijfrenten. Hierin droegen Dordrecht, Haarlem en Amsterdam elk 4.000 nobel bij, Leiden en Delft elk 2.000 nobel, Zierikzee 4.000 nobel en Middelburg 2.000 nobel.¹² De rentebetalingen werden voor Dordrecht zeker gesteld door opbrengsten uit de tol, de overige steden in Holland werden zeker gesteld met inkomsten uit de rentmeesterschappen van Kennemerland en West-Friesland en Amstelland. Middelburg en Zierikzee kregen hun borgstelling uit de opbrengsten van goederen en renten in Zeeland.

In Henegouwen werd een bede verzocht die in september werd goedgekeurd, maar pas na 1405 betaald werd.¹³ Voor de oorlogsuitgaven van ruim 28.000 nobel werd dus 22.000 nobel geleend. Daarnaast kwamen er de extra inkomsten uit het op Kerst 1404 ingestelde morgengeld. De grootte hiervan is niet bekend omdat de ontvangsten in de tesoriersrekeningen AGH 1260 en 1261 niet volledig bewaard zijn gebleven. Wel is bekend dat 4.165 nobel van het morgengeld gebruikt werd voor soldijbetaling in Woudrichem en Werkendam/Sleeuwijk.¹⁴ Waarschijnlijk werden de oorlogsuitgaven door de bijzondere inkomsten gedekt.

In 1406 bedroegen de oorlogsuitgaven slechts 150 nobel. Daar stonden de bijzondere inkomsten uit de bede van Henegouwen tegenover. De in 1405 goedgekeurde bede bracht ongeveer 10.000 nobel op. Hiervan betaalde Valenciennes 4000 nobel, Bergen 2000 nobel en Ath 350 nobel.¹⁵ In 1405 was de munt te Dordrecht gesloten en als vergoeding hiervoor ontving de graaf gedurende vijf jaar 12.000 Wilhelmus guldens of 4.100 nobel per jaar.¹⁶ De bijzondere inkomsten van ongeveer 14.000 nobel overtroffen dus duidelijk de oorlogsuitgaven.

In 1407 waren er grote uitgaven, allereerst bij de overdracht van Gorinchem in april en de daarop volgende huldiging. Later, na de val van Gorinchem in september, waren er weer grote uitgaven, nu voor de strijd tegen Gelre. De oorlogskosten bedroegen 21.895 nobel. Die uitgaven werden gedekt door de bijzondere inkomsten uit 1406 en nieuwe leningen in 1407, met een totaal van 13.450 nobel. De steden van Holland en Zeeland brachten daarvan 5350 nobel op in directe vorm door verkoop van lijfrenten à 10%.¹⁷ Zij kregen daarvoor in ruil de tolvrijheid voor Woudrichem en Heusden.¹⁸ De graaf leende zelf bij wisselaars in Brugge, Mechelen en Amsterdam 8100 nobel à 11%. De steden Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Zierikzee en Middelburg moesten die lening onderschrijven.¹⁹

In maart 1408 stelde de graaf zogenaamde mantalen vast als basis voor soldijbetaling. Die mantalen werden dan vermenigvuldigd met een factor die afhankelijk van de benodigde soldij werd vastgesteld. De eerste opgave spreekt direct al van een factor twaalf.²⁰ Later in het jaar werd de factor twee of drie.²¹ De bijdrage per mantaal was voor Holland 5 botjes per dag, waarbij het

12 Amsterdam, Haarlem, Delft en Leiden verkochten 12.000 nobel à 10% te Brussel: Van Mieris iv 29. Dordrecht: Van Mieris iv 22.

Zierikzee en Middelburg: Van Mieris iv 30 en J.H. de Stoppelaar, *Inventaris van het Oud-Archief der stad Middelburg* (Middelburg 1883) 28. Zie ook Prevenier, *Dagvaarten*, 408-409 en 410-411.

13 L. Devillers, *Cartulaire de comtes de Hainaut. De l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*, III (Brussel 1886) 253-259.

14 AGH 630, een rekening van de baljuw van Zuid-Holland.

15 Devillers, *Cartulaire*, III 262, 268 en 285; Piérard, *Les aides*, 223.

16 AGH 202 f. 91'.

17 AGH 203 f. 30'; Van Mieris, iv 63-64 en 68-69; Unger, *Middelburg*, 256 en Prevenier, *Dagvaarten*, 416-418.

18 Prevenier, *Dagvaarten*, 418.

19 AGH 1261 f. 16'; Prevenier, *Dagvaarten*, 420-421.

20 AGH 629 f. 18'. Prevenier, *Dagvaarten*, 426 stelt dat op een dagvaart met de steden van Holland en Zeeland op 17 februari 1408 werd afgesproken om het leger uit huurlingen te laten bestaan. Het aantal benodigde huurlingen werd door de graaf 'allerredelijkst' omgeslagen over de steden, ridderschap, welgeborenen en ambachten.

21 AGH 203 f. 18' en 19'.

botje een halve Vlaamse botdrager was, gelijk aan 8 penningen. Het pond was dus gevuld met 30 botjes of 15 botdragers.²² Voor Zeeland gold een bedrag van 6 Hollandse groot per mantaal. De mantalen waren 170 voor Holland, 48 voor West-Friesland en 65 voor Zeeland.²³ West-Friesland werd apart genoemd omdat die 'zetting' was voor een vloot op de Zuiderzee.

Er werden riemtalen gezet voor de ambtmannen (baljuwen en schouten). Holland werd gezet op 40 en Zeeland op 26 riemtaal.²⁴ Ook de ridderschap was niet vrij: er werd een bijdrage van 30 mantaal gevraagd, die naast de oproepen voor heerdienst kwam.²⁵ De ambachten en de ridderschap betaalden 4 botjes per riem- of mantaal.

Het lijkt erop dat de factor drie algemeen aanvaard werd, nadat de factor twaalf duidelijk was afgewezen. Het kostte overigens moeite om het systeem te laten werken. Er was overeengekomen dat de betalingen van de mantaalgelden aan de tesorier per 14 dagen of per maand zouden plaatsvinden. Er waren echter veel aanmaningen nodig en de betalingen waren meestal flink achterstallig.²⁶ Als het te erg werd, werden de kooplieden uit de steden bij de tollengegijzeld tot het bedrag betaald was. Dit gebeurde bijvoorbeeld voor Zierikzee in juli 1408 en voor Middelburg nog in december 1412.²⁷

Of de 340 nobel soldij die Leiden voor Staveren betaalde, uit het mantaalgeld kwam of extra was, is niet te achterhalen.²⁸ In 1408 speelde ook de strijd van Jan van Beieren met Luik, waarbij Willem vi zijn broer te hulp kwam. Graaf Willem vroeg hiervoor een bede in Henegouwen, die in augustus 1408 werd goedgekeurd en waarvoor Bergen 1100 nobel betaalde.²⁹ Ook Middelburg schonk hiervoor 600 nobel op 3 juli en gaf een lening van 1000 nobel op 29 oktober.³⁰ Of de andere steden in Zeeland of Holland ook bijdroegen, is niet bekend.

De uitgaven voor de Arkelse oorlog beliepen in 1408 12.500 nobel. Hiervoor werd 8.800 nobel soldij via de mantalen opgebracht en 4.100 nobel uit de sleischat. De uitgaven voor de Luikse oorlog werden betaald door Henegouwen, Middelburg en misschien andere Zeeuwse steden. De inkomsten van de tesorier voor 1408 kunnen geschat worden uit de rekeningen van de eerste helft van 1408 en die voor 1408/1409. Ze hebben ongeveer 30.000 nobel bedragen. Als de bijzondere inkomsten van soldij en sleischat hiervan worden afgetrokken, blijft aan 'normale' inkomsten ongeveer 17.000 nobel over; ongeveer gelijk aan die van 1401, 1402 en 1403/1404.

In 1409 werd er, nadat op 24 juni een bestand met Gelre gesloten was, in het tweede halfjaar geen soldij meer betaald. De oorlogsuitgaven bleven daardoor beperkt tot 4.640 nobel, waarvan 1.890 nobel door de steden als soldij aan de tesorier werd betaald. De graaf had voor zijn bijdrage van 2.750 nobel geen extra leningen nodig. Er waren kleine schenkingen van de steden in de vorm van baar geld of wel als kwijtschelding van schulden en rentebetalingen.³¹ De graaf had echter wel extra geld nodig voor betalingen aan hertog Antoon van Brabant. Zijn zwager Hertog Jan van Bourgondië deed op 11 augustus namelijk uitspraak in het geschil over de weduwerechten

22 J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ca. 1390-1477* (Hilversum 1985) 175.

23 AGH 629 f. 23'.

24 AGH 629 f. 20' voor een factor drie.

25 AGH 629 f. 21' en 22'.

26 Prevenier, *Dagvaarten*, 428-429 meldt dagvaarten met de steden in Holland en Zeeland op 6 en 26 mei, om de gebrekkige wijze van betaling te bespreken.

27 Zierikzee: AGH 1262 f. 116'.

Middelburg: Unger, *Middelburg*, 267.

28 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 210.

29 Piérard, *Les aides*, 223.

30 Unger, *Middelburg*, 261.

31 Middelburg schonk 500 nobel (Unger, *Middelburg*, 261) en Amsterdam schold oude lijfrenten à 150 nobel per jaar kwijt (Van Mieris iv, 123).

van de overleden hertogin Johanna van Brabant, die eertijds de vrouw van graaf Willem iv van Holland, Zeeland en Henegouwen was geweest. De hertog van Bourgondië bepaalde dat Willem vi 70.000 oude schilden in negen halfjaarlijkse termijnen moest betalen. Dit kwam neer op 8.700 nobel per jaar gedurende viereneenhalf jaar.³² Om dit geld op te kunnen brengen, werd tijdens een dagvaart met de steden door de graaf een vermogensbelasting ingesteld: de honderdste penning.³³ Een ieder die 100 kronen of meer bezat, moest een honderdste, met een maximum van 10 kronen, van dat vermogen betalen. De belasting, die tot in 1413 zou lopen, bracht echter in Holland en Zeeland maar weinig op.³⁴

De inkomsten van de tesorier in 1409 waren hoger dan normaal door bijzondere inkomsten van de honderdste penning, soldij en sleischat. Als we aannemen dat het 'normale' inkomen ook in 1409 niet hoger dan 20.000 nobel was, bedroegen de bijzondere inkomsten ongeveer 10.000 nobel. Hiervoor werd door de steden 1890 nobel soldij opgebracht en kwam 4100 uit de sleischatbetaling. Op die basis was de opbrengst van de honderdste penning 4.000 nobel. Het overschot van bijzondere inkomsten dat resteerde na de oorlogsuitgaven, werd gebruikt om een deel van de schuld aan Antoon van Brabant af te lossen.

In 1410 waren de oorlogsuitgaven slechts 2.575 nobel, waarvan 540 nobel door de steden werden betaald. Wel waren er dat jaar diverse andere betalingen die verband hielden met de oorlog. Het losgeld voor Walraven van Brederode werd betaald³⁵ en ook werden de schulden van de graaf aan Coen en Jan van Herlaar en Bronis Woutersz. van Blokland geregeld: de graaf schoof de betalingen en schuld door naar de adel en de steden. De adel moest de schuldbrieven overnemen door per persoon voor 500 nobel te onderschrijven. De steden leenden 1.500 nobel aan de graaf voor één jaar met de adel als borg (de namen van de edelen en de steden zijn gegeven in Bijlage F).³⁶ Was het omdat de steden niet meer konden of wilden betalen dat nu in 1410 de adel werd ingeschakeld bij de betalingen, of kon de graaf geen zekerheid meer stellen? Hoe het zij, de oorlogsuitgaven voor de graaf bleven beperkt tot 2.035 nobel. De inkomsten van de tesorier waren dit jaar 22.700 nobel, waarvan ongeveer 18.000 nobel 'normaal'.

De jaren 1411 en 1412, tot aan de vrede in juli, waren gekenmerkt door grote oorlogslasten en betalingen voor de vrede. Vooral vanaf maart 1412 namen de kosten voor de legers sterk toe; er was daarom veel geld nodig. Als de koopsom van Gorinchem, die na augustus 1412 betaald werd, buiten beschouwing gelaten wordt, bedroegen de oorlogsuitgaven 12.360 nobel, waarvan 7.700 nobel soldij door de steden betaald werd. Hiervan werd 4.300 nobel in 1411/1412 aan de tesorier afgedragen.³⁷ Er bleef voor de graaf een aanzienlijke uitgave van 4.660 nobel over.

In 1411 werd een nieuwe afspraak over de munt gemaakt. De sleischat werd opnieuw voor vijf jaar vastgesteld, nu op het lagere bedrag van 2.000 nobel per jaar.³⁸ Dit was slechts de helft van de vorige sleischat. De graaf besloot daarom om de extra inkomsten te vergroten door een bede te 'verzoeken'. De steden werd verzocht een bepaald jaarquotum te betalen; de ambachten betaalden in riemtalgeld. Ook de ridderschap werd niet langer vrijgesteld van de honderdste penning.³⁹

32 Devillers, *Cartulaire*, m 381.

33 Prevenier, *Dagvaarten*, 445-447.

34 In AGH 1264 f. 28^r wordt de opbrengst in 1410 vermeld als 1650 nobel. Voor 1409 is de opbrengst niet bekend.

35 AGH 1264 f. 85^v en Kesteloo, *Stadsrekeningen Middelburg*, 295.

36 AGH 205 f. 23^v-24^r en 27^v-27^r; Prevenier, *Dagvaarten*, 451-452 stelt de dagvaarten met de edelen op 8 september en met de steden op 13 september. De edelen zegelden de schuldbrieven in de periode van 19 september tot 4 oktober.

37 AGH 1266 f. 20^v-22^r.

38 Van Mieris iv 294-295.

39 Van Riemsdijk, *Tresorie*, 217; Van Mieris, iv 236 en Prevenier, *Dagvaarten*, 455-456.

De steden, zoals bijvoorbeeld Amsterdam, Haarlem, Delft en Middelburg, kregen in ruil voor betaling enkele vrijheden.⁴⁰

De bede werd toegestaan voor drie jaar met een totaal van 40.000 schilden of ruim 17.750 nobel.⁴¹ Hiervan is bekend dat in 1411/1412 Leiden 625 nobel, Middelburg 740, Haarlem 1.000, Delft 850, Gouda 400 en Amsterdam 600 nobel betaalden.⁴² De tesorier ontving in de 1411-1412 periode 8.470 nobel.⁴³

In juli 1412 werd, direct na het sluiten van de vrede, aan de steden een extra bijdrage verzocht. Middelburg bracht hiervoor 1.000 nobel op en Leiden 1.100 nobel, opnieuw verkregen door verkoop van lijfrenten.⁴⁴ De andere steden zullen ook wel bijgedragen hebben aan het totaal, dat bedoeld was om de koopsom van Gorinchem van 47.060 nobel op te brengen. Voor de bijdragen van de ambachten werd de regeling gemaakt dat zij nog voor 'een bepaalde tijd' 4 groten per riemtal zouden betalen; dat wil zeggen ongeveer 1150 nobel per jaar.⁴⁵

Henegouwen had zich in februari 1412 verbonden om 10.000 nobel te betalen, waarvan Valenciennes 4.500 nobel, Bergen 2.000, de andere steden 3.000 en het Land 500 nobel.⁴⁶ Dit is in 1412 betaald.⁴⁷ Het saldo hiervan dat de tesorier van Holland en Zeeland via graaf Willem ontving, was 8.400 nobel.⁴⁸

De inkomsten over 1411 en 1412 tot aan de vrede beliepen ongeveer 44.000 nobel, waarvan aan bijzondere inkomsten 4.050 nobel sleischat, 4.300 nobel soldij en 8.470 nobel bede. De bijzondere inkomsten van 16.820 nobel dekten de oorlogsuitgaven van 12.360 nobel ruim. De 'normale' inkomsten bedroegen over de periode van anderhalf jaar 27.180 nobel of ruim 18.000 nobel per jaar.

De koopsom van 47.060 nobel voor Gorinchem werd in de tweede helft van 1412 en in 1413 betaald. Hiervoor waren, naast de 4.500 nobel bijzondere inkomsten 'over' van 1411/1412, de volgende additionele inkomsten beschikbaar: 8.875 nobel van de driejarige bede, 3.000 nobel van de sleischat, 10.000 nobel van de bede in Henegouwen en 500 nobel van een lening door Bergen gegeven.⁴⁹ Voorts was er een extra bijdrage van de Hollandse en Zeeuwse steden. De bedragen voor Leiden, 1.100 nobel en voor Middelburg, 1.000 nobel zijn bekend. Een mogelijke bijdrage van de steden, berekend uit de mantalzetting zou 14.500 nobel kunnen zijn. De ambachten brachten 1.600 nobel op via de riemtalgelden. Het totaal hiervan is bijna 40.000 nobel. De koopsom werd dus bijna geheel door de graafschappen opgebracht.

40 Van Mieris, iv 186 en Prevenier, *Dagvaarten*, 456-457.

41 P.J. Blok, 'De financiën van het graafschap Holland', *avgo Derde Reeks* 3 (1886) 36-130, aldaar 130.

42 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 226; Unger, *Middelburg*, 266 en Blok, *De financiën*, 130.

43 AGH 1266 f. 17^v-20^r.

44 Leiden: Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen Leiden*, 226; Middelburg: Unger, *Middelburg*, 267.

45 AGH 1266 f. 106^v.

46 Devillers, *Cartulaire*, iii 518 en 528; L. Devillers, 'La guerre de Hollande de 1401 à 1412', *Compte Rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins* 4e Série 12 (1885) 192-244, aldaar 238 en 244.

47 Piérard, *Les aides*, 223.

48 AGH 1266 f. 1^r.

49 Piérard, *Les aides* 223.

Gebruikte afkortingen

AGH	Archief Graven van Holland
AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
ARA	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
BGN	Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BMHG	Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)
BVGO	Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde
GA	Gemeente Archief
HA	Hertogelijk Archief (van Gelre)
Holland	Holland, Regionaal-historisch tijdschrift
KB	Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage
LRK	Archief Leen- en Registerkamer van de grafelijkheid van Holland
Van Mieris	Frans van Mieris, <i>Groot Charterboek der Graven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland</i> , 4 delen (Leiden 1753-1756)
Nederland-sche Leeuw	De Nederlandsche Leeuw. Maandblad van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde
OHZ	Oorkondenboek van Holland en Zeeland
RA	Rijksarchief
RAG	Rijksarchief Gelderland te Arnhem
RAU	Rijksarchief Utrecht te Utrecht
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
TVG	Tijdschrift voor Geschiedenis
UB	Universiteits Bibliotheek
VROA	Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven
Werken HG	Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)
Werken OVR	Werken der Vere(n)iging tot (uitgave) uitgaaf der bronnen van het (oud vaderland-sche) Oud-Vaderlandsche Recht
afd.	afdeling
ca.	circa, ongeveer
diss.	dissertatie, proefschrift
dln.	delen
f	folio
hs	handschrift
Holl.	Hollands
Inv.	inventaris
ms	manuscript
r	recto
rek.	rekening
Tourn.	Tournoois
v	verso

Geraadpleegde bronnen en literatuur

In principe bevat dit overzicht uitsluitend die bronnen en literatuur die in de noten bij de tekst meer dan eenmaal vermeld worden. Dit is daarom geen overzicht van alle geraadpleegde bronnen en literatuur.

1. Niet-uitgegeven bronnen

1.1. Niet-uitgegeven verhalende bronnen

Anonymus, *Adelskronieken*, compilatie en afschrift van C. van Mierop, 1537, Koninklijke Bibliotheek Brussel, Codex 6045-6054.

Heraut Beyeren (Claes Heynenzoon), *Die Hollantsche Cronike*, afschrift gemaakt onder leiding van Nicolaas Beets (ca. 1840), Leiden, UB hs. Ltk.676.

Kemp Jacobsz. Vos, Aert, *Cronijcke des lants van Arckel ende der stede van Gorcum*, KB hs. 78 C 32. Leiden, Jan Gerbrandz. van, (a Leydis), *Chronicon comitum Hollandiae et episcoporum Ultraiecentensium*, autograaf, Londen, British Library, Cotton ms. Vitellius E iv f. 4^v-162^r.

Pauli, Theodoricus, *Chronicon Hollandiae*, afschrift gemaakt onder leiding van P. Bondam (18^e eeuw), Utrecht UB hs. 1650.

Pauli, Theodoricus, *Chronicon Hollandiae*, tweede redactie, Trier Staatsbibliotheek hs. 1288/79 4°.

Kronijcke des lants van Arckel ende der stede van Gorcum, toegeschreven aan Pauli, afschrift, KB hs. 132 A 32.

Chronica des landts van Arkel ende der stede van Gorchūm, anno 1635, toegeschreven aan Pauli, KB hs. 134 C 39.

1.2. Niet-uitgegeven archiefbronnen

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA)

Derde afdeling (Rijksarchief van Zuid-Holland)

Archief Graven van Holland (AGH):

AGH 195 Memoriale BG, 1377-1390

198-205 Memorialen over de periode 1390-1417, aaneensluitend

218 Register EL 32, 1337-1345

226, 228, 229, 230, 237 Registers over de periode 1358-1416

289 Register Boni comiti Wilhelmi, 1316-1336

291 Register, 1351-1356

303 Register, 1316-1337

- 350 Memoriale FH, Friese oorlog, 1398
 - 400 Memoriale Blois xv, 1396-1403
 - 445, 446 Rekeningen van uitgaven bezetting Amersfoort, 1412
 - 623 Memoriale Friese en Arkelse oorlogen, 1398-1402
 - 624 Rek. van de kost bij Gorinchem, 25-6-1402/2-9-1402
 - 627 Aanbod tot bemiddeling van Jan van Beieren, 2-5-1403
 - 628 Bestandsakte Holland-Arkel, 3-4-1404
 - 629 Blaffaart van de 'vete van Arkel', 1405-1412
 - 630 Rek. van bolwerk Werkendam/Sleeuwijk, juni-augustus 1405
 - 631 Akte van onderlinge bijstand Holland-bisschop van Utrecht, 18-9-1405
 - 632 Hubert van Culemborg zegt bijstand toe aan Holland, 12-5-1409
 - 633 Zoenverdrag Holland, Gelre en Arkel, 26-7-1412
 - 634 Bevestiging door de hertog van Gelre van ontvangst van een deel van de koopsom van Gorinchem, 10-9-1412
 - 635 Bevestiging van de ontvangst laatste termijn van de schuld van Willem vi aan Antoon van Brabant, 1-5-1414
 - 712, 713 Leenregisters van de hofstad Arkel, 1421 en 1433-1440
 - 892, 893 Register van Bevelingen ii en iii over 1392-1404 en 1408-1418 (andere niet meer aanwezig)
 - 1247-1268 Rekeningen van de tresoriers van Holland en Zeeland over de periode 6-12-1392 tot 28-7-1415, met de volgende hiaten: 31-10-1397 tot 31-10-98; 4-3-1402 tot 22-7-03; 25-3-1405 tot 4-7-05; 11-1-1406 tot 1-3-07; 26-21-1411 tot 26-3-11; 23-8-1412 tot 23-8-13
 - 1308 Toezegging van Arkel om zonodig zijn tresoriersrekening binnen een jaar aan te zuiveren
 - 1312-1323 Rek. beleg van Hagestein, 1405
 - 1324 Rek. bouwkosten versterkingen Woudrichem, 1407
 - 1325 Rek. afkoop dienst bij Woudrichem van ingezetenen Rijnland, 1407-1408
 - 1326 Rek. soldij Woudrichem, 1408
 - 1329 Rek. bouw blokhuis Scadenburch bij Gorinchem, 1412
 - 1333 Rek. van goederen geleverd aan de versterkingen rondom Gorinchem, 1412
 - 1400, 1401 Rek. tresorier van de graaf van Oostervant over 1398/99 en 1403/04
 - 1409 Rek. van de kost van de herberg, 23-8-1411 tot 21-8-1412
 - 1606 Bevestiging door Willem vi aan enkele steden van Holland van garantiestelling van rentebetalingen op leningen uit zijn goederen in Holland, 21-11-1405
 - 1642, 1643 Rek. rentmeester van Zuid-Holland, 25-1-1395 / 2-3-96
 - 1697 Rek. rentmeester Woerden, 2-3-1395 / 2-3-96
 - 1700 Rek. rentmeester Woerden, 1399/1401
 - 1772-1774 Rek. rentmeester en baljuw van Gouda, 1406/1409
 - 1794 Akte over de huur van een waltoren in Gorinchem, 27-4-1381
 - 1795 Rek. herstelkosten waltoren te Gorinchem, 25-8-1417
 - 1987 Rek. baljuw West-Voorne, 1400/1401
 - 2092-2094 Rek. kastelein Loevestein, 1407/08, 1409/10 en 1410
 - 2095, 2096 Rek. kastelein burcht Gorinchem, 1408/09
 - 2098 Rek. Deventers garnizoen op de burcht te Gorinchem, 1407
- Archief Leen- en Registerkamer van de grafelijkheid van Holland
 LRK 369 tot 408, Index op de oude registers. Repertorium van den Commies van de Leenkamer Mr. Martinus Gousset

*Rijksarchief Gelderland**Hertogelijk archief (HA)*

- HA 235-250 Overste rentmeestersrekeningen van Gelre over de periode 27-3-1401 tot 13-7-1413 met de volgende hiaten: 26-3-1402 tot 15-4-03; 16-2-1407 tot 13-7-07; 13-7-1409 tot 18-3-10; 8-4-1411 tot 23-2-12
- 310 Rek. rentmeester in Gelre van Jan van Arkel, 1415/16
- 320 Rek. rentmeester van Jan van Arkel voor Oyen en Dieden, 1417/18
- 619-627 Rek. Amtman van Zaltbommel, Tieler- en Bommelerwaarden over de periode 1399 tot 1413 met de volgende hiaten: 12-4-1402 tot 3-4-04; 4-4-1406 tot 29-9-07; 10-5-1408 tot 14-7-09; 29-9-1410 tot 13-7-1412
- HA Aanwinsten 1941 i.a.5. Register B.25
- Aanwinsten 1953 m.15. Register arbitrage in geschil Arkel-Vianen, 1400/01
- Aanwinsten 1953 m.19. Lijst van verplichtingen van Jan van Arkel aan Gorcumse ingezetenen, ca. 1410
- HA 'Buren', voorlopige inventaris:
- 1.21 Verbond van bijstand tussen hertog Reinald iv en Dirk van Perweys, (tegen)elect van Luik, 11-10-1407
- 22.1-2 Akte van Reinald iv en Jan en Willem van Arkel waarbij zij arbitrage accepteren in hun geschil met Holland, 15-4-1408
- 22.3 Memorie van grieven door Jan van Arkel ingediend bij de arbitrage, 23-5-1408
- 22.4-5 Fragmenten van een akte van overeenkomst tussen Reinald iv en Jan en Willem van Arkel, direct na 22-4-1409
- 22.6-21 Stukken betreffende de arbitrage door Jan van Beieren, voorjaar 1410
- 22.23-30 Voorstellen voor de vredesbepalingen, mei-juni 1412
- 22.34 Kwantantie van Reinald iv voor ontvangst van een deel van de koopsom van Gorinchem, na juni 1413
- 22.67 Fragmenten van brief met grieven van Holland tegen Gelre, ongedateerd, waarschijnlijk tussen 1408 en 1412
- 22.68 Fragment van grieven van Jan van Arkel tegen Willem vi, waarschijnlijk 1408
- 22.70-71 Memorie van grieven van Gorinchem aan de hertog van Gelre wegens bestands-schendingen van Holland, mei-juni 1409
- HA Toegang T 15 'Buren'. Inventaris van Gelderse charters van vóór 1540 te Grave en in 1632 vanuit Roermond naar Arnhem overgebracht. Voorlopig inventaris No. 44 'Coppen'
- 49 Niet-aanvalsverdrag tussen graaf Albrecht en hertog Willem i, 8-8-1395
- 50 Verdrag van Reinald iv met de (tegen)elect van Luik, 11-10-1407
- 51 Verdrag tussen Reinald iv, Willem van Arkel en Adolf van Kleef, 9-6-1412
- HA Inventaris 'Grave'
- 4 Verdrag van het bestand tussen Holland en Gelre, 24-6-1409
- 297 Akte van Jan van Beieren waarbij Reinald iv de inkomsten van het Land van Arkel krijgt toegezegd, 24-6-1406
- 420 Akte van verlenging van bestand tussen Holland en Gelre, 14-4-1409
- 463 Akte van Reinald iv waarin hij voor een schuld van 400 Franse kronen verwijst naar de tesorier van Holland en Zeeland, 18-12-1412
- 652 Akte van verlenging van bestand tussen Holland en Gelre, 13-1-1409

*Gemeente archieven (GA)**Gorinchem*

- hs. 102 Kemp Jacobsz. Vos, Aert, 'Dit sijn alsulcke Hantvesten, Previlegien, Vrijheden, Kueren, Dijkrechten ende andere Ordinantien als die stede van Gorinchem heeft. Anno Domini 1577'

Utrecht

Inventaris Stad 1

30 Copijboek E

423 Verbond van wederzijdse bijstand tussen de bisschop van Utrecht en de vijf voornaamste steden in het bisdom, 1399

424 Verbond van de stad Utrecht met graaf Albrecht tegen Arkel, 1402

425-427 Akten betreffende het beleg van Everstein en de daarbij gemaakte kosten, 1405-06

428-430 Akten over de bestandsbesprekingen in 1408 en 1409

516 Graaf Albrecht machtigt de stad 1600 Hollandse schilden in te houden van de tolgeden, als vergoeding voor de schade geleden gedurende de Friese oorlog, 1401

587 Gecombineerde rekeningen van de eerste en tweede kameraar, 2-2-1402 tot 2-2-1403

591 Register van de restanten door de beide kameraars jaarlijks aan de nieuw benoemden overgeleverd, 1404-1411

806 Notariële akte van de eedsaflegging van de bisschop van Utrecht en zeven prelaten over de rechten op Haastrecht, Hagestein en het Land van der Lede, 1406

Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv, Düsseldorf

Inventaris 'Jülich',

Akten No. 320 en 323, Reinald IV draagt over aan Willem van Arkel de sloten, steden en Land van Born, Sittard en Susteren, met goedkeuring van de hertogin Maria van Harcourt, 1412.

Inventaris 'Kleve-Mark',

Akte No. 4453 (Fehde mit Hern Arckel)

Kaarten

ARA, Collectie van Deventer No. 1,4, Gorinchem en Dalem, 1550

ARA, Collectie Hingman No. 1861, copie kaart Leempoel van de Tielerwaard, 1699

ARA, Collectie Hingman No. 2444, Vijfheerenlanden, anoniem, vóór 1600

ARA, Collectie Hingman No. 2453, Gebied ten oosten van Gorinchem, Pieter Sluyter, 1553

ARA, Collectie Hingman No. 3345, Leerdam, Van Diepenem, niet gedateerd

GA Gorinchem No. 1600, Gorinchem, W.F. Emck en W.P.C. Colthof, 1922

No. 5007, Fundament burcht Gorinchem, anoniem, 1815

2. Uitgegeven bronnen*2.1. Uitgegeven verhalende bronnen*Andriessen, W.F., *Historia dominorum de Teysterband, Arckel, Egmunda, Brederoede, Ysselsteyn etc.* (Purmerend 1933).Anonymus, 'Den oerspronck, beghinsel ende generatie der baenre heeren van Arckel' in Andriessen, W.F., *Historia dominorum*, Bijlage A, p. 132-147.Aurelius, Cornelius, *Cronijcke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt* Gedrukt door Jan Seversz. (Leiden 1517).Bruch, H., *Dirck Franckensz. Pauw (Theodoricus Pauli) Kronijcke des lants van Arckel ende der stede van Gorcum* (Middelburg 1931).Bruch, H., *Chronographia Johannis de Beke*, RGP Grote Serie 143 ('s-Gravenhage 1973).Bruch, H., *Johannes de Beke. Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, RGP Grote Serie 180 ('s-Gravenhage 1982).

- Kuys, J. e.a., *De Tielse Kroniek* (Amsterdam 1983).
- Leeuwen, Joh. Did. van, *Auctores incerti. Chronicon Tielense sive majoris chronici pars ultima et maxime notabilis* (Utrecht 1789).
- Löher, F. von, 'Codex Tegernseensis' in 'Beiträge zur Geschichte der Jakobäa von Bayern. Erste Abteilung 1401-1426', *Abhandlungen der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften* III Cl. x, 1 12-28.
- Gouthoeven, W. van, *D'oude chronijcke ende historiën van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht* ('s-Gravenhage 1636), Divisiechroniek.
- Johannes a Leydis, 'Chronicon Hollandiae comitum et episcoporum Ultraiectensium' in Sweertius, F., *Rerum Belgicarum Annales, chronici et historici de bellis, urbibus, situ et moribus gentis*, 1 (Frankfort 1620) 1-373.
- Mooy, A.J. de, *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481* (Amsterdam 1950).
- Scriverius, P., *Het oude Goutse Chronyckken, of Historie van Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt en Utrecht met een Bijvoeghsel, tot aan de laatste Graaf van Hollandt* (Amsterdam 1663).

2.2. Uitgegeven archiefbronnen. Oorkonden, rekeningen en rechtsbronnen

- Alberts, W.J. en Vredenberg, J.P., *De stadsrekeningen van Arnhem, III 1402-1420* (Groningen 1971).
- Asch van Wijk, A.M.C. van, 'Oorkonden (en nadere oorkonden)* uit het archief van Buren', *Codex Diplomaticus Neerlandicus* 2e Serie, 1e deel, 1e afd. (1852) 1-165; *ibidem, 2e Serie, 2e deel, 1e afd. (1853) 166-251; *ibidem, 2e Serie, 3e deel, 1e afd. (1855) 89-496.
- Asch van Wijk, A.M.C. van, 'De stadsrekeningen van Utrecht 1380/1381 en 1402/1403', *Codex Diplomaticus Neerlandicus* 2e Serie, 2e deel, 1e afd. (1853) 77-103.
- Bergh, L.Ph.C. van den, *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche Geschiedenis, opgezamd uit de archieven te Ryssel*, deel 1 (Utrecht 1849).
- Bergh, L.Ph.C. van den, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Eerste afdeeling tot het einde van het Hollandsche Huis*, 2 delen, (Amsterdam 1866 en 1873).
- Berkenvelder, F.C., *Maandrekening van Zwolle, 1403* (Zwolle 1975); *1405* (Zwolle 1976); *1407* (Zwolle 1978); *1411* (Zwolle 1979). N.B. de tussenliggende jaren zijn niet in het archief aanwezig.
- Brandeler, P. van den, 'Rekening der onkosten, gemaakt door die van Dordrecht bij het beleg van Gorinchem in 1407', *Kronijk HG* Derde Serie, Tweede deel, 12 (1856) 177-195.
- Bruch, H., 'Middeleeuwsche rechtsbronnen van Gorinchem', *Werken over* 3e reeks No. 8 (Utrecht 1940).
- Devillers, L., *Cartulaire des comtes de Hainaut. De l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*, 5 delen. Hier gebruikt deel II en III (Brussel 1886).
- Doorninck, P.N. van, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1376-1392 uit het staatsarchief te Dusseldorp. Register B No. 23* (Haarlem 1900).
- Doorninck, P.N. van, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397 uit het staatsarchief te Dusseldorp. Register B No. 24* (Haarlem 1901).
- Doorninck, P.N. van, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1400-1404 uit het staatsarchief te Dusseldorp. Register B No. 25* (Haarlem 1901).
- Doorninck, P.N. van, *Leenacten van Gelre en Zutphen 1376-1402 uit het staatsarchief te Dusseldorp* (Haarlem 1901).
- Doorninck, P.N. van, en Veen, J.S. van, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415 naar de drie handschriften: Das Alteste Register en 1, oudste register te Arnhem zomede B No. 22 te Dusseldorp* (Haarlem 1908).

- Dozy, Ch. M., 'De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1284-1424', *Werken HG*, Derde Serie No. 2 (1891).
- Extraits des comptes de la recette générale de l'ancien comté de Hainaut*, Cercle archéologique de Mons, ed., 1 (Mons 1871) met *Supplément au tome premier* (Mons 1885).
- Gouw, J. L. van der, *Rekening van de domeinen van Putten 1379-1429*, twee delen, *RGP Grote Serie* 170 en 171 ('s-Gravenhage 1980). Hier gebruikt II, *Rekeningen 1420-1429 en Regesten 1229-1413*.
- Heeringa, K., *De rekeningen en andere stukken in 1607 uit de Hollandsche rekenkamer naar de Zeeuwse overgebracht. Het Henegouwsch-Beiersche tijdvak 1319-1432* ('s-Gravenhage 1913).
- Heeringa, K., 'Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573', 3 delen. Hier gebruikt deel II 'Rekeningen over het geestelijk gezag van den bisschop', *Werken HG*, Derde Serie No. 59 (1932).
- N.B. De rekeningen over het wereldlijk gezag in de periode van de Arkelse oorlog zijn niet meer aanwezig.
- Kesteloo, H. M., 'De stadsrekeningen van Middelburg van 1365-1449', *Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (uitgave van Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen Middelburg), v (1883) 171-330.
- Kruisheer, J. G., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, deel II 1222-1256 (Amsterdam/Maastricht 1986).
- Lacomblet, Th. J., *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*. Hier gebruikt deel III en IV (Dusseldorp 1853 en 1858).
- Meerkamp van Embden, A., 'Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434), eerste deel (1390-1424)', *Werken HG*, Derde Serie No. 32 (1913).
- Mieris, Frans van, *Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland*, 4 delen (Leiden 1753, 1754, 1755 en 1756).
- Muller, P. L., *Regesta Hannonensia. Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland uit het tijdvak der regeering van het Henegouwsche Huis 1299-1345 die in het charterboek van Van Mieris ontbreken* ('s-Gravenhage 1881).
- Niermeyer, J. F., *Bronnen voor de economische geschiedenis van het beneden-Maas gebied. Eerste deel 1104-1399*, *RGP Grote Serie* 127 ('s-Gravenhage 1968).
- Nijhoff, I. A., *Gedenkwaaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd*, 6 dln. (1830-75). Hier gebruikt: I, *De toestand van Gelderland in de eerste helft der veertiende eeuw* (Arnhem 1830); II *Reinold III en Eduard, hertogen van Gelre* (Arnhem 1833) en III *Willem en Reinold IV, hertogen van Gelre uit het huis van Gulik* (Arnhem 1839).
- Prevenier, W. en Smit, J. G., *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*, I 1276-1433 *Tweede stuk. Teksten*, *RGP Grote Serie* 202 ('s-Gravenhage 1987).
- Rammelman-Elsevier, W. J. E., 'Krijgstocht van Leiden naar Woudrichem in 1407', *Kroniek HG* 6 (1850) 101-104.
- Registres des comptes du Grand-Bailliage de Hainaut, conservés à Lille aux archives départementales du Nord*, Série No. B 10354-10364 (microfilms Brussel 1953 op ARA aanwezig). Hierin de rekeningen van 1399-1401 en 1402-1409.
- Scheffer, J. H., *Grafelijke Commissie of Beveelboeken van Hertog Albrecht van Beyeren*, 2 delen, I 1392-1404, II 1408-1418 (Rotterdam 1883).
- Schevichaven, H. D. J. van en Kleynjens, J. C. J., *Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1543*, deel I 1382-1427 (Nijmegen 1910).
- Schwartzenberg en Hohenlansberg, G. F. thoe, *Groot placaat en charterboek van Vriesland*, deel I (Leeuwarden 1768).
- Unger, J. H. W., Bezemer, W. en Engelbrecht, E. A., *Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam*, 5 delen (Rotterdam 1892-1973). Hier gebruikt IV *Regestenlijst voor Rotterdam en Schieland tot in 1425* (Rotterdam 1907).

- Unger, W.S., *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd*, 2 delen, RGP Grote Serie 54 en 61 ('s-Gravenhage 1923 en 1926). Hier gebruikt deel II, *Stedelijke geldmiddelen, Rekeningen*.
- Wall, P.H. van de, *Handvesten, privilegien, vrijheden etc. der stad Dordrecht*, 3 delen (Dordrecht 1790).
- Wartena, R., *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46*, 2 delen, doorlopend in paginanummering (GA Zutphen 1977).

2.3. Uitgegeven inventarissen en regesten

- Berkelbach van der Sprenkel, J.W., 'Regesten van oorkonden betreffende de Bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340', *Werken HG* Derde Serie No. 66 (1937).
- Berkenvelder, F.C., *Zwolse Regesten*, drie delen, deel II 1400-1425 (Zwolle 1983).
- Brandeler, P. van der, *Supplémentaire Inventaris van het archief van Dordrecht* (Dordrecht 1878).
- Bruchet, M., *Répertoire numérique Série B (chambre des comptes de Lille) Archives départementales du Nord*, twee delen (Lille 1921).
- Dalen, J.L. van, *Inventaris van het Archief der gemeente Dordrecht*, I *De grafelijke tijd 1200-1572 Regestenlijst* (Dordrecht 1912).
- Devillers, L., *Inventaire analytique des archives des états de Hainaut*, drie delen (Mons 1884, 1902 en 1906). Alleen deel I gebruikt.
- Drossaers, S.W.A., *Het archief van de Nassause Domeinraad*, vijf delen. Gebruikt deel II *Regestenlijst van Oorkonden* I (1106-1459) ('s-Gravenhage 1955).
- Enschédé, A.J., *Inventaris van het archief der stad Haarlem. Eerste afdeling, van de vroegste tijden tot 1581* (Haarlem 1866).
- Finot, J., *Inventaire-Sommaire des Archives départementales antérieur à 1790. Série B. Chambre des comptes de Lille*, deel VII (Lille 1892) voor 'Hôtel des comptes de Hainaut'.
- Galesloot, L., *Inventaire des archives de la cour féodale de Brabant*, deel I (Brussel 1870).
- Gonnet, C.J. en Baart de la Faille, R.D., *Inventaris van het archief der stad Hoorn* (Haarlem 1918).
- Graswinckel, D.P.M., *Het Oud-Archief der Gemeente Arnhem, Eerste stuk, Inventaris; Tweede stuk, Regestenlijst en Derde Stuk, Brievenlijst en Index* (alle Arnhem 1935).
- Jong, J.A.B.M. de, *Het Oud-Archief der gemeente Nijmegen*, vier delen (Nijmegen 1960). Gebruikt deel I *Inventaris* en deel II *Regestenlijst*.
- Kort, J.C., *Het archief van de graven van Holland. 889-1581*, drie delen ('s-Gravenhage 1981). Rijksarchieven in Holland. Inventarissenreeks No. 23. Gebruikt II *Inventaris* en III *Concordansen en Index*.
- Kruisheer, J.G., *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, twee delen ('s-Gravenhage/Haarlem 1971). Gebruikt deel II *Regesten*.
- Lugard, G.J., 'Het oud-archief der stad Schoonhoven. Supplement', *VROA* 48 (1925) I 821-960 (bijlage XII).
- Meij, P.J., *Het archief van de graven en hertogen van Gelre en graven van Zutphen. Samenstelling en inventarisatie* (Arnhem 1977). Gelderse Inventarissenreeks No. 2.
- Muller Fz., S., 'De Registers en Rekeningen van het bisdom Utrecht 1325-1336', *Werken HG*, Nieuwe Serie No. 53 en No. 54 ('s-Gravenhage 1889 en 1891).
- Muller Fz., S., *Het archief der bisschoppen van Utrecht* ('s-Gravenhage 1892).
- Muller Fz., S., *Catalogus van het Archief der stad Utrecht 1122-1813* (Utrecht 1893).
- Muller Fz., S., *Regesten van het archief der stad Utrecht* (Utrecht 1896).
- Muller Fz., S., *Catalogus van het Archief der Bisschoppen van Utrecht* (Utrecht 1906).
- Muller Fz., S., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)*, drie delen (Utrecht 1917-1919). Gebruikt deel II (Utrecht 1918).

- Piot, Ch., *Inventaires Divers II. Inventaires des archives de la cour féodale du pays de Malines (Inventaires des archives de la Belgique)* (Brussel 1879).
- Rheineck Leyssius, H. J. L. Th., 'Het Oud-Archief der stad Schoonhoven' *VROA* 41 (1918) 1798-876 (bijlage xvii).
- Rheineck Leyssius, H. J. L. Th. en Rheineck Leyssius-Jansen, P., *Inventaris van het Oud-Archief van de stad Gorinchem* ('s-Gravenhage 1936).
- Scheltema, P., *Inventaris van het Amsterdamsche Archief. Deel I Charters of Perkamenten brieven* (Amsterdam 1866).
- Schilfgaarde, A. P. van, *Het Archief der Heeren en Graven van Culemborg, eerste stuk: Inleiding en Inventaris; Tweede stuk: Regestenlijst (eerste deel); en Derde stuk: Regestenlijst (vervolg) en Index* (alle 's-Gravenhage 1949).
- Schmidt-Ernsthausen, A. A. M., *Archief van de graven van Blois 1304-1397* Rijksarchieven in Holland. Inventarissenreeks No. 26. ('s-Gravenhage 1982).
- Sloet, J. J. S. en Martens van Sevenhoven, A. H., *Register op de Leenacteboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen. Het Kwartier van Nijmegen* (Arnhem 1924).
- Smelt, W. E., *Het Oud-Archief van de gemeente Zutphen*, twee delen (Utrecht 1941). Gebruikt II *Regestenlijst*.
- Stapel, A. S., *Inventaris van het archief van de Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd 1375-1581*, Rijksarchief Utrecht Inventarissenreeks No. 58 (Utrecht 1986).
- Stoppelaar, J. H. de, *Inventaris van het Oud-Archief der stad Middelburg* (Middelburg 1883).
- Verkooren, A., *Inventaire des Chartes et Cartulaires des Duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre Meuse*, III Partie. Chartes originales et cartulaires, deel II 1396-1404 (Brussel 1966) en deel III 1404-1415 (Brussel 1976).
- Verriest, L., *Les Archives Départementales du Nord à Lille, Premier Partie* (Brussel 1913). Bevat onder meer inventaris en toegangen tot het Henegouwse 'Archives des Chambres des Comptes'.
- Warning, M. M., *Inventaris van de collectie Losse Aanwinsten 1356-20 eeuw*, twee delen. Rijksarchieven in Holland. Inventarissenreeks No. 30 (Haarlem 1982).

3. Literatuur

- Alberts, W. J., *Van Heerlijkheid tot Landsheerlijkheid* (Assen/Amsterdam 1978). Ook verschenen als *Geschiedenis van Gelderland tot 1492* (Assen/Zutphen 1978).
- Alphen, D. van, *Vaderlandsche Chronijk of Jaarboek van Holland; Zeeland; en Friesland: van de vroegste tijden af tot op den dood van Hertog Albrecht van Beyeren* (Leiden/Amsterdam 1784).
- Arend, J. P., *Algemeene geschiedenis des Vaderlands*, vijf delen. Gebruikt *Tweede deel, tweede stuk* (Amsterdam 1844).
- Avonds, P., 'Brabant en Limburg 1100-1403' in *AGN* II (Haarlem 1982) 452-482.
- Barnie, J., *War in medieval society. Social values and the Hundred Years war, 1377-99* (Londen 1974).
- Blair, C., *European armour, circa 1066 to circa 1700* (Londen 1958).
- Blair, C., 'Arms and armour' in *Age of chivalry. Art in Plantagenet England 1200-1400*, Catalogue Royal Academy of Arts London, J. Alexander en P. Binski eds. (Londen 1987).
- Blockmans, W. P., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500' in *AGN* IV (Haarlem 1980) 42-86.
- Blok, P. J., 'De financiën van het graafschap Holland', *avgo Derde Reeks* 3 (1886) 36-130.
- Blok, P. J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad. I Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1910², 1e druk 1890).
- Boehem, W., *Handbuch der Waffenkunde* (Graz 1966). Dit is een nieuwe, ongewijzigde uitgave van het boek verschenen in 1890 in Leipzig.

- Boer, D.E.H. de, *Graaf en Grafiek* (Leiden 1978).
- Boer, D.E.H. de en Marsilje J.W., red., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987).
- Bos-Rops, J.A.M.Y., 'Willem Eggert ca. 1360-1417. Een Amsterdams koopman in grafelijke dienst', *Hollandse Studien* 12 (1982) 39-50.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., 'Van incidentele gunst tot jaarlijkse belasting: de bede in het vijftiende-eeuwse Holland' in *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar Belastingmuseum 'Prof. Dr. Van der Poel'*, J.Th. de Smidt e.a. red., (Zutphen/Deventer 1987) 21-32.
- Boudet, J., *The ancient art of warfare*, deel 1 1300 BC – 1650 AD (Londen/Parijs 1966).
- Brokken, H.M., *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982).
- Bruch, H., 'Over eenige oorkonden waarbij tolvrijheden worden verleend aan de inwoners van Gorcum', *BvGO* 7e Reeks 1 (1931) 127-136.
- Bruch, H., 'Een reeks 15e-eeuwsche kronieken van adellijke geslachten', *Nederlandsche Leeuw* 49 (1931) 71-76.
- Bruch, H., 'Vijftiende-eeuwsche kronieken', *BvGO* 8e Reeks 3 (1941-1942) 223-243.
- Bruch, H., *Supplement bij de geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen door Dr. Jan Romein* (Haarlem 1956).
- Buitenrust Hettema, F. en Telting, A., *Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIV eeuw* ('s-Gravenhage 1906).
- Burman, K., *Utrechtsche Jaarboeken van de vijftiende eeuw*, deel 1 (Utrecht 1750).
- Busch, A.J. 'De Alblasserwaard 700 jaar hoogheemraadschap', *Holland* 9 (1977) 223-240.
- Bijl, A., *De Arkelse oorlog (1401-1412). Een vete tussen Jan van Arkel en Willem van Beieren, graaf van Holland*, Merewade Reeks No. 9 (Gorinchem 1986).
- Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1981).
- Chabot, J., 'Een geschil tusschen Anton van Bourgondië, hertog van Brabant, en Reinald IV, hertog van Gulik en Gelre in 1412 en 1413', *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 45 (1942) 1-77.
- Contamine, Ph., *La guerre au moyen age* (Parijs 1980).
- Contamine, Ph., 'Les fortifications urbaines en France à la fin du moyen age: aspects financiers et économiques', *Revue Historique* 260 (1978) 23-47.
- Cordfunke, E.H.P. e.a., red., *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Muiderberg symposium No. 4, 1987. (Zutphen 1988).
- Dalen, J.L. van, *Geschiedenis van Dordrecht*, twee delen (Dordrecht 1931 en 1933).
- Dek, A.W.E., 'Bijdrage tot de genealogie van het geslacht van Arkel (bewerkt naar aantekeningen van J.P. de Man)', *Nederlandsche Leeuw* 83 (1966) 272-290, 301-327, 340-360 en 376-402.
- Dekker, C., *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen* (Assen 1971).
- Devillers, L., 'La guerre de Hollande de 1401 à 1412' *Compte Rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins*, (Brussel) 4e Série 12 (1885) 192-244.
- Donk, W.A. van der, *De oudste berichten over de Gorcumse Haven, Gorcumse Oudheden VII* (Gorinchem 1955).
- Ebels-Hoving, B., 'Het karakter van de Divisiechroniek', *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 246-262.
- Ebels-Hoving, B., 'Johannes a Leydis en de eerste humanistische geschiedschrijving van Holland', *BMGN* 100 (1985) 26-51.
- Ebels-Hoving, B., Santing, C.G. en Tilmans, C.P.H.M., eds., *Genoechlicke ende lustige historiën. Laat-middeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum 1987).
- Emck, W.F., *Oude namen van huizen en straten in Gorinchem* (Gorinchem 1914, als stencil uitgegeven en aanwezig KB 1015 B 53).
- Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, Neue Folge, Band

- v *Standesherrliche Häuser* en Neue Folge, Band vi *Nieder Lotharingen*, D. Schwennicke ed. (Marburg 1977 en 1978).
- Fasel, W.A., 'De onlusten te Alkmaar tot aan het jaar 1500', *Nederlands Archievenblad* 84 (1980) 312-329.
- Finó, J.F., *Forteresses de la France médiévale* (Parijs 1970²). Hierin p. 275-302, hoofdstuk vi 'Le canon et le roi'.
- Foreest, H.A. van, 'Traditie en werkelijkheid', *BGN* 18 (1963/64) 143-166; *BGN* 20 (1965/66) 110-145 en *BGN* 22 (1968/69) 171-200.
- Fox, J., 'De ontwikkeling van Gorinchem's stedelijke autonomie in de middeleeuwen', *Holland* 1 (1969) 165-177.
- Fryde, E.B., 'The financial policies of the royal governments and popular resistance to them in France and England, ca. 1270-ca. 1420', als hoofdstuk i in E.B. Fryde, *Studies in medieval trade and finance* (Londen 1983), pagina's genummerd 824-860.
- Gelder, H.E. van, 'Oost-Nederlands geld omstreeks 1400', *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 67 (1980) 45-66.
- Gelder, H.E. van, 'Coins and accounts in the eastern Netherlands', in *Coinage in the low countries (880-1500)*, 3rd. *Oxford symposium on coinage and monetary history*, N.J. Mayhew ed. (Oxford 1979) 203-215.
- Gelder, H.E. van, 'Het Hollandse muntwezen onder het huis Wittelsbach', i *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 39 (1952) 1-26 en ii *Jaarboek voor Munt en Penningkunde* 46 (1959) 37-81.
- Gimberg, J., 'Het kapitaal en het beheer der geldmiddelen van Zutphen in de middeleeuwen', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 32 (1929) 141-176.
- Gimberg, J., 'Het krijgswezen eener Geldersche stad in de middeleeuwen (Zutphen)', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 8 (1905) 75-111.
- Goch, H.A. van, *Van Arkels Oude Veste. Geschiedkundige en oudheidkundige aantekeningen betreffende de stad Gorinchem en hare voornaamste gebouwen en instellingen* (Gorinchem 1898, tweede druk als facsimile-uitgave, Gorinchem 1973).
- Groesbeek, J.W., 'De heren van Arkel', *Nederlandsche Leeuw* 71 (1954) 106-115; 172-182 en 202-217.
- Groot, J., 'Hoe kwam Gorinchem aan het geslacht Arkel?', *Nederlandsche Leeuw* 55 (1937) 345-350.
- Hardenberg, H., 'De stichting van het slot Loevestein', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 37 (1934) 187-212.
- Henderikx, P.A., 'De oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277', *Holland* 9 (1977) 212-222.
- Henderikx, P.A., *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, als Hollandse Studiën No. 19 (Hilversum 1987).
- Heniger, J., 'Hendrik II van Vianen', *In het land van Brederode* 4 (1979) 3-6.
- Heniger, J., 'Beleg van Hagestein in 1405', *In het land van Brederode* 7 (1982) 32-44.
- Hewitt, J., *Ancient armour and weapons in Europe, II The fourteenth century* (Graz 1967).
- Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van de hofstad te Arckel gelegen in Delfland, Schieland, Voorne en Ysselmonde (1373-1648)', *Ons Voorgeslacht* 31 (1976) 265-289. Met aanvullingen in *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 374-377.
- Hoek, C., 'De leenkamer van de hofstad te Liesveld te Groot-Ammers (circa 1341-1650)', *Ons Voorgeslacht* 33 (1978) 301-342.
- Hoek, C., 'Lenen van de proosdij van Oud-Munster, gelegen in de provincie Zuid-Holland', *Ons Voorgeslacht* 35 (1980) 457-461 en *Ons Voorgeslacht* 37 (1982) 577-624.
- Hoekstra, T.J., Janssen, H.L. en Moerman, I.W.L., red., *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel* (Zutphen 1981).

- Hoogdalem, H. van, 'Controversen en differenten tusschen die van Dordrecht en die van Gorinchem', *Oud Gorcum Varia* (1962) 10-18.
- Houtte, J.A. van en Uytven, R. van, 'Financiën' in *AGN IV* (Haarlem 1980) 112-127.
- Hoven van Genderen, B. van den, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw*, Stichtse Historische Reeks No. 13 (Zutphen 1987).
- Janse, H. en Straalen, Th. van, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen* (Zaltbommel 1974).
- Jansen, H.P.H., 'Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433' in *AGN II* (Haarlem 1982) 282-323.
- Jansen, H.P.H. en Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Heervvaart in Holland', *BMGN* 94 (1979) 1-26.
- Jentjens, R., *Reinold IV, der zweite und letzte Regent in den vereinigten Herzogtümern Geldern und Jülich (1402-1423)* (Münster 1913).
- Jones, M.C.E., 'The finances of John IV, duke of Brittany, 1364-1399' als hoofdstuk x in M.C.E. Jones, *The creation of Brittany: a late medieval state* (Londen/Ronceverte 1988) 239-261.
- Kastner, D., *Die Territorialpolitik der Grafen von Kleve* (Dusseldorp 1972).
- Kemp, Abraham, *Leven der doorluchtige Heeren van Arkel, ende jaar-beschrijving der stad Gorinchem, Heerlijkheid ende Lande van Arkel onder desselfs Heeren, ook onder de Graven van Holland tot den jare 1500* (Gorinchem 1656).
- Koch, H.W., *Over hellebaarden, donderbussen en huurlingen* (Amsterdam/Brussel 1980), een vertaling van *Medieval warfare* (Londen 1978).
- Kölker, A.J., *Haastrecht. Hoofdstukken uit het ontstaan en de ontwikkeling van 'die Stede ende Landen van Haestrecht' tot het begin van de 19e eeuw*, Hollandse Studiën No. 6 (Dordrecht 1974).
- Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van het huis 's-Heeraartsberg en de hofstede Kraaienstein 1426-1752 (1972)', *Ons Voorgeslacht* 31 (1976) 241-255.
- Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel', *Ons Voorgeslacht* 38 (1983) 161-192 en 219-222; *Ons Voorgeslacht* 39 (1984) 97-107, 196-223, 275-300, 374-383 en 601-605; *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 49-58, 61-100 en 370-374.
- Kort, J.C., 'Repertorium op de Hagesteinse lenen van de hofstede Culemborg', *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 125-131.
- Kuypers, F.H.W., *Geschiedenis der Nederlandsche Artillerie van de vroegste tijden tot op heden*, vijf delen. Gebruikt I (Nijmegen 1869) en V (Platen) (Nijmegen 1869).
- Kuys, J.A.E., 'Landsheerlijkheid van Gelre en Zutphen tot 1423', in *AGN II* (Haarlem 1982) 324-345.
- Laenen, J., *Geschiedenis van Mechelen tot op het einde der middeleeuwen* (Mechelen 1934², 1e druk 1926).
- Laurent, H. en Quicke, Fr., 'L'accession de la Maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407), première partie: jusqu'à l'acquisition du duché de Limbourg et des terres d'Outre-Meuse (1383-1396)', *Académie royale de Belgique. Classe des Lettres etc. Mémoires*, collection in 8°. Tome XLII Fascicule 1 (1939).
- Linden, H. van der, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', *AGN II* (Haarlem 1982) 48-82.
- Linssen, C.A.A., 'Keizer Sigismund, opperleenheer in de Nederlanden (1410-1437)', in *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje eds. (Utrecht 1987) 326-353.
- Löher, Fr. von, *Jakobäa von Bayern und ihre Zeit*, 2 delen (Nordlingen 1869²).
- Louwe Kooymans, L.P., *The Rhine/Meuse delta* (Leiden 1974).
- Mann, James, 'Arms and armour', in *Medieval England* A.L. Poole ed., I (Oxford 1958) 314-337.
- Marsilje, J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ca. 1390-1477* (Hilversum 1985).
- McFarlane, K.B., 'Loans to the Lancastrian kings: the problem of inducement' in K.B. McFarlane, *England in the fifteenth century. Collected essays* (Londen 1981) 57-78.

- McFarlane, K.B., 'War, the economy and social change' in K.B. McFarlane, *England in the fifteenth century. Collected essays* (Londen 1981) 139-149.
- Mey, P.J., 'Mechteld van Gelre als vrouwe van Mechelen', in P.J. Mey, *Het archief van de graven en hertogen van Gelre en graven van Zutphen. Samenstelling en Inventarisatie*, Gelderse Inventarissenreeks No. 2 (Arnhem 1977), Bijlage p. 52-57.
- Mey, P.J., 'De laatste Arkels tussen Holland en Gelre', *Holland* 11 (1979) 76-81.
- Meyer, G.M. de, *De stadsrekeningen van Deventer, 1394-1400* (Groningen 1968).
- Meyer, G.M. de, 'Stichtse stedelingen in de late middeleeuwen', in *Gewone mensen in de middeleeuwen*, R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, red. (Utrecht 1987) 298-314.
- Meyer, G.M. de en Elzen E.W.F. van den, 'Wel en wee van Gelres geld. Munten en muntkoersen in de 14^e en 15^e eeuw', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 71 (1980) 19-49.
- Meyer, W, 'Eine Abschrift des Feuerwerkbuches. Die Handschrift xv 50 der Studienbibliothek Dillingen a.d. Donau', in *Liber Castellorum*, T.J. Hoekstra e.a. red. (Zutphen 1981) 288-301.
- Niermeyer, J.F., 'Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de veertiende eeuw', *BvGO* 8e reeks 3 (1942) 1-36 en 177-222; *BvGO* 8e reeks 4 (1943) 86-113 en 145-167.
- Niermeyer, J.F., 'Henegouwen, Holland en Zeeland onder het huis Wittelsbach', in *AGN* III (Utrecht 1951) 92-124.
- Niermeyer, J.F., 'Het Sticht Utrecht, Gelre en de Friese landen in de veertiende eeuw', in *AGN* III (Utrecht 1951) 125-161.
- Nikolai, W., *Die Ausbildung der ständischen Verfassung in Geldern und Brabant während des 13. und 14. Jahrhunderts* (Bonn 1985).
- Nijhoff, I.A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd*, 6 delen (Arnhem 1830-1875). Gebruikt I *De toestand van Gelderland in de eerste helft der veertiende eeuw* (Arnhem 1830); II *Reinald III en Eduard, hertogen van Gelre* (Arnhem 1833) en III *Willem en Reinald IV. Hertogen van Gelre uit het huis van Gulik* (Arnhem 1839).
- Oostrom, F.P. van, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987).
- Overvoorde, J.C. en Joosting, J.G.Ch., 'De gilden van Utrecht tot 1528', *Werken OVR* No.19 (1897), twee delen.
- Petry, M., 'Die Niederrheinische Stadt als Festung im Mittelalter', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 45 (1981) 44-74.
- Piérard, Ch., 'Les aides levées par les comtes de Hainaut et leur incidence sur les finances urbaines. Un exemple: Mons avant 1433', *Anciens Pays et Assemblées d'états (Standen en Landen)* 70 (1977) 183-247.
- Powicke, M., *Military obligation in medieval England. A study in liberty and duty* (Oxford 1962).
- Ramaer, J.C., 'Geographische geschiedenis van Holland, bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de middeleeuwen', *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks*, deel II, No. 3 (1899) 1-300.
- Renaud, J.G.N., 'Le château du XIIIe siècle aux Pays-Bas', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* (ROB), 23 (1973) 435-458.
- Rentenaar, R., 'De oudste stedelijke toponymie in het graafschap Holland', in *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, E.H.P. Cordfunke e.a. red., Muiderbergsymposium No.4, 1987 (Zutphen 1988) 65-78.
- Rey, M., *Les finances royales sous Charles VI. Les causes du déficit 1388-1413* (Parijs 1965).
- Reyen, P.E. van, *Middeleeuwse kastelen in Nederland* (Haarlem 1979^a).
- Riemsdijk, Th.H.F. van, *De tresorie en kanselarij van de Graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beiersche Huis* ('s-Gravenhage 1908).

- Riemsdijk, Th. H. F. van, 'De rechtspraak van den Graaf van Holland', *Werken ovr* Derde Reeks No. 2, 4 en 5 (1932 en 1934).
- Roefs, V. J. G., *De Egmondse abtenkroniek van Johannes a Leydis*, O. Carm. (Sittard 1942).
- Romein, J., *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen. Bijdrage tot de Beschavingsgeschiedenis* (Haarlem 1932).
- Schaik, R. W. M. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987).
- Schmedding, L. C. M., *De regeering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht* (Leiden 1899).
- Schmidtchen, V., *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister* (Dusseldorf 1977).
- Schmidtchen, V., *Die Feuerwaffen des deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410* (Lüneburg 1977).
- Slichtenhorst, A. van, *Alle de xiv boeken van de Gelderse Geschiedenissen (verciert met alle zijn Landkaerten Steden en Forten)* (Arnhem 1653).
- Sloot, R. B. F. van der, *Middeleeuws wapentuig*, Fibulareeks No. 1 (Bussum 1964).
- Smail, R. C., 'Art of war', in *Medieval England*, A. L. Poole ed., 1 (Oxford 1958) 128-167.
- Smit, J. G., 'Amersfoort en Holland 1410-1430', *Jaarboek Oud Utrecht* (1971) 115-128.
- Spufford, P., *Handbook of medieval exchange*, Royal Historical Society, Guides and Handbooks No. 13 (Woodbridge 1986).
- Spufford, P., *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden 1970).
- Stamkot, B., *Geschiedenis van de stad Gorinchem*, Merewade reeks No. 5 (Gorinchem 1982).
- Stuij, R. E. V. en Vellekoop, C., red. *Gewone mensen in de middeleeuwen* (Utrecht 1987).
- Tenhaff, N. B., *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht, Tweede deel, eerste stuk (rekeningen 1395-1480)*, RGP Grote Serie 88 ('s-Gravenhage 1946).
- Tilmans, C. P. H. M., 'De Hollandse Kroniek van Willem Berchen', *Holland* 16 (1984) 101-120.
- Tilmans, C. P. H. M., 'Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe in de Hollandse geschiedschrijving (tot 1517)', in *Genoechclieke ende lustige historiën. Laat-middeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*, B. Ebels-Hoving, C. G. Santing en C. P. H. M. Tilmans red. (Hilversum 1987) 191-213.
- Tilmans, Karin (C. P. H. M.), *Aurelius en de Divisiechroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*, Hollandse Studiën 21 (Hilversum 1988).
- Uyl, W. F. J. den, *De Lopikervaard*, 2 delen, 1 *Dorp en Kerspel tot 1814* (Utrecht 1960).
- Uyttebrouck, A., *Le gouvernement du duché de Brabant au bas de moyen age (1355-1430)*, 2 delen (Brussel 1975).
- Vaughan, R., *John the Fearless. The growth of the Burgundian power* (Londen 1966).
- Verbruggen, J. F., 'De krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen (ixe tot begin xive eeuw)', *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België Klasse der Letteren*. Verhandeling No. 20 (Brussel 1954). Ook verschenen als *The art of warfare in Western-Europe during the middle ages (from the eighth century to 1340)* (Amsterdam/New York 1976).
- Verwijs, E., 'De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der xiv^e eeuw', *Werken HG Nieuwe Reeks* No. 8 (1869).
- Visser, J. C., *Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen* (Assen 1964).
- Visser, J. C., 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 3 (1985) 10-21.
- Wagenaar, J., *Vaderlandsche Historie*, 21 delen. Gebruikt III (Amsterdam 1752²).
- Wee, H. van der, 'The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-

- sixteenth centuries); drie delen. Gebruikt 1, in *Recueil de travaux d'histoire et de philologie* 4e série, fascicule 28.
- Werff, E.O. van der, *Geschiedschrijving in de vijftiende eeuw; de werken van Dirk Frankensz. Pauw* Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, vakgroep Middeleeuwse geschiedenis (1983).
- Werff, E.O. van der, 'Ad defendendum terminos christianitatis. Het Liber bellorum dei van Theodoricus Pauli (1489)', in *Genoechlicke ende lustige historiën. Laat-middeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*, B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans red. (Hilversum 1987).
- Werveke, H. van, 'Monnaie de compte et monnaie réelle', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 13 (1934) 123-152.
- Winter, J.M. van, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962), deel 1 Tekst; deel 2 Tabellen.
- Winter, J.M. van, 'Nahrung auf dem Lobither Zollhaus', in *Liber Castellorum*, T.J. Hoekstra e.a., red. (Zutphen 1981).
- Winter, J.M. van, 'Adel, ministerialiteit en ridderschap 11-14e eeuw' in *AGN* 11 (Haarlem 1982) 123-147.
- Zomerén, C. van, *Beschrijvinge der stadt Gorinchem en landen van Arkel. Benevens der aloude en adellijke geslagten der doorlugtige Heeren van Arkel* (Gorinchem 1755).
- Zijlstra-Zweens, H.M., *Of his array telle I no lenger tale. Aspects of costumes, arms and armour in Western Europe 1200-1400* (Amsterdam 1988).

Register van persoons- en plaatsnamen

N.B. Voor C zie K en voor Y zie IJ. Voor zover bekend, is voor de vermelde personen hun woonplaats opgegeven

Gebruikte afkortingen:

Antw=Antwerpen, Brab=Brabant, Fr=Frankrijk, Friesl=Friesland, Gld=Gelderland, Gor=Gorinchem, Gron=Groningen, Hen=Henegouwen, N.H=Noord-Holland, Ov=Overijssel, Utr=Utrecht, Z.H=Zuid-Holland, Zld=Zeeland, Z.Bev.=Zuid-Beveland
bast=bastaard, hr=heer, v=van

A, Alfer van der (Utr.), 253
A, Ysbrand van der (Utr.), 253
Abbenbroek, Jan van, 245
Abcoude, van,
 Heren, 86, 245
 Gijsbrecht, 37
 Zweder, 37
 Willem, hr. v. Duurstede, 113, 205, 241
Abeel, Floris van, 103, 241, 253, 257.
Achterhoek (Gld.), 77
Acquoy (Gld.), 45
Adrichem, Floris van, 251
Agtersloot, Gerard van (Gor.), 248
Aken, 124, 126
Alblas, Wouter, 242
Alblasserwaard, 51, 55, 56, 63, 64, 96, 139, 145
Alenderp, Willem van (Utr.), 253
Alkemade, van
 Floris, 123, 245
 Willem, 132
Alkmaar (N.H.), 81, 93, 127, 190, 191, 207, 244, 246, 252
Altena (Brab.), 70
 Kasteel, 31, 71, 81
 Land, 57, 64, 70, 74, 82, 92, 93, 108, 138, 258
Ameide (Z.H.), 46, 52, 56, 63, 81, 99, 116, 185
Amersfoort (Utr.), 74, 79, 99, 122, 129, 130, 132, 133, 136, 140, 142, 195, 265, 267
Ammers (Z.H.), 56, 63, 64, 84, 85

Amstelland, 42, 101, 102, 163, 269, 270
Amsterdam, 101, 114, 122, 138, 244, 246, 250, 251, 252, 265, 268, 270, 272, 273
Antwerpen, 138
Apeldoorn (Gld.), 135
Apeltern, Hendrik van, 111
Apeltern, Robrecht van, 115, 116
Arkel (Z.H.), 35, 55, 102, 171
Arkel, van
 Land, 11, 36, 40, 51, 55, 86, 95, 102, 106, 107, 117, 118, 120, 121, 122, 130, 132, 136, 137, 142, 143, 145, 146, 195, 261
 Heren, 51, 52, 84, 86
 Elisabeth, 44
 Herbaren, 36, 39
 Hugo Botter, 39, 53
 Jan, 44
 Jan I, 35, 39, 40
 Jan II, 40, 86
 Jan III, 41
 Jan IV, 41, 42, 44, 83
 Jan V, passim
 Mabilia (1), 37
 Mabilia (2), 37
 Machteld, 37
 Margaretha, 37
 Maria, 48, 77, 121, 123, 133
 Otto, 44, 45, 46, 48, 53, 70, 80, 82, 83, 84, 87, 241
 Robrecht, 42, 44
 Willem, 15, 48, 49, 87, 117, 118, 119, 123, 131, 133, 137, 139, 140, 141, 142, 145, 219
Arkel-van der Lede, Jan, zie bisschoppen van Utrecht
Arkel-Noordeloos, van,
 Heren, 50
 Arnoud I, 38
 Arnoud II, hr. v. Zoelen, 42
 Cunegonde, 38
 Heilwich, 38
 Jan I, hr. v. Zoelen, 38
 Jan II, hr. v. Zoelen, 38
 Jan, hr. v. Pendrecht, 38

Lijsbeth, 38
 Otto, hr. v. Zoelen, 38
 Ricaud, 38, 40
 Ricoldus, 38
 Arnemuiden (Zld.), 168
 Arnhem, 18, 77, 78, 109, 119, 124, 125, 129, 135, 138, 139, 140, 143, 194, 206, 232, 234, 235
 Arnhem, Wijnand van, 116
 Asperen (Z.H.), 53, 60, 145
 Asperen, van,
 Aleid, 39, 42, 44
 Heren, 39, 45, 69, 242
 Otto, 39
 Otto I, 39
 Otto II, 39
 Zie ook Polanen
 Assemansbroek (Z.Bev.), 58
 Assendelft, Bartout van, 243, 245, 251
 Ath (Hen.), 60, 206, 208, 247, 270
 Avesne (Hen.), 39, 117
 Avezaat (Gld.), 59

 Baaks, Jan van, 246
 Baarle, Piet van, 249
 Baeu, Rombout (Antw.), 60
 Bar, Elisabeth van, 44, 53, 133
 Bar, Theobald van, 44
 Barneveld (Gld.), 140
 Bartelmees Coestersz., 242
 Batenburg (Gld.), 144, 145
 Beest(d), van,
 Floris (Gor.), 248, 249
 Gerrit (Gor.), 247
 Jan, 243
 Beets, Dirk van, 245
 Beieren, Albrecht van, zie Graven van Holland, Zeeland en Henegouwen
 Beieren, Jan van, 13, 49, 70, 92, 105, 110, 124, 126, 127, 128, 129, 131, 136, 141, 142, 250, 268, 271
 Beye, Pieter de (Gor.), 248
 Bennebroek, Gerrit van, 250
 Benthem, graven van, 40, 67, 86, 93
 Beoosterschelde, 77, 83, 114
 Berenbroek, Steven van, 254
 Berg, van,
 Adolf, 130
 Frederik, 244
 Hertogen, 130
 Bergambacht (Z.H.), 44, 57, 104
 Bergen, (Hen.) 101, 112, 122, 144, 205, 206, 207, 208, 236, 247, 250, 256, 259, 269, 270, 271, 273
 Bergen op Zoom (Brab.), 58
 Berghe, van den,
 Heren, 38, 44, 50
 Herbaren van Arkel, 39, 56
 Jan van Arkel-van der Lede, 37, 38, 41

Robrecht van Arkel, 38, 42
 Berthout, Gillis, 60,
 Betuwe (Gld.), 50, 54, 59, 67, 77, 171, 172
 Bewesterschelde, 77, 114
 Binchorst (bij Den Haag), 63
 Blankenheim, Frederik van, zie bisschoppen van Utrecht
 Blankenvoort, van,
 Jan (Gor.), 105, 248, 249
 Jan, Sandersz.(Gor.), 249
 Blassekijn, Willem, 52
 Bleskensgraaf (Z.H.), 52, 56
 Blois, van
 Graven, 52, 57, 58, 91, 202
 Guy, 57
 Jan, 44
 Jan, de bastaard, 109, 126, 243, 245
 Blokland (Z.H.), 51
 Blokland, Bronis Woutersz. van (Gor.), 117, 119, 120, 121, 128, 131, 135, 272
 Blote,
 Dirk, die, 69, 71, 241
 Hendrik, de (Gor.), 248.
 Huge, die, 69, 241
 Jan Huge, die, 241
 Philips, die, 251
 Bodegraven (Z.H.), 163
 Boekhorst, Jan van de, 251
 Boekhorst, Willem van de, 250
 Boetselaar, Lucas van, 244
 Bommel, Egen van, 250
 Bommelerwaard (Gld.), 17, 53, 59, 123, 132
 Borne, Heren van, 44
 Borne, Land van, 142, 145
 Borsselen, van,
 Heren, 90, 188, 245
 Boudewijn, 103, 253, 257
 Floris, 57, 103, 106, 109, 198, 253, 257
 Klaas, 70, 82, 131, 241
 Wolfert, 40
 Floris, hr. v. Sintmaartensdijk, 103, 253
 Floris, Frankenz., 241
 Bos, Walraven van, 243
 Bose, Udo die, 123
 Bourgondië, van,
 Hertogen, 31, 70, 71, 201
 Jan zonder Vrees, 92, 112, 135, 211, 220, 271, 172
 Maria, 87
 Philips de Stoute, 63, 75, 76
 Boys, William, 166
 Brabant, van,
 Hertogen, 40, 48, 52, 53, 60, 75, 115, 124, 125, 130, 142
 Antoon, 76, 92, 112, 135, 137, 144, 145, 202, 204, 271, 272
 Jan IV, 61

Johanna, 31, 45, 47, 60, 70, 71, 75, 76, 91, 92, 135, 272
 Brakel (Gld.), 123
 Brakel, Dirk van, 245
 Brakel, Herbaren van, 243
 Breda (Brab.), 70.
 Brederode, van,
 Heren, 45, 50, 51, 82, 96, 109
 Jan, 44
 Walraven, 103, 106, 115, 116, 131, 135, 198, 243, 250, 254, 257, 265, 266, 272
 Willem, 68
 Breukelen, heren van, 246
 Broek (N.H.), 244, 245, 246, 252
 Bronkhorst, Rudiger van, 75
 Bronkhorsten, Partij van, 43, 73
 Brugge, 108, 269, 270
 Buren, Jan van, 118, 249
 Buren, Land van, 120
 Butland, Raas van, 241
 Buurmalsen (Gld.), 59

 Dalem (Gld.), 36, 45, 59, 84, 126, 145
 Dalem, van,
 Floris, 36
 Jan, 243, 245
 Roelof, 46, 248
 Dalen, Jan, graaf van, 244
 Damassche, Gerrit van (Utr.), 253
 Deil (Gld.), 59
 Delfland, 44, 57, 163
 Delft (Z.H.), 43, 44, 64, 68, 81, 90, 101, 102, 114, 132, 138, 168, 189, 190, 191, 212, 244, 245, 246, 250, 251, 252, 254, 268, 270, 272, 273
 Dener, Reinier, 243
 Deventer (Ov.), 74, 77, 117, 122, 124, 141, 233
 Diedegem (bij Tiel), 131
 Diefdijk, 172, 185
 Diepen, Dankaart van, 254
 Diepenburch, Heren van, 90
 Diepenburch, Gijsbrecht van, 245
 Dijle (rivier), 60
 Dirck Pouwelsz. (Gor.), 28
 Dirk Reinaartsz. (Gor.), 247, 248
 Dirck Vranckenz. (Gor.), 28, 249
 Dirk Vranken Petersz. (Gor.), 248
 Dirk Willem Pietersz., 250
 Doesburg (Gld.), 18
 Donk, Jan van der, bast. v. Arkel, 44
 Donk, Jan van der (Gor.), 119, 131, 247
 Donshienne, Lardinois de, 247
 Doornik, Helmich van, 126, 250
 Dordrecht (Z.H.), 18, 40, 43, 44, 66, 84, 85, 88, 96, 103, 106, 110, 114, 127, 139, 160, 167, 168, 197, 207, 213, 250, 252, 256, 258, 259, 260, 270
 Dorp, Jan van, 102, 189, 251, 258.

Dorp, Philips van, 100, 112, 122, 123, 126, 187, 242, 245, 250, 251
 Drakenburch, Frederik van (Utr.), 253
 Drakenburch, Jan van, 246
 Drenthe, 73, 77, 79
 Driel (Gld.), 53, 59
 Drongelen, Jan van, 138, 243, 245, 250
 Duffel (Land v. Mechelen), 60
 Duin, van der,
 Adam, 242
 Jacob, 242
 Wolfert, 250
 Duivenvoorde, van,
 Heren, 82
 Arent, 243, 245, 250
 Dirk, 70, 242
 Evert, 245
 Gijsbrecht, 245
 Kasteel, 70
 Dussen, Arent van der, 243

 Écaussines, Hoste de, 247
 Edam (N.H.), 244, 246, 252
 Eggert, Jan (Gor.), 123
 Eggert, Willem, 122, 141, 209, 210, 219, 251
 Egmond, van,
 Heren, 54, 86, 109, 243, 245
 Arent, hr. v. Ysselstein, 241, 250
 Gerrit, 241, 243
 Jan, hr. v. Ysselstein, 48, 83, 98, 123, 133
 Willem, 241, 243
 Eijck, Ysbrand van der (Gor.), 248
 Eyl, Elbert van, 126
 Emminhoven (bij Heusden), 57
 Engel Hijmansz.(Gor.), 249
 Engeland, Richard II, koning van, 76
 Enghien, Englebert de, 247
 Enkhuizen (N.H.), 244, 245, 252
 Everdingen (Z.H.), 56
 Everinge, Philips van, 254
 Everstein, kasteel, 12, 17, 34, 46, 47, 63, 74, 95, 100, 107, 110, 112, 113, 114, 115, 117, 146, 149, 150, 155, 156, 158, 179, 185, 186, 188, 190, 191, 192, 194, 214

 Fantignies, Jean de, 247
 Floris Jacobsz. Dirks (Leiden), 168
 Floris Tielmansz.(Gor.), 249
 Floyon, Gérard de, 241
 Floyon, Jacques de, 247
 Foytken, Hr. v. Waalwijk, 70
 Foytken Foytkenz. (later hr. v. Waalwijk), 70, 71, 108, 109, 125, 133, 242.
 Frankrijk, Karel VI, koning van, 75, 111
 Frankrijk, Isabella van, 76
 Frederik Evertsz. (Gor.), 247

Frederik Godenz. (Gor.), 247
 Friesland, 12, 72, 73, 76, 90, 130, 138, 164, 202, 211, 212, 213, 231, 269
 Gaasbeek, Heren van, 70, 82, 246.
 Gaasbeek, Zweder van, 241
 Ganskije, (bolwerk bij Everstein), 190
 Gasperden, (Gaspren) (Z.H.), 12, 44, 45, 56, 92, 99, 114, 116, 184, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 193
 Geer, Willem van der, 246
 Geertruidenberg (Brab.), 84, 139, 256, 258
 Geervliet, Heer van, 245
 Geervliet, Tol, 84
 Geldermalsen (Gld.), 59, 64, 93
 Gelkenes (bij Schoonhoven), 56
 Gellikom, Jan van, 249
 Gellikom, Otto van, 105
 Gelre, Hertogdom, passim
 Gelre, van
 Hertogen, 40, 46, 53, 72, 80, 98, 107, 110, 112, 115, 116, 122, 124, 125, 130, 132, 141, 195, 219, 220, 231, 233, 234
 Reinald III, 42, 43, 74, 76
 Reinald IV, 11, 15, 47, 48, 67, 87, 99, 110, 111, 115, 116, 118, 120, 124-135, 137, 139, 142, 144, 145, 213, 232, 260
 Willem I, 47, 59, 74, 76, 79, 87, 89, 99, 213
 Gelre, Mechteld van, 60, 74
 Gent, 158
 Gent, Pieter van (Gor.), 248
 Gent, Willem van, 251
 Gerard Martijsz. (Gor.), 248
 Gerardijs, Jan (Gor.), 105, 119, 131, 176, 247
 Gerrit Boerntsz. (Gor.), 123
 Ghiessen, Arent van, 243
 Giessen, (rivier), 51, 55, 56, 138
 Giessenburg, kasteel, 51, 96
 Giessendam (Z.H.), 110
 Glisseuille, Jean de, 247
 Gloucester, Robbert, 166
 Goes (Zld.), 101, 244, 246, 252, 269
 Gorinchem (Z.H.), passim
 Gorinchem, burcht v. Arkel, 40, 52, 63, 70, 86, 100, 102-104, 122, 123, 125, 127, 134, 136, 142, 143, 145, 146, 149, 150, 173, 179, 180, 182, 183, 184, 262, 264, 265, 266, 267
 Gorl, Arent van (Gor.), 119, 121, 247, 248, 249,
 Gouda (Z.H.), 17, 61, 106, 108, 127, 132, 140, 190, 207, 244, 246, 250, 251, 252, 268, 270, 273
 Goudriaan (Z.H.), 51, 56
 Gozewijn Dirksz. (Gor.), 248
 Gozewijn Eghensz. (Gor.), 247
 Gozewijn Gerritsz. (Gor.), 121, 248, 249
 Grave (Brab.), 75, 76, 78, 124, 211
 's-Gravenhage, (Den Haag), passim
 's-Gravenzande (Z.H.), 244, 246, 252

Grawart, Wouter (Utr.), 100, 246, 253
 Griemer, Gerrit de (Leiden), 168
 Griend (Waddeneiland), 72
 Groenestein, Willem, 246
 Groesbeek, Zeger van, 244
 Groningen, stad, 73, 74, 113
 Grote Waard, (van Zuid-Holland), 57, 119
 Gruiter, Jan de (Gor.), 248
 Gruiter, Jan, bast. v. Arkel, 37
 Gruter, Klaas de, 242
 Gulik, 125
 Gulik, van,
 Hertogdom, 75
 Johanna, 25, 27, 47, 48, 61, 77, 87, 212
 Maria, (van Gelre), 25, 27, 47, 212
 Willem V, 47, 74.
 Haamstede, van,
 Borre, 44
 Floris, 250
 Heer, 188, 245
 Haan, Pieter de (Gor.), 248, 249
 Haar, Alard Hermansz. van der (Gor.), 249
 Haar, Rutger van der (Gor.), 248
 Haarlem (N.H.), 80, 92, 101, 114, 116, 124, 132, 138, 167, 190, 244, 245, 246, 250, 251, 252, 268, 270, 272, 273
 Haastrecht (Z.H.), 32, 43, 44, 52, 57, 62, 100, 116
 Haastrecht, van,
 Dirk Alras, 37, 41
 Pouwels, 37, 44, 57, 68, 82, 89, 211, 220, 241
 Roelof, 243
 Hage, Gerrit van den, 126
 Hagestein, kasteel, passim
 Haie, Évrard de la, 247
 Haie, Jean de la, 247
 Hamaide, heer de la, 246, 250
 Hanze, 72, 85, 216
 Harisoen, Herman, 242
 Hasselt (Ov.), 233
 Hattem (Gld.), 78
 Heekerens, Partij van, 43
 Heemskerk, Heren van, 50, 56, 82
 Heemskerk, Gerrit van, (v. d. Woerd), zie Liesvelt
 Heemstede, Heren van, 70, 82, 243, 245
 Heemstede, Jan van, 68, 109, 122, 132, 183, 242, 243
 Heenvliet, van,
 Ambacht, 64
 Heren, 90, 188, 245
 Huge, 109, 245, 250
 Jan, 109
 Heeren, Jan (Gor.), 249
 Heerman, Jan (Leiden), 251
 Hem, Den (bij Schoonhoven), 104
 Henegouwen, Aleid van, 179
 Henegouwen, graafschap, passim

- Hereford, Thomas, 103, 165
 Herlaar (bij Ameide), Heren van, 46, 52, 56, 185
 Herlaar, van,
 Arent (Gor.), 119, 247
 Gerard (Gor.), 119, 247
 Jan (Gor.), 119, 120, 121, 128, 131, 135, 247, 272
 Coen (Gor.), 119, 120, 128, 131, 135, 136, 143, 247, 263, 272
 's-Hertogenbosch (Brab.), 70, 125, 131
 Herwijnen, Brunstijn van, 46, 68, 70, 82, 89, 128, 211, 220, 241
 Hesselt Klaasz. (Gor.), 247
 Heukelom (Z.H.), 53, 59, 131, 132, 138, 140, 145, 262, 264, 265, 266, 267
 Heukelom, van,
 Heren, 39, 50, 82, 131, 263, 264, 265, 266
 Hendrik, 46
 Herbaren, 45
 Jan I, 39
 Jan II, 39.
 Jan III, 46
 Otto I, v. Arkel, 39
 Otto II, 39
 Otto III, 46, 131, 263, 264, 265, 266
 Heusden (Brab.), 92, 93, 122, 123, 133, 136, 208, 218, 270
 Kasteel, 88
 Land van, 57, 88, 258
 Hinkelnoord (Z.Be.v.), 57, 58
 Hodenpijl, van,
 Arent, 132
 Dirk, 242, 243
 Jan, 132, 245
 kasteel, 70
 Hoeken, Partij van, 32, 43, 46, 61, 68, 69, 71, 81, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 211, 212, 213
 Hoewelaken (Gld.), 140
 Hoge, Frederik die (Gor.), 249
 Hoge, Gerrit die (Gor.), 249
 Holland, graafschap, passim
 Holland, graven van Holland en Zeeland, 40
 Floris IV, 84
 Floris V, 40, 53, 84, 86, 172, 179, 182, 183
 Jan I, 41
 Willem I, 84
 Holland, graven van Holland, Zeeland en Henegouwen, 34, 48, 56
 Albrecht, passim
 Jacoba, 13, 30, 48, 61, 201
 Jan II, 39
 Willem III, 41, 53, 163, 165
 Willem IV, 42, 72, 163, 165, 272
 Willem V, 43, 68, 163, 165
 Willem VI, passim
 Holle, Floris (Gor.), 248, 249
 Hombout, Jan (Utr.), 185
 Homoet, heer van, 244
 Honcourt, heer van, 247
 Hontselaar, Gozewijn, 98
 Hooi, Simon, 242
 Hoorn (N.H.), 128, 207, 244, 245, 246, 252
 Hoornaar (Z.H.), 51, 55
 Hoorne, Dirk van, 45
 Hoorne, Hendrik van, 124.
 Hoorne, Willem van, 83, 89
 Hoper, John, 103, 165
 Horst (Limb.), 52
 Houten (Utr.), 56, 58
 Houthuizen, Jan van, 249
 Hoverdije (een busmeester), 254
 Ierseke (Zld.), 57, 58, 64
 IJssel, Hollandse, 107
 IJsselmonde (Z.H.), 57
 IJsselstein (Utr.), 74, 86
 IJsselstein, Herbaren van, 245, 250
 IJsselstein, Jan van, 245
 IJzendoorn, Willem van, 103, 109, 130, 244
 Immersele, Karel van, 60
 Imtvelt, Willem van (Vianen), 188
 Jaarsveld (Utr.), 44, 57, 58, 64
 Jacob Roelofsz. (Gor.), 248, 249
 Jacob Simonsz., 189
 Jan, bast. v. Holland, 245
 Jan Hugez. (Hugen), 189, 242
 Joslyn, Joffrait (Geoffrey?), 166
 Joye, Hein, 254
 Kabeljauwen, Partij van, 32, 43, 46, 61, 64, 68, 69, 70, 81-83, 87, 88, 102, 212.
 Calcheren, Hendrik van (Gor.), 248, 249
 Kalkar, Hendrik van, 249
 Camerden, David, 103, 165
 Kamp, Arent van, 134
 Kampen (Ov.), 74, 77
 Kans, Jan Dirksz. (Gor.), 248
 Cantain, Heren van, 247
 Karel Jacobsz. (Gor.), 249
 Caster (in Gulik), 78, 123
 Cats, Nicolaas, 53
 Catzenellenbogen, Hendrik van, 244
 Kennemerland, 17, 81, 101, 102, 114, 129, 163, 208, 217, 235, 269, 270
 Kerk, Wouter van der, 249
 Kervenem, Jan van, bast. v. Arkel, 44
 Kervink, Klaas, hr. v. Reimerswaal, 103, 109, 241, 245, 253, 257
 Keulen, 75
 Keulen, van
 Aartsbisdom, 75
 Aartsbisschop, 76, 125
 Hans (Gor.), 249

- Klaas Zegersz. (Gor.), 249
 Clarenburch, Jacob van, 246
 Klauwaart, Jan (Gor.), 123, 249
 Kleef, van,
 Graven, 42, 49, 60, 72, 75, 76, 88, 115, 198, 213
 Adolf I, 82
 Adolf I, graaf v. Kleef en van der Mark, 15, 45, 58,
 61, 82, 90, 96, 98, 102, 123, 125, 135, 137
 Gerrit, 137
 Irmengarde, 42
 Jan, 45
 Margaretha, 71, 75, 82
 Knobbout,
 Jansz. (Gor.), 249
 Klaas (Gor.), 123, 249
 Waddinxz. (Gor.), 249
 van Asse (Gor.), 249
 Cock, Gijsbrecht de (Gor.), 248
 Coevorden (Dr.), 74, 79
 Coevorden, heren van, 73, 211
 Condé, 101
 Coppert, Herman, 243
 Costijn Gillisz., 250
 Couster, Garbrand van de, 90, 96
 Couster, Willem Garbrandsz. van de, 82
 Cralingen, van
 Heren, 82
 Daniel, 251
 Gerrit, 243
 Gillis, 245
 Philips, 71, 242
 Willem, 243
 Creke (Z. Bev.), 57, 58, 90
 Kriekenbeek (Gelre), 130, 244
 Krimpen a/d IJssel (Z.H.), 57
 Krimpenerwaard, 51, 52, 56, 63, 83, 92, 96, 104
 Cronenburch, van,
 Heren, 109
 Hendrik, 243, 245
 Jan, 243, 250
 Willem, 241
 Kruiningen, Adriaan van, 250
 Cuyck (Brab.), 75, 76, 211
 Cuyck, Johanna van, 211
 Cuijst, Boudewijn, 243
 Kuinre (Ov.), 72
 Culemborg (Gld.), 115
 Culemborg, van,
 Heren, 43, 45, 48, 52, 56, 57, 86, 111, 131, 265
 Hubrecht, 45, 131, 132, 140, 142
 Philips, 245
 Cuser, Coen, 69, 241
 Cuser, Willem, 69, 70, 81, 87, 241
 Laan, Jan van der, 251
 Laan, Klaas van der, 186, 254
 Lalaing, Guillaume de, 247
 Landscroon, Jan van (Utr.), 246, 253
 Langerak (Z.H.), 56, 258, 260
 Langerak, Floris van, 132
 Langerak, Jan van, 104, 132, 138
 Langewold (Gron.), 74
 Lappe, Jan, 241
 Laurens Damaasz., 251
 Laurens Woutersz. (Gor.), 248
 Lauwerszee, 74
 Lawick, Govert van, 250
 Lede, (rivier), 36
 Lede, Land van der, 32, 35, 41, 51, 53, 55, 95, 100,
 113, 116, 130, 131, 145
 Lede, van der,
 Heren, 11, 36, 51, 184
 Floris, 36
 Folpert, 36
 Herbaren I, 36
 Herbaren II, zie ook Herbaren v. Arkel, 36
 Herbaren III, 37
 Jan I, 36
 Jan II, 36
 Lede, Floris van der, 249
 Ledige, Boudewijn de (Gor.), 248
 Leerbroek (Z.H.), 51, 55, 63, 184
 Leerdam (Z.H.), 11, 36, 45, 48, 51, 55, 63, 92, 112,
 113, 118, 120-122, 127, 129-134, 138, 140, 143, 145,
 146, 161, 166, 172, 179, 184-187, 189, 212, 261,
 262, 264, 265, 266, 267, 270, 271, 273
 Leeuwen, Jacob, 242
 Leiden (Z.H.), 18, 97, 101, 114, 127, 132, 168, 195,
 205-208, 235, 244, 245, 246, 250, 251, 252, 254,
 261, 268, 269
 Leyenburch, van,
 Arent I, 39
 Arent II, 46, 50, 104, 105, 106, 110, 111, 116, 118,
 121, 130, 138, 142, 143
 Arnold, 140
 Dirk, de bast. 105, 249
 Gerrit, burggr. v. Nijmegen, 39
 Jan, 63
 Leyenburch, kasteel, 145, 266, 267
 Lek, (rivier), 51, 56, 58, 65, 66, 74, 81, 84, 104, 107,
 108, 114, 133, 172, 179, 185, 186, 189, 190, 191,
 213, 218, 258, 259
 Lek, van der,
 Heren, 43, 51, 56, 82, 88, 96, 100, 109, 243
 Dirk, 69, 242, 243, 245
 Hendrik, 40
 Jan II, v. Polanen, 43
 Philips, 111, 127
 Philips, de bast., 243, 258
 zie ook Nassau,
 Lens, Philippe de, 247
 Lexmond, (Z.H.) 56, 185

- Lie, Coppijn van (Gor.), 249
 Lienden, Dirk van, 244
 Liesvelt (Z.H.), 50, 52, 56
 Liesvelt, van,
 Heren, 38, 50, 92
 Arnoud I, 38
 Arnoud II, 38
 Floris, 38
 Gerrit v. d. Woerd, 38, 91, 92, 97, 241, 243, 245
 Herbaren II, 38
 Herbaren III, 38
 Herbaren IV, 44
 zie ook Berghe,
 Ligne, heer de, 246
 Lijmers (Gld.), 77
 Limburg, hertogdom, 75
 Linge, (rivier), 36, 51, 54, 55, 59, 84, 131, 171, 172,
 179, 180
 Lobith, tol van, 47, 123, 139
 Loenersloot, Splinter van, 70, 109, 241
 Loevestein, kasteel, 82, 83, 118, 122, 126, 132, 134,
 138, 261, 263, 265, 266, 267
 Lokhorst, Herman (Utr.), 246
 Lokhorst, Jan (Utr.), 246
 Lombarden, 201, 202, 205, 216
 Longuyon (Fr.), 44, 53
 Loon, van, Jan, hr. v. Heinsberg en Leeuwenberg,
 134
 Loon, Land van, 124
 Lopikerwaard, 51, 52, 56, 63
 Luik, 124, 127, 136, 271
 Luik, van,
 Bisschop, 60
 Elect, zie Jan van Beieren
 Kapittel, 124

 Maalstede, Heer van de, 245
 Floris, 241
 Jan, 127, 241
 Lodewijk, 241
 Olivier, 241
 Wolfert, 241
 Maas (rivier), 85, 115, 145
 Maasland, 62, 92
 Maas en Waal, Land van, 59, 67
 Male, Lodewijk van, 60
 Malsen (Gld.), 59
 Malsen, Gillis van, 249
 Mariënweerd (Gld.), 93, 94
 Matena (Z.H.), 51
 Matenesse, Wouter van, 243, 245
 Maurik (Gld.), 140
 Mechelen (Brab.), 60, 270
 Mechelen, Heerlijkheid, 60
 Mechelen, Land van, 47, 53, 54, 60, 61, 195, 212
 Medemblik (N.H.), 42, 97, 102, 179, 244, 246, 252

 Meerkerk (Z.H.), 46, 52, 99, 116
 Merwede (rivier), 51, 55-57, 65, 66, 83, 84, 103, 106,
 118, 126, 136, 143, 145, 171, 172, 179, 213, 218,
 261
 Merwede, van der,
 Heren, 97
 Daniël, 82, 241, 243
 Otto, 245
 Meurs, Frederik graaf van, en hr. v. Bar, 130
 Michiel Jansz. (Gor.), 248
 Middelburg (Zld.), 18, 69, 77, 101, 108, 109, 124, 127,
 135, 138, 143, 168, 179, 197, 198, 207, 235, 244,
 246, 250, 252, 269, 270, 271, 272, 273
 Mijnden, Melis van, 243
 Mijnden, Wouter van, v. Amstel, 245
 Millink, Adam, 244
 Millink, Dirk (Gor.), 248
 Moermond, heren van, 188
 Molenaar, de
 Floris, 249
 Jan, 249
 Willem, 52
 Molenaarsgraaf (Z.H.), 52
 Moncheaux, heer van, 247
 Mondaan, Louwe (Gor.), 249
 Monnikendam (N.H.), 244, 246, 252
 Montfoort, Burggr. van, 82, 91, 100, 242, 243, 245
 Montfoort, Zweder van, 246
 Montfort (Limburg), 42
 Mos, Jan, 254
 Motte, Tristan de la, 247
 Muiden (N.H.), 179
 Muil, Govert (Gor.), 248
 Munster, 77
 Munster, Otto, bisschop v., 130

 Naaldwijk, Hendrik van, 125, 243, 245, 250.
 Naaldwijk, Willem van, 241.
 Nagel, Hugu, 242
 Nassau, Engelbrecht van, vanaf 1404 hr. v. d. Lek en
 Breda na huwelijk met Johanna v. Polanen, 51,
 250
 Neder-Sticht, 74, 77, 232, 233, 234
 Niemandsvriend (a/d Merwede), Tol, 84.
 Nieuwland (Z.H.), 51, 55
 Nieuw Lekkerland (Z.H.), 43, 56, 63
 Nieuwpoort (Z.H.), 56, 63, 96, 99
 Nieuwroden, Gijsbrecht van, 241
 Nijenrode, Jan van, 243
 Nijenrode, Otto van, 246
 Nijenstein, Hendrik van, bast. v. Arkel, 47, 114, 191,
 244
 Nijkerk (Gld.), 140
 Nijmegen (Gld.), 77, 118, 143, 206, 232
 Nijvel (Brab.), 70.
 Noord-Holland, 17, 208, 217

Noordeloos (Z.H.), 46, 51, 52, 55, 63
 Noordeloos, voor heren, zie Arkel-Noordeloos,

Ochten (Gld.), 39, 59
 Ochten, Bertha van, 39
 Ommelanden (Gron.), 74
 Oom, Floris, 249
 Oom, Tielman, 249
 Oersbeek, Engelbert van, 244
 Oostergo (Friesl.), 74
 Oostervant, Willem, graaf van, later graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, passim
 Oisterwijk (bij Leerdam), 55
 Oisterwijk, Floris heer van (Gor.), 247
 Oisterwijk, Jacob van (Gor.), 247
 Orléans, Lodewijk van, 76, 79, 213
 Ottoland (Z.H.), 56
 Ophemert (Gld.), 62
 Oppijnen (Gld.), 62
 Opsanen, Robrecht te, 249
 Oudewater (Utr.), 57, 96, 99, 140, 244, 246, 251, 252
 Oudheusden, Hack van, 104, 105
 Oudmunster, Kapittel van (Utr.), 51, 56
 Oudmunster, Proosdij van (Utr.), 43
 Over de Vecht, Gijsbrecht (Utr.), 100, 253
 Over-Maze, Landen van, 75
 Over-Sticht, 73, 77, 79, 86, 232, 233
 Overrijn, Wolter van, 59
 Oy, Evert van der, 249
 Oyen, Heerlijkheid (Brab.), 76, 131
 Oyen, Kasteel, 131, 134

Palenborch, (bolwerk bij Everstein), 190
 Palts, 125

Parijs, 76, 213
 Perwijs (Land v. Mechelen), 60
 Perwijs, Dirk van, 124
 Peursum (Z.H.), 56
 Pierrepont, (Fr.) 44, 53, 61, 134
 Pijn, Willem Pijsz., 242
 Pillegrim Wijersz., 242
 Poel, Daniël van der, 245
 Poel, Gijsbrecht van der, 251
 Poeldijk (Z.H.), 41
 Poelgeest, Aleid van, 69, 70, 81, 87
 Poelgeest, Gerrit van, 245
 Polanen, van,
 Heren, 42, 50, 51, 82, 88, 243
 Dirk, hr. v. Asperen, 39
 Guido, 39, 242
 Jan, hr. v. Asperen, 242
 Otto, hr. v. Asperen, 39, 242
 Philips, 242

Polsbroek (Utr.), 64
 Poerten (Poorte), Otto van der (Gor.), 60, 249
 Potter, Dirk, 126, 141, 251

Potter, Peter, 254
 Post, Hugo, 254
 Prendergeest, John, 166, 169
 Proeys, Berend (Utr.), 246
 Puflick, Jan van, 249
 Pulle, Staat van, 249
 Puls, Jan, 249
 Putte(n), Land van, 113, 205, 256
 Puttenstein, Jan van, 251

Quellinge (Gor.), 142, 143, 176
 Quesnoy (Hen.), 136, 247
 Quesnoy, heer van, 246
 Quesnoy, Louis de, 250

Raad, Arent de (Gor.), 248
 Raaphorst, Adriaan van, 243, 251
 Raaphorst, Bartelmees van, 241, 243, 245
 Ranst, heer van, 244, 249
 Rasen, Gerard, 241
 Rasen, Jan, 241
 Ravestein, (Gld.), 76, 123, 130
 Ravestein, Jan van, bast. v. Arkel, 47, 114, 191, 249
 Ravenswade (a/d Lek, Gld.), 133, 135
 Regenbergh, Jan, 242
 Reyda, Hendrik van, 244
 Reijnerscoep (bij Arkel), 55
 Reynestein, Jan van, 41, 42, 46, 73
 Reimerswaal (Zld.), 69, 71, 93, 101, 244, 246, 250, 252, 269

Reimerswaal, Heren van, 188
 Reimerswaal, Klaas van, 241

Renese, van,
 Heren, 188
 Jan, 39, 241, 245
 Jan, v., hr. v. Baarn, 246
 Jan, v., hr. v. Wulven, 246

Rhenen (Utr.), 79, 115, 117, 233
 Ridder, Klaas de (Gor.), 248, 249

Rijn (rivier), 172
 Rijn, Willem van, 253

Rijnland, 92, 102, 129, 163, 188
 Rijsoord, Jacob van, 245, 251

Rijsoord, Jan van, 243
 Ripperscheid, heren van, 98

Robrecht Robrechtsz. (Gor.), 249
 Roelof Marcelisz. (Gor.), 248

Roermond (Limb.), 77, 250

Rotterdam (Z.H.), 31, 41, 98, 101, 137, 168, 244, 246, 251, 252, 261, 268, 270

Rozendaal, Jan van, 243

Ruiven, Klaas van, 250

Ruprecht van de Palts, koning Duitse Rijk, 76, 124

St. Katelijne-Waver (Land v. Mechelen), 60
 St. Pol, graaf van, 75

- Saay, Dirk, Gozewijnsz. van der Leede, 250
 Salland, 77
 Salmen, Adriaan van, 254
 Sander Pietersz. (Gor.), 248
 Santhorst, kasteel, 70
 Scadenburch, (blokhuis bij Gor.), 126, 267, 268
 Schelde, (rivier), 58
 Schelluinen (Z.H.), 62, 84, 172
 Schenk, Gillis, 254
 Schiedam (Z.H.), 244, 246, 251, 252, 268
 Schieland, 44, 57, 163, 188
 Schicker, Jacob, 254
 Schonauwen, Arent van, 103, 105, 244
 Schoonhoven (Z.H.), 36, 51, 52, 53, 57, 74, 91, 96, 101, 102, 104, 107, 108, 139, 140, 163, 218, 252, 258
 Schoonhoven, heren van, zie Blois, Hugo Botter v. Arkel en Nicolaas Cats,
 Schoonrewoerd (Z.H.), 55, 131, 143, 185
 Schouten, Dirk (Gor.), 248
 Schouten, Klaas Jansz. (Gor.), 248
 Schulp, Dirk (Gor.), 121, 247, 249
 Scrinkels, Willem, 242
 Simonskerk, Lievijn van, 241
 Sittard (Limb.), 142
 Sleeuwijk (Brab.), 97, 98, 101, 110, 115, 118, 256, 257, 258, 260, 270
 Sliedrecht (Z.H.), 57, 84
 Slikenborch, (bolwerk bij Gor.), 126
 Slingeland (Z.H.), 51, 53, 63
 Sluis (Zld.), 138
 Sluis, Hessel Klaasz. (Gor.), 248
 Smoutriem, Willem (Gor.), 249
 Sommaing, Lancelot de, 247
 Spange(n), Philips van der, 243, 245, 250
 Sprang (Brab.), 57
 Spronk, Floris (Gor.), 248
 Spronk, Jan, 249
 Spijk (Z.H.), 59, 63, 171
 Stapel, Jan van, 241
 Staveren (Friesl.), 72, 73, 74, 90, 91, 92, 200, 269, 271
 Steelvliet, (Z. Bev.) 57, 58
 Steenvoorden, Robert van, 244
 Steenwijk (Ov.), 117
 Sterkenburch, Dirk van, 246
 Sticht v. Utrecht, passim
 Stien, Willem (Leiden), 168
 Stolkwijk (Z.H.), 44, 57, 64
 Stoop, Jan (Leiden), 168
 Stoutenburg, kasteel, 42, 100
 Streefkerk (Z.H.), 43
 Streefland (Z.H.), 63
 Strijen, Land van, 113, 205
 zie ook Putte en heren v. Zevenbergen
 Susteren, (Limb.), 142
 Swaeff, Nicolaas (Antw.), 61
 Taets,
 Cornelis, 246
 Dirk, 246
 Ernst, 246
 Willem, 246
 Teijlingen, 179, 182, 183
 Teisterbant, 51
 Ternink, Willem, 242
 Terschelling (Friesl.), 61, 72
 Tholen (Zld.), 244, 246, 252
 Tiel (Gld.), 22, 43, 59, 77, 87, 93, 118, 134
 Tielerwaard (Gld.), 17, 60, 67, 118, 126, 132
 Tielman Huigmansz. (Dordr.), 127
 Tienhoven (Z.H.), 46, 52
 Toulouse (Fr.), 217
 Touraine, Jan, hertog van, 250
 Trazegnies, Ancel de, 250
 Tricht (Gld.), 59
 Tull (Utr.), 58, 107, 114
 Twente, 77
 Twijscilt (Wijdschild bij Gor.), 172, 179
 Uten Goye, Wouter van, 56
 Utrecht, stad, 11, 15, 18, 31, 32, 74, 78, 79, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 102-107, 109, 111, 112, 113, 115, 117, 118, 122, 124, 126, 128, 129, 136, 139, 142, 150, 156, 161, 167, 170, 171, 185, 186, 188, 190, 192, 194, 198, 213, 235, 253, 256, 261, 263, 265, 266
 Utrecht, van,
 bisdom, 11, 65, 77, 78, 85, 86, 104, 111, 231, 232
 bisschoppen, 11, 17, 31, 32, 40, 41, 42, 46, 80, 81, 99, 100, 113, 114, 116, 117, 118, 132, 133, 134, 139, 140, 142, 188, 191, 194
 Jan v. Arkel-v. d. Lede, 41
 Frederik v. Blankenheim, 15, 73, 74, 75, 79, 141, 211
 Uytenhove, Jan, 130
 Valenciennes, 101, 117, 122, 144, 247, 250, 256, 269, 270, 273
 Varik, Hendrik van, 244
 Veer, Arent, 249
 Veldwijk, Hubrecht van (Gor.), 249
 Veldwijk, Jan van (Gor.), 248, 249
 Veluwe (Gld.), 77, 111, 123, 132, 140, 267
 Vertaing, heer de, 246
 Vertaing, Eustace de, 250
 Vertaing, Fierebras de, 246
 Vianen (Z.H.), 12, 46, 110, 111, 112, 113, 140, 163, 165, 179, 185, 186, 188, 189
 Vianen, van
 Heren, 42, 45, 46, 52, 56, 67, 80, 86, 92, 106, 107, 109, 116, 263
 Gijsbrecht, 46, 80
 Hendrik II, 46, 52, 81, 99, 100, 104, 122, 131, 188, 243, 245

- Jan, hr. v. Bevervoorde, 122, 128, 135, 138, 140, 165, 185, 255
 Jan, hr. v. Noordeloos, 245
 Johanna, 131
 Vigilien, Daniel de, 254, 257
 Vijfheerenlanden (Z.H.), 51, 55, 56, 172
 Virnenburg, Cunegonde van, 41
 Virnenburg, graaf van, 111, 244
 Vlaanderen, 53, 60, 75, 77, 78, 195, 217
 Vlaardingen (Z.H.), 246, 252
 Vliet, Gerrit van, 245
 Vlissingen (Zld.), 141
 Vlist (rivier), 44, 57
 Vollenhove (Ov.), 77, 78, 99, 100, 117
 Volpert die Jonge, 130
 Voogd, Gerrit de, 165, 186
 Voorbergen, Hendrik, 249
 Voorne, van,
 Heren, 53
 Gerard, 41
 Land, 17, 57, 64, 81
 Mabelia, 41
 Voorst (Ov.), 52
 Vos, Arent Jansz. (Gor.), 248
 Vossem, Gerard van, 98
 Vredenburg (Gron.), 74
 Vredborch, (bolwerk bij Tull), 107, 186, 191
 Vrenken, Gerrit (Utr.), 100, 253
 Vriese, Engelbrecht de (Gor.), 249
 Vriese, Lambrecht de, 40
 Vriese, Willem de, 105
 Vronen (N.H.), 40
 Vuren (Gld.), 84, 170
 Vuren, Otto van, 244

 Waal (rivier), 59, 84, 85, 126, 140, 145, 172, 229
 't Waal (Utr.), 58
 Wageningen (Gld.), 115
 Walef, (Luik), 42
 Wamel (Gld.), 59
 Wargnies, Henri de, 247
 Wassenaar, van,
 Heren, 70, 82, 88, 90, 91, 100, 109, 242, 243
 Dirk, 63, 69, 242, 243, 245
 Hendrik, 98, 198
 Philips, 40, 63, 68, 69, 112, 187, 245, 250
 Willem, 245
 Waterland (N.H.), 42, 163
 Welle, Engel Wouter (Gor.), 249
 Wenceslas, keizer Duitse Rijk, 75, 76, 79
 Werken, Dirk van der (Gor.), 247
 Werkendam (Brab.), 49, 96, 97, 101, 111, 115, 118, 139, 160, 161, 256, 257, 258, 260, 267, 270
 Werve, Jan van der (Gor.), 249
 West-Friesland, 114, 163, 217
 Westkappel (Zld.), 141
 Westerdale, Thomas, 103, 165
 Westergo (Friesl.), 74
 Wevelichoven, heren van, 98
 Wetering, Jan van de, 249
 Wezemaal, Jan II, hr. van, 61.
 Wijsdild, zie Twijscilt
 Wijk, Hendrik van, 244
 Wijk bij Duurstede (Utr.), 78, 111, 141
 Wijnhorst, Jan van, 126
 Wildam, Willem van, 241
 Willem Bartoutz. (Gor.), 249
 Willem Gijsbrechtsz. (Gor.), 249
 Willige Langerak (Z.H.), 57, 64, 104
 Winsen, Godschalk van (Utr.), 253
 Wisch, Dirk van, 111, 126
 Wit, Bronis de (Gor.), 119, 121, 128, 247, 248
 Woensdrecht (Brab.), 58
 Woerden (Utr.), 99, 163
 Wol, Wouter (Gor.), 248
 Wolferen, Jan van, bast. v. Arkel, 44, 114, 115, 191
 Woude, Jan van der, 245, 250
 Woude, Willem van der, 242
 Woudrichem (Brab.), 83, 84, 92, 93, 98, 101, 106, 108, 109, 110, 111, 115, 118, 124, 125, 126, 127, 129, 132, 134, 138, 141, 145, 160, 162, 166, 167, 168, 169, 179, 183, 206, 256, 257, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 267, 270.
 Woudrichem, Tol, 43, 70, 85, 106, 108, 122, 208, 218, 270
 Wouter Aartsz., 242

 Zaltbommel (Gld.), 17, 59, 118, 120, 124, 126, 133, 136, 144, 266
 Zanden, Pieter van der, 243
 Zandhorst, Dirk van, 251
 Zederik (rivier), 171
 Zeeland, graafschap, passim
 Zeevang, 42, 101, 269
 Zeger Dirksz. (Gor.), 249
 Zelhem, Aart van, 244
 Zevenbergen (Brab.), 61
 Heren van Strijen en, 82, 241, 243, 251
 Gerrit, 61, 245
 Hugeman, 241
 Zevender, heren van, 243
 Zevender, Frans van, 245
 Zierikzee (Zld.), 69, 77, 101, 128, 141, 167, 206, 207, 244, 246, 250, 252, 269, 270, 271
 Zijl, Dirk van, 242
 Zijl, Jan van, 242, 243
 Zoelen (Gld.), 50, 59, 60
 Zoelen, van,
 Arent, 244
 Arnoud, hr. v. Noordeloos en, 50
 Jan, bast. v. Arkel en hr. van, 37, 47, 114, 115, 191, 244.

Zuid-Beveland (Zld.), 57, 58, 64, 90

Zuid-Holland, 64, 92, 93, 97, 111

Zuiderzee, 141, 145, 220, 271

Zuilen, Dirk van, 247

Zuilen, Steven van, hr. v. Nieuvelt, 246

Zutphen (Gld.), 18, 125, 129, 140, 169, 170, 197, 232,
233, 234, 235

Zutphen, graafschap, 77, 125, 141

Zwieten, van,

Dirk, 243, 245

Dirk Philipsz., 44, 50, 57

Klaas, 103, 254, 257

Zwolle (Ov.), 77, 178

Curriculum vitae

Marinus Jacobus Waale werd op 11 oktober 1924 te Asperen (ZH) geboren als zoon van J.P. Waale en J. Waale-Gerritse. Hij behaalde in juli 1943 het diploma HBS-B aan de Rijks-HBS te Gorinchem en studeerde vanaf 1945 aan de toenmalige Technische Hogeschool te Delft, nu Technische Universiteit Delft, scheikundige technologie. In juni 1950 legde hij het ingenieursexamen met goed gevolg af, waarna een loopbaan in de chemische industrie volgde, eerst bij de Centrale Suikermaatschappij, daarna, vanaf 1954, bij de Koninklijke Shell Groep.

Na zijn pensionering in 1984 studeerde hij drie jaar middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden, wat leidde tot het hier afgeronde promotie-onderzoek over de Arkelse oorlog.

Middeleeuwse studies en bronnen XVII

ISBN 9065503307